

Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu: 3. serija - vol. XXVIII-XXIX

Other document types / Ostale vrste dokumenata

Publication year / Godina izdavanja: **1996**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:300:800715>

<https://doi.org/https://doi.org/10.52064/vamz>

Rights / Prava: [Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 International/Imenovanje-Nekomercijalno-Bez prerada 4.0 međunarodna](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-27**

Repository / Repozitorij:

[AMZdepo - Repository of the Archaeological Museum in Zagreb](#)

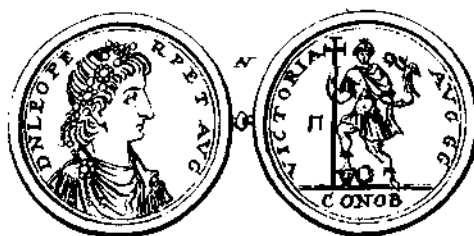
UDK 902/904

ISSN 030 - 7165

VJESNIK

ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU

3. SERIJA - VOL. XXVIII-XXIX.
1995 - 1996.

VAMZ 3. SERIJA

VOL. XXVIII-XXIX., str. 1-264

ZAGREB 1996.

Časopis kojije prethodio:

ARKTIV ZA POVEŠTNICU JUGOSLAVENSKU, I. (1852); II. (1852);
ARKTIV ZA POVEŠTNICU JUGOSLAVENSKU, m. (1854); IV. (1857); V. (1859); VI. (1863); VII. (1863); VIII. (1865); DC. (1868);
X. (1869); XI. (1872); XII. (1875).

Dosadašnje serije VJESNIKA:

VIJESTNIK NARODNOGA ZEMALJSKOGA MUZEJA U ZAGREBU, I. (1870); II. (1876).
VIJESTNIK HRVATSKOGA ARHEOLOGIČKOGADRUŽTVA, I. (1879); II. (1880); III. (1881); IV. (1882); V. (1883); VI. (1884); VII. (1885); VIII. (1886); DC. (1887), X. (1888); XI. (1889); XII. (1890); XIII. (1891) XIV. (1892).
VJESNIK HRVATSKOGA ARHEOLOŠKOGA DRUŠTVA, N.S., I. (1895); II. (1896-98); III. (1898); IV. (1899-1900); V. (1901); VI. (1902); VII. (1903-04); VIII. (1905); DC. (1906-07); X. (1908-09); XI. (1910-1911); XII. (1912); XIII. (1913-14); XIV. (1915-19); XV. (1928); XVI. (1935); XVII. (1936); XVIII-XXI. (1937-1940); 1-2; XXII-XXIII. (1941-42); XXIV-XXV. (1943-44 - otisnuto samo str. 1-64 + 9 T.)
VJESNIK ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU, 3. serija, I. (1958); II. (1961); III. (1968); IV. (1970); V. (1971); VI-VII. (1972-73); Vm. (1974); DC. (1975); X-XI. (1977-78); XII-Xni. (1979-80); XIV. (1981); XV. (1982), XVI-XVII. (1983-84); XVIII. (1985); XDC. (1986). XX. (1987); XXI. (1988); XXII. (1989); XXIII. (1990); XXIV-XXV (1991-1992); XXVI-XXVII. (1993-1994).

Nakladnik:

ARHEOLOŠKI MUZEJ U ZAGREBU, Trg Nikole Šubića Zrinskog 19,10 000 Zagreb

Uredništvo

ARHEOLOŠKI MUZEJ U ZAGREBU, Trg Nikole Šubića Zrinskog 19,10 000 Zagreb, p.p.13

Glavni i odgovorni urednik:

ANTE RENDIĆ-MIOČEVIĆ (Zagreb)

Zamjenik glavnog urednika i tehnički urednik:

IVAN MIRNIK (Zagreb)

Redakcijski odbor:

DUBRAVKA BALEN-LETUNIĆ, ZDENKA DUKAT, KATICA SIMONI

Izdavački savjet:

STRUČNI KOLEGU ARHEOLOŠKOG MUZEJA U ZAGREBU

Trg Nikole Šubića Zrinskog 19,10 000 Zagreb, p.p. 13

Lektura:

SALIH ISAAC (hrvatski jezik)

Prijevod:

BRANKA OHNJEČ (njemački jezik), SONIA WILD BIČANIĆ (engleski jezik)

Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu izlazi jednom godišnje

IZDAVANJE ČASOPISA FINANCIRAJU: REPUBLIKA HRVATSKA - MINISTARSTVO ZNANOSTI

Strossmayerov trg 4,10 000 Zagreb; GRADSKI URED ZA OBRAZOVANJE, KULTURU I ZNANOST - Trg S. Radića 1,10 000 Zagreb

NAKLADA 700 PRIMJERAKA

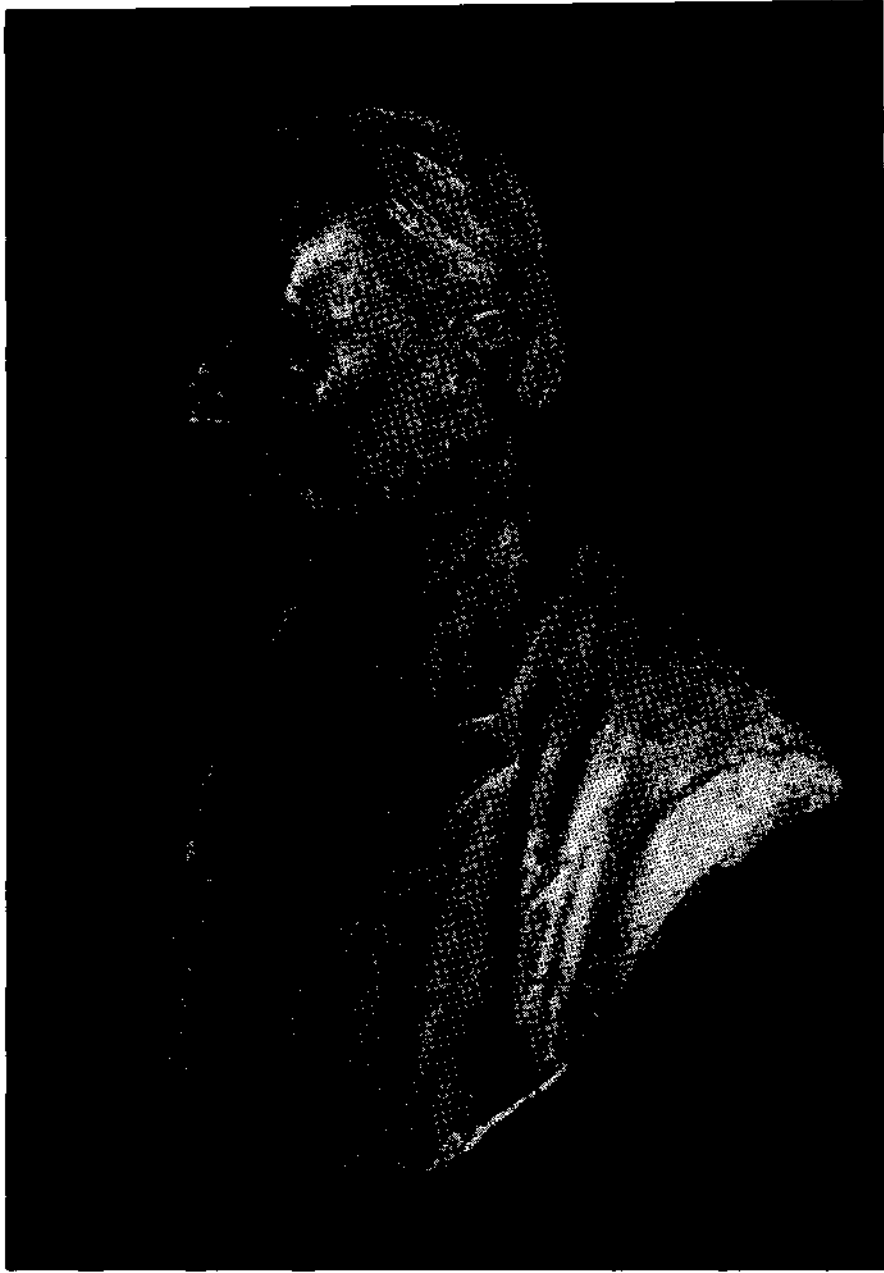
TISAK: TISKARA »VARTEKS«

1997.

SADRŽAJ

CONTENTS - INHALT - SOMMAIRE

Izvorni znanstveni radovi Original scientific/scholarly papers	
DUNJA GLOGOVIĆ	
Mačevi s jezičastim rukohvatom iz Dalmacije u svjetlu novih nalaza iz rijeke Cetine	9
Flang-hilted swords from Dalmatia in the light of new finds from the Cetina river	17
DUBRAVKA BALEN - LETUNIĆ	
Figuralno ukrašenim trapezoidnim pojasnim kopčama tipa Prozor.	23
Die Figürlich verzierten trapezförmigen Gürtelbleche vom Typ Prozor.	31
ALKA DOMIĆ KUNIĆ	
Classis praetoria misenatium. S posebnim obzirom na mornare podrijetlom iz Dalmacije i Panonije.	39
Classis praetoria misenatium. With special attention to sailors from Dalmatia and Pannonia.	71
BORIS ILAKOVAC	
Postanak i razvoj ninskih (Aenona) mostova.	73
Origin and development of Nin (Aenona) bridges.	95
ZDENKA DUKAT - IVAN ŠARIĆ	
Rimska štedna kašica iz Siska.	97
Roman savings box from Sisak.	107
DARKO PERIŠA	
Rimski carski novci s Haništa u Banjaluci.	111
Roman imperial coins from the Hanište site in Banjaluka.	125
BRANKA MIGOTTI	
Ranokršćanski grobni nalazi iz Velikih Bastaja kod Daruvara.	127
Early Christian grave finds from Veliki Bastaji near Daruvar.	156
IVAN MIRNIK	
Novac Istočnog Rimskog Carstva u numizmatičkoj zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu.	159
Coins of the East Roman Empire in the numismatic collection of the Archaeological Museum in Zagreb.	164
IGOR URANIĆ	
Egipatska skulptura u Arheološkom muzeju u Zagrebu.	229
Egyptian sculpture in the Archeological Museum in Zagreb.	249
PRIKAZI - REVIEWS	
JANEZ DULAR - SLAVKO CIGLENEČKI - ANJA DULAR. Kučar, železnodobno naselje in zgodnjekršćanski stavbni kompleks na Kučarju pri Podzemelju. <i>Opera Instituti Archaeologici Sloveniae</i> (Ljubljana), I, 1995. (Nives Majnarić-Pandžić - Branka Migotti).	253
JOHN BINTLIFF - HELENA HAMEROW. Europe between Late Antiquity and the Middle Ages. Recent archaeological and historical research in Western and Southern Europe. <i>BAR International Series (Oxford)</i> , 617, 1995. (Branka Migotti).	257
SHEILA McNALLY. The Architectural Ornament of Diocletian's Palače at Split. <i>BAR International Series (Oxford)</i> , 969, 1996. (Marija Buzov).	259

Prof. Sime Pulic'

UVODNA RIJEČ

U povijesti svake ustanove, pa tako i svakog našeg muzeja, neke su godine pamtljivije od drugih, obilježene značajnim događanjima koja imaju trajniju vrijednost i značenje. Kad je riječ o zagrebačkom Arheološkom muzeju, vjerujem da neću pogriješiti ako 1996. godinu ocijenim iznimno bitnom, u stanovitom smislu možda čak i prijelomnom, barem kad je u pitanju početak radova na temeljitoj obnovi Muzeja i definiranju nekih drugih segmenata muzejskog djelovanja, važnih za funkcioniranje Muzeja u budućnosti. Upravo je to godina u kojoj Muzej obilježava jubilarnu, 150. godišnjicu osnutka Narodnog muzeja, najstarije muzejske ustanove u Zagrebu, kojoj je današnji Arheološki muzej jednim od izravnih ponosnih sljednika. Tim je povodom Muzej organizirao niz prigodnih manifestacija od kojih bismo izdvojili reprezentativni izložbeni projekt pod naslovom "Muzeopis". Sukladno svečarskom ozračju na toj je izložbi prikazan izbor najdragocjenijih spomenika iz svih muzejskih zbirki, ali su predstavljena i neka značajnija postignuća što su ih djelatnici Muzeja ostvarili u proteklom stotinuipedesetogodišnjem razdoblju. Uz zanimljivu spomeničku građu izložbom su također obuhvaćena i brojna muzejska izdanja, od kataloga izložbi, monografija i si., do cjelovitog prikaza najznačajnije muzejske publikacije, stručnog muzejskog glasila koje danas izlazi s naslovom "Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu". Jedna uz drugu našle su se na taj način sve tri serije tog muzejskoga godišnjaka, tzv. stara, zatim nova te naposljetku najnovija, 3. serija. Zanimljivo je pripomenuti daje prvi svezak tog časopisa tiskan još za davnu 1870. god. paje u osnovi riječ o našem najstarijem arheološkom glasilu, vjerojatno "prvom stručnom muzejskom časopisu u Hrvata", kako je bilo istaknuto u proslovu jubilarnog sveska "Vjesnika" iz 1970. god., kojim je obilježena 100. obljetnica tiskanja prvog sveska "Viestnika Narodnoga zemaljskoga muzeja u Zagrebu". Važnost navedenog podatka ne umanjuje ni činjenica što njegovu pokretaču i uredniku, ali i glavnom suradniku, neumornom kustosu ("čuvaru") i agilnom ravnatelju Muzeja, don Šimi Ljubiću, nije nažalost tada uspjelo ostvariti kontinuitet izlaženja, promovirati priželjkivanu seriju muzejskoga godišnjaka. Pišući o Ljubićevu životu i djelu u Akademijinom "Ljetopisu" Tadija Smičiklas je 1898. god. obznanio daje Ljubica u toj nakani spriječila samo besparica, odnosno nerazumijevanje onih koji su trebali poduprijeti projekt kojemu je udahnuo život. Taj prvi, samo polovični uspjeh nije ga međutim obeshrabrio te je doskora ipak uspio u realizaciji planirane nakane, doduše u seriji časopisa kojemu je naslovnik bilo Hrvatsko arheološko društvo, a suradnici, kako je zabilježeno u već spomenutom proslovu "Vjesnika", različiti auktori "iz gotovo svih hrvatskih zemalja".

Zahvaljujući ponajprije Ljubici, ali i generacijama njegovih nasljednika i brojnih suradnika iz Hrvatske i iz inozemstva, danas raspoložemo impozantnom količinom svezaka koji na najbolji način pridonose stečenom ugledu Muzeja. Ljubić je dakle bio taj koji je potaknuo i usmjeravao nakladničku djelatnost Muzeja tijekom mnogih godina njegova upravljanja tom ustanovom, a zaslužan je i za obogaćivanje muzejskog fundusa i izgradnju modernog tadašnjeg muzeološkog sustava. Prirodno je stoga što ga se u povodu 100. obljetnice njegove smrti želimo još jednom prisjetiti, posvećujući mu ovaj dvobroj, XXVIII-XXIX. svezak 3. serije Vjesnika Arheološkog muzeja u Zagrebu. To je drugi svezak posvećen utemeljitelju "Vjesnika", njegovom dugogodišnjem uredniku, kustosu, i prvom ravnatelju muzejskog "Arheološkog odjela" ujedno ijednom od osnivača

Hrvatskog arheološkog društva. Ranije mu je već bio posvećen reprezentativni dvobroj ovog muzejskog godišnjaka, VI-VII. svezak 3. serije "Vjesnika", tiskan za 1972-1973. god. u povodu 150. godišnjice njegova rođenja. Veliki dio svoga života, od rođenja 1822. god., do smrti 1896. god., posvetio je arheologiji i ovom Muzeju, stekavši neizbrisive zasluge za sve što je Muzej nekoć značio i što znači i danas. *Vitae brevis cursus, gloriae sempiternus!* Ljubicu doista pripada istaknuto mjesto među hrvatskim arheolozima i posebice među stručnjacima koji su djelovali u zagrebačkom Arheološkome muzeju. I danas, toliko godina nakon njegove smrti, njegovo djelo svijetli kao putokaz kojim usmjeravamo mnoge naše želje, nadanja i planove.

Ante Rendić-Miočević

DUNJA GLOGOVIĆ

Institut za arheologiju
Ulicagrada Vukovara 68
HR 10000 Zagreb

MAČEVI S JEZIČASTIM RUKOHVATOM IZ DALMACIJE U SVJETLU NALAZA IZ RIJEKE CETINE

UDK 903 "636/637" (36)
Izvorni znanstveni rad

Članak obrađuje tipologiju novopronađenih mačeva s jezičastim rukohvatom iz rijeke Cetine kod Trilja, te nekoliko starijih nalaza mačeva tog tipa iz Cetinske krajine (Medine, Rumin, Balek). Uspoređuju se nalazi mačeva s jezičastim rukohvatom iz Liburnije i oni poznati iz ostale Dalmacije, iz ostave Dabar kraj Trogira. Istaknuta je mogućnost namjernoga potapljanja mačeva u okviru neprofanih interpretacija vodenih nalaza.

Posljednjih su se nekoliko godina, a posebno 1990. godine, kada je obavljeno hidroarheološko rekognosciranje korita rijeke Cetine kod Trilja, dogodila doista velika arheološka otkrića u Cetinskoj krajini. Brončanodobno navalno oružje - mačevi, bodeži, bojni noževi, koplja - koje je prilikom nekoliko ronilačkih kampanji izvađeno iz rijeke značajno je povećalo ukupnu količinu dosad poznate arheološke građe te vrste u Dalmaciji (MILOŠEVIĆ 1992 [A]: 86sq; MILOŠEVIĆ 1992 [B]: 45sq).*

Iz Cetinske su krajine dosad u arheološkoj literaturi bila poznata četiri mača s jezičastim rukohvatom: Mač iz Medine (MAROVIĆ 1962:25-27, SI. 2), ulomak mača iz Rumina, mač izvađen iz Cetine kod Trilja (MAROVIĆ 1981: 32, SI. 9, 1; 15,1) i kod Baleka (MILOŠEVIĆ 1981: 44, Nr.38).

Mač iz Rumina (T.1, 4), kojemu nedostaje dio sječiva, ima ravni jezičak i na pločici visoko postavljen par zakovica i još jednu zakovicu na jezičku. Komparirati ga se može s kratkim mačem (dulj. 46,5 cm) jezičastoga rukohvata iz Donje Doline, no on je imao dvije zakovice na rukohvatu (TRUHELKA 1904: 68, Fig. 40) i s mačem (dulj. 45,2 cm) iz Arheološkoga muzeja u Zadru (BATOVIĆ 1953:149, SI. 1,5). Ulomak iz Rumina blizak je srednjoeuropskim mačevima tipa Nitzing (SCHAUER 1971: 116), a u novoj tipologiji mačeva s područja nekadašnje Jugoslavije Harding je taj mač odredio kao varijantu Rumin mačeva tipa Marina, i to je jedini primjerak te varijante. Tip Marina dolazi u drugom horizontu kulture žarnih polja prema K.Vinski - Gasparini, no na osnovi analogija s tipom Nitzing mač iz Rumina mogao bi biti ponešto stariji (HARDING 1995: 34sq).

* Zahvaljujem kolegi Anti Miloševiću na ljubaznom dopuštenju da u članku obradim neke od tih nalaza.

Mač koji je izvađen iz rijeke Cetine kod Trilja (dulj. 36,8 cm), a nalazi se u arheološkoj zbirci Franjevačkoga samostana u Sinju, bio bi po Schaueru (T.1, 1) varijanta Meiches tipa Nitzing. Mačevi te varijante su svi dulji od 60 cm, a nađeno ih je prilično malo (SCHAUER 1971: 118sq). Njihova je karakteristika jezičak ravnih stranica i visoka raskriljena ramena pločice sa dva para zakovica. Time, kako je zamjerio Ivan Marović, slični mačevima tipa Keszthely - Boiu (MAROVIĆ 1981:33). Nešto kraći mač (dulj. 41,5 cm) sličnoga oblika - ravne paralelne stranice sječiva i lećast presjek - iz Banata klasificiran je u tip Uriu - Aranyos, varijanta Uioara. Najviše je mačeva tipa Uriu - Aranyos nađeno u ostavama Karpatske kotline, ima također rječnih nalaza (BADER 1991: 78, 80sq, T.65, Nr.99).

Dugački mač (T. 1,2) s jezičastim rukohvatom iz Medine (dulj. 57,6 cm) ima strmo zakošena i ravna ramena pločice s po tri zakovice sa svake strane i trbušasti obris jezička, sredina kojega je propala pa ne znamo broj zakovica. Rukohvat imaju ike, istaknute rubnike. Sječivom u obliku vrbina lista s plitko rombičnim presjekom blizak je tipu Hemighofen ili varijanti Genf tipa Reutlingen. Mačevi tipa Reutlingen imaju u načelu ravne paralelne oštrice, no neki mlađi mačevi istoga tipa imaju sječivo u obliku vrbina lista (SCHAUER 1971: 140sq, 157sq). Stanovite se sličnosti mogu nazrijeti i s mačevima tipa Cetona iz Italije (BIANCO-PERONI 1970: 62, T.19, 138). Mačevi tipa Hemighofen datirani su najranije u stupanj Ha A 1, no pouzdanija im je datacija Ha A 2 (SCHAUER 1971: 159, T. 154). Ostave kulture žarnih polja savsko-dravskoga međuriječja obiluju ulomcima mačeva, no s mačem iz Medina usporediva su samo tri komada: jedan iz ostave Veliko Nabrđe, jedan iz ostave Brodski Varoš i jedan iz ostave Podcrkavlje (VINSKI-GASPARINI 1973: Tab.45, 1; 55, 1; 67, 11). Zajedno s još jednim nalazom iz Banata u novoj tipologiji ovaj mač iz Dalmacije je tip Medine, datiranje kojega se uglavnom podudara s navedenim (HARDING 1995: 45sq).

U Zagrebu je kasnih sedamdesetih godina pri jaružanju savskoga rukavca Jarun pronađen mač tipa Reutlingen koji ima tri para zakovica na pločici - kao i mač iz Medine - s trbušastim oblikom jezička na kojemu su tri velike rupe za zakovice (VINSKI-GASPARINI 1981:116, S1.5, 18). Drugi mač iz Jamna jest tip Stätzling (BALEN-LETUNIĆ 1995: 29, 90, Nr. 67). Što se tiče tih nalaza iz rijeke Save, od dvadesetak mačeva tipa Hemighofen njih četrnaest nađeno je u vodenome okružju, kao što su rijeke, jezera, tresetišta i slično (SCHAUER 1971: 158).

Među mačevima iz Cetinske krajine (T.2, 3) najmlađi je onaj izvađen iz rijeke Cetine kod Baleka (dulj. 44,7 cm). Zajedno sa tri bosanska nalaza izdvojen je u tip Kostel (HARDING 1995: 48), inače srodan tipu Tešanj (VINSKI-GASPARINI 1973: 168). Mač iz Tešnja (dulj. 36 cm) publiciran je zajedno s pripadajućim metalnim okovom jabučice i korica. Na jezičastom rukohvatu dvije su rupe za zakovice, između kojih je ovalna rupa (TRUHELKA 1904: 61, Fig.9). Mač iz Baleka ima oštećeni rukohvat, a Ante Milošević pretpostavlja da su na njegovu jezičku bile dvije ili tri rupice za zakovice, datirajući ga u vrijeme od 1000. do 800. godine pr. Kr. (MILOŠEVIĆ 1981: 44). Datacija tih tipova oslanja se na nalaz sličnog tipa mača (dulj. 36, 3 cm) u ostavi Matijevići koja se ubraja u peti horizont ostava u bosanskoj Posavini, tj. horizont stupnja Ha B (VINSKI-GASPARINI 1983: 665, T.96, 1; HARDING 1995, 60).

Bodež iz Vratnica (dulj. 20,5 cm) teško da se može tipski opredijeliti - čini se daje to vrh mača koji je bio slomljen i prepravljen u bodež (T.2, 4).

Ostava Dabar odnosno Marina / Trogir (općina Donji Seget) sadržavala je ulomke dvaju mačeva - jedan od njih je s jezičastim rukohvatom (VINSKI-GASPARINI 1973: Tab.82, 1.2). Vrlo dobru analogiju za mač iz Dabra nalazimo na gotovo identičnom ulomku - približno do sredine je sačuvano sječivo - mača iz ostave Bizovac u Slavoniji (VINSKI-GASPARINI 1973 Tab.35, 1). Svrstan je u mačeve tipa Marina, od kojih ni jedan nije sačuvan u svojoj veličini, osim mača iz Volosinova u Vojvodini. Taj, međutim, ima samo dvije rupice za zakovice na pločici za

pričvršćivanje ručke, pa bi u tom pogledu bio posebna varijata, kao i mač iz Rumina (HARDING 1995: 33sq). Inače je ostava iz Dabra, koja ima sve oblike karakteristične za slavonske ostave, jedina u Hrvatskoj južno od Save i Kupe koja se ubraja u drugi horizont ostava kulture žarnih polja (VINSKI-GASPARINI 1973: 77).

Pet komada navedenih mačeva s jezičastim rukohvatom zaključuje listu poznatih, publiciranih nalaza te vrste u ovom južnom dijelu Dalmacije.

Međutim, valja se ipak nakratko osvrnuti na grupu mačeva s jezičastim rukohvatom (T.3,1-6) iz sjeverne Dalmacije (Liburnije), tj. na mačeve iz Arheološkoga muzeja u Zadru koje je objavio i detaljno opisao Šime Batović 1953. g. (BATOVIĆ 1953: 147-159) a poslije je publicirao još mač iz Islama Grčkog (BATOVIĆ 1970: 173sq, Sl. 1.2). Taj potonji mač (dulj.51,7 cm) posredno je povezan s kasnomikenskim oblicima oružja, tj. s mačevima tipa Pavelsko - Mati ili Rrethe Bajza koji se datiraju najranije na kraj 13.st.pr.Kr. (GLOGOVIĆ 1989: 14; PRENDI 1976: 162). Mač iz Islama Grčkog (T.3,1) uspoređen je s ranoželjeznodobnim mačem iz Kakavije u Albaniji (dulj. 43,7cm), a oba su bliska mačevima tipa Naue II (KILIAN-DIRLMAIER 1993: 94sq, Nr.234). Harding upozorava na nedostatak dobro datiranih paralela za mač iz Islama Grčkog i predlaže datiranje od 11. do 9. st.pr.Kr. (HARDING 1995: 54).

Mač iz Vrane (dulj. 61,1 cm) pridodat je mačevima grupe Stätzling (T.3, 2) s tim da dobre analogije nude primjerci nađeni u Italiji, gdje se datiraju nešto kasnije nego u srednjoj Europi i Grčkoj (GLOGOVIĆ 1989:14sq; HARDING 1995: 52). Ostala četiri mača s jezičastim rukohvatom iz zadarske okolice - mač iz groba br. 27 u Ninu (T.3, 3), mač iz Atlagić Kule kod Benkovca (T.3, 4), mač iz okolice Obrovca (? Nadin) i mač iz nepoznatoga nalazišta (T.3, 6.5*) - podudaraju se u nekoliko tehničkih pojedinosti. Ponajprije to su sve *kratki mačevi* duljina kojih je između 50,7 cm (Nin) i 38,7 cm (Atlagić Kula). Svi mačevi imaju trbušati oblik jezička s najviše jednom rupicom za zakovicu. Dosljedno je primijenjen jedan par zakovica na pločici za pričvršćivanje ručke, tako da je dopušteno pretpostaviti da potječu iz istoga radioničkoga kruga, odnosno da su dio nekoga uniformnoga naoružanja. Harding ih je nazvao *dalmatinski tip* mača kojem pripada još jedan nalaz iz Oglavka kraj Livna (HARDING 1995: 56, Nr. 194). Datacijski se mogu vezati uz pojavu mačeva s jezičastim rukohvatom općenito, dakle od srednjega brončanoga doba pa do relativno kasnoga datiranja prema jedinome zatvorenome nalazu mača, a to je grob broj 27 iz Nina (8.st.pr.Kr).

Približno je jednak broj mačeva s jezičastim rukohvatom nađen u sjevernoj Dalmaciji - Liburniji (šest) i u ostaloj Dalmaciji - okolica Splita, Cetinska krajina (pet). Ta se kvantitativna ravnoteža s najnovijim nalazima u rijeci Cetini naglo poremetila, također u repertoara tipova, tako da sada imamo posve novu sliku nalaza brončanodobnog oružja u tome dijelu Hrvatske.

Mač s jezičastim rukohvatom (T. 1, 3) nedavno izvađen iz korita rijeke Cetine (dulj.51 cm) ispod potkovaste pločice za pričvršćivanje ručke ima netipično uvijeno sječivo, tako da ima oblik vrbina lista. Na pločici su bila dva para zakovica, a na neznatno trbušastom izvijenom jezičku tri su rupice za zakovice. Sječivo ima lećasti presjek sa stepenicom prema oštrici. Bila bi to jedna podvarijanta mača tipa Reutlingen.

Rasprostranjenost mačeva tipa Reutlingen (bivši tip Nenzingen) doista je velika: od obala Crnoga mora do zapadne Švicarske i skandinavskih zemalja. Na sjevera Njemačke, u Danskoj i na jugu Švedske nađeno ih je oko tristo komada. Oblik je tipičan za rane stupnjeve kulture žarnih polja u Europi. Pojavljuju se u više varijanata s lokalnim obilježjima, jer su izrađivani u više radionica. Po pretpostavci Schauerajedno je radioničko središte bilo u Sedmogradskoj i na području sjeveroistočne Mađarske (SCHAUER 1971: 132-136). Nekoliko mačeva toga tipa, uglavnom

* Ovome je maču pridružen metalni okov korica. (Š.Batović, u: *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, IV, Brozano doba, 1983, T.46, 1).

fragmentiranih, nađeno je u ostavama kulture žarnih polja savsko-dravskoga međuriječja, a vrlo dobru analogiju za taj triljski nalaz imamo u maču iz Koprivnice. Taj je mač pojedinačni nalaz, iskopan je na mjestu Šoderica prigodom vađenja šljunka. Pripada drugoj fazi ostava kulture žarnih polja (VINSKI-GASPARINI 1973: 181, Tab.26,1). Nekoliko komada mačeva tipa Reutlingen različitih varijanti nađeno je na Apeninskome poluotoku u pokrajinama Lacij, Apulija i Marche, te na sjeveru Italije u Venetu i Trentu, a najbližnji maču iz Cetine je nalaz mača iz Trazimenskoga jezera (dulj. 55 cm) tipa Montegiorgio. Ti su talijanski mačevi datirani u vrijeme koje prethodi završnom stupnju (*Bronzo finale*) brončanoga doba (BIANCO-PERONI 1970: 56 - 61, Nr.130).

Nešto kraći mač (dulj. 49, 5 cm) iz Cetine ima sječivo ravnih stranica s plosnato rombičnim presjekom (T. 1,5). Visoka zaobljena ramena na pločici za pričvršćivanje ručke s dva para zakovica prelaze u trbušasti jezičak s jednom rupicom za zakovicu na sredini. Jezičak ima vrlo široke rubnike (1,5 cm) i na vrhu raskriljena "uha" s rupicama za zakovice. Taj veoma netipičan oblik jabučice ne dopušta da se mač pridruži grupi mačeva tipa Traun, kojoj bi po ostalim oblikovnim elementima pripadao. Nekoliko je mačeva tipa Traun nađeno na području Caput Adriae i jedan mač u Sloveniji, no nijedan nema takav završetak rukohvata (SCHAUER 1971: 119-125; DULAR 1974: 15).

Jabučica (engl. *Pommel*), ili glavica (njem. *Knauf*) - to je naziv proširenja na vrhu rukohvata bez obzira na oblik - bila je obično bogato dekorirana i posebno namontirana, načinjena od nekog drugog materijala, njena praktična namjena bila je onemogućiti da mač pri rukovanju i u borbi ne isklizne iz ruke. Jabučica je bila učvršćena u rašljasto raširenim rubnicima jezička na mačevima iz Cetine (T.2, 1.2). Istoj je svrši služio spatulasti nastavak na vrhu ručke mača iz Vrane (T.3, 2) kao i na drugim tipovima mačeva s istim završetkom rukohvata - tip Stätzling kod Schauera ili mačevi Catlingove grupe II, III i IV (FOLTINY 1964: Pl.76, 29).

Jabučica mača iz Trilja oblikovana je na posve neuobičajen način - analogiju za taj detalj teško je pronaći među mačevima s jezičastim rukohvatom. Nešto slično nalazimo primjerice na jednom brončanodobnom nožu iz Ljubljane (TERŽAN 1987: 75, Nr.52) te, isto tako, na drški noža iz mađarska ostave Keszóhidegkiit (KEMENCZEI 1988: Taf.73, 36). Dva ulomka jezičastih ručaka mačeva iz ostava Podcrkavlje i Brodski Varoš imaju plosnato proširenje na vrhu s jednom rupicom za zakovicu na sredini. Taj oblik jabučice objašnjuje se povezivanjem s gljivastim oblikom jabučice (*Pilzknauf*), pa su navedene sve egejske, odnosno europske paralele koje idu tim pravcem (VINSKI-GASPARINI 1973: 91, Tab. 54, 5; 68, 8), što za ovaj mač iz Cetine ne dolazi u obzir. Zasad ga moramo smatrati unikatnim, čime je otežana preciznija datacija osim u srednje brončano doba, eventualno na početak razdoblja kulture žarnih polja u smislu tradicionalne europske kronologije brončanoga doba. Mačeve iz Trilja (T. 1, 1) i ovaj novi mač iz Cetine (T.1, 5) Harding je svrstao u mačeve tip Tenja, varijanta Vrhnika, jasno ističući osobitost oblika mača iz Trilja. Datira ih u drugi, eventualno prvi horizont kulture žarnih polja u Slavoniji (HARDING 1995: 32).

Kratki mač (dulj. 35 cm) iz Cetine kod Trilja (T.2,1) usporediv je s nekoliko nalaza iz Bosne, prvenstveno s ulomkom mača nešto vitkijega sječiva iz Pridražića kojemu je odlomljen rukohvat i vrh oštrice. Inače ima jednaku pločicu za pričvršćivanje ručke, široko polukružno rebro po sredini i obris oštrice u obliku slova S (WMBH 6/1889: 525, Fig.24). U ostavi Brodski Varoš nađen je ulomak gornjega dijela sječiva s pločicom istoga oblika (VINSKI-GASPARINI 1973: Tab.54,4). Što se tiče oblika rukohvata, imamo za analogiju kratki mač ili bodež (dulj. ca 24 cm) iz Debeloga Brda (FIALA 1896: 170, Fig.162), prema kojemu se daje zaključiti daje mač iz Cetine imao pun jezičak, ali je možebitni tanki lim u sredini ručke propao. Oružje (dulj. 24,5 cm) s analognim oblikom oštrice iz Narodnog muzeja u Beogradu opisano je kao *mač mošunjskog tipa* (GARAŠANIN 1958: 9, T.1 a). U mnogočemu, kao što je napr. oblik, sječiva, oblik pločice za pričvršćivanje ručke, očita su odstupanja od mača tipa Mošunj. Svim nabrojanim mačevima

zajedničko je jako središnje rebro koje seže do prelaska pločice u rukohvat mača. Mačevi tipa Mošunj i tipa Tešanj imaju - za razliku od mača iz Cetine, Pridražića i iz beogradskoga Muzeja - ravne oštrice. Kratki mačevi tipa Tešanj imaju jezičasti rukohvat, a tip Mošunj ima metalnu ručku koja pokriva trokutasta izvučena parirna krilca na pločici za pričvršćivanje ručke. Isto trokutasta proširenje s parom zakovica ima novonadani mač iz Cetine. To je, dakle, jedna varijanta mača s jezičastim rukohvatom nastala kombiniranjem oblikovnih elemenata mošunjskoga i tešanjškoga tipa mača. Borivoj Čović je na primjeru bodeža s opisanim oblikom jezička i pločice za pričvršćivanje ručke iz Travnika / Lašve taj oblik oružja ocijenio kao lokalnu balkansku formu. Bodež iz rijeke Cetine (T.2, 2) kao daje njegova kopija (dulj. 24 cm) i potpuno se uklapa u tu balkansku, bolje rečeno bosansku grupu oružja. Nalaz iz Velikog Mošunja datiran je u stupanj Ha B 2, no taj bi bodež iz srednje Bosne moga prema Čoviću biti nešto stariji, naime Ha A (ČOVIĆ 1983:435,440, 456, Sl.30,4). Harding je mačeve tipa Tešanj, kojima pripada i nalaz iz Travnika / Lašve, pozivajući se, među ostalim na Čovićovo stupnjevanje Donje Doline u *Praistoriji jugoslavenskih zemalja* datirao nešto kasnije, u stupanj Ha B 2 / Ha B 3 (HARDING 1995: 66). Sve dok se ne pronađu pravi argumenti za precizniju dataciju bosanskih tipova oružja iz Cetinske krajine, za ovu grupu mačeva u cijelosti vrijedi Miloševićovo datiranje nalaza iz Baleka (vidi prethodno).

Sumarni pogled na mačeve s jezičastim rukohvatom u Dalmaciji pokazuje ponajprije veću formalnu ujednačenost grupe mačeva iz Liburnije (Hardingov *dalmatinski tip*). Ostaje dojam da se dalmatinski mačevi s jezičastim rukohvatom, za razliku od liburnskih, lakše uspoređuju s europskim tipovima mačevima s jezičastim rukohvatom. U Liburniji je izostao utjecaj zapadnobalkanskoga, tj. bosanskoga oružja, koji je u Dalmaciji, točnije Sinjskoj krajini vrlo prezentan, što može imati dijakronijsko tumačenje, ali isto tako odražavati zatvorenosti ili neprijemljivosti liburnskoga kulturnog miljea na intruzivne elemente s Balkana.

Mnogo je zanimljiviji, u svjetlu novih nalaza u rijeci Cetini, fenomen vodenih nalaza općenito, a specijalno namjerno potopljenih mačeva, koji je usput dotaknuo Marović (MAROVIĆ 1981: 32). Kako je Cetina otprije poznata po nalazima te vrste, prigodom bageriranja 1988. i 1989.g. nizvodno od Trilja ponovno je pronađen prapovijesni mač, više kopalja, te srednjovjekovo oružje - poduzeta su sistematska istraživanja ne bi li se lociralo moguće ishodište arheološkoga materijala. Pronađena su nova sojenička naselja, ali je ono otprije poznato na rijeci Cetini, Dugiš kod Otoka - eliminirano kao mogući izvor prethistorijskih nalaza u koritu rijeke. S druge strane upozoreno je na značenje Trilja kao lokacije na kojoj je bio prijelaz preko rijeke na stoljećima starome putu koji je vodio kroz Cetinsku krajinu (MILOŠEVIĆ 1992 [A]: 86sq). Znači, nalazi iz rijeke Cetine mogu biti ostatak naseljavanja uz obalu općenito, ili u drugome tumačenju, što se samoga Trilja tiče, trag stalno održavanog riječnog tranzita na pogodnome mjestu, dakle trag komunikacije.

Pretpostavimo da su arheološki predmeti iz rijeke bili erodirani iz priobalnih naselja ili nekropola, a materijal se na jednome mjestu zaustavljao i akumulirao zbog prirodnih, hidrogeoloških preduvjeta. Pojedini komadi oružja mogli su biti izgubljeni pri riječnom transportu ili su nezgodnim slučajem potonuli na mjestu s kojega se ne mogu ponovno izvaditi. Veća količina oružja može biti zaostavština iz bitke koja se vodila na mostu, kraj obale ili na nekom plovilu. Ono je moglo biti namjerno ostavljeno u rijeci u znak primirja, ili je bačeno u rijeku kao zavjet, da *zapečati* mir. Intencionalno potapljanje oružja, u našem primjeru mačeva, otvara temu kulturnog karaktera nalaza te vrste. Dvije su osnovne teorije koje prevladavaju u interpretaciji ostava općenito, također za pojedinačne i skupne nalaze u rijekama: profani i sakralni razlozi deponiranja. Što se tiče nalaza iz voda, misli se na obrede bacanja dragocjenosti u rijeku ne bi li se udobrovoljila njena zla ćud koja se očituje u naglim poplavama, ili polaganje darove zahvalnosti za blagodati koje donosi rijeka. Prijelaz rijeke dodatni je rizik na putovanju, pa su nalazi na mjestima gdje su bili mostovi ili skele

ostatak votivnih ili simboličkih radnji povezanih uz zahvalnost za neometani prijelaz. U tom su kontekstu poznati pojedinačni prehistorijski nalazi na planinskim prijevojima koji se također tretiraju kao ostatak obreda vezanog uz sretan put (BIANCO-PERONI 1978-1979: 321-335). Nepovratno odlaganje u vodu svakako nije isključeno u okviru simboličkih predodžbi o rijekama u ukupnoj mitskoj konceptualizaciji čovjekovoga odnosa s prirodom što se moglo iskazivati kako na društvenom, tako i na individualnom planu.

Što se tiče mača iz vode, tipičnog ratničkoga atributa, treba se prisjetiti viteške legende o Ekskaliburu, čarobnome maču kralja Artura. Taj je draguljima optočeni mač kralj primio iz jezera i nakon njegove smrti trebao je biti vraćen u vodu. Mnoge priče u mitologijama i legendama, posebice sjevernoeuropskih naroda, spominju mačeve, oružje i blaga zatečena u vodenim ambijentima. To se može u krajnjoj liniji protumačiti kao refleksija stvarnih nalaženja ili polaganja predmeta u vodu u dugom vremenskom rasponu. Usuprot namjernom kulturnom potapljanju stoji nehotični, slučajni gubitak predmeta, što je kad je posrijedi oružje malo vjerojatno. Mačevi su ponajprije bili dragocjenost, a potom statusni predmet, tako daje teško zamisliti slučajan gubitak i uopće nepažljiv odnos prema imovini te vrste. Sjekire i koplja bili su na drvenom nasadu pa su nakon pada u vodu neko vrijeme plutali površinom i lako ih je bilo odmah spasiti. Isto vrijedi za korice mačeva koje su bile načinjene od materijala koji ne tone tako brzo kao metal. Naselja kao hipotetsko izvorište riječnih nalaza bila su na sigurnome mjestu, a ne ondje gdje postoji opasnost od elementarnih nepogoda, poplavlivanja koje bi nekontrolirano odnosilo materijal. Praktični razlozi u interpretacija nalaza oružja iz vode, kako vidimo, pate od nedostatka plauzibilnosti u najmanju ruku jednako kao i teorije o njihovom simboličkom, odnosno kulturnome značenju (BRADLEY 1990: 2sq; TORBRÜGGE 1970-1971: 7sq).

Na našim su prostorima registrirani *vodeni nalazi* mačeva. Osim već spomenutih mačeva iz Jamna i Koprivnice, poznat je mač iz Kupe kod Siska. Mač iz Doline na Savi je *pojedinačni nalaz* u blizini rijeke (VINSKI-GASPARINI 1973: 29, Tab. 6, 13) koji, kao i nalazi iz šljunčara, pripadaju kategoriji nalaza u vlažnom tlu (*Feuchtbodenfunde*). Značajna količina mačeva grupe Keszthely - Boiu, kojoj pripada citirani mač, nađena je u Dunavu i pritocima (MOZSOLICS 1968: 65). Nekoliko je mačeva izvađeno iz Save u Sloveniji (TERŽAN 1987: 77). Poznat je nalaz mača s jezičastim rukohvatom iz Drine kod Radaljske ade, koji je sa dna izvučen prilikom regulacijskih zahvata u koritu rijeke (WMBH 1:318, Fig. 40). Mačevi iz voda su većinom očuvani čitavi, što se navodi kao argument za njihovu votivnu namjenu, dok se u ostavama nalaze ulomci mačeva. To se pravilo ne bi moglo primijentiti na ostave iz kontinentalnoga dijela Hrvatske. Kompletni primjerci mačeva s jezičastim rukohvatom uz mnoge fragmentirane mačeve, bili su, osim spomenutoga nalaza iz Matijevića, u ostavama Tenja i Peklenica (VINSKI-GASPARINI 1973: Tab 31, 1; 20, 1), a čitav je bio, čini se, mač iz ostave Brodski Varoš (VINSKI-GASPARINI 1973: Tab. 54, 1). Valja istaći da u brončanodobnome materijalu mačevi količinom nalaza u rijekama značajno prednjače u odnosu na brončanodobne sjekire, kopalja, srpove, igale, vrhove strelica, noževe i alat u Gornjoj Austriji (ERDBACH-SCHONBERG 1985: 164, SLI). Međutim, Torbrugge obrađujući riječne prehistorijske i protohistorijske nalaze kao posebnu arheološku kategoriju upozorava da se statistikom riječnih nalaza lako manipulira, jer je rijeka kao tip nalazišta samo predstavlja filter. Za otkrivanja koja su se desila nesistematskim putem presudna je bila veličina predmeta, pa će mačevi i velika koplja količinski pretežati u odnosu na sitniji materijal, primjerice igle. Regionalne razlike u učestalosti nalaza u rijekama ovise ponajviše o hidrološkim uvjetima i regulacijskim radovima u pojedinim velikim europskim vodotokovima, pa nalaza ima više na onim segmentima rijeke koji se često bageriraju, tamo gdje su se gradili kanali, brane i si. Gradnja ustava na rijekama uzrokuje gomilanje funkcionalno i kronološki raznorodnoga materijala na jednome mjestu što pokazuje i primjer Cetine. Među prehistorijskim oružjem, posebice mačevima, kvantitativno pretežu, usprkos

svim teritorijalnim varijabilnostima, nalazi iz brončanoga doba i vremena kulture žarnih polja, a halštatski su mačevi kao riječni nalazi u manjini (WEGNER 1976: 40; TORBRÜGGE 1971: 93, Sl.2; BIANCO-PERONI 1978-1979: 321).

Velika količina arheološkoga materijala u rijeci Cetini odražava u krajnjoj liniji bogatstvo Cetinske krajine u cjelini: gusta naseljenost, intenzivna privredna aktivnost u prethistoriji i njenu prometnu važnost što je u skladu s Torbrüggeovim koreliranjem kopnenih i vodenih nalaza u drugim europskim regijama. Kultno značenje prethistorijskih mačeva iz korita rijeke Cetine, koje smo obradili, valja također ozbiljno uzeti u obzir.

LITERATURA

- BADER, T. 1991. Die Schwerter in Rumänien. *Prähistorische Bronzefunde* (Stuttgart), Abt. IV, Bd. 8.
- BALEN - LETUNIĆ, D. 1995. Brončano doba, u: Zagreb prije Zagreba. *Arheološka baština Zagreba od pretpovijesti do osnutka biskupije 1094. godine.* (Zagreb): 25 - 29.
- BATOVIĆ, Š. 1953. Prethistorijski mačevi u Arheološkom muzeju u Zadru. *VAHD*, 55/1953:146-159.
- BATOVIĆ, Š. 1970. Brončani mač iz Islama Grčkog. *Adriatica Praehistorica et Antiqua = Zbornik posvećen G. Novaku.* (Zagreb, 1970): 173-185.
- BIANCO-PERONI, V. 1970. Die Schwerter in Italien. Le spade nell'Italia continentale, *Prähistorische Bronzefunde* (München), Abt. IV, Bd. 1.
- BIANCO-PERONI, V. 1980. Bronzene Gewässer- und Höhenfunde aus Italien. *Jahresbericht des Instituts für Vorgeschichte der Universität Frankfurt A.M., 1978-79* (1980): 322-334.
- BRADLEY, R. 1990. *The Passage of Arms. An archaeological analysis of prehistoric hoard and votiv deposits.* Cambridge.
- DULAR, J. 1974. Bronasto jezičastoročajni meci iz Slovenije. *Varia archaeologica*, (Brezice): 11-29.
- ČOVIĆ, B. 1983. Srednjobosanska kulturna grupa. *Praistorijajugoslavenskih zemalja, IV Bronzano doba* (Sarajevo): 433 - 461.
- ERBACH-SCHÖNBERG, zu M.-C. 1985. Bemerkungen zu Urnenfelderzeitlichen Deponierung in Oberösterreich. *Archäologisches Korrespondenzblatt*, 15/1985, Hft. 2: 163-178.
- FOLTINY, S. 1964. Flange-hilted Cutting Swords of Bronze Age in Central Europe, Northeast Italy and Greece. *American Journal of Archaeology*, 68/1964, No.3: 247-258.
- GARAŠANIN, D. 1958. Mač mošunjskog tipa u Narodnom muzeju u Beogradu. *Vesnik Vojnog muzeja*, 5/1958 (1): 10-23.
- GLOGOVIĆ, D. 1989. Prilozi poznavanju željeznog doba na sjevernom Jadranu. Hrvatsko primorje i Kvarnerski otoci. *Monografije*, I (Zagreb).
- HARDING, A. 1995. Die Schwerter im ehemeligen Jugoslawien. *Prähistorische Bronzefunde* (Stuttgart), Abt. IV, Bd. 14.
- KEMENCZEI, T. 1988. Die Schwerter in Ungarn I, *Prähistorische Bronzefunde* (München). Abt. IV, Bd. 6.
-

- KILIAN-DIRLMAIER, I. 1993. Die Schwerter in Griechenland (ausserhalb der Peloponnes) Bulgarien und Albanien. *Prähistorische Bronzefunde* (Stuttgart), Abt.IV, Bd.12.
- MAROVIĆ, I. 1957. Brončani mač iz Medina kod Sinja. *VAHD*, 56-59/1957, Sv.2: 25-27.
- MAROVIĆ, I. 1981. Prilozi poznavanju brončanog doba u Dalmaciji. *VAHD*, 75/1981: 7-61.
- MILOŠEVIĆ, A. 1981. Arheološki spomenici gornjeg i srednjeg toka rijeka Cetine. *Arheološka i historijska baština Cetinske krajine, Zbornik Cetinske krajine*, 2/1981: 1-137.
- MILOŠEVIĆ, A. 1992 [A]. Arheološki nalazi u koritu rijeke Cetine u Sinjskom polju. *Arheo*, 15/1992,86-88.
- MILOŠEVIĆ, A. 1992 [B]. Arheološki nalazi u koritu rijeke Cetine u Sinjskom polju, *Obavijesti*, 24/1992, Br. 2: 45 - 48.
- MOZSOLICS, A.1968. Bronzkori Kardleletek. *Archaeologia Értesítő*, 95/1968, Sv.1: 61-65.
- PRENDI, F. 1976. Un apeçcu sur la civilisation de la première période du fer en Albanie. *Jadranska obala uprotohistoriji* (Zagreb): 155 -176.
- SCHAUER, P.1971. Die Schwerverter in Süddeutschland, Österreich und der Schweiz I. *Prähistorische Bronzefunde* (München), Abt.IV, Bd. 2.
- TERŽAN.B. 1987. Obredi in verovanje. *Bronasta doba na Slovenskem, 18-8.st.pr.n.š.* (Ljubljana), 65 - 78.
- TORBRIDGE, W. 1970-1971. Vor- und Frühgeschichtliche Flussfunde. Zu Ordnung und Bestimmung einer Denkmälergruppe. *Bericht RGK*, 51-52/1970-1971: 1-147.
- TRUHELKA, Č. 1904. Die vorgeschichtliche Pfalbau im Savebette bei Donja Dolina. *WMBH*, 9/1904: 1-156.
- VINSKI-GASPARINI, K. 1973. *Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj. Zadar.*
- VINSKI-GASPARINI, K. 1981. Prehistorijski nalazi s područja Zagreba i okolice. *Arheološka istraživanja u Zagrebu i njegovoj okolici, Izdanja HAD*, 6/1981: 109-125.
- VINSKI-GASPARINI, K. 1983. Kultura polja sa žarama sa svojim grupama. *Praistorija jugoslavenskih zemalja, IVBronzano doba* (Sarajevo): 547 - 646.
- WEGNER, G.1976. Die vorgeschichtlichen Flussfunde aus dem Main und aus dem Rhein bei Mainz. *Materialhefte zur bayerische Vorgeschichte, Hft.30.*

Popis kratica - Abkürzungsverzeichnis

Adriatica	<i>Adriatica praehistorica et antiqva</i> (G.Novak dedicata), Zagreb.
AMC	<i>Acta Musei Cibalensis</i> , (Vinkovci).
AP	<i>Arheološki pregled</i> , Arheološko društvo Jugoslavije (Beograd).
DissMonSAD	<i>Dissertationes et Monographiae</i> . Savez arheoloških društava Jugoslavije (Beograd).
Djela CBIANUBIH	<i>Djela Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine</i> , (Sarajevo).
GCBIANUBIH	<i>Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine</i> , (Sarajevo).
GISAD	<i>Glasnik Srpskog arheološkog društva</i> , (Beograd).
GZM	<i>Glasnik Zemaljskog muzeja</i> , (Sarajevo).

IzdHAD	<i>Izdanja Hrvatskog arheološkog društva, (Zagreb).</i>
PICBIANUBIH	<i>Posebna izdanja Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, (Sarajevo).</i>
PJZ	<i>Praistorija jugoslavenskih zemalja, (Sarajevo)</i>
Prinosi	<i>Prinosi Odjela za arheologiju Centra za povijesne znanosti, (Zagreb).</i>
PICBIANUBIH	<i>Posebna izdanja Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, (Sarajevo).</i>
SenjZb	<i>Senjski zbornik, (Senj).</i>
VAHD	<i>Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku, (Split).</i>
VAMZ	<i>Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, (Zagreb).</i>
VHAD	<i>Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva, (Zagreb).</i>
ZbADBIH	<i>Zbornik Arheološkog društva Bosne i Hercegovine, (Sarajevo).</i>

SUMMARY

FLANGE-HILTED SWORDS FROM DALMATIA IN THE LIGHT OF NEW FINDS FROM THE CETINA RIVER

Since hydro-archaeological exploration of the river Cetina began in 1990 a number of Bronze Age swords have been discovered (MILOŠEVIĆ 1992 /a/: 86 ff.; id.1992 *Pol*: 45 ff.). Four flange-hilted swords from Cetina region were already known.

Although not complete the sword from Rumin (Pl. 1: 4) is similar to the Nizing type (SCHAUER 1971: 116 ff.). An analogous sword was found at Donja Dolina (TRUHELKA 1904: 68, Fig. 40). In the most recent sword typology for the former Yugoslavia Harding classified this sword as the Rumin variant of the Marina type, the only example of this variant. According to K. Vinski-Gasparini the Marina type is found in the second horizon of the Urnfield Culture, but taking into account the analogy with Nizing type sword from Rumin might be a little earlier (HARDING 1995: 34 ff.).

The second sword from this region was found in the river Cetina near Trilj (Pl. 1:1). Although shorter than the standard length it could be also a Nizing type, perhaps of the Meiches variant (SCHAUER 1971: 118 ff.). According to the sword typology for the Carpathian basin it is a Uiora variant of the Uriu-Aranyos type (BADER 1991: 78, 80 ff., Pl. 65, no. 99).

The sword from Medine (Pl. 1: 2) has a willow-leaf blade and it is close to the Hemighofen type. Judging by other morphological elements it might be a Reutlingen type, possibly a Genfvariant (SCHAUER 1971: 140 ff, 157 ff). It also has similarities with Cetona type swords from Italy (BIANCO-PERONI 1970: 62). Three swords from Slavonian hoards (Veliko Nabrđe, Brodski Varoš and Podcrkavlje) can be compared to this sword from Dalmatia (VINSKI-GASPARINI 1973: Pl. 45,1; 55,1; 67,11). The sword from Medine fits into the forms of the Ha A phase. In the new sword typology for former Yugoslavia this sword from Dalmatia is Medina type the date of which in general corresponds to that cited above (HARDING 1995: 45 ff.).

The latest sword from Cetina region is that taken from the river Cetina near Balek (Pl. 2: 3). Milošević has given the date as 10th/9th century BC which fits with the dating of the Matijevići hoard with its analogous sword (MILOŠEVIĆ 1981: 44; VINSKI-GASPARINI 1983: 665, Pl. 96:1). This is a Kostel type sword close to the Tešanj type (HARDING 1995: 48; TRUHELKA 1904: 61, Fig. 9).

In Vratnice (Pl. 2:4) a broken off end of the sword was found, secondary reused as the dagger.

The hoard from Marina/Trogir (Dabar) is the only one from Dalmatia with the forms characteristic of the second horizon of Urnfield Culture from Continental Croatia. It contained a fragment of the flange-hilted sword (VINSKI-GASPARTNI 1973: 77, Pl. 82: 1). It is of the Marina type not one of which is complete except the sword of Volosinovo in Vojvodina (HARDING 1995: 33 ff.). The analogous fragment was in the Bizovac hoard in Slavonia (VINSKI-GASPARINI 1973: Pl. 35,1).

Liburnian flange-hilted swords have been studied by Šime Batović (BATOVIĆ 1953: 147-159; id. 1970, 173 ff.). The sword from Islam Grčki (Pl. 3: 1) is intermediate with the Late Mycenaean types Pavelsko-Mati or Rrethe-Bajz from Albania (PRENDI 1976: 162; GLOGOVIĆ 1989:14; KILIAN-DIRLMAIER 1993:94 ff.). The only find of a Stätzing type sword was in Vrana near Biograd (Pl. 3:2) which is chronologically linked with a similar find in the Apennine peninsula where it is dated to 11th century BC (GLOGOVIĆ 1989: 14 ff.). The other Liburnian finds (Pl. 3: 3-6) form a more or less coherent group known as the Dalmatian type to which the sword from Oglavak near Livno in Hercegovina was added (HARDING 1995: 56).

A sword recently taken from Cetina (Pl. 1: 3) has an untypical twist to the blade below horse-shoe shaped hilt-plate, resulting in a willow-leaf shape (length 51 cm). The cross section is lens-shaped with step from mid rib to the blade. It is a variant of the Reutlingen type (former Nenzingen type) which is very widely spread from the Black Sea shores to western Switzerland and the Scandinavian countries. In north Germany, Denmark and south of Sweden about three hundred of Reutlingen swords have been found. Chronologically they belong to the earlier phases of Urnfield Culture in Europe (SCHAUER 1971: 132-136). Similar find in Koprivnica was in gravel-pit and belongs to the second phase of the Urnfield Culture in northern Croatia (VINSKI-GASPARINI 1973: 181, Pl.26:1). The Cetina sword can also be compared with the Montegiorgio type from Lake Trasimeno (BIANCO-PERONI 1970: 56-61, No.130) in Italy which is dated to the period before the last phase of the bronze Age (*Bronzo finale*).

A shorter sword from Cetina near Trilj (length 49,5 cm) has a flat rhombic section (Pl. 1: 5) and high rounded hilt-plate shoulders. The pommel is made up of two widespread ears with rivet holes. One rivet is on the bellied tongue-hilt, as can be also noted on swords of the Traun type found in Caput Adriae region and one in Slovenia (SCHAUER 1971: 119-125; DULAR 1974:,15). Harding assigned the sword from Trilj (Pl. 1:1) and this new find from Cetina River (Pl. 1: 5) to the Vrhnika variant of the Tenja type, emphasizing the characteristic form of the latest. He dates them to the second, or perhaps first horizon of the Urnfield Culture in Slavonia (HARDING 1995: 32).

A short sword (length 35 cm) from the Cetina River (Pl. 2: 1) can be compared with several find from Bosnia, especially the fragment from Pridražić (WMBH 6/1889: 525, Fig. 24) which has an identical S-shaped blade. The short sword or dagger (length about 24 cm) from Debelo Brdo has the same form of hilt (FIALA 1896:170, Fig. 162). A similar sword in Belgrade National Museum is described as Mošunj type (GARAŠANIN 1958: 9, Pl.I, a). The Cetina sword is a combination of metal-hilted Mošunj type and flange-hilted Tešanj type. B. Čović considered a dagger of the same shape from Travnik / Lašva to be a local West-Balkan form. The dagger found in the Cetina River (Pl. 2: 2) is almost its copy and completely tallies with the Bosnian sword or dagger variant. The hoard from Veliki Mošunj is dated to the Ha B 2 phase, but dagger from central Bosnia mentioned above is dated to Ha A (ČOVIĆ 1983: 434, 440, Fig. 30).

This summary account of flange-hilted swords from Dalmatia shows that, regardless of the originality of individual examples, they better fit among European flange-hilted sword types than

the Liburnian, i.e. northern Dalmatia group of swords. The West Balkan and Bosnian influence was present in the Cetina region which is not the case with Liburnian territory. This may have a chronological explanation or it may be a result of Liburnian society being closed towards intrusive elements, especially from the Balkans.

In the light of the new discoveries from the Cetina river we come upon the interesting problem of sword finds in water in general, and in particular of deliberately deposition of arms in river which is *anpassant* touched by Marović (MAROVIĆ 1981: 32). At Trilj on the river Cetina there was an important river crossing for a very long period of time. Some arms might have been lost in transport. Many may have been dropped there in battles fought on the bridge, beside the river or on some craft. They may be deliberately left in river as a sign of peace or thrown there to verify the peace treaty. The intention of votive offerings to water was to placate the unpredictable nature of river or to secure a safe passage in advance. Similar explanations are given for the finds of arms on mountain passes (BIANCO-PERONI 1978-1979: 321-335).

In Croatia besides the swords mentioned from Koprivnica, two swords were found in the small backwater Jarun (Sava river near Zagreb), also near the Sava at Dolina. The sword quoted is of the Keszthely - Boiu type of which a considerable number have been found in the Danube and its tributaries (MOZSOLICZ 1968: 65). A number of swords have been taken from the Sava in Slovenia (TERŽAN 1987: 77) and the sword recovered from the Drina near Radaljska Ada is well known (WMBH 1:318, Fig. 40).

The number of Bronze Age swords found in water varies from region to region. The dating shows that that Bronze Age swords predominate compared to Hallstatt swords as water finds (ERBACH-SCHÖNBERG 1985: 164, Fig. 1; WEGNER 1976:40; TORBRÜGGE 1970-1971: 93, Fig. 2; BIANCO-PERONI 1978-1979: 321).

The large number of finds recovered from the bed of the Cetina river reflects the economic wealth of the Cetina region in prehistory in the first place, also the importance of the region as cross-roads of trading routes. In this context the votive meaning of swords from Cetina River should be taken into consideration.

OPIS TABLI

DESCRIPTION OF PLATES

- T.1 1, 3, 5 Trilj, 2 Medine, 4 Rumin. Oko 1/3. 1, 4 prama Marović 1981, 2 prama Marović 1957.
Pl. 1: 1, 3, 5 Trilj, 2 Medine, 4 Rumin. About 1/3. 1,4 after Marović 1981, 2 after Marović 1957.
- T.2 1, 2 Trilj, 3 Balek, 4 Vratnice. Oko 1/3. 3 prama Milošević 1981, 4 prama Marović 1981. *Pl.*
Pl. 2: 1,2 Trilj, 3 Balek, 4 Vratnice. About 1/3. 3 after Milošević, 4 after Marović 1981.
- T.3 1 Islam Grčki, 2 Vrana, 3 Nin, grob 27, 4 Atlagić Kula, 5 nepoznato nalazište, 6 okolica Obrovca (? Nadin). Oko 1/3. 1 prama Batović 1970, 2-6 prama Batović 1953.
Pl. 3: 1 Islam Grčki, 2 Vrana, 3 Nin, grave 27, 4. Atlagića Kula, 5 unknown site, 6 Obrovac (? Nadin). About 1/3. 1 after Batović 1970, 2-6 after Batović 1953.

Rukopis primljen 2. VII 1996.
Rukopis prihvaćen 18. VIII. 1996.

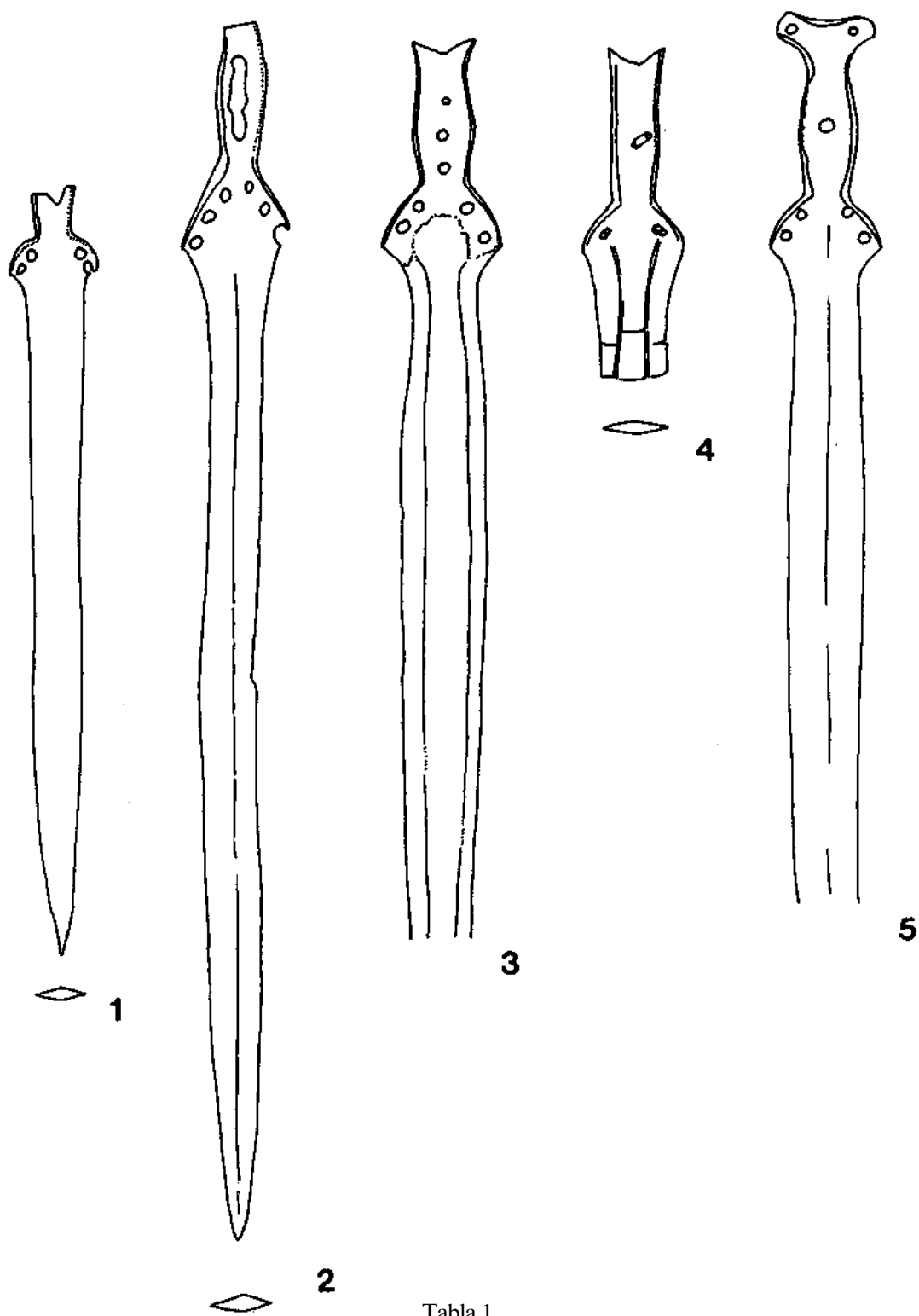

Tabla 1

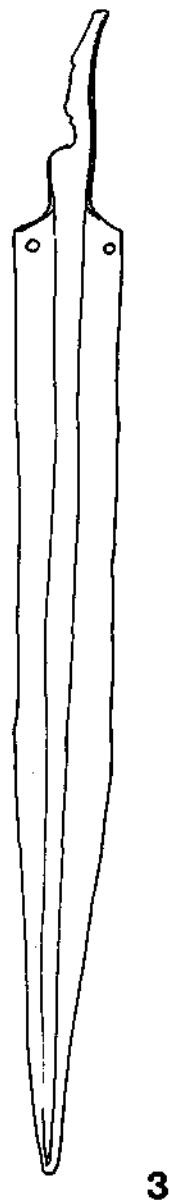
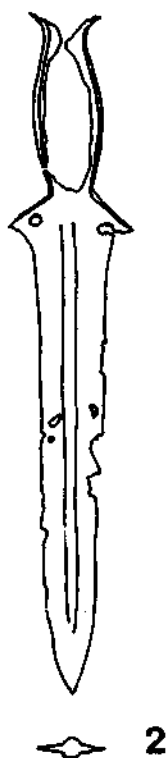
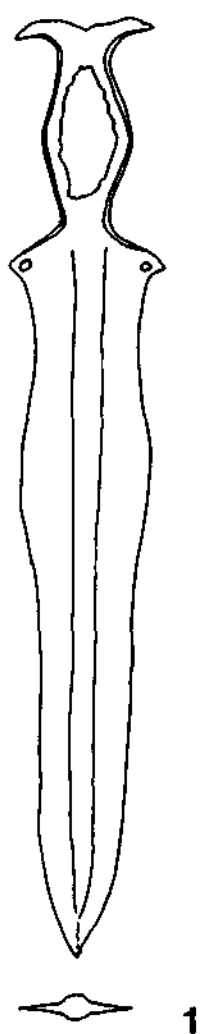

Tabla 2

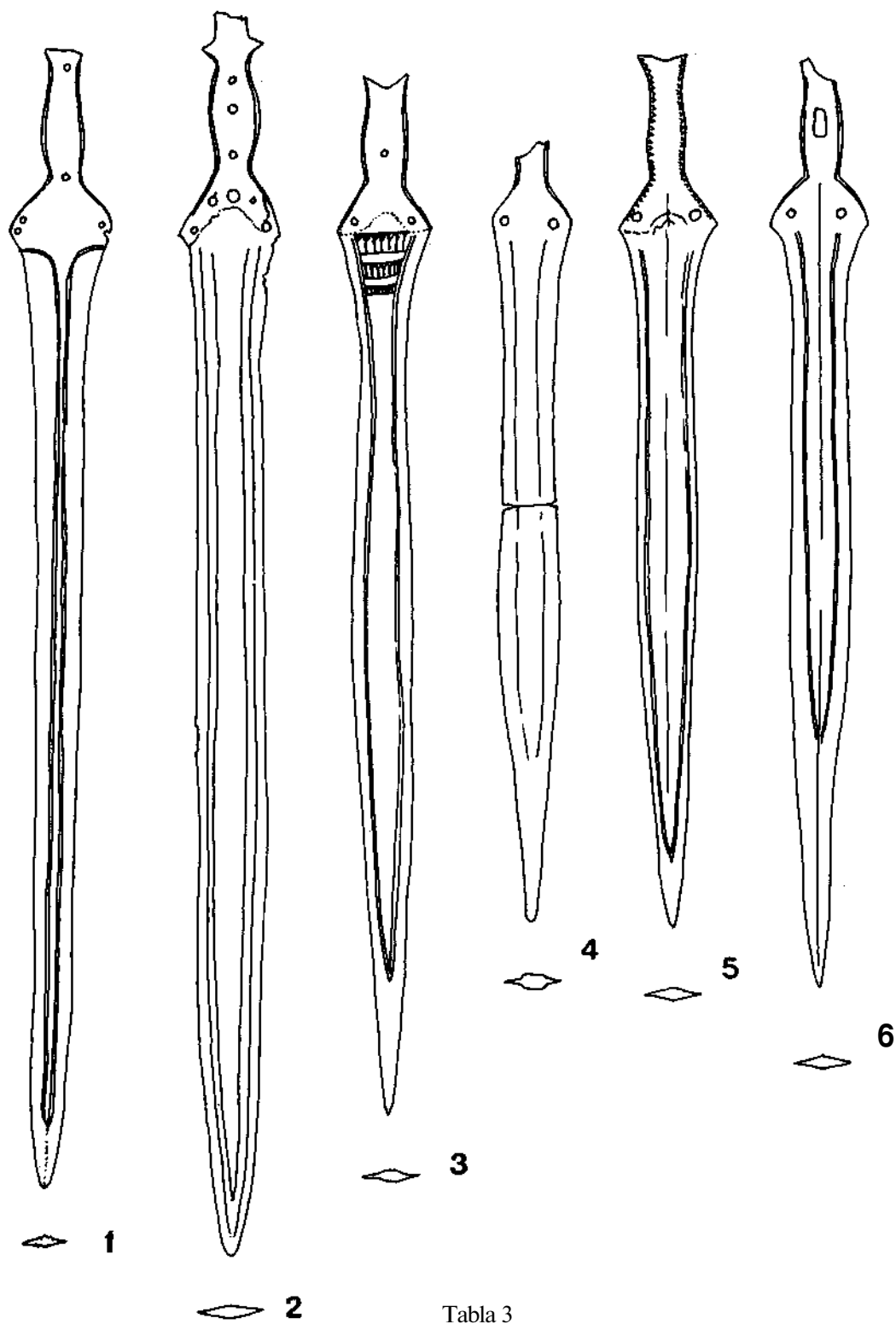

Tabla 3

DUBRAVKA BALEN-LETUNIĆ

Arheološki muzej u Zagrebu
Trg Nikole Šubića Zrinskog 19
HR 10000 Zagreb

FIGURALNO UKRAŠENE TRAPEZOIDNE POJASNE KOPČE TIPA PROZOR

UDK903 "636/637" (36) "- 1"

Izvorni znanstveni rad

*"Ali Vitalj mirovati mi neda ?!"*Davorin Krmpotić,
upravnik župe u Otočcu, 1898.*

Grob iz Prozora, datiran u 2. st.pr. Kr., zaslužuje pažnju ponajprije stoga što je za sada jedina sačuvana cjelina s trapezoidnom figuralno ukrašenom pojasnom kopčom tipa Prozor na japodskom području. To je peta pojasna kopča tog tipa pronađena u prozorskoj nekropoli. Kopče sa sličnim simboličkim prikazima, osim na japodskom, otkrivene su i na području Daorsai Labeata. Svi predmeti grobnog inventara, izuzev posude Gnathia, kojaje importirani predmet, proizvod su domaćih radionica. Kopča svojom izradbom očituje utjecaje mediteranskoga, a fibula keltskoga kulturnog kruga, dok se ostali predmeti odlikuju značajkamajapodske oblikovne tradicije.

Prvi nalazi s lokaliteta Prozor (Otočac u Lici) prispjeli su u zagrebački Arheološki muzej tijekom 1880. god., a već se iduće godine pristupilo istraživanjima, koja su izvođena sve do 1889. god., a potom, nakon kraćeg prekida, od 1900. do 1901. godine.¹ Nakon tiskanja kataloga, još i danas nezaobilaznoga *Popisa* 1889. godine, u kojem su objavljeni i prozorski nalazi, te Ljubićeva predavanja iste godine održana u Beču prigodom sastanka bečkoga i berlinskoga antropološkog društva, popraćena manjom izložbom birane pretpovijesne građe, Prozor postaje sinonimom za Japode i japodsku kulturu.² Prethodna istraživanja s kojih potječu i najelitniji nalazi vođena su nažalost s vrlo oskudnom dokumentacijom, a uslijedila su i mnogobrojna nekontrolirana prekopavanja. O njima i o samom lokalitetu K. Patsch obilazeći Liku godine 1898. piše: *"Polja, vrtovi i pašnjaci iskazali su se do sada najbogatijim nalazištima s ovog putovanja"*, a o razaranjima i

*Arhiv AMZ, fasc. "Prozor", spis br. 6/ 1898. od 14. 1. 1898.

¹LJUBIĆ1881:11-13; LJUBIĆ1889: 1-2, T.I.; Brunšmidove bilješke, Arhiv AMZ, sk. VII, X.

²LJUBIĆ 1889b: 105-151; LJUBIĆ 1889: 123.

raznošenju spomenika s gorčinom kaže: "Ovdijeje bezplana i svrhe kopao svatko kome je to bio užitak, ipozvani i nepozvani".³ Potonja istraživanja, poduzeta 1971-1976., bila su mnogo opsežnija, ali još preskromnoga opsega zajedan tako velik i podjednako važan pretpovijesni i antički lokalitet.⁴

Materijal koji je ovom prilikom obrađen potječe iz groba otkrivena pri obradbi zemljišta 1975. godine.⁵

Predmeti grobnog inventara:

1. Trapezoidna pojasna kopča - željezna s brončanom, figuralno ukrašenom oplatom pričvršćenom za podlogu trima zakovicama; oštećena: duž. 14,2 cm, šir. gornja 5,6 cm, šir. donja 4,5 cm, deb. 0,3 cm (T. 1:3)
2. Zrno - jantar, nalik leći s vertikalno probušenom rupicom: 2,7 cm (T. 2:2).
3. Karike - brončane, okrugle; manja ima rombičan presjek, a veća ovalan: 3,3 cm, 4x4,2 cm (T. 1:1-2).
4. Aplikе (13 kom.) - brončane, kalotasta oblika s rupicom po sredini i izvučena koncentričnim krugovima ukrašena oboda, 10 oštećenih: 2 cm (T. 1:4).
5. Nož - željezni, ravna hrpta i zakrivljena sječiva, jezičak u obliku pločice, oštećen: duž. sječiva 20,5 cm, duž. jezička 4,5 cm, šir. sječiva 2-2,8 cm (T. 2:1).
6. Nož - željezni, s drškom od drva (očuvani tragovi) pojačanom pojasevima od brončanoga lima, hrbat ravan, sječivo zakrivljeno, oštećen: duž. sječiva 12 cm, duž. ručke oko 6,5 cm, šir. sječiva 1-1,5 cm (T. 1:5).
7. Fibula - brončana, sa spiralom od 19 navoja te s unatrag, prema ovalnom luku savijenom nožicom ukrašenom roskanjem i ovalnim zadebljanjima: duž. 11,6 cm, vis. 3,6 cm (T. 2:3).
8. Gnathia posuda na niskoj prstenastoj nozi - keramika debljih stijenki, s vanjske i djelomično unutrašnje strane prevučena crnim, nejednako nanesenim firnisom; rame i vrat ukrašeni širim i užim trakama, mjestimice obrubljenim nizom nepravilnih točkica nalik listićima. Ornament i nožica s dijelom dna posude oslikani su svijetlosivom bojom, oštećena: vis. 16 cm, otvora 8,4 cm, trbuha 12,3 cm, dna 5,5 cm (T. 2:4).

Taj bogato opremljen grob sadržavao je pretežito metalne predmete, od kojih ponajprije valja istaknuti trapezoidnu, figuralno ukrašenu pojasnu kopču. To je peta pojasna kopča nađena u prozorskoj nekropoli, a od četiri, koje su pronađene još prije stotinjak godina, dvije su cijele, od treće je kopče sačuvana gornja, a od četvrte donja polovica.⁶ Kopče s figuralnim prikazima razvrstane su prema obliku u dvije osnovne grupe. Trapezoidne kopče, u koje ulaze i primjerci iz Prozora čine prvu, a pravokutno oblikovane kopče drugu grupu.⁷ Osebujnost simboličnih kompozicija u kojima dominira krilata glava, a uz to i brojnost nalaza argument su za izdvajanje prozorskih primjeraka u zasebni ili tip Prozor trapezoidnih figuralno ukrašenih kopči. Kao i sve do sada poznate kopče toga tipa i taj primjerak ima željeznu podlogu za koju je većim zakovicama pričvršćen brončani, figuralno ukrašen lim. Na njemu je (T. 1:3) između antitetično postavljenih ptica prikazana glava s krilcima nekoga mitskog bića. Glava je posve okrugla, a iz nje u donjoj polovici izbijaju

³ PATSCH 1900: 72-74.

⁴ DRECHSLER-BIŽIĆ 1973: 1-9; DRECHSLER-BIŽIĆ 1986: 112-116; RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1974: 74-79; RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1975: 99-100; RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1979: 101-105.

⁵ Osim predmeta koji su pripadali grobnom inventaru, raspoložemo jedino podacima da je grob pronađen na zemljištu Mate i Jose Markovića, tj. na arealu nekropole oko 20 m od sonda iz vremena Ljubićevih iskopavanja. Kostur, od

kojeg su ostali sačuvani samo tragovi, ležao je u zemlji na dubini od 0,45 do 0,50 m. Podaci su dobiveni od kolegice R. Drechsler-Bižić i na tome joj zahvaljujemo. Za položaj nekropole cf., DRECHSLER-BIŽIĆ 1972-73: 6-8, prilog 3.

⁶ LJUBIĆ 1889b: 136-137, T. XXV: 1-3; DRECHSLER-BIŽIĆ 1984, fig. 15.

⁷ JOVANOVIĆ 1989: 115; Kossack ih dijeli u tri grupe. U prve dvije svrstava pravokutno oblikovane kopče, a u treću grupu trapezoidne primjerke, cf., KOSSACK 1991: 151-162.

valovite linije i šiljci, dok se ispod brade nalazi masivna motka, na kraju koje je realistički prikazano koplje. Ono je zabodeno u neko, zbog zakovice neprepoznatljivo raslinje. Krilca se nalaze iznad, a ne sa strana glave, kao u svih ostalih prikaza. Prije pronađene kopče većih su dimenzija, pa se na njima osim glave s krilcima, koja je inače središnja figura, a na toj kopči i jedina, nalaze i prikazi simboličkih kompozicija. Najčešće su to likovi ratnika u punoj opremi, u paru na konjima poput Dioskura, prikazani u hod, ili pak kako stoje na plovilima koja su po mišljenju jednih čamci,⁸ a drugima su to brodovi kakvi se mogu očekivati samo na moru.⁹ Osim ljudskim likovima, gotovo sva površina kopči ispunjena je različitim, više ili manje prepoznatljivim, životinjama: vodenim pticama, pticama grabljivicama, dupinima ili mitskim životinjama poput grifona, ali i prikazima različitoga raslinja. Premda te kopče sadrže slične likove, a prikazi su inače iste mitološke teme, razlikuju se u detaljima, vjerojatno stoga što su rađene u različitim radionicama ili je pak unutar jedne radionice bilo više predložaka, odnosno matrica na istu mitološku temu, koju na osnovi simbola i prikaza bez poznavanja njihovih mitova nije moguće u potpunosti očitati.

Po mišljenju pojedinih autora takve kopče potječu iz izvanilirskih radionica koje su radile za ilirsko tržište.¹⁰ To se mišljenje ne bi moglo primijeniti na ovaj primjerak kopče, koja je gotovo posve reduciranih simboličkih scena, a uz to je njezina izradba znatno ispod zanatske razine svih do sada poznatih primjeraka iste vrste. Po svemu sudeći rad je domaćega, japodskog majstora, koji je po uzoru na uvezene bogatije ukrašene primjerke nastojao izraditi oblogu kopče, odabravši pritom, za njega zacijelo najvažniji lik, krilatu glavu božanstva smještenu između antitetično postavljenih ptica. Evidentno je međutim da mu je nedostajalo zanatske vještine i znanja pri izradbi matrice kojom se željeni motiv prenosio na oplatu od tankoga brončanog lima.

Kopče sa sličnim simboličkim prikazima, osim na japodskom, nađene su i na području Labeata i Daorsa. Primjerak iz Gostilja potječe iz groba datiranog u 2. st. pr. Ki.,¹¹ a u iste vremenske okvire uvrštene su i tri kopče iz Ošanića.¹² U determinaciji središnjeg lika i popratnih scena, koje su nedvojbeno u svezi s tim likom, okušalo se nekoliko autora. Prevladava mišljenje da glava s krilcima predstavlja Meduzu, smrtnu Gorgonu ili, što je rjeđe, neko solarno božanstvo.¹³ Glava s krilcima na jednoj od cjelovito sačuvanih kopči iz Ošanića¹⁴ znatno se razlikuje od glava na kopčama iz Prozora i Gostilja. Ona i nalikuje helenističkim prikazima Meduza, kakve nalazimo na različitim predmetima umjetničkog obrta, kad je prikazivana kao lijepa žena, kakva je prema mitu bila prije nego ju je Atena preobrazila u nakazu.¹⁵ Kako je poznato, pogled na nju skamenjuje, stoga su prikazima njene glave ukrašavani štitovi i oklopi, ne samo bogova i mitskih junaka već i ratnika antičkog svijeta.¹⁶ Možda su i ošaničke kopče bile dio ratničke odore, a Meduzina glava na njima imala je osim ukrasne i zaštitnu, apotropejsku funkciju.

Za razliku od središnjeg lika s ošaničke kopče, na prozorskim te na kopči iz Gostilja,¹⁷ koja im je i najslabija, glava s krilcima samo na prvi pogled nalikuje Meduzi. Ta uočljiva sličnost nastala je vjerojatno stoga što im je ista likovna osnova, tj. Meduzina glava s krilcima prikazana s pramenovima razbarušene kose isprepletene zmijama, dok iz krilate glave mitskog lika izbijaju valovite linije, šiljci i koplje. Prihvatimo li mišljenje autora koji pojasne kopče toga tipa smatraju

⁸ KOZLIČIĆ 1983: 116-117.

⁹ JURIŠIĆ 1983: 10.

¹⁰ RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1984: 76.

¹¹ BASLER 1969: 9-10, 14, 29, T. VII:30/2, XXXIII:2.

¹² MARIĆ 1973: 257-258, T. I-II; MARIĆ 1976: 35-38, T. I.

¹³ JOVANOVIĆ 1985: 51-53; JOVANOVIĆ 1989: 116; KOSSACK 1991: 155-160; BASLER 1969: 9; MARIĆ

1976: 36-37; DRECHSLER- BIŽIĆ 1987: 434-435; STIPČEVIĆ 1981: 111; MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, u tisku.

« M A R I Ć 1 9 7 6 > T I L

¹⁵ MIKULČIĆ 1966: 59, T. XXI: 30e; SMITH 1991, fig.

1 5 * D U C A T I m j * ^ fig * 6 g 9 *

¹⁶ SCHEFOLD 1965: 45; BALDRV 1964: 85, fig. 6, 7; BOARDMAN 1964: 134, fig. 13; PINSENT 1990: 125.

¹⁷ BASLER 1969: T. VII:30/2, XXXIII:2.

proizvodom izvanilirskih radionica koje su radile za ilirsko tržište, realno je zaključiti da su one oblikom, ali i scenskim prikazima, bile prilagođene ukusu tog tržišta. Majstor je zato morao biti dovoljno upućen, ako ne i u detalje, u ilirska božanstva i s njima povezane mitove. Razmotre li se detalji na glavama s kopča, npr.: 'spletena kosa, valovite linije i šiljci nalik sunčanim zrakama te koplje koje u ilirskoj simbolici ima falički karakter, uočava se daje na kopčama prikazano domaće epihorsko božanstvo, koje s Meduzom nema ništa zajedničko.¹⁸ U nizu više ili manje prihvatljivih pretpostavki skloni smo taj lik povezati sa solarnim božanstvom. Najzornije na to upućuje potpuno stiliziran prikaz glave na našoj kopči. Lišen svih detalja, posve je nalik uobičajenim prikazima sunčeva diska iz kojeg izbijaju zrake. Koplje prikazano ispod brade i zabodeno u neko raslinje falički je simbol te apostrofira sunčevu oplodnju zemlje. Naglašavaju to i prikazi ptica, poznati atributi solarnog božanstva, jer letenje predodređuje ptice kao simbole uzajamne veze zemlje i neba. To bi božanstvo moglo biti pandan Heliosu ili Solu, kao što je primjerice japodski Bind (*Bindus*) u *interpretatio Romana* bio pandan rimskom Neptunu, bogu voda.¹⁹ Smatramo da neće biti pretjerano, ako ustvrdimo da su Japodi uz boga voda štovali i Sunce, blagotvorno i oplodujuće u bogatim, ali razorno i ubojito u sušnim godinama. Naime, uz stočarstvo poljodjelstvo je imalo znatan udio u njihovu gospodarstvu, pa je heliolatrijski ili solarni kult, koji apostrofira i kult plodnosti, zacijelo i za njih, kao i za mnoge narode povezane sa zemljoradnjom, morao imati osobitu važnost. Uvriježen je bio tijekom kasnoga brončanog doba, a kako je očigledno, brojni su solarni simboli poput krugova, kotača s križnim prečkama, prikazi ptica i tome slično, preneseni i u simboličku starijega i mlađega željeznog doba.²⁰ Osim u Japoda, imaju važno mjesto u simboličkom sustavu i drugih ilirskih i balkanskih neilirskih zajednica koje su bile poklonici tog kulta.²¹ Općepoznat je tako podatak da su Peonci štovali sunce u obliku diska pričvršćena na vrhu dugačkoga štapa, a taj su simbol imali i na reversu svoga novca.²² Glava na našoj kopči, kao što je naglašeno, uvelike nalikuje sunčevu disku pričvršćenu na motku koplja. Neke naznake o štovanju sunca u Ilira pružaju i pojedini objekti registrirani uglavnom na području Delmata. Riječ je, naime, o tumulima lociranim unutar ili u neposrednoj blizini naselja, koji su isprva bili determinirani kao limitni tumuli. Uočeno je, međutim, da su neki od njih u odnosu na naselje smješteni tako da nisu mogli imati zaštitnu funkciju. Uz to, prilikom sondiranja u njima su nađeni tragovi ognjišta, paljene životinjske kosti i obilje keramike.²³ Osim spomenutih, registrirano je i nekoliko osebujno građenih "tumula", tako jedan od njih ima oblik nepravilna kruga koji se od podnožja prema vrhu stepenasto sužava i završava ograđenim platoom.²⁴ Sve to zajedno opravdava pretpostavku da su takvi objekti bili kulturna mjesta, odnosno svojevrсна svetišta posvećena njihovim božanstvima. Na delmatskom području prednost daju zaštitniku stoke i pastira za rimske dominacije zvanom Silvan (*Silvanus*),²⁵ dok za stepenasto građen "tumul" pretpostavljaju da bi mogao biti mjesto posvećeno kultu solarnoga božanstva.²⁶

Neobično je i to da sve do sada pronađene kopče s japodskog prostora potječu iz prozorske nekropole. Slaba istraženost samo bi djelomično tomu mogla biti razlogom, to prije što je nekropola u Kompolju imala mnogo više istraženih grobova, a tamo nije pronađena ni jedna kopča te vrste. Možda odgovor treba tražiti u značenju naselja na Velikom i Malom Vitlu, smještenu na glavnoj prometnici Gackog polja, po plodnoj zemlji najbogatijega na području Like. U polju je to jedina dvojna gradina koja zauzima centralno i dominirajuće mjesto. Samim tim što se ubraja u red tzv.

¹⁸ STIPČEVIĆ 1981: 110-111.

¹⁹ PATSCH 1896: 113-122; PATSCH 1914: 180-181, fig. 52-55, 57; PAŠKVALIN 1963: 136, karta (Karte) 1; RAUNIG 1975: 53, fig. 9:40.

²⁰ DRECHSLER-BIŽIĆ 1983: 385; DRECHSLER-BIŽIĆ 1987: 437.

²¹ STIPČEVIĆ 1981: 16-47; STIPČEVIĆ 1989: 145-149.

²² STIPČEVIĆ 1981: 17, (nota 2) - GABRIČEVIĆ 1987:

⁶¹⁺⁶³ > (nota 100) -

²³ BENAC 1985: 198, 205.

²⁴ OREČ 1991: 39-42.

²⁵ BENAC 1985: 209.

²⁶ OREČ 1991: 41.

dvojnih gradina omogućavala je smještaj većeg broja stanovnika, a koliko je još i danas vidljivo, imala je i solidniji obrambeni sustav. Osim toga, bila je okružena prstenom u vidokrug razmještenih gradina podignutih na višim brežuljcima ili rubovima terasa s kojima je bila u stalnom međusobnom kontaktu.²⁷ Jesu li sve te gradine bile naseljene ili su neke od njih bile samo stražarnice ili promatračnice, odnosno signalne postaje smještene na strateški važnim točkama unutar širega obrambenog sistema, bez istraživanja je teško zaključiti. Sve su one štatile prilaz polju, konkretno u ovom primjeru prilaz središnjem naselju "cisalpinske" ili "ovogorske" zemlje Japoda, kasnijem rimskodobnom Arupiju (*Arupium*).²⁵ Ono je zacijelo stoga moralo imati i prostor, a možda i građevine namijenjene kultu. Simboličkim prikazima ukrašene pojasne kopče nedvojbeno su nosile ugledne osobe koje su štovale to božanstvo i nalazile se pod okriljem njegove zaštite. Nije isključena ni mogućnost da su na neki način bile uključene u obrede povezane sa solarnim kultom. Ta su objašnjenja posve hipotetična, neka bolja za sada ne nalazimo, jer naselje na Velikom i Malom Vitlu i njegova okolica nisu u dostatnom opsegu istraženi. Nedostaju također i podaci o grobovima u kojima su nađene kopče: karakter grobnog ritusa, konstrukcija i izgled grobova te razmjštaj i karakter grobnog inventara, lokacija tih grobova i njihov odnos prema ostalima u nekropoli itd., a to bi barem malo pojasnilo osobenosti u prostoru njihove duhovne kulture.

Osim kopče, brončane okrugle aplikе (T.1:4) dio su, najvjerojatnije, kožnog pojasa. Takve, i njima slične aplikе, uobičajen su sadržaj japodskih grobova, jer su pojasevi od kože ili tekstila ukrašavani aplikama bili sastavni dio muške i ženske nošnje.²⁹ Čest su i dugotrajan inventar njihovih grobova i brončane karike (T. 1:1-2) koje su služile za pričvršćivanje remenja na pojasu za odjeću ili na ratničkoj opremi te za ovjes privjesaka, pinceta i nožića, a od više njih sastavljale su se ogrlice povezane provlačenjem trake od kože ili tekstila.³⁰ Fibula (T.2:3) pripada specifičnoj grupi japodskih fibula, tj. njezin oblik odaje daje rađena po uzoru iz drugih sredina, ali u domaćoj tradiciji i po njihovu ukusu. Na njoj su uočljivi elementi iz keltskoga oblikovnog kruga, s najviše sličnosti sa fibulama jugozapadnog ruba Panonije, kakve primjerice poznajemo iz Siska.³¹ Fibula sličnih odlika nađena je i u grobu iz Drenova Klanca,³² iz kojega potječe fragmentirani nož, istih tipoloških odlika koje ima i rijetko dobro očuvani primjerak (T. 1:5) iz spomenutoga groba. Noževi ravna hrpta i zakrivljena sječiva s drškom od kosti ili drva, pojačanom pojasevima od brončanog lima, pronađeni su za sada na tri prostorno vrlo bliza lokaliteta: u Prozoru, Kompolju i Drenovu Klancu. Mahom su, osim spomenutih, iz starih istraživanja, i bez naznake groba, odnosno cjeline kojoj su pripadali, pa je stoga teško odrediti njihovu vremensku pripadnost.³³ Način izradbe i oblik priloga su pretpostavci da su produkt iste radionice koju bi, s obzirom na brojnost nalaza, valjalo locirati u Prozoru. Drugi željezni nož (T.2:1) zbog oštećenosti nije moguće tipološki preciznije odrediti. Također ima ravan hrpat i po svojoj prilici zakrivljeno sječivo s drškom, odnosno širokim trakastim jezičkom, koji zahtijeva oplatu, pa ga te karakteristike približavaju prethodnom tipu noževa. Premda je većih dimenzija, one ipak ne dosežu dužinu uobičajenu za japodske bojne noževe, koji su uglavnom zakrivljena hrpta i ravna sječiva sa širokom koštanom ili drvenom ručkom.³⁴ U grobu je nađeno i zrno jantara (T.2:2). Japodski grobovi, pa i oni bogato opremljeni, vrlo često sadržavaju samo po jedno zrno jantara, a katkad je ono i jedini nalaz. Očito su jantaru, koji je za njih bio najcjenjeniji

²⁷ ŠARIĆ 1983: 106-107, karta (Karte).

²⁸ STARČEVIĆ 1863: 170-171; PATSCH 1990: 36-37; MATIJEVIĆ-SOKOL 1994: 32-33.

²⁹ LJUBIĆ 1889b: 135, T. XXII:148.

³⁰ DRECHSLER-BIŽIĆ 1973: T. XVIII:5,11; XXVI:16; XXX:4.

³¹ MAJNARIĆ-PANDŽIĆ 1970: 65, T. LV: 2,6.

³² Stotinjak predmeta koji potječu iz nekropole u Drenovu Klancu prispjeli su u Muzej poklonom 1898., iskopavanjem

1900. ili kupnjom 1901. i 1902. godine. Samo se brončana fibula zabilježena u zabijana luka i unatrag savijene naroškane nožice, ulomci željeznoga noža s drvenom drškom pojačanom pojasevima od brončanoga lima te sedam zrnajantara navode kao grobna cjelina. Nalazi su neobjavljeni.

³³ Nalazi su neobjavljeni.

³⁴ DRECHSLER-BIŽIĆ 1973: 20, T. XXXIV:3; XXXV:1; PAROVIĆ-PEŠIKAN 1982: 42-43.

materijal za izradbu nakita i znak bogatstva, pridavana i druga svojstva. Možda je i njima, isto kao i narodima mediteranskoga kruga, jantar (elektron ili sunčani kamen) kojem su pridavane i moći liječenja, simbolizirao sunčevu, duhovnu i božansku privlačnu snagu, pa su ga nosili ne samo kao ukras nego i radi zaštite kao amulet.³⁵

U grobu je bila i keramička Gnathia posuda (T.2:4), vjerojatno oinochoe. Vaze Gnathia, kako se još u stručnoj literaturi običava nazivati keramiku Gnathia, prema stilskim su odlikama razvrstane u tri osnovne skupine.³⁶ Za prvu, ili rani Gnathia stil (370/360-330. god. pr. Kr.) karakteristično je ponajprije oslikavanje glatkih crnih stijenci ljudskim figurama ili mitološkim prikazima uokvireni- ma biljnim ukrasom. Biljna je ornamentika na posudama ranog stila bila samo nadopuna prikazanim scenama, dok u drugom ili srednjem Gnathia stilu (340/330-320/315. god. pr. Kr.) taj ukras postaje dominantnim dekorom. Površine posuda oslikavane su ili glavama, pretežito ženskim ili, što je češće, različitim životinjama, posebice pticama. Za treću ujedno i završnu razvojnu etapu, ili kasni Gnathia stil (320-270. god. pr. Kr.) karakteristično je rebrasto raščlanjivanje, odnosno kaneliranje površina posuda. Tom se tehnikom u znatno smanjio prostor za oslikavanje, te je sveden uglavnom na rame i vrat posuda. Potkraj trećega razvojnog stupnja, finoća i preciznost izvedbe dekoracije te blistavost površina posuda, svojstvena ranijim Gnathia stilovima nestaje. Iz repertoara ukrašavanja postupno nestaje i kaneliranje, a umjesto njega trbusi posuda ukrašavani su dubljim ili plićim brazdama nalik urezotinama.

Na području Hrvatske i njoj susjednih zemalja, Gnathia keramika nalažena je uglavnom u priobalnom pojasu, dok je u unutrašnjosti mnogo rjeđe zastupljena. Najviše primjeraka potječe s Visa (grčki polis Issa), gdje je uz keramiku te vrste nađen i znatan broj posuda koje se u oblikovnim i dekorativnim detaljima donekle razlikuju od "klasične" Gnathia produkcije.³⁷ Upravo te razlike dopuštaju pretpostavku daje ta keramika proizvedena u lokalnoj, isejskoj radionici, koja je nastavila raditi posude Gnathia obilježja i tijekom 2. stoljeća.³⁸ Posuda iz Prozora ne može biti svrstana među elitne primjerke Gnathia produkcije, no ona je ipak važan nalaz stoga što je jedna od malobrojnih primjeraka keramike tog stila s centralnoga japodskog prostora. Njezin oblik, debljina stijenki, nejednako nanesen firnis koji je bez sjaja i mjestimično oljušten, te skromnost i nepreciznost izvedbe ornamenta, ali još prepoznatljiva za keramiku te vrste, elementi su koji govore u prilog njezina datiranja potkraj Gnathia stila. Po svojoj prilici potječe iz neke priobalne radionice koja je nastavila tradiciju izradbe keramike te vrste i nakon 270. godine, kad južnoitalski centri Gnathia keramike posve zamiru.

Lika, centralno područje Japoda, koja je geografski određena kao zatvorena cjelina, samo je prividno izolirana regija. Blizina mora i mediteranskih civilizacija s jedne i panonskog prostora s keltskom latenskom kulturom s druge strane ostavile su traga u materijalnoj, a donekle i u duhovnoj kulturi Japoda. Ti utjecaji s obiju strana nisu bitno promijenili autohtone crte njihove kulture. Prije bi se moglo reći da su bili poticaj koji je u njihovu nošnju unio neke svježije i vremenu primjerenije detalje.³⁹ Većina njihova nakita slijedi i dalje tradicionalne oblike, koji su ponekad tehnološki dotjeraniji.⁴⁰ Ovaj nam grob, datiran u 2. st. pr. Kr., za sada jedina zatvorena cjelina s japodskog područja koja ima trapezoidnu figuralno ukrašenu kopču, svojim grobnim inventarom to i potvrđuje.

³⁵ CHEVALIER-GHEERBRANT 1987: 215-216; BARIĆ 1982: 63-65; KIŠPATIĆ-TUČAN 1914: 357-381.

³⁶ VIKIĆ-DAMEVSKI 1982: 97-131 s navedenom literaturom. Na pomoći pri determinaciji posude zahvaljujemo kolegicama V. Damevskoj i B. Vikić.

³⁷ CAMBI-KIRIGIN-MARIN 1981: 70-71; KIRIGIN 1983: 7-12; KIRIGIN 1984: 83-84; KIRIGIN-MARIN 1985: 50.

³⁸ O keramičkoj radionici u Issi svjedoci također i nalaz peći, cf., KIRIGIN 1983: 3, 10-11.

³⁹ DRECHSLER-BIŽIĆ 1970: 244-249, T.1:1-4; DRECHSLER-BIŽIĆ 1973: 35, 37, T. XXIII:9; XXVII:6-9.

⁴⁰ BALEN-LETUNIĆ 1990: 46-47, T.2:1.

LITERATURA

- BALDRY, H. C. 1964. Eine große Literatur und ihr Hintergrund. *Die Welt der Antike*. London, 1964: 81-107.
- BALEN-LETUNIĆ, D. 1990. Perle s tri lica pronađene na području Like. *VAMZ* 3. s., 23/1990: 41-54.
- BOARDMAN, J. 1964. Griechische Kunst auf dem Höhepunkt. *Die Welt der Antike*. London, 1964: 129-175.
- BARIĆ, Lj. 1982. Jantar. *Uz izložbu "Drago kamenje" u Mineraloško -petrografskom muzeju u Zagrebu, katalog izložbe*. Zagreb, 1982: 63-65.
- BASLER, Đ. 1969. Nekropola na Velim ledinama u Gostilju (Donja Zeta). *GZM*, n. s. 24/1969: 5-45.
- BENAC, A. 1985. Utvrđena ilirska naselja. *Djela CBIANUBIH* (Sarajevo) 60, 4/1985.
- CAMBI, N; Kirigin, B. - Marin, E. 1981. Zaštitna arheološka istraživanja helenističke nekropole Issa (1976. i 1979. god.) - preliminarni izvještaj. *VAHD*, 75/1981: 63-83.
- CHEVALIER, J; GHEERBRANT, A. 1987. *Rječnik simbola*. Zagreb, 1987.
- DRECHSLER-BIŽIĆ, R. 1970. Latenski grob iz Trošmarije, *Adriatica*. Zagreb, 1970: 243-250.
- DRECHSLER-BIŽIĆ, R. 1973. Nekropola prahistorijskih Japoda u Prozoru kod Otočca. *VAMZ* 3. s., 6-7/1972-73, (1973): 1-54.
- DRECHSLER-BIŽIĆ, R. 1983. Japodska kulturna grupa. *PJZ* (Sarajevo) 4/1983: 374-389.
- DRECHSLER-BIŽIĆ, R. 1984. Japodi. *Keltoi - Kelti i njihovi suvremenici na tlu Jugoslavije*, katalog izložbe. Ljubljana, 1984: 57-59.
- DRECHSLER-BIŽIĆ, R. 1986. Nasebinski objekti na nekim gradinama u Lici. *VAMZ* 3. s., 19/1986: 107-127.
- DRECHSLER-BIŽIĆ, R. 1987. Japodska grupa. *PJZ* (Sarajevo) 5/1987: 391-441.
- DUCATI, P. 1967. *L'arte classica*. Torino, 1967.
- GABRIČEVIĆ, B. 1987. *Studije i članci o religijama i kultovima antičkog svijeta*. Split, 1987.
- JOVANOVIĆ, A. 1985. Mogućnost korišćenja principa elementarne simetrije pri interpretaciji Apolonovog kulta iz predrimskog perioda na našoj teritoriji. *GISAD* (Beograd) 2/1985: 48-54.
- JOVANOVIĆ, A. 1989. Prilog proučavanju pojasnih pločica sa ilirskog prostora. *GCBI*, 27, 25/1989: 115-134.
- JURIŠIĆ, M. 1983. Prilog poznavanju ilirskog brodovlja na Jadranu do 2. st. p. n. e. *Prinosi* (Zagreb), 1/1983: 5-16.
- KIRIGIN, B. 1983. *Issa - otok Vis u helenističko doba*, katalog izložbe. Split, 1983: 3- 25.
- KIRIGIN, B. 1984. Tipovi helenističkih posuda na tlu Jugoslavije. *Keltoi - Kelti i njihovi suvremenici na tlu Jugoslavije*, katalog izložbe. Ljubljana, 1984: 83-86.
- KIRIGIN, B; Marin, E. 1985. Issa'80 - preliminarni izvještaj sa zaštitnih arheoloških iskopavanja helenističke nekropole Martvilo u Visu. *VAHD*, 78/1985: 45-72.
- KIŠPATIĆ, M; Tućan, F. 1914. *Slike iz rudstva*. Zagreb, 1914.
- KOSSACK, G. 1991. Prolegomena zur Bilderzählung bei den Illyrern. *Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu, PICBIANUBIH* (Sarajevo) 95,27/1991: 151-162.

- KOZLIČIĆ, M. 1983. O problemu japodske prisutnosti u primorju istočnog Jadrana. *Arheološka problematika zapadne Bosne, ZbADBIH*(Sarajevo), 1/1983: 109-118.
- LJUBIĆ, Š. 1881. Predhistoričke starine u Prozoru i u Brlogu. *VHAD* 3,1/1881: 1-14.
- LJUBIĆ, Š. 1889a. Odlomak predhistoričkog groblja u Prozoru. *VHAD* 11,1/1889: 1-2.
- LJUBIĆ, Š. 1889b. *Popis Arheološkoga odjela Nar. zem. muzeja u Zagrebu*, 1 (Zagreb, 1889).
- MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, N. 1970. Keltsko-latenska kultura u Slavoniji i Srijemu. *AMC* (Vinkovci), 2/970.
- MAJNARIĆ-PANDŽIĆ, N. *Prapovijesna umjetnost u Hrvatskoj*. Monografija u tisku.
- MARIĆ, Z. 1973. Ornamentirane pojasne ploče sa gradine u Ošanićima kod Stoca. *GZM* n. s., 27-28/1972-73 (1973): 257-258.
- MARIĆ, Z. 1976. Novootkrivena obloga pojasne ploče sa gradine u Ošanićima kod Stoca. *GZMn*. s. 29/1974 (1976): 35-38.
- MATIJEVIĆ-SOKOL, M. 1994. Povijesna svjedočanstva o Senju i okolici, Antički izvori. *SenjZb.* (Senj) 21/1994: 25-40.
- MIKULČIĆ, I. 1966. Pelagonija u svetlosti arheoloških nalaza. *DissMonSAD* (Beograd-Skopje) 3/1966: 1-96.
- OREČ: 1991. Prapovijesna svetišta kod Mostara i u Miletini kod Ljubuškoga. *GCBI*, 29,27/1991: 35-43.
- PAROVIĆ-PEŠIKAN, M. 1982. Grčka mahajra i problem krivih mačeva. *GCBI*, 20,8/1982:25-51.
- PAŠKVALIN, V. 1963. Kultovi u antičko doba na području Bosne i Hercegovine. *GZM*, n. s., 18/1963: 127-153.
- PATSCH, K. 1896. Japodi. *GZM*, 8/1896: 113-139.
- PATSCH, K. 1914. Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. zemaljskom muzeju. *GZM*, 26/1914: 141-219.
- PATSCH, K. 1990. *Lika u rimsko doba*. Gospić, 1990.
- PINSENT, J. 1990. *Grčka mitologija*. Ljubljana, 1990.
- RAUNIG, B. 1975. Japodski kameni sepulkarni i sakralni spomenici. *Arheološka problematika Like, Znanstveni skup, Otočac 1974. IzdHAD*, 1/1975: 45-56.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, A. 1974. Prozor, Otočac, Lika - antički Arupium. *AP* (Beograd) 16/974: 74-79.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, A. 1975. Prozor (Arupium) Lika, - sondažni radovi na antičkom lokalitetu. *AP* (Beograd), 17/1975: 99-100.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, A. 1980. Prozor, Otočac, Lika - antički Arupium. *AP* (Beograd), 21/1980: 101-105.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D. 1984. Umjetnost Ilira u antičko doba. *Duhovna kultura Ilira, Simpozijum, Herceg Novi 1982. PICBIANUBIH* (Sarajevo), 67, 11/1984: 65-80.
- SCHEFOLD, K. 1965. *Klassisches Griechenland*. Baden-Baden, 1965.
- SMITH R. R. R. 1991. *Hellenistic Sculpture*. London, 1991.
- STARČEVIĆ, A. 1863. Rimska Ilirija od Apiana Alexandrinskog (prijevod: Appiani Historia Romana, *De rebus illyricis, cap. I-XXX*). *Arkiv za povjestnicu jugoslavensku*, 7/1863: 163-177.

- STIPČEVIĆ, A. 1981. Kultni simboli kod Ilira. *PICBIANUBIH* (Sarajevo), 54, 10/1981.
- STIPČEVIĆ, A. 1989. *Iliri: povijest, život, kultura*. Zagreb, 1989.
- ŠARIĆ, I. 1983. Topološka struktura japodskog egzistencijalnog prostora u Gackom polju. *Arheološka problematika zapadne Bosne, ZbADBIH* (Sarajevo), 1/1983: 103-108.
- VIKIĆ, B.-DAMEVSKI, V. 1982. Apulske vaze Gnathia stila u Arheološkom muzeju u Zagrebu. *VAMZ*, 3. s. 15/1982:97-131.

Popis kratica - Abkürzungsverzeichnis

Adriatica Adriatica praehistorica etantiaua G.Novak dedicaa (Zagreb).

AMC Acta Musei Cibalensis (Vinkovci).

AP Arheološki pregled (Beograd): Arheološko društvo Jugoslavije.

DissMonSAD Dissertationes et Monographiae Saveza arheoloških društava Jugoslavije (Beograd).

Djela CBIANUBIH Djela Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (Sarajevo).

GCBIANUBIH Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i mjetnosti Bosne i Hercegovine (Sarajevo).

GISAD Glasnik Srpskog arheološkog društva (Beograd).

GZM Glasnik Zemaljskog muzeja (Sarajevo).

IzdHAD Izdanja Hrvatskog arheološkog društva (Zagreb).

PICBIANUBIH Posebna izdanja Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine (Sarajevo).

PJZ Praistorija jugoslavenskih zemalja (Sarajevo).

Prinosi Prinosi Odjela za arheologiju Centra za povijesne znanosti. (Zagreb)

SenjZb Senjski zbornik (Senj).

VAHD Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku (Split).

VAMZ Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu (Zagreb).

VHAD Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva (Zagreb).

ZbADBIH Zbornik Arheološkog društva Bosne i Hercegovine (Sarajevo).

ZUSAMMENFASSUNG DIE FIGÜRLICH VERZIERTEN TRAPEZFÖRMIGEN GÜRTELBLECHE VOM TYP PROZOR

Die ersten Funde von der Fundstelle Prozor (Otočac in Lika), gelangten in das Archäologische Museum in Zagreb im Laufe von 1880 und schon im darauffolgenden Jahr wurden Forschungen vorgenommen, die bis 1889, dann wiederum, nach einer kürzeren Unterbrechung, von 1900 bis 1901 durchgeführt wurden.¹ Nach der Herausgabe eines Katalogs, des heutzutage noch unumgänglichen "Popis" (1889), in dem auch die Funde von Prozor veröffentlicht wurden, sowie nach dem von Š. Ljubić in Wien gehaltenen Vortrag (anlässlich einer Zusammenkunft der Wiener und der Berliner Anthropologischen Gesellschaft), der auch von einer kleineren Ausstellung des gewählten

vorgeschichtlichen Fundgutes begleitet wurde, wurde Prozor zu einem Synonym für die Japoden und die Japodenkultur.² Die vorherigen Untersuchungen, von denen die elitärsten Funde stammen, wurden leider mit einer kärglichen Dokumentation geführt. Spätere Forschungen, die im Zeitraum 1971-1976 vorgenommen wurden, waren weit umfangreicher, jedoch immer noch zu bescheiden für eine so grosse und zugleich wichtige vorgeschichtliche und antike Fundstelle.⁴ Das bei der Gelegenheit bearbeitete Fundgut stammt aus dem Grab, das beim Pflügen 1975 aufgefunden wurde. Ausser den Gegenständen, die dem Grabinventar angehörten, verfügen wir nur über die Angabe, dass das Grab im Areal der Nekropole etwa 20 m entfernt von der Sondierung aus der Zeit der von Š. Ljubić vorgenommenen Forschungen, entdeckt wurde. Das Skelett, von dem nur die Knochenreste erhalten blieben, lag in der kahlen Erde, in der Tiefe von 0,45 bis 0,50 m.⁵

Dieses reich ausgestattete Grab barg vorwiegend Metallgegenstände, unter denen vor allem ein figürlich verziertes Gürtelblech hervorzuheben ist. Es ist das fünfte Gürtelblech, das in der Nekropole von Prozor aufgefunden wurde.⁶ Wie alle bisher bekannten Gürtelbleche, die nach ihren grundlegenden typologischen Merkmalen dem Typus Prozor zugeordnet wurden, hat auch dieses Exemplar eine eiserne Grundlage, woran mittels grösserer Niete ein Bronzeblech mit figürlicher Verzierung befestigt ist. Daran ist (T.1:3) zwischen zwei antithetisch aufgestellten Vögeln das geflügelte Haupt eines mythologischen Wesens dargestellt. Das Haupt ist vollkommen rund, der unteren Hälfte entwachsen wellenartige Linien und Zacken, während unter dem Kinn ein massiver Schaft ist, an dessen Ende eine realistische Lanzendarstellung zu sehen ist. Diese Lanze ist in ein, wegen des Niets unkenntliches Gevächs hineingestochen. Früher entdeckte Gürtelbleche weisen grössere Abmessungen auf, so dass auf ihnen, nebst dem geflügelten Haupt, das eine Mittelstellung einnimmt (und auf dem besprochenen Gürtelblech auch die einzige Darstellung ist), auch symbolische Kompositionen vorzufinden sind. Am häufigsten sind es Kriegergestalten in voller Ausrüstung, zu zweit auf Pferden wie die Dioskuren, oder im Gehen, oder sie stehen - nach einer Auffassung - in Booten⁸, nach der anderen in Schiffen, die nur am Meer⁹ anzutreffen sind. Ausser mit menschlichen Gestalten ist die ganze Oberfläche des Gürtelblechs mit unterschiedlichen, mehr oder weniger erkennbaren Tieren ausgefüllt: Seevögeln, Raubvögeln, Delphinen oder mit mythologischen Tiergestalten wie Griffons aber auch mit Darstellungen von unterschiedlichen Gevächsen. Obwohl diese Gürtelbleche auch ähnliche Gestalten aufweisen, und die Darstellungen ein und dasselbe Thema behandeln, unterscheiden sie sich trotzdem in Einzelheiten, vermutlich deshalb, weil sie in diversen Werkstätten gefertigt wurden, oder weil mehrere Vorlagen bzw. Matrizen zu ein und demselben mythologischen Thema vorhanden waren, die über Symbole und Abbildungen ohne die Kenntnis dieser Mythen nicht entschlüsselt werden können.

Nach der Auffassung einzelner Autoren stammen solche Gürtelbleche aus nichtillyrischen Werkstätten, die für den ilh/rischen Markt gefertigt haben.¹⁰ Diese Auffassung könnte nicht auf das besprochene Gürtelblech angewendet werden, das fast vollkommen reduzierte symbolische Szenen aufweist, und dabei ist dessen Fertigungsniveau beträchtlich unter dem handwerklichen Niveau aller bisher bekannten Exemplare derselben Art. Nach all dem zu schliessen ist es eine Arbeit eines einheimischen, vielleicht japodischen Meisters, der nach Vorbild der importierten, reicher verzierten Exemplare den Blechbeschlag anfertigen wollte, und dabei eine, für ihn offensichtlich die wichtigste Gestalt, das geflügelte Haupt einer Gottheit zwischen zwei antithetisch aufgestellten Vögeln, gewählt hatte. Es ist jedoch offensichtlich, dass es ihm bei der Matrixherstellung an handwerklicher Fertigkeit und an Kenntnissen mangelte, die zur Übertragung des gewünschten Motivs auf den dünnen Bronzebeschlag erforderlich waren.

Die Gürtelbleche mit ähnlichen symbolischen Darstellungen wurden ausser in den von den Japoden bevohnten Gebieten auch in den von den Labeaten und Daorsen bevohnten Gegenden aufgefunden. Das Exemplar aus Gostilj stammt aus einem Grab, das in das 2. Jh v.Chr. datiert

mirde,¹¹ und in diesem Zeitraum wurden auch die drei Gürtelbleche aus Ošanići datiert.¹² In der Bestimmung der Mittelgestalt und der Begleitszenen, die zweifellos mit dieser Gestalt verbunden sind, haben sich mehrere Autoren versucht. Es überwiegt die Auffassung, dass das geflügelte Haupt die Medusa, die sterbliche Gorgone, oder noch seltener, eine Sonnengottheit darstellt.¹³ Das geflügelte Haupt auf einem vollständig erhaltenem Gürtelblech aus Ošanići¹⁴ unterscheidet sich bedeutend von den Hauptern auf den Gürtelblechexemplaren aus Prozor und Gostilj. Sie ähnelt auch den helenistischen Darstellungen der Medusa, die auf unterschiedlichen Kunstgewerbegegenständen vorzufinden sind, wo sie als eine schöne Frau dargestellt wird, die sie auch war, bevor sie von Athena in ein Ungeheuer verwandelt wurde.¹⁵ Wie bekannt, versteinert ihr Anblick und deshalb wurden mit ihrer Gestalt Schilde und Panzer verziert, nicht nur jene der Götter und der mythologischen Helden, sondern auch jene der Krieger aus der antiken Welt.¹⁶ Vielleicht waren auch Gürtelbleche aus Ošanići ein Bestandteil der kriegerischen Ausrüstung, und der Medusenkopf hatte ausser der dekorativen auch eine schützende, apotropäische Funktion.

Im Unterschied von der zentralen Gestalt auf dem Gürtelblech aus Ošanići, ähnelt das geflügelte Haupt auf dem Gürtelblech aus Prozor und auf demjenigen aus Gostilj¹⁷ (das den anderen am meisten ähnelt) derjenigen der Medusa nur auf den ersten Blick. Diese auffällige Ähnlichkeit wurde wahrscheinlich dadurch hervorgerufen, dass sie eine gleiche darstellerische Grundlage haben, d.h. das geflügelte Medusenaupt ist mit zerzausten und mit Schlangen durchflochtenen Haaren dargestellt, während dem Haupt der mythologischen Gestalt wellenartige Linien und Zacken und eine Lanze entwachsen. Falls wir die Auffassung der Autoren akzeptieren, die die Gürtelbleche dieses Typs für ein Produkt nichtillyrischer Werkstätten, die für den illyrischen Markt gearbeitet haben, halten, ist es realistisch daraus zu schliessen, dass diese Gürtelbleche formgemäss aber auch in ihren Szenendarstellungen dem Geschmack dieses Marktes angepasst waren. Der Meister musste deshalb in die Thematik, wenn nicht in die Einzelheiten, der illyrischen Gottheiten und in die mit ihnen verbundenen Mythen ausreichend eingeweiht sein. Werden die Details der auf den Gürtelblechen dargestellten Hauptern betrachtet, wie z.B. geflochtenes Haar, wellenartige Linien und sonnenstrahlähnliche Zacken sowie die Lanze, die in der illyrischen Symbolik einen phallischen Charakter hat, so sieht man, dass auf den Gürtelblechen eine einheimische epiphorische Gottheit dargestellt ist, die mit der Medusa nichts Gemeinsames hat.¹⁸ Bei einer Reihe von mehr oder weniger akzeptablen Annahmen neigen wir dazu, diese Gestalt mit einer Sonnengottheit in Verbindung zu setzen. Darauf weist am anschaulichsten die vollkommen stilisierte Kopfdarstellung auf dem besprochenen Gürtelblech hin. Aller Details beraubt ähnelt sie vollkommen den ibleichen Darstellungen des Sonnenrades, von dem aus sich die Strahlen ausbreiten. Die dem Kinn entwachsene und in ein Gewächs gestochene Lanze ist ein phallisches Symbol und sie bezeichnet die Befruchtung der Erde durch die Sonne. Dies wird durch die Vogeldarstellungen betont, die bekannte Attribute der Sonnengottheit sind, weil das Fliegen die Vogel als Symbole einer gegenseitigen Verbindung zwischen der Erde und der Sonne vorbestimmt. Diese Gottheit könnte ein Pendant zu Helios oder Sol sein, wie beispielsweise der japodische Bind (Bindus) in *interpretatio romana* ein Pendant zum römischen Neptun, dem Meeresherrn, war.¹⁹ Wir halten es nicht für übertrieben, wenn wir behaupten, dass die Japoden nebst einem Wassergott auch die Sonne verehrten, die segnend und befruchtend in den reichen, aber auch zerstörend und mörderisch in den trockenen Jahren wirkte. Nämlich, nebst der Viehzucht hatte auch der Ackerbau einen beträchtlichen Anteil in ihrer Wirtschaft, so dass der heliolatrische oder solare Kult, und der umfasst auch den Fruchtbarkeitskult, für sie gewiss, wie auch für viele andere Völker, die an die Landwirtschaft gebunden waren, eine sehr grosse Bedeutung haben musste. Eingewurzelt war er im Laufe der späten Bronzezeit, und wie evident ist, wurden zahlreiche Sonnensymbole, wie Kreise, Räder mit Speichen, Vogeldarstellungen u. a. in die Symbolik der älteren und jüngeren Eisenzeit übertragen.²⁰ Ausser bei den Japoden nehmen sie einen wichtigen Platz in der Symbolik anderer illyrischer und balkanischer nichtillyri-

scher Völkergruppen, die Anhänger dieses Kults waren.²¹ Allgemein bekannt ist die Angabe, dass die Päonier die Sonne in Form einer an einem Schaft befestigten Scheibe verehrten und dass sie dieses Symbol auch auf der Rückseite ihrer Münzen hatten.²² Auch das Haupt auf dem besprochenen Gürtelblech, wie betont, "ähneln sehr einem auf dem Lanzenschaft befestigten Sonnenrad. Einige Hinweise auf die Sonnenverehrung bei den Illyriern bieten auch einzelne Objekte dar, die zumeist in den Wohngebieten der Delmaten registriert sind. Es handelt sich um die Hügel (Tumuli), die sich innerhalb oder in der unmittelbaren Nähe der Siedlungen befinden, die zuerst als abgrenzende Hügel determiniert waren. Es wurde aber bemerkt, dass einige von ihnen - in bezug auf ihre Lage - eine Schutzfunktion nicht innehaben konnten. Dazu kommt noch, dass bei der Sondierung in ihnen die Spuren von Feuerstätten, gebrannte Tierknochen und ein Reichtum an Keramik gefunden wurden.²³ Ausser den erwähnten, wurden auch einige eigenartig gebaute "Hügel" registriert, von denen einer kreisförmig angelegt ist, und von der Basis auf stufenartig verengt wird und mit einem Plateau endet.²⁴ Ali das rechtfertigt die Annahme, dass solche Stätten auch Kultstätten waren, bzw. eigenartige Sanktuarien, die den Gottheiten gewidmet waren. In den delmatischen Gebieten wird der Vieh- und Hirtenbeschützer bevorzugt, der zur Zeit der römischen Vorrherrschaft Silvan (Silvanus)²⁵ genannt wird, während über den stufenartig gebauten "Hügel" angenommen wird, dass er dem Kult der Sonnengottheit gewidmet war.²⁶

Es ist auch eine merkwürdige Tatsache, dass alle im japodischen Raum bisher aufgefundenen Gürtelbleche aus der Nekropole in Prozor stammen. Dass die Gegend schwach erforscht ist dürfte nur z.T. die Ursache sein, zumal die Nekropole in Kompolje viel mehr erforschte Gräber enthielt, und dort kein Gürtelblech dieser Art gefunden wurde. Vielleicht soll die Antwort auf diese Frage in der Bedeutung der Siedlungen in Veliki und Mali Vital gesucht werden, die auf dem Hauptverkehrsweg in Gacko polje liegen, auf dem fruchtbarsten Boden in Lika. Im Feld ist dies die einzige "zweifache" Wallburg, die eine zentrale und vorherrschende Stellung einnimmt. Eben dadurch, dass sie den "zweifachen" Wallburgen zugehörte, konnte sie eine grössere Anzahl von Einwohnern unterbringen, und wie heute noch ersichtlich ist, verfügte sie über ein ziemlich solides Verteidigungssystem. Ausserdem war sie von einem Ring von Wallburgen in Sichtweite umzingelt, die auf höheren Hügeln oder auf den Terrassenrändern errichtet waren, und mit denen sie in ständigem Kontakt war.²⁷ Ob alle diese Wallburgen besiedelt waren, oder ob einige von ihnen nur Wacht- oder Beobachtungstürme bzw. Warten auf strategisch wichtigen Punkten innerhalb eines breiter angelegten Verteidigungssystems waren, ist ohne Erforschung schwer zu erschliessen. Jedenfalls schützten sie den Zugang zu Gacko polje (Gacko-Feld), konkret in diesem Fall zur zentralen Siedlung der "cisalpinen" bzw. "diesseitigen Gebirgslandschaft" des Japodenlandes, diesseits der Alpen (Albii montes), im späteren römischen Arupium.²⁸ Da musste ein Raum in der Landschaft existiert haben, vielleicht auch Bauten, die dem Kult gewidmet waren. Die mit symbolischen Darstellungen verzierten Gürtelbleche wurden zweifellos von angesehenen Personen getragen, die diese Gottheit verehrten, und ihren Schutz genossen. Die Möglichkeit ist auch nicht ausgeschlossen, dass sie in kultische Handlungen einbezogen waren, die mit dem Sonnenkult zu tun hatten. Diese Erklärungen sind durchaus hypothetisch, bessere sind im Moment nicht verfügbar, weil die Siedlungen in Veliki und Mali Vital und deren Umgebung nicht ausreichend erforscht sind. Es fehlen auch die Angaben über die Gräber, in denen die Gürtelbleche aufgefunden wurden: Bestattungsritus, Konstruktion und Aussehen der Gräber sowie die Anordnung und Charakter des Grabinventars, Standort der Gräber und ihre Lage in bezug auf die anderen Gräber in der Nekropole, usw. und das würde zumindest einigermaßen die Eigenarten ihrer Geisteskultur klären.

Ausser dem Gürtelblech sind die Bronzeappliken (T. 1:4) wahrscheinlich ein Teil des Leder-gürtels. Solche und ähnliche Appliken sind ein üblicher Bestandteil der Japodengräber, weil die mit Appliken verzierten Leder- oder Textiliengürtel ein Bestandteil der männlichen und weiblichen

Tracht waren.⁴ Ein häufiger und beständiger Bestandteil ihrer Gräber sind auch Bronzeringe (T. 1:1 -2), die zur Befestigung der Gürtelriemen an das Gewand oder an die kriegerische Ausrüstung sowie zum Aufhängen von Gehängen, Pinzetten und kleinen Messern dienten, und aus mehreren Ringen wurden mittels der Leder- oder Textilienbändern auch Halsketten zusammengesetzt.³⁰ Die Fibel (T.2:3) gehört einer spezifischen Gruppe der japodischen Fibeln an, d. h. deren Form verrät, dass sie nach dem Vorbild aus einem anderen Raum, jedoch in einheimischer Tradition und nach ihrem Geschmack gefertigt wurde. Bei dieser Fibel sind die Elemente aus dem keltischen Formenkreis sichtbar, bei dem die Ähnlichkeit mit den Fibeln aus dem südwestlichen pannonischen Rand, die z. B. aus Sisak³¹ bekannt sind, am meisten ausgesprochen ist. Eine Fibel mit ähnlichen Merkmalen wurde auch im Grab in Drenov Klanac³² gefunden, aus dem ein Messerfragment stammt, mit gleichen typologischen Merkmalen, die auch das selten gut erhaltene Exemplar (T. 1:5) aus dem erwähnten Grab aufweist. Die Messer mit geraden Rücken und krummen Schneiden, mit Knochen- oder Holzgriffen, die mit Bronzeblechbändern verstärkt sind, wurden bisher auf drei räumlich sehr nahe gelegenen Fundstellen festgestellt: in Prozor, Kompolje und Drenov Klanac. Zumeist entstammen sie den alten Forschungen, ohne Angabe des Grabes bzw. der Einheit der sie angehörten, und es ist deshalb schwierig, ihre zeitliche Zugehörigkeit festzustellen.³³ Die Herstellungsart und die Form untermauern die Annahme, dass sie Produkte einer und derselben Werkstatt sind, die angesichts der Vielzahl von Funden in Prozor gewesen sein dürfte. Das andere Eisenmesser (T.2:1) kann wegen der Beschädigung typologisch nicht präzise determiniert werden. Es hat auch einen geraden Rücken und hatte vermutlich eine krumme Schneide mit dem Griff, bzw. einem breiten bandartigen Schaft, der einen Beschlag erforderlich macht, so dass es durch diese Merkmale dem vorher besprochenen Messertypus näher kommt. Obwohl von grösseren Abmessungen, erreicht es nicht jene Länge, die bei japodischen Kampfmessern üblich war; die letzten hatten meistens einen krummen Rücken und eine gerade Schneide mit einem breiten Knochen- oder Holzgriff.³⁴ Im Grab wurde auch eine Bernsteinperle gefunden (T.2:2). Die japodischen Gräber, auch jene reich ausgestatteten, enthalten oft nur eine Bernsteinperle und manchmal ist es der einzige Fund. Offensichtlich wurden dem Bernstein, der für sie das meistgeschätzte Material zur Herstellung von Schmuck und ein Beweis des Reichtums war, auch andere Eigenschaften beigegeben. Vielleicht symbolisierte der Bernstein (elektron), dem auch Heilungskraft beigegeben wurde, für sie wie auch für andere Völker des mediterranen Kreises, eine solare, geistige und göttliche Anziehungskraft, und aus dem Grunde wurde er nicht nur als Verzierung sondern auch als Amulett getragen.³⁵

Im Grabe war auch ein keramisches Gnathia-Gefäss (T.2.4), wahrscheinlich Oinochoe. In Kroatien und in den benachbarten Gegenden wurde die Gnathia-Keramik hauptsächlich auf dem Küstenstreifen gefunden, während sie im Inneren des Landes viel weniger vertreten ist. Die meisten Exemplare stammen von der Insel Vis (griechische Polis Issa), wo nebst der Keramik dieser Art auch eine grössere Anzahl von Gefässen gefunden wurde, die sich in Form- und Verzierungsdetails einigermaßen von den "klassischen" Gnathia-Produktion unterscheiden.³⁷ Gerade diese Unterschiede lassen die Vermutung zu, dass diese Keramik in der örtlichen isseischen Werkstatt gefertigt wurde, die die Gefässe mit Gnathia-Merkmalen auch im Laufe des 2. Jhs. herstellte.³⁸ Das Gefäss aus Prozor kann nicht den elitären Exemplaren der Gnathia-Produktion zugeordnet werden, es ist aber doch ein wichtiges Fundstück weil eines der wenigen Keramikgefässe dieser Stilprägung aus dem zentralen japodischen Raum. Seine Form, die Wandungsdicke, ungleichmässig aufgetragener, glanzloser und stellenweise abgeblatterter Firnis sowie die Bescheidenheit und mangelnde Präzision in der Ausführung der Ornamente, die jedoch immer noch erkennbar und ausreichend sind für die Keramik dieser Art, sind die Elemente, die seine Datierung in den an den Gnathia-Stil angrenzenden Zeitraum rechtfertigen. Vermutlich stammt das Gefäss aus einer Küstenwerkstatt,

die die Tradition der Herstellung von Keramik dieser Art auch nach dem Jahr 270 fortsetzte, zur Zeit also als siiditalische Herstellungszentren für Gnathia-Keramik vollkommen verfallen.

Lika, das zentrale Japodengebiet, das geographisch als eine geschlossene Einheit bestimmt ist, ist nur scheinbar eine isolierte Region. Die Nähe des Meeres und der mediterranen Zivilisationen einerseits und des pannonischen Raumes mit keltischer Latenekultur andererseits, hinterliessen Spuren in der materiellen und einigermassen in der geistigen Kultur der Japoden. Diese Einflüsse von beiden Seiten haben die autochthonen Ziige ihrer Kultur nicht wesentlich verändert. Eher könnte man sagen, dass sie eine Anregung waren, die in ihre Tracht die frischeren und der Zeit mehr entsprechenden Details einfuhrte.³⁹ Der meiste japodische Schmuck bewährt auch weiterhin die traditionellen Formen, die manchmal technologisch mehr hergerichtet sind.⁴⁰ Dieses Grab, das ins 2. Jh. v. Chr. datiert ist, und die einzige geschlossene Einheit aus dem japodischen Raum ist, die ein trapezförmiges, figürlich verziertes Gürtelblech enthält, belegt dies mit seinem Grabinventar.

Rukopis primljen 14.XI.1995.

Rukopis prihvaćen 20.XI.1995.

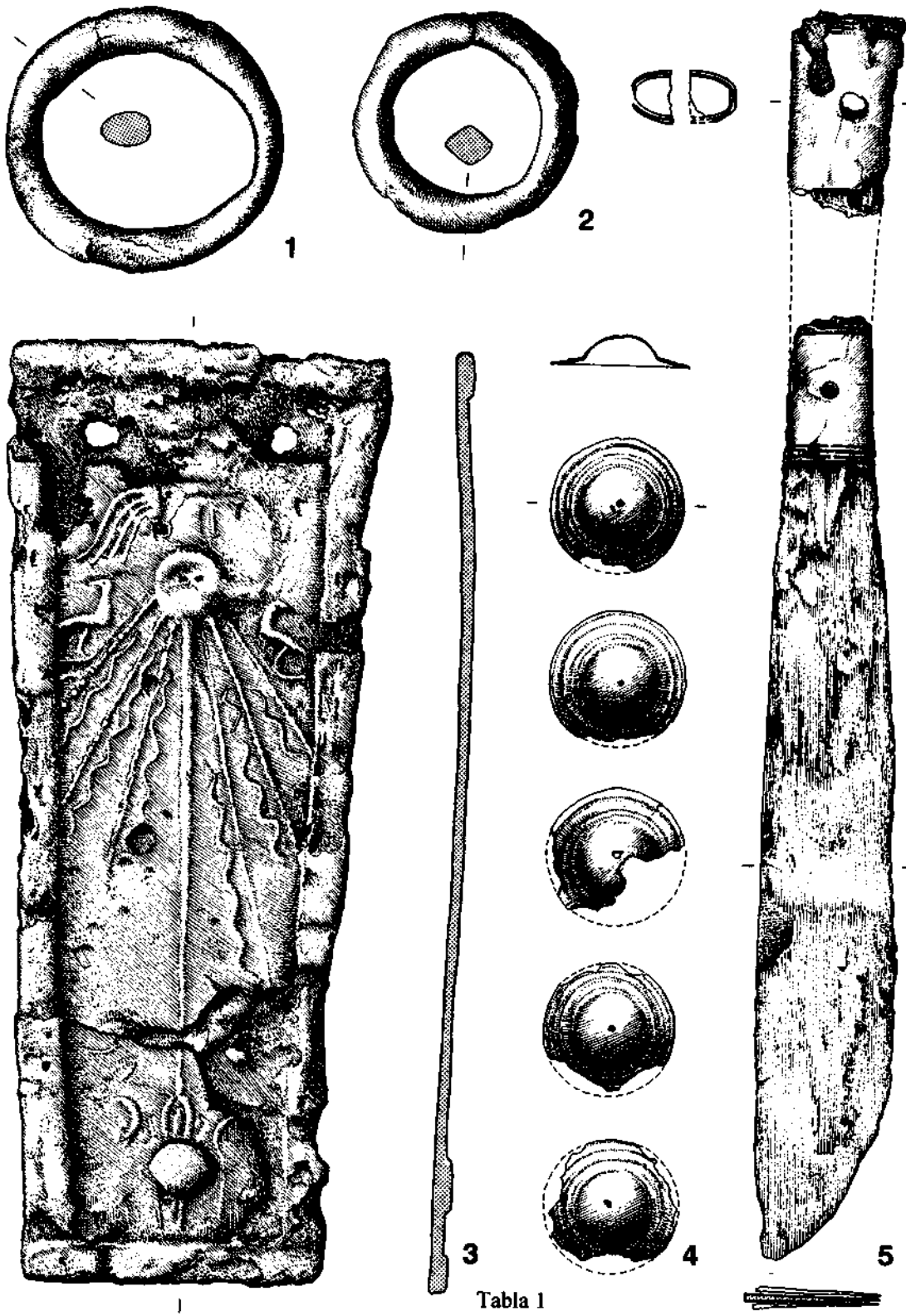

Tabla 1

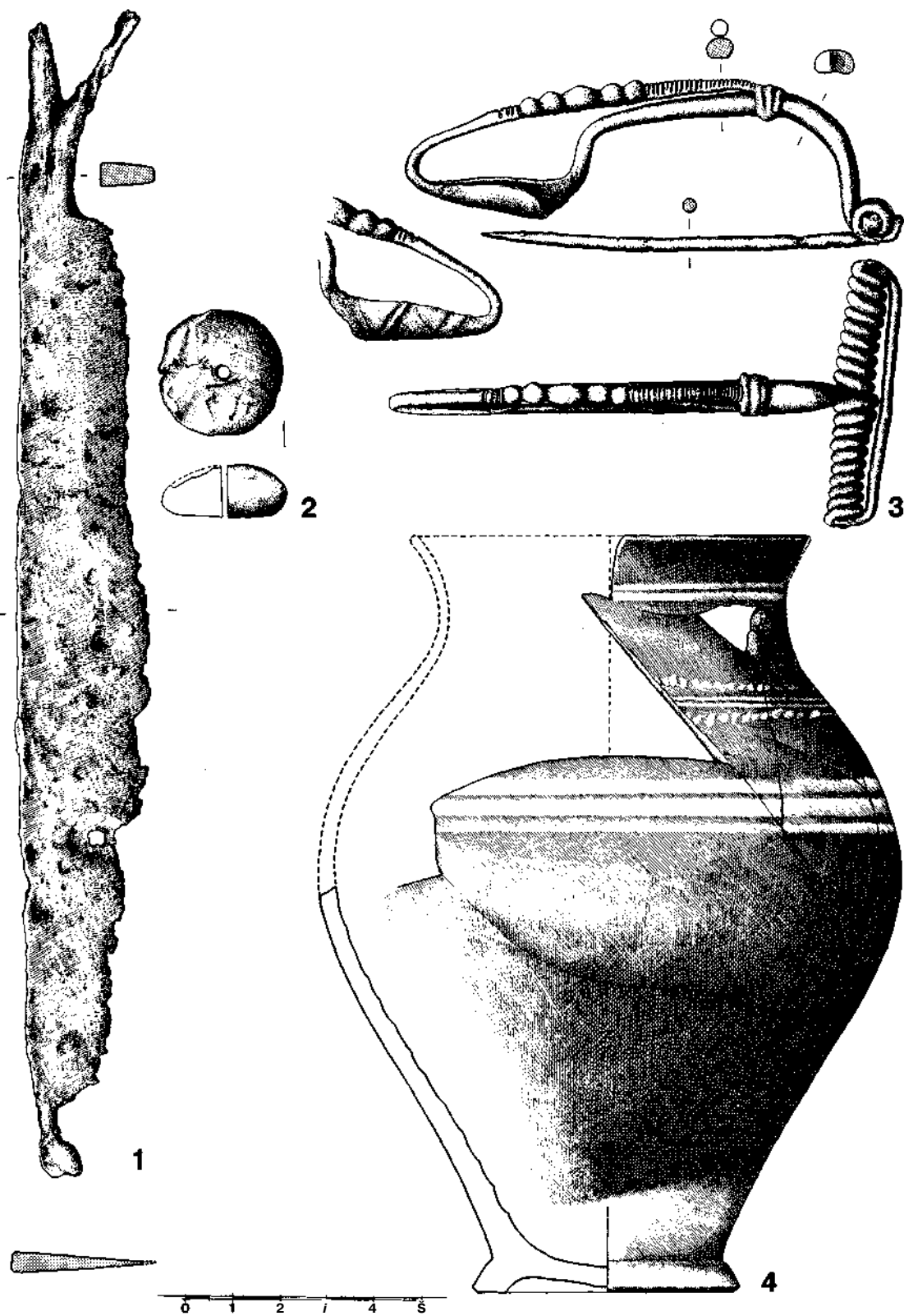

Tabla 2

ALKA DOMIĆ KUNIĆ

Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Zavod za povijesne i društvene znanosti
Odsjek za arheologiju
Ante Kovačića 5
HR-10000 Zagreb

CLASSIS PRAETORIA MISENATIUM
 S POSEBNIM OBZIROM NA MORNARE PODRIJETLOM IZ DALMACIJE I
 PANONIJE

UDK 930.271 (36/37)
 Izvorni znanstveni rad
 Original scientific paper

U ovom radu bit će riječi o mornarima rimskih pretorijanskih flota (posebice onima iz mizenske mornarice), dalmatinskog i panonskog podrijetla. Pod pojmom "dalmatinski" i "panonski" ovdje se podrazumijevaju stanovnici provincije Dalmacije / Panonije, a ne Dalmati i Panonci po užoj narodnosnoj pripadnosti. Prema svjedočanstvima iz antičkih izvora (literarnih i epigrafskih), u rimskoj su mornarici po brojnosti pretežali upravo stanovnici tih naših provincija, posebice Dalmacije.

Stanovnici obalnog područja provincije Dalmacije od davnine su bili poznati kao vrsni pomorci. Taje njihova vještina, međutim, dugo vremena bila ozloglašena među grčkim i italjskim trgovcima i brodarima, jer su se Histri, Liburni, Ardijejci i Plereji bavili gusarenjem.¹ Ilirski *lemboi* ("čamci"), kako su ih Grci zvali, bile su brze i pokretljive gusarske brodice koje su nosile posadu i pedeset ratnika. Lembi su mogli razbiti formaciju težih brodova i oštetiti im vesla. Njihova posebna građa davala im je osobitu pokretljivost i brzinu, pa su bili savršeni za iznenadne prepade. Antički pisci spominju velike flote, sastavljene od lembe, u posjedu ilirskih vođa i dinasta.² Ovladavši istočnom obalom Jadrana, Rimljani su ilirske lembe uključili u pomoćni sastav svoje ratne mornarice, kao što će to poslije učiniti i s liburnama, visokocijenjenim ratnim brodovima.³ Uvidjevši prednost brzih liburna nad teškim ratnim brodovima, Oktavijan je nakon bitke kod Akcija liburnske lađe učinio temeljnim, standardnim dijelom rimske flote.⁴ Liburna se spominje na brojnim morna-

¹ O gusarenju među Ilirima: DELL 1967; HOLLEAUX 1928.

² Teuta: Polibije, 2.9,1,2.11,14,2.12,3; Demetrije s Fara: Polibije, 4.19,7-8; Skerdilaida: Polibije, 4.29,7, 5.95,1, 5.101,1; Gentije: Livije, 44.30,13-14, 45.43,10. O veličini Gentijeve flote: Livije, 42.48,8, 45.43,10.

³ CASSON 1973: 127 i 162; Polibije, 5.109,1-3. Naziv "liburna" uskoro je postao apelativom za svaki brzi brod: Kal

Aipupvfea? ēvreOSEv f^oūvrai 'Poquaioi tà? vaO; xā<; •caxÉia?, Sv āpa jtpaīTcov ic, jcšipav ḂkQov (Rimljani brze lađe zovu liburnama jer su one bile prve s kojima su se sukobili) (Apijan, *B. C.*, 2.39).

⁴ Liburne su već i otrije bile zastupljene u rimskoj floti (Apijan: *B. C.* 5 m> 0 bicikod Nauloha 36* godine Prije Krista). To je prvi siguran spomen liburne. Tijekom građanskog rata protiv Cezara, Pompejev legat Marko Oktavije

ličkim natpisima svojim izvornim imenom ili latinskim opisnim izrazom *bireme* ("dvoveslarka").⁵ Brojne lađe s dvije veslačke klupe, prikazane na Trajanovu stupu u Rimu, upravo su liburne.

Gradanski rat između Cezara i Pompeja uvukao je i primorske narode Ilirika. Opređijeljeni zajedno ili za drugu stranu, stanovnici Ilirika pokazali su se vrlo korisnima za obje stranke: Histri, sjeverni dio Liburna i Delmati pristali su uz Pompeja (Histri i Liburni odavno poznati kao vrsni pomorci, Delmati tek od prije stotinjak godina na obali⁶), a stanovnici jugoistočne Liburnije i većih rimskih enklava na obali stali su uz Cezara.

Nakon podjele rimskog imperija na zapadnu i istočnu polovicu (Brundizij, 40. godine prije Krista), Oktavijan je krenuo u zaokruživanje istočnih granica svoga dijela države i 35. godine prije Krista poduzeo dvogodišnji pohod na još neosvojena područja sjeverno od tadašnjeg Ilirika. Dion Kasije pripovijeda o pomorskom sukobu s Liburnima: Marko Vipsanije Agripa, zapovjednik Oktavijanove mornarice, satjerao je liburnsko brodovlje u Kvarnerski zaljev i oduzeo ga Liburnima. Istovremeno s pohodom u unutrašnjost (na Japode i Panonce), Oktavijan je poduzeo i kazneni pomorski napad na stanovnike Mljeta i Korčule, jer su Melićani i Korkirani gusarili i ometali mirnu plovidbu Jadranom.⁷ Tijekom tristotinjak godina, koliko su dotad bili prisutni na istočnoj obali Jadrana, Rimljani su, ratujući s domaćim narodima, itekako postali svjesni pomorske vještine Histra, Liburna i južnih naroda, osobito Ardijejaca i Daorsa, te prednosti njihovih brodova. Zagospodarivši zemljom sve do toka Dunava, Oktavijan je to znao preokrenuti u svoju korist.

Nekako istovremeno dok su vodama Jadrana gospodarili gusarski nastrojeni Histri, Liburni i Agronovi Ardijejci, Tirenskim su morem počeli ploviti i brodovi Rimske Republike. Rim je svoju prvu flotu sagradio polovicom 3. stoljeća prije Krista, po uzoru na helenističke brodove.⁸ Rimska mornarica dugo se vremena čeličila i usavršavala. Iako sami Italci nisu bili iskusni u pomorstvu (bili su poglavito ratari), učili su od pomorskih naroda i u prvo vrijeme u mornaričku službu uzimali stanovnike obala Sredozemlja, vične plovidbi.⁹ I tada su se Rimljani dokazali, kao i u mnogim drugim prilikama, da ne zadiru od stranih iskustava te da otvorenošću prema vanjskim utjecajima pridonose kakvoći svoje civilizacije.

Ipak, tek od vremena Oktavijana Augusta mornarica je dosegla poštovanja vrijednu razinu. Nakon bitke kod Nauloha protiv Seksta Pompeja (36. godine prije Krista), Oktavijan je zagospodario Tirenskim morem.¹⁰ Uoči pomorske bitke kod Akcija na izmaku republikanskog doba, nakon koje će zagospodariti cijelim Sredozemljem, Oktavijan se ubrzano usredotočio na stvaranje i uvježbavanje flote, svjestan da bi ona mogla odlučiti o sudbini države i njega samoga. Stoga je

uključio je liburne u svoju flotu (Cezar, *B. C.*, 3.5,1 i 3.9,1). Desetak godina poslije isto je učinio i Cezarov posinak Oktavijan, nakon kaznenih mjera protiv Liburna. O uključivanju liburna u sastav rimske flote nakon bitke kod Akcija: Vegetije, 4.33=5.3.

⁵ Apijan, *Illyr.*, 3: 'Poonaioi tà Koòcpa Kal 'òljsa. 8fKpoxa AiPupvîða? TipoaaTopšuoaiiv (Rimljani svoje lagane i brze dvoveslarke zovu liburnama); Lukan, *B. Č.*, 3.533-534: *Lunata classe recedunt ordine contentae gemino crevisse liburnae* (Liburne, zadovoljno se uzdižući sa dva reda vesala, zaostajale su u polumjesečastom nizu).

⁶ Zanimljivo je ovdje spomenuti da se Delmati etnički nisu uspjeli uklopiti u pomorski orijentiranu primorsku sredinu - barem se o njima ne čuje kao o pomorcima. Posve je druga činjenica spominjanje *natione Delmata/Dalmata* na brojnim nadgrobnim spomenicima mornara rimskih ratnih flota. Tu nije riječ o pripadnicima delmatskog naroda kao takvoga, već o stanovnicima rimske provincije Dalmacije u cjelini.

⁷ Za mjere protiv Liburna: Dion Kasije, 49.34,2, usp. Apijan, *Illyr.*, 16. Prema Apijanu, jedan od razloga tog postupka bio je što su Liburni gusarili morem. Oduzete liburne bile su zatim uključene u sastav Oktavijanove mornarice i odigrale su važnu ulogu u skorij bici kod Akcija (usp. bilj. 4). Za mjere protiv Melićana i Korkirana: Apijan, *Illyr.*, 16.

⁸ Rimljani su od Grka uz vrlo male izmjene preuzeli i cjelokupno ustrojstvo posade.

⁹ Prva momčad na rimskim brodovima bili su Etrurci, Italoti, Grci i drugi nerimljani.

¹⁰ Oktavijan gradi brodove i priprema se za bitku protiv Seksta Pompeja: Suetonije, *Aug.*, 16; Apijan, *B. C.*, 5.9,78 i 80; Dion Kasije, 48.49. Marko Vipsanije Agripa nagrađen pomorskim stijegom za pobjedu u pomorskoj bici protiv Seksta Pompeja: Suetonije, *Aug.*, 25; Dion Kasije, 51.21; Velej Paterkul, 2.82,3.

prikupio najbolje što je mogao: od Liburna je, primjerice, preuzeo brze i okretno dvoveslarke (iz svoje dotadašnje flote izbacio je glomazne i nezgrapne brodove), a poduzeo je i novačenje među primorskim narodima na Jadranu i diljem Sredozemlja. Što se tiče jadranske obale, zasad je sigurno daje novačenje tada bilo provedeno među Liburnima: čini se, naime, vrlo logičnim daje Oktavijan na liburne smjestio posadu koja je tim brodovima znala najbolje upravljati.¹¹

Oktavijanova je mornarica iz rata s Markom Antonijem 31. godine prije Krista izašla kao pobjednik¹² - tako su stvoreni temelji za razvoj rimske pomorske velesile. Oktavijan je bio dovoljno dalekovidan da to uvidi i ostvari. Stekavši znatno iskustvo u pomorskom ratovanju, zahvaljujući bici kod Akcija, Oktavijan je prionuo uz stvaranje pomorske velesile kojoj neće biti premca. Nakon što je akcijskom Apolonu prinio žrtvu zahvalnicu za pobjedu nad Markom Antonijem (žrtvovao je deset brodova neprijateljske flote, od svake vrste po jedan), Oktavijan je neke Antonijeve brodove spalio, ali je većinu (njih tristotinjak) priključio svojoj floti od 400 brodova.¹³ Rezultat njegove djelatnosti bila je rimska ratna mornarica koja je postala neprikosnovenim gospodarom cijeloga Sredozemlja. Sam Oktavijan August pohvalio se svojim postignućem: *Classis meaper Oceanum ab ostio Rheni ad solis orientis regionem usque ad fines Cimbrorum navigavit, quo neque terra neque mari quisquam Romanus ante id tempus adit* (Moje je brodovlje plovilo preko Oceana od ušća Rajne prema istoku sve do krajeva Cimbra, kamo dotad nije stigao nijedan Rimljanin, niti kopnom niti morem) (*Res gestae*, 26). Princepsove riječi potvrđuje i Tacit: *Mari Oceano aut omnibus longinquis saeptum imperium; legiones, provincias, classis, cuncta inter se conexa ...* (Ogradio je Carstvo Oceanom ili dalekim rijekama, uzajamno sve povezao, legije, brodovlje i provincije ...) (*Ann.*, 1.9). Lojalnost mornarice caru bila je iznimno važna, jer je jedinstvo države ovisilo o kontroli Sredozemlja. Ipak, Oktavijan August nije ni pomišljao da položaj flote pravno izjednači s položajem kopnene vojske. Za njega, flota je bila tek sredstvo osiguravanja i očuvanja *pacis Romanae*¹⁴

Bitka kod Akcija bila je posljednja velika pomorska bitka antike. Oktavijanova ratna flota stoga nije imala puno prilike poslije okušati se u boju - veći dio vremena provodila je u zaštiti pomorskih trgovačkih putova i državnih voda općenito, u opskrbi Rima proizvodima iz prekomorskih krajeva (osobito žitom), u prijevozu kopnene vojske, careva i uglednika, te u prenošenju različitih poruka i vijesti. Osim tih zaduženja, posvjedočene su i druge zadaće koje su se nametale mornarima: prevoženje gladijatora (Tacit, *Hist.*, 2.33), gradnja mosta (*Hist.*, 2.34,36), gradnja ili popravak bedema,¹⁵ sudjelovanje u naumahijama (scenskim pomorskim bitkama) (*Res gestae*, 23; Suetonije, *Claud.*, 21). Od Augustova doba nadalje, u suvremenim se izvorima uopće ne spominje opasnost od gusara: izgleda da su oni već bili ukroćeni. Umjesto toga, detašmani flote u jadranskim i tirenskim trgovačkim lukama bili su svojevrсна lučka policija, sa zadaćom da sprečavaju tamošnje moguće nemire i izgrede.

Imajući, dakle, brojno brodovlje, Oktavijan se latio stvaranja stalne mornarice. Uredio je središnju luku u galskom *Forum Iulii* (Frejus). Uskoro se, međutim, pokazalo da ta luka ne može posluživati tako veliku flotu, a u međuvremenu je i Galija bila umirena i romanizirana, pa je *Forum*

¹¹ Liburni su već za građanskog rata između Cezara i Pompeja svoje pomorske usluge stavili na stranu pompejevaca: vjeruje se da su upravo oni činili glavninu posada na liburnama Pompejeve flote, koje na dva mjesta spominje Cezar (*B. G.*, 3.5,3 i 3.9,1). Ne zna se samo jesu li u tome ratu sudjelovali milom ili silom.

¹² Podroban opis pomorske bitke kod Akcija: Dion Kasije, 50.33-35.

¹³ O Augustovoj floti: Orozije, 6.19,6; Flor, 2.21 (obojska prema Liviju). O ratnom plijenu: Plutarh, *Anton.*, 68,1 (navodi riječi samoga Augusta).

¹⁴ Tek je Vespazijan pokazao koliko cijeni pomorsku vojnu moć. Za njegove vladavine, flota je dosegla vrhunac svoga ugleda i svoje najsvjetlije dane.

¹⁵ Momci s trireme *Concordia* iz ravenske flote posvjedočeni su najednom natpisu iz Solina, na kojem se spominje da su radili na salonitanskom bedemu: DAREMBERG - SAGLIO 1887: 1222.

lulii izgubio svoju izvornu namjenu kontrole Galije. Stoga je većinu brodova i posade Oktavijan preselio u novu luku u Misenu (*Misenum*) (sagrađenu prije 22. godine prije Krista), ostavivši u staroj bazi flotilu pod zapovjedništvom jednog prefekta (ta će flotila u Vespazijanovo doba potpasti pod nadležnost mizenske mornarice). Potkraj svoje vladavine, Oktavijan je sagradio i luku u mjestu *Classis* kod Ravenne i ustanovio ravensku flotu, isključivo ratne namjene. *Italiam utroque mari duae classes, Misenum apud et Ravennam proximumque Galliae litus rostratae naves praesidebant, quas Actiaca victoria captas Augustus in oppidum Foroiliense miserat valido cum remige*, pripovijeda nam Tacit (*Ann.*, 4.5).¹⁶

Kada je princeps umro, a naslijedio ga posinak Tiberije, *Misenum* i *Ravenna* postale su velikim ratnim lukama, a njihovo brodovlje krstarilo je cijelim Sredozemljem, nadzirući njegove vode i obale. Vegecije stoga kaže: *Nam Misenum classis Galliam, Hispanas, Mauretanium, Africam, Aegyptum, Sardiniam atque Siciliam habebat in proximo. Classis autem Ravennatum Epiros, Macedoniam, Achaiam, Propontidem, Pontum, Orientem, Cretam, Cyprum petere directa navigatione consueverat* (Naime, mizenska je mornarica imala u susjedstvu Galiju, Hispaniju, Mauretaniju, Afriku, Egipat, Sardiniju i Siciliju, a ravenska je obično izravno plovila u Epir, Makedoniju, Aheju, na Propontidu, Pont, Istok, Kretu i Cipar) (4.31=5.1). Dvije carske flote zadržale su svoju važnost i za ostalih Oktavijanovih nasljednika, a vrhunac su dosegnule za Vespazijana koji je osobitu pozornost posvetio poboljšavanju njihova ustrojstva i djelotvornosti. Flote u Misenu i Ravenni bile su poznate pod imenima *classis (quae est) Miseni / Ravennae* (u Klaudijevo doba), *classis Misensis / Ravennatis* (u Neronovo doba), a od Vespazijanova vremena *classis praetoria Misensis / Ravennatis*.¹⁷

*

* *

Sredozemljem je od Augustova doba vladala *pax Romana*. Jedina moguća opasnost od vanjskih upada u Carstvo prijetila je sa sjevera, iz barbarika, pa su se samo riječne flotile koje su čuvale sjeverne granice mogle smatrati vojničkim u pravom smislu. Za vrijeme mira carevi i članovi njihove obitelji rado su se služili brodovljem italskih flota i dokolicu provodili krstareći u svom stilu obalama Kampanije ili poduzimajući veća putovanja.¹⁸

Važnost italskih flota naglo je porasla uoči i tijekom "godine četiri cara", to jest od doba kada se Neronu prijestolje ozbiljno poljuljalo, pa tijekom kratkih, ali krvavih vladavina Galbe, Otona i Vitelija (68-69. god. poslije Krista), sve do konačne pobjede Vespazijana u borbi za vlast. Već je Neron u travnju 68. godine, na vijest o Galbinovoj pobuni u Hispaniji, iz mizenske flote odabrao stanoviti broj mornara i od njih sastavio jednu legiju (*legio classica*).¹⁹ Najstarija posada / i uskoro

¹⁶ "Dvije mornarice, u Misenu i Raveni, zaštićivahu Italiju najednom i na drugom moru, a najbližu obalu Galije ratni brodovi kljunaši što ih August bijaše oteo u bici kod Akcija i poslao u grad Forum Iulii, s krepkim veslačima."

¹⁷ Osim tih naziva, posvjedočeni su i: *classis Ravennas* (CIL III D VII), *classis Ravennatum* (Ephemer. epigr., 4.923), *classis Misenum* (CIL III 8513+12813 ad 1919).

¹⁸ U tome su osobito revni bili pripadnici dinastije Julijevaca i Klaudijevaca. Flavijevci i Antonini manje su krstarili, zauzeti velikim vojnim pohodima i obranom Carstva. Hadrijan je često putovao morem, a Marko Aurelije znao je uživati u plovidbi. August: Suetonije, *Aug.*, 17.72, 82, 92, 97-98;

Germanik: Tacit, *Ann.*, 2.53-55; Tiberije: Tacit, *Ann.*, 4.61, Suetonije, *Tib.*, 72; Kaligula: Suetonije, *Caius*, 14-15, 23.37, 47, Plinije, *N. H.*, 32.4, Dion Kasije: 59.25, 2; Klaudije: Suetonije, *Claud.*, 17, Dion Kasije, 60.21, 3; Neron: Suetonije, *Nero*, 27, Tacit, *Ann.*, 15.51, Tacit, *Hist.*, 1.23, Dion Kasije, 63.8-19; M. Aurelije: Fronton, *Defer. Als.*, 3.

¹⁹ Tacit, *Ann.*, 15.46. Nazivi ove legije: *legio classica* (Tacit, *Hist.*, 1.31), *prima classiorum* (Tacit, *Hist.*, 2.67), *prima* (Tacit, *Hist.*, 2.11, 23, 24), *prima Adiutric* (Tacit, *Hist.*, 2.43, 3.44). Prema komentaru Tacitovih Historija, str. 442, / *Adiutrix* je većinom bila sastavljena od novaka iz Trakije, Dalmacije i Panonije. O ustrojstvu legije: Tacit, *Hist.*, 1.6; Plutarh, *Galba*, 15; Suetonije, *Galba*, 12; Dion Kasije, 64.3.

potom od Vitelija konstituirane *II Adiutrix* bila je sastavljena u velikom broju od Panonaca - na njihovim nadgrobnim spomenicima odreda se kao *origo* navodi *Savaria*.²⁰

U vrtlogu građanskog rata, dok su se za vlast otimala trojica, da bi ih napokon nadvladao četvrti, Vespazijan, mornari su prelazili iz ruke u ruku, mijenjali strane i naklonost vođa, da bi naposljetku pristali uz pobjednika.²¹

Ravenska je flota zajedno s Vespazijanovim legijama pobjednički ušla u Rim u kasnu jesen 70. godine. Novi se car ubrzo latio reforme vojske, prve nakon reforme koju je bio poduzeo Oktavijan August. Najveću korist u tome imala je mornarica - kao nikada dotad, mornari su postali ravnopravni pripadnicima kopnene vojske koja se oduvijek smatrala važnijom. Uz novosti u organizaciji, sastavu i raspodjeli kopnene vojske, Vespazijan je uveo znatne novosti u italske (pomorske) i provincijalne (riječne) flote. Kao rezultat carevih napora, mornarica je postala čvršća i organiziranija, a dvije italske flote možda su se već od 71. godine dičile i počasnim nazivom *praetoria*²² koji ih je stavio u isti rang s drugim povlaštenim pretorijskim četama, pretorijskim kohortama, čuvarima careve sigurnosti. Vespazijan se, naime, osjećao dužnikom prema mornarima koji su ga tijekom građanskog rata poduprli i bez kojih teško da bi izvojevao konačnu pobjedu u borbi za vlast.²³

*

* *

Glavna baza mizenske flote bila je luka u Misenu, na sretno odabranome mjestu zahvaljujući čemu je *classis Misenatium* ubrzo postala jačom i važnijom od konkurentske *classis Ravennatium*. U Misenu je bio i glavni stožer veće carske flote, ruje bio usidren i carski admiralski brod, golema šesteroveslarka imenom *Ops*.²⁴ Mizensko brodovlje bilo je raspoređeno i po drugim ispostavnim trgovačkim i ratnim lukama, većinom na obali Tirenskog mora: *Forum Iulii* (napuštena nakon isušivanja Lukrinskog jezera), *Ostia* (osobito važna zbog opskrbe Rima žitom), *Antium*, *Baiae*,

²⁰ MČCSY 1968: 308. To, međutim, nije pravi zavičaj tih legionara. Kao što je poznato, legionari kao zavičaj nisu smjeli navoditi peregrinske općine iz kojih su doista potjecali, već neku koloniju unutar svoje provincije. Godine 69. u Panoniji su postojale samo dvije kolonije - *Emona* i *Savaria*, pa su se novopečeni legionari pripisivali jednoj od njih. Prije nego li su se unovačili u legije, mornari su dobili diplomu, neke vrste potvrdu da im je okončana služba u mornarici. To su tzv. legionarske (a zapravo mornaričke) diplome iz 68. i 70. godine. Nadgrobní spomenici tih prvih legionara unovačenih među mornarima potječu iz doba Flavijevaca. Neki su nađeni na rajnskom limesu, gdje je boravila *I Adiutrix*, a neki u Britaniji, gdje je bila smještena *II Adiutrix*. Iz Puteola potječu nadgrobní spomenici dvojice bivših mornara, pripadnika legije *II Adiutrix*: Tit Plotije Rufin bio je podrijetlom iz dalmatinske *Yo\or&\t Aeauum* (CIL XI23), a Valerije Sekundin izjasnio se kao Panonac (CIL X 1775). Dana 7. ožujka 70. godine iz *I Adiutrix* bio je otpušten Desitijat Nerva Laidov sin (CIL X 1402 = XVI 11 = III D VI - diploma iz Herkulaneja). Ta su trojica izvorno pripadala vjerojatno mizenskoj floti.

²¹ Tacit u svojim Historijama detaljno opisuje tijek borbe za vlast između Otona i Vitelija, u kojoj je znatnu ulogu odigrala i mornarica (2.17 - 2.35). U tom sukobu, flota i

pomoćna legija (*I Adiutrix*) bile su na Otonovoj strani (1.87, 2.12, 2.101). Oton se flotom (vjerojatno mizenskom) poslужio da nadzire i štiti obalu Narbonske Galije protiv vitelijevaca. Mornari su se ondje pokazali u vrlo negativnom svjetlu, pljačkajući obalu Ligurije, paleći i ubijajući (Tacit, *Hist.*, 2.12; Tacit, *Agric.*, 7.1). *Complures classici* (Tacit, *Hist.*, 2.22), vjerojatno ravenski mornari, prešli su zatim na Viteliju stranu, jer je on bio obećao poboljšati uvjete službe u mornarici i dati joj veću važnost (Tacit, *Hist.*, 1.87), ali to nije učinio. Nakon što su se mornari ravenske flote, pod svojim prefektom Sekstom Lucilijem Basom, priklonili Vespazijanu, Vitelije je od dijela mizenske flote stvorio novu legiju, *I Adiutrix* (Tacit, *Hist.*, 3.50, 55). O odmetništvu ravenske, pa mizenske flote od Vitelija: Tacit, *Hist.*, 2.100, 101, 3.6, 12, 13, 36, 40, 56, 57, 60, 4.68.

²² Vespazijan se odužio i riječnim flotilama, dodijelivši počasne nazive *Augusta* (egipatskoj, sirijskoj, germanskoj) i *Flavia* (mezijskoj i panonskoj) (za pontsku i germansku nema podataka).

²³ Godine 71. i idućih godina, Vespazijan je iskovaio seriju novca s legendom *VICTORIA NAVALIS*, kao spomen na osobite zasluge mornarice u građanskom ratu 68.-69. godine.

²⁴ Taj brod spominje se u ILS 2835.

Puteoli,²⁵ *Neapolis*, *Stabiae*, *Capreae*, *Aleria* (na Korzici), *Carales* i *Olbia* (na Sardiniji), *Panormus* (na Siciliji), te jedna udaljena, jadranska luka *Brundisium*. Bilo je i privremenih lučkih postaja manje važnosti: *Formiae* (64. godine) i *Tarracina* (69. godine).²⁶ Najveći detašman (*vexillatio*) mizenske flote, sudeći barem po količini epigrafičkih spomenika, nalazio se u Rimu, možda već od vremena Oktavijana Augusta. U godini Klaudijevapreuzimanjaprijestolja (41. godine), tabor toga detašmana (*castra Misennatum*) bio je u pretorijanskom taboru, odakle gaje Vespazijan preselio uz jugoistočnu stranu amfiteatra, na padinu Eskvilina.²⁷

Glavno sjedište ravske flote bila je luka *Classis* kod Ravenne, jedino mjesto takve strateške važnosti na zapadnoj obali Jadrana.²⁸ Postaje ravske flote malobrojne su: jedina moguća na gornjem Jadrana (zbog močvarnog terena) bila je, osim Ravenne, *Aquileia* (iako još ne i arheološki dokazana). Na srednjem Jadrana to je po svoj prilici bila *Salona*, a početkom 1. stoljeća možda i *Brundisium*. Veksilacije ravske flote u neko su se doba nalazile i u Loriju (*Lorium*) i na Fucinskom jezeru (ta druga u svezi s naumahijom koju je bio priredio Klaudije). Najveći stalni detašman, ali manji od mizenskoga, nalazio se u Rimu.²⁹ Detašmani ravske flote zasigurno su se nalazili i na istočnoj obali Jadrana. S velikom se vjerojatnošću pretpostavlja da su se luke već u 1. stoljeću nalazile u Apsoru na Cresu, te u Saloni. U te su luke zalazili i brodovi mizenske flote - štoviša, u Saloni je vjerojatno boravila i jedna stalna mizenska veksilacija.³⁰

Obje su flote imale i zajedničkih pristaništa. Uz već spomenute luke u Brundiziju i Saloni, jedno takvo je od Trajanova doba zasigurno bila i *Centumcellae* u južnoj Etruriji, na Tirenskom moru. Zajedničke veksilacijske luke nalazile su se i u stranim morima. Tako je, primjerice, u Egejskome moru glavna zajednička luka bio Pirej, namijenjen prihvaćanju trupa i namjesnika postavljenih u istočnim provincijama. S obzirom da su istočna mora bila u nadležnosti sirijske provincijalne flotile, italske su ondje zalazile samo povremeno.³¹

Glavni zadatak brodovlja mizenske flote bio je očuvanje mira na Tirenskom moru, a u sklopu toga i nadzor nad krajem važne pomorske rute kojom se dovozilo žito sa Sicilije i iz Egipta. Važnost *annonae*, opskrbe Rima žitom, zrcalila se u važnosti mizenske flote. Osim toga, mizenski su brodovi po potrebi progonili gusare kojima su uporišta bila na Sardiniji i Korzici - zadaća povezana s onom već spomenutom, jer su gusari ometali opskrbu žitom. Gusarima se doskočilo gradnjom već spomenutih lučkih postaja na Sardiniji i Korzici. Prema Vegecijevim riječima (4.31=5.1), mizenska

²⁵ U blizini puteolskih termi i amfiteatra, nedaleko *Via Campana* koja je vodila u Kapuu, otkopana je jedna krčma (*taberna*) iz 1. stoljeća, čiji su zidovi bili išarani brojnim grafitima. Gosti su bili uglavnom kolari, mazgari, trgovci, putnici - ljudi nižeg društvenog sloja. Ukoliko je jedan grafit na zidu točno pročitao kao: *OMNIBUSRAVINNATIBUS*, to bi značilo da su ovamo zalazili i mornari italskih flota. To je tim vjerojatnije, što se gradić *Puteoli* (današnji Pozzuoli) nalazi blizu Misena, glavne luke mizenske flote. Ono stoje za ovu temu još zanimljivije jest i pretpostavka da je među tim mornarima bilo i Dalmatinaca i Panonaca. Na zidovima krčme, naime, nalazi se i pet prikaza Silvana. Nije stoga teško zamisliti Dalmatu ili kojeg drugog stanovnika Ilirika, na službi u mornarici, kako sjedi u ovoj taberni uz kupu ne baš kvalitetnog vina i razmišlja o zavičaju. Možda je upravo nostalgija za rodnim krajem vodila neku ruku da na zid ugřebe prikaz svog domaćeg božanstva, kao izraz molbe da ga ono zaštiti i jednoga dana sretno vrati kući. Usp. GUARDUCCI 1971: 219-220; RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1989o: 525.

²⁶ *Formiae*: Tacit, *Ann.*, 15.46, 16.10; *Tarracina*: Tacit, *Hist.*, 3.57, 60, 76, 77, 84, 4.2, 3; Tacit, *Ann.*, 3.2.

²⁷ Prema CIL VI 1091, tabor se nalazio u 3. okrugu, između amfiteatra i Titovih termi. Mornari na službi u tome detašmanu pokapali su se u kolumbariju na *Via Appia*, između 2. i 3. miljokaza.

²⁸ Prema mišljenju C. G. Starra, Oktavijan je iz Ravenne kontrolirao prilaze iz Ilirika, kako bi pospješio njegovo osvajanje i zaštitio sjevernu granicu Italije od pljačkaških upada sa sjeveroistoka (STARR 1941, 169).

²⁹ Tabor te veksilacije (*castra Ravennatum*) nalazio se u Trastevereu, na zapadnoj obali Tibera, u 14. okrugu, a grobište (kolumbarij) na *Via Aurelia* (današnja Villa Doria-Pamfilij).

³⁰ Za postaju u Apsoru: CAMBI 1980: 29-32 (uz ILJug2 2956). Za postaju u Saloni: PATSCH 1900: 573; BULIĆ 1902: 177; SUIĆ 1986: 248, te posebice Lučić, *De regno Dalm. et Croat.*, 4.187-201. Natpisi koji potkrepljuju mišljenje da je u Saloni bila stalna postaja ravske i mizenske veksilacije: CIL III 2020 (Split), 2034 (Solin), 2036 (Split), III 14691 (Klis).

³¹ Primjerice, u luku Seleukije u Siriji mizenski su brodovi zalazili tek kada je trebalo nadgledati utovar žita za Rim: STARR 1941: 20.

flota nadzirala je obale Galije, obje Hispanije, Mauretanije, Afrike, Egipta, Sardinije i Sicilije, dakle obale Atlantika, Tirensko more i Sredozemlje. Detašman mizenske flote u Rimu brinuo se za postavljanje i skidanje jedara (*velaria*), velikih platnenih tendi razapetih nad gledalištem amfiteatra, da posjetitelji ne bi kisnuli ili trpjeli vrućinu. Osim toga, mornari su služili i kao kuriri.³²

Ravenski su brodovi nadzirali Jadran, poglavito dalmatinsku obalu. Budući da je luka u Ravenni izravno bila povezana s Rimom preko *Via Flaminia-Aemilia*, Oktavijan je, lako moguće, u ravenskoj floti vidio uporište za proširivanje imperija prema Dunavu. S druge strane, taje flota imala i obrambenu zadaću: zaštitu sjevernih granica Italije. Osim svega toga, ravenski su mornari nadgledali i opskrbu zaleđa sjevernog Jadrana, te dovoz drvene građe u Italiju, koja je stizala rijekom Pad. Prema Vegeciju (4.31=5.1), ravenska je flota, osim jadranske, nadzirala još i obale Ahaje, Propontide, Ponta, Istoka, Krete i Cipra. Detašman u Rimu brinuo se oko pripreme i izvedbe pomorskih spektakala (naumahija), no budući da su takve predstave bile iznimno skupe, bile su i rijetkost.³³

Ukratko, dvije su carske flote, kako kaže sam Oktavijan August (a to potvrđuju i epigrafički izvori), služile ponajprije "za obranu Tirenskog i Jadranskog mora" (*arf tutelam Superi et Inferi mariš*).³⁴

*

* *

Svakodnevne dužnosti mornara nisu dovoljno poznate. Pretpostavlja se da su u sezoni plovidbe često bili na moru: ako ništa drugo, održavali su kondicijske treninge (vježbali veslanje, manevriranje i slično), a obavljali su i rutinske poslove na brodu (održavanje i čišćenje broda).

Mornari su imali i neke posve "kopnene" dužnosti: u lukama (i u samome Rimu), gdje su bili smješteni stalni detašmani flote, mornari su služili kao kuriri i stražari. Vjeruje se da su pripadnici italskih flota bili uposleni u gradnji vodovoda, kanala i drugih civilnih zdanja. Zimi, izvan plovne sezone, obitelj i sebe možda su uzdržavali različitim privatnim poslovima, ako se tako mogu protumačiti Tacitove riječi: *Quarta pars manipuli sparsa per commeatus aut in ipsis castris vaga, dunt mercedem centurioni exsolveret, neque modum oneris quisquam neque genus quaestus pensae habebat: per latrocinia et raptus aut servilibus ministeriis militare otium redimebant* (Četvrtina je manipula bila razasuta po dopustima ili u skitnji po samom taboru i malo je tko mario za veličinu opterećenja i način zarade. Razbojstvom su i otimačinom ili ropskim služenjem otkupljivali vojničku dokolicu.) (*Hist.*, 1.46).³⁵

Unutrašnje ustrojstvo flote razlikovalo se od ustrojstva kopnene vojske. Dok je većina kopnenih snaga bila podijeljena na odjele (detašmane), smještene na granicama, a mali se dio nalazio

³² Posluživanje u amfiteatru posvjedočeno je u Komodovo doba: *Sanecum Ulisaepepugnanti ut deo populus favisset, inrisum se credens populum Romanum a militibus classariis, qui vela ducebant, in amphitheatro interim praeceperat* (Kada gaje na njegovim čestim (gladijatorskim) borbama narod bodrio kao boga, on je mislio da ga ismijavaju, pa je htio davojnici iz mornarice, koji su nadgledali štem napinjali plahte za zaštitu od sunca, pobiju rimski narod u amfiteatru.) (*Historia Augusta, Vita Commodi*, 15.6). U Vespazijanovo doba i kasnije, kuriri za Rim bili su i mornari smješteni u Ostiji i Puteolima. Vijesti iz zapadnih provincija vjerojatno su stizale u Ostiju, iz istočnih u Puteoli. Suetonije kaže: *Classarios vero, qui ab Ostia et Puteolis Romam pedibus per*

vices commeant, "mornari koji od Ostije i Puteola pješke dolaze u Rim i natrag" (*Vesp.*, 8.3). Vijesti su u Rim nosili vjerojatno i mornari iz luke *Centumcellae*.

« Jednu je bio organizirao Klaudije na Fucinskom jezeru: Suetonije, *Claud.* 21.

u Suetonije, *Aug.*, 49; Tacit, *Ann.*, 4.5. Osim tih dviju carskih flota, Rim je organizirao i nekoliko manjih, provincijalnih flotila, kojima je zadaća bila da nadziru rubne dijelove Carstva. O njima DOMIĆ KUNIĆ 1996.

³⁵ u talom, i drugi su pisci o mornarima imali prilično loše mišljenje. Tako Plutarh za njih kaže da su čitavo vrijeme Kal Gopu Ptp T5V f; ET5V, "neuredna i bučna rulja" (*Galba*, 15).

u Italiji, veći dio flote bio je smješten u italjskim lukama, a manje su eskadre plovile graničnim rijekama i vanjskim morima. Razlika između kopnene vojske i mornarice bila je i u tome što je kopnena vojska, stalno prisutna na limesu, bila u neprekidnoj pripravnosti od mogućih napada iz barbarika do kojih je vrlo često i dolazilo, a mornarica je djelovala samo u slučaju potrebe. Naime, nakon velike pomorske bitke kod Akcija rimski imperij nije doživio većeg okršaja na moru punih dvjestotinjak godina. Zbog toga se ratnička vještina mornara malo-pomalo gubila: dugotrajna *pax Romana* omekšala je nekoć tvrde borbe i pomorce.

Ipak, još je u Trajanovo doba, tijekom njegovih osvajačkih pohoda na Dačane, mornarica (ovoga puta riječna) poslužila kao pozadinska pripomoć za prijevoz vojske i ratne opreme i za opskrbu četa na Dunavu, odakle su se poduzimale akcije u barbarik, protiv Dačana.³⁶ Velik dio mizenske flote ostao je u istočnim vodama nakon Trajanovih pohoda na Parte i sudjelovao u gušenju židovskih ustanaka za Trajanovih posljednjih godina.

Za vladavine Antonina Pija mornarica je bila u svojevrsnoj mirnoj povučeniosti, no pritisak na granice postajao je sve veći: osobito za Marka Aurelija, Sredozemlje je uzavrelo, prvi puta u tolikom opsegu nakon građanskih ratova potkraj republikanskog doba. Što je vrijeme odmicalo, pritisci na Carstvo bivali su sve jači, a ta glomazna konstrukcija sastavljena od mnogih različitih dijelova počela se urušavati. Slabila je i obrambena snaga Carstva, pa se mornari, kada su se u kasnom 3. stoljeću suočili s prvom neprijateljskom flotom, više nisu mogli oduprijeti.

*

* *

Izvori ne spominju kolika je bila jačina italjskih flota, pa je svaka procjena vrlo okvirna. Ako se pretpostavi daje svaki eskadron (mizenski i ravenski) tijekom građanskog rata 68.-69. godine dao po 5000 ljudi, koliko je potrebno da se sastave dvije legije (u ovome slučaju / i *II Adiurhe*), tada je, na temelju epigrafičkih podataka, u mizenskoj floti ostalo malo više od 10.000 mornara, a u ravenskoj upola od toga broja (ravenska je mornarica općenito bila brojčano slabija od mizenske - kudikamo je manje očuvanih natpisa njenih pripadnika).³⁷ U pretorijskim je flotama, dakle, ukupno bilo oko 15.000 mornara.

Rimska carska mornarica bila je sastavljena od brodova različite veličine: većinom dvoveslarke (liburna) i troveslarke, te nešto četveroveslarke i peteroveslarke; jedina šesteroveslarke (*polyreme*) u Augustovo je doba bio carski admiralski brod (*praetoria navis*) u sastavu mizenske mornarice.

Broj mizenskog i ravenskog brodovlja samo je okvirno poznat, koliko to dopuštaju očuvani epigrafički podaci. Poznata su imena ukupno 76 brodova mizenske i 33 broda ravenske flote.³⁸

Ratni je brod nosio minimum opreme i najnužniju posadu, kako bi postigao traženu brzinu i manevarsku sposobnost. Ipak, imao je nemali nedostatak: nije bio stabilan i siguran za nevremena. Tako se dogodilo daje 64. godine velik dio mizenskog brodovlja propao u oluji kod Kume.³⁹

³⁶ CIL XVI 60 (rana zima 113./114.): na toj diplomu spominju se mornari s četveroveslarke *Ops* koji su zaslužili trenutačni otpust iz službe i sve povlastice koje uz to idu. Možda su samoga cara sigurno prevezli kroz oluju.

³⁷ STARR 1941, 16-17, 167.

³⁸ MILTNER 1962: 906-962 (osobito 952-956) in adopu- na kod CASSON 1973: 356 i bilj. 57.

³⁹ Tacit, *Ann.*, 15.46: *Nec muho post clades rei navalis accipitur, non bello (quippehaudalias tam immotapax), sed certum ad diem in Campaniam redire classem Nero iusserat, non exceptis mariis casibus. Ergo gubernatores, guamvis*

saeviente pelago, a Formiis movere; et gravi Africo, dum promunturium Miseni superare contendunt, Cumanis litoribus impacti trirremium plerasaue et minora navigia passim amiserunt. (Malo zatim dozna se za nesreću koju ne uzrokovao rat - ta nikada nije vladao dublji mir - nego to što je Neron bio dao zapovijed da se brodovlje, bez obzira na opasnosti određeni dan povrati u Kampaniju. Tako kormilari, premdaje bjesnjela oluja, otplove iz Formija i, dok su nastojali običnimizenskim, žestokihjugo zapadnjakbacinakumsku obalu, gdje izgubiše većinu trirema i mnogo manjih brodova.)

Na troveslarki je bilo 150 veslača i još pedesetak članova posade s posve vojničkim zadacima, ukupno oko 200 ljudi.

Organizacija rimske mornarice⁴⁰ bila je odličan kompromis između grčkog pomorskog i rimskog vojničkog iskustva. Mnogo štošta su Rimljani preuzeli od Grka: vrste brodova, nautičko znanje, cjelokupni ustroj ljudstva koje se brine o brodu. Međutim, ono izvorno rimsko, njihov doprinos, bio je vojnički dio posade: borci i njihovi časnici.⁴¹ Tu su Rimljani posegnuli za vlastitim iskustvima iz kopnene vojske kojoj nije bilo premca. Svaki je brod imao dvostruku organizaciju, moglo bi se reći dvije posade koje su djelovale koordinirano i međusobno se nadopunjavale. Jedna je imala posve pomorske dužnosti, a druga posve vojničke.⁴² Iza svega je, dakako, stajao velik administrativni aparat u glavnoj luci.

Posada ratnog broda smatrala se centurijom.⁴³ Pomorska je centurija bila ustrojena po uzoru na kopnenu (vrlo slična centuriji vigila). Činili su je: *centurio classicus* (zapovjednik), *optio* i *suboptio* (njegovi pomoćnici), *armorum custos* (oružar sa činom časnika), *bucinator* (svirač roga), te borbeni dio posade: marinci, strijelci, katapultisti i veslači.

Centurion, vrhovni zapovjednik brodske centurije, nadgledao je trening vojnika, upravljao njihovim vojnim akcijama i po potrebi ih kažnjavao. Za razliku od trijerarha, zapovjednika broda, koji je redovito bio primorac, centurion je mogao biti podrijetlom iz unutrašnjosti.⁴⁴ Jedini uvjet za stjecanje centurionata bila je duga i uspješna služba u mornarici.

Centurionovi pomoćnici i zamjenici bili su option i suboption. Jedina posvjedočena dužnost optionabila je nadzor nad bolesnima (*OPTIO CONValescentium*), CIL X 3478). Option i suboption možda su nadgledali momčad na pramcu i na krmi.⁴⁵

Časničkom kadru svakoga broda pripadao je i *armorum custos*, oružar. Tu su odgovornu i časnu službu dobivali samo iskusni i pouzdani stariji vojnici.⁴⁶

Pomorski dio posade, iako samostalan u navigacijskim poslovima, smatrao se sastavnim dijelom brodske centurije, dakle, potčinjen centurionu. Zapovjednik broda bio je *trierarcha*.⁴⁷ Trijerarhov zamjenik bio je *gubernator*, kapetan ili kormilar, zadužen za navigaciju. To nije bio kormilar u pravom smislu riječi - kormilo je držao njegov pomoćnik. Mjesto gubernatora, odgovorno i odlično plaćeno, obično su dobivali samo iskusni veterani.⁴⁸ Tu su još: *proreta* (glavni gubernatorov pomoćnik; zadaća mu je da s pramca motri i izvješćuje kormilara o pličinama i hridima u moru), *celeusta* ili *pausarius* (časnik zadužen za veslače, izravno potčinjen gubernatoru), *medicus*

⁴⁰ O ustroju posade i o ustroju flote općenito posebice vidi CASSON 1973 i STARR 1941. Ondje su i navodi antičkih izvora o toj temi; glavni je svakako Vegecije (4.32=5.2).

⁴¹ Pripadnici nižeg časničkog kadra, koji su činili *optio*, *suboptio*, *custos armorum* te *medicus*, *scribajaber*, *gubernator*, *proreta*, *nauphylax* i *hortator*, zvali su se i *principales*, jer su na temelju svog čina bili oslobođeni od svakodnevnih vojničkih dužnosti (*munera*). Običan vojnik s tom povlasticom zvao se *immunis* i dobivao ju je kao nagradu za izvanredne zasluge.

⁴² *In classibus omnes remiges et nautae sunt* (U mornarici svi su veslači i mornari), Ulpijan, *Ad edict.*, 45.

⁴³ Evo samo dva primjera za spomen brodske centurije na nadgrobnim natpisima mornara (oba su iz mizenske flote): *DE LIB(urna) / TRITON(e) (centuria) M(arci) VETTI* (CIL IX 42, okolica Misena); *VINDICIS CENTUR(ia) / TRIERE MINERVA* (Dessau 2838, Napulj).

⁴⁴ Centurioni u mizenskoj floti, dalmatinskog ili panonskog podrijetla: *L. Valerius Dazantis f. Hispanus, Pannonius*

domo Fl. Sirmio (CIL X 3375=2674, Napulj); *D. Plarentius Gratus* (CIL VI 3125, Ostia).

⁴⁵ ^{u mizenskoj floti} ^{da i dalmatinskog i panonskog} podrijetla: *L. Iallus Valens qui et Licca Bardi f.* (CIL X 3468=2715, Misenum) (vjerojatno Dalmata, STARR 1941, 64). *Q. Valerius Finitus, Dalmata* (CIL X 3475=2718, Puteoli); *r. Fravius Firmus, Pannonius* (CIL X 3465, okolica Misena).

⁴⁶ Trojica poznatih oružara dalmatinskog ili panonskog podrijetla pripadala su ravenškoj floti, o čemu A. DOMIĆ KUNIĆ, *Classis praetoria Ravennatum*, u tisku u *Živoj anti-*

⁴⁷ *Trijerarh* ^{ka p} ^{ctian} ^{fr} ^{oveslarkc}; ^{ka p} ^{ctian} ^x ^{etveroveslar-} ^{ke} ^m ^{peteroveslarke} zove se *nauarcha* (usp. CIL X 3340 i ³³⁴¹ > ^{te} STRACK 1935: 1896. Trijerarh mizenske flote, ^{rod om} vjerojatno iz Dalmacije: *C. Marcius Volsonis f. Maximus* (CIL X 3361, Napulj).

⁴⁸ *Gubernator* u mizenskoj floti, rod om iz Panonije: *L. Licinius Capito, Pannonius* (CIL XIV 238, Napulj).

(brodski liječnik), *nauphylax* (brodski *stlačaži*), *faber* (brodski stolar), te posada, među kojom valja spomenuti: *velarii* (brinu o jedrima), *subunctor* (podmazuje uljem stoje potrebno).

Na svakom brodu bio je i mali ured (*officium*) u kojem su obnašali dužnosti: *beneficiarius* (voditelj činovničke ekipe, izravno potčinjen trijerarhu), *secutor* (brine se za stegu), *scriba* (brodski pisar i tajnik; daje rutinska izvješća središnjem upravnom uredu u Misenu ili Ravenni i mornarima možda sastavlja pisma, te k tome brine i o novčanim poslovima).⁴⁹

Vjerske dužnosti na brodu obnašao je svećenički tim, koji su činili: *coronarius* (brine o tuteli, kipu božanstva-zaštitnika broda i urešava brod vijencima u svečane i svete dane, *festis ac sacris diebus*: CIL XI 30) i *victimarius* (zadužen za žrtvovanje). Službeni kult u mornarici, kao i u vojsci općenito i u cijelom imperiju, bio je kult cara. Svaki je brod uz to štovao i centurijski stijeg (*signum*), o kome se brinuo *signifer* (stjegonoša)⁵⁰ i tutelu, kip božanskog zaštitnika po kome se brod ponekad i nazivao.⁵¹

Dvije italske flote bile su prilično različite i što se tiče jačine, i što se tiče zadataka, i što se tiče sastava ljudstva. Svakom je, kao samostalnim tijelom, zapovijedao po jedan prefekt (*praefectus classis*) kojega je postavljao car glavom.⁵² Ranije posve vojnička, pomorska je prefektura u Klaudijevo doba postala poluadministrativnom, budući da je Sredozemljem već pedesetak godina vladao mir. U Vespazijanovo je doba ta prefektura bila najviša vojnička služba dostupna vitezovima. *Praefectus classis praetoriae Misensis*, zapovjednik glavne italske flote (zapravo zapovjednik cijele flote), bio je u rangu iznad svih viteških prokuratora carske uprave, odmah ispod velikih prefektura (*annonae*, *vigilum*, *Aegypti*). Rang prefekta ravenske flote bio je za stepenicu niži, što znači daje vrhunac njegove karijere značila prefektura mizenske flote.

Radno mjesto prefekta bilo je u pomorskom uredu u luci. On je bio zadužen za nadzor nad lučkim skladištima, za nabavu, održavanje i popravak brodova i za opskrbu pomorskih centurija. Posebna, povremena zadaća bila je organiziranje prijevoza cara, članova carske obitelji, namjesnika, velikodostojnika ili vojske. Prefekt je, osim toga, rukovodio otpuštanjem odsluženih mornara i časnika, a bio je i glavni svećenik kulta careva Genija.

Pomorski je ured bio ustrojen po uzoru na legijski, ali dvaput veći od njega. Ondje su u rangu nižih činovnika službovali: *cornicularius* (glavni činovnik), *beneficiarius*, *librarii* (knjižničari),

⁴⁹ *Scribae* rodom iz Dalmacije poznati su iz ravenske flote (usp. rad naveden u bilj. 46).

⁵⁰ Na brodu, osim na admiralskom, u pravilu nije bilo stijega (STARR 1941: 59). Ulogu stijega u stanovitom je smislu preuzimala tutela, pa stjegonoša nije imao što tražiti na palubi. Stjegonoše se stoga izuzetno rijetko spominju na natpisima (primjerice: CIL X 1080) - možda je riječ o stjegonošama čitave flote, a ne pojedinog broda.

⁵¹ Zahvaljujući nadgrobnim natpisima pomorskih časnika i vojnika, zna se za preko 80 imena ratnih brodova italskih pretorijanskih flota (usp. bilj. 38). Repertoar imena brodova obuhvaća pripadnike većinom grčko-rimskog panteona, nazive životinja (stvarnih i mitoloških), imena rijeka i mora, nazive ratnih sprava, nekih pozitivnih značajki broda i slično. Za nazive *Medaurus* i *Rhedon* (dva ilirska božanstva) usp. RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1989o: 524-526 i CAMBI 1988: 34.

⁵² Iz natpisa, diploma i pisanih izvora poznata su imena nekih prefekata italskih flota (DAREMBERG - SAGLIO 1887: 1233; FIEBIGER 1958: 2640-2641; CIL III, Suppl. 1, str. 2023). Evo usporedne tablice prefekata mizenske flote (1. i 2. stoljeće):

PREFEKT	VRIJEME
<i>Sex. Aulienus</i>	August ili Tiberije
<i>Ti. Mius Optatus Pontianus</i>	Tiberije ili Klaudije
<i>Ti. ?Claudius Anicetus</i>	Neron
<i>Ti. ?Claudius Moschus</i>	Oton
<i>Claudius Apollinaris</i>	Vitelije, Vespazijan
<i>Sex. Lucilius Bassus</i> *	Vitelije, Vespazijan
<i>C. Plinius Secundus</i>	Vespazijan ili Tit
<i>Julius Fronto</i>	Hadrijan
<i>M. Calpurnius Seneca</i> <i>Fabius Turpio</i> <i>Sentinianus</i> *	Hadrijan
<i>Valerius Paetus</i>	Antonio Pio
<i>P. Cominius Clemens</i> *	Marko Aurelije
<i>L. Iulius Vehillus Gratus Iulianus</i> *	Komod

*Spominju se i kao prefekti ravenske flote. Posljednji je bio, osim toga, i prefekt pontske flote.

scribae (pisari). *Dispensator classis* (blagajnik) i *tabularius* (arhivar) bili su robovi.

Svaki je brod predstavljao pravi mikrokozmos - na njemu se našla posada koju su činili mladići iz svih dijelova Carstva. Ta je narodnosna šarolikost bila mnogo izrazitija nego u kopnenim jedinicama koje su se izvorno ustrojivale od momaka iz istoga kraja. Svakodnevnim međusobnim druženjem mornari su međusobno širili utjecaje. Tako su se različiti običaji, pogledi na svijet i kulture općenito malo-pomalo neprimjetno stapali u vrlo zanimljiv hibrid kome je završni oblik davalo ono rimsko, svima zajedničko, stečeno u službi u rimskoj vojsci.

Izgleda da su pomorski vojnici bili jednako opremljeni i odjeveni kao i njihovi kolege u kopnenim četama, uz neke manje razlike koje je nalagala posebnost službovanja na moru. Sudeći prema prikazima na nekim nadgrobnim stelama, te na Trajanovu stupu i stupu Marka Aurelija, mornarička se odora sastojala od kratke tunike, bez oružja i oklopa koji su se, dakako, uzimali u slučaju potrebe. Mornari na izviđačkim brodovima morali su biti što manje uočljivi. Vegecije tako kaže: *Nautae vel milites Venetam vestern induunt, ut non solum per noctem sed etiam per diem facilius lateant explorantes* (I mornari ili vojnici (se. na izviđačkim brodovima) oblače modru odjeću, da bi se prilikom noćnog i dnevnog izviđanja što bolje prikriju) (4.37=5.7). Modra je bila uobičajena boja na moru, jer je, kako Vegecije kaže, *marinis est fluetibus similis* (najsličnija morskim valovima).⁵³ Neka se još kaže i ovo: ne zna se pouzdano koliko je iznosila mornarička plaća - možda 100 denara godišnje, kao i za augzilijare.⁵⁴ Suetonije o Domicijanovom povišenju vojničke plaće kaže ovako: *Addidit et quartum stipendium militi aureos ternos* (Dao je još i četvrtu plaću, svakom vojniku po tri zlatnika na godinu) (*Domit*, 7), a Dion Kasije objašnjava: ΚΟΙ ΤΟΤΕ <jxpaxicóxai>; š7tr|úí;rlaE xfv uaaGocpopdv (...) 7lfVXE yap ΚΟΙ ΕΨΟΥΤ ΚΟΥΤΟC Spa% \xàq ΕΚΟCΟΤΟΥ A,quPávovxo<; ΕΚΟCΩΝ ΕΚΕΑ-EUGOC 8{8ocj0at M.Exa^EA,r0£1<; 8E xrv \JLEV noóo-xr|oc ΟΥΚ Ή(j.£{coa£, ΤΟ 8E nXr\Boq řcov axpax£uo(áfvcov auv£ax£iX£ (Povisio je vojničku plaću ... naredivši da se svakom čovjeku dade 400 sestercija umjesto 300 koje je dotad primao. Kasnije je o tome bolje razmislio, ali nije im snizio plaću, nego je umjesto toga smanjio broj vojnika) (*Epit.*, 67.3).

Mornarički su vojnici pomno pazili da ih se ne miješa s običnim mornarima koji su se brinuli za brod: na njihovim nadgrobnim natpisima redovito se čita *miles* ili *manipularis*, za razliku od *nauta*. Izrazi *classarius* i *classicus* uglavnom su pripadali književnosti, ali su se rabili i na vojničkim diplomama.⁵⁵

Mornari su se, ovisno o svojim sposobnostima, mogli uspinjati na ljestvici karijere. Aristofan kaže: "Moraš prvo biti veslač, prije nego staviš ruku na upravljačko veslo; nakon toga časnik na pramcu koji pazi na vjetrove; zatim kapetan".⁵⁶ Osim toga, postojala je i mogućnost prelaženja iz jednog roda vojske u drugi. Izuzev poznatih primjera novačenja dviju legija među mornarima, bilo je i pojedinačnih slučajeva prelaženja iz kopnene vojske u mornaricu, dakako na bolja, časnička mjesta. Primjer je Gaj Valerije Dasije, Anejev sin, koji je neposredno prije otpusta iz vojne službe

⁵³ Vegecije još kaže da su za izviđanje služile liburne (4.33, 4.37). Mornarička odora bila je crne boje. Najednom nadgrobnom spomeniku iz atenskog Keramejka prikazan je mornar mizenske flote: nosi potpasanu tuniku i ogrtač, hlače i niske vojničke čizme. O desnom boku mu je kratak mač, u ruci koplje i kutijica - usp. DAREMBERG - SAGLIO 1887: 1223, si. 1574.

⁵⁴ Apion je primio tri zlatna denara (=75 denara) predudjma prilikom odlaska u pomorsku centuriju. Možda je to bio dio (tri četvrtine?) njegove jednogodišnje plaće u mornarici: DA-VIES 1969: 224; STARR 1941: 81.

⁵⁵ Za *classicus*: Tacit, *Hist.*, 1.36, 2.11, 2.67, 3.50, 3.55. Usp. i *classicis qui militant* (CIL III D XVIII). Tacit koristi J°S i ^{~mz} *remiges: praefeetus remigum qui Ravennae haberentur* (*Ann.*, 13.30).

⁵⁶ Aristofan, *Equites*, 542-544: knixr\q xpf1^o o npSta yfV£á6ai itpiv`m\?>aX/oc, £7UX£ip£iv, K5T' evxei9ev 7tp<ppaxEUCTai. Kal tou<; ávónoug S^Sprjoai, K\$xa Ki^EpvSv aoxov laux\$ xouxov o u v OUV£K<x πόντων.

(152. godine) bio promaknut od običnog kopnenog vojnika (*gregalis*) u pomorskog oružara (*armorum custos*).⁵⁸

Carska je mornarica osobito u Augustovo i Tiberijevo doba u pravnom smislu bila blisko povezana sa carem: posada je *pnp&dalafamiliae imperatoris*, a sam Oktavijan August flotu je zvao *classis mea*.⁵⁹

*

* *

Novačenje (*dilectus*) provodilo se prema propisanim uvjetima, strožim za primanje u legiju, ponešto manje zahtjevnim za popunu pomoćnih kopnenih četa i mornarice.⁶⁰ Prema Vegeciju, novaci su se radije tražili na selu nego u gradu, jer se gradski mladići, navikli na udobnost i lagodnost, nisu mogli tako uspješno priviknuti na sve tegobe vojničkog života kao momci sa sela (1.3). Gledalo se, po mogućnosti, i na tjelesni ustroj (1.6), a jedan od presudnih kriterija bile su i duševne kvalitete: *honestas* (poštenje), *verecundia* (skromnost) i *industria* (radinost) (1.7). Novaci koji su znali čitati, pisati ili računati mogli su se nadati boljemu mjestu, u vojnom uredu. Od takvih se tražio izvanredno pouzdan karakter (2.19, 20). Iako Vegecije to ne spominje izričito, za novake je bilo važno da su slobodni po rođenju. Novaci u kopnenim pomoćnim četama i u mornarici bili su većinom *peregrini*, još netaknuti rimskom civilizacijom, a građansko su pravo u pravilu stjecali tek nakon časnog otpusta iz službe. Ipak, bilo je i onih koji su već posjedovali latinsko pravo, nižu kategoriju civiteta, koje je pojedincima dopuštalo uporabu tročlane imenske formule (*tria nomina Romanorum*), ali ne i navođenje glasačkog kotara (*tribus*) i očeva imena (*filiatio*).⁶¹ No, izgleda da služba u mornarici nije bila osobito omiljena među posjednicima latinskog prava, koji su se mogli natjecati i za bolje službe u rimskoj vojsci (za one u kopnenim četama). Peregrinima je, međutim, služba u mornarici značila odskočnu dasku za poboljšavanje svog pravnog i društvenog položaja. Od Augustova pa sve do Hadrijanova doba i doba Aurelijevaca, u mornarici stoga pretežu peregrini iz srednjih i nižih društvenih slojeva.⁶²

Incipientem pubertatem ad dilectus cogendam nullus ignorat; non enim tantum celerius sed etiam perfectius inbuuntur quae discuntur apueris. Deinde militaris alacritas, saltus et cursus ante temptandus est, quam corpus aetate pigrescat (Svatko zna daje prava dob (za novačenje) početak puberteta. Ne samo da se instrukcije naučene u mladenačkoj dobi brže uče, nego i temeljitije. Drugo, snaga potrebna vojniku, skakanje i trčanje, mora se postići prije nego li tijelo postane polagano od

⁵⁷ Za *Adiutrvē*: Tacit, *Hist.*, 1.6, 3.55; Suetonije, *Galba*, 12; Plutarh, *Ga/fca*, 15. Za *Adiutrix*: Tacit, *Hist.*, 4.68, 5.16; Dion Kasije, 55.24, 3.

⁵⁸ CIL XVI 62=100 (diploma iz Ilače kod Srijemske Mitrovice, izdana 5. rujna 152.); STARR 1941, 61.

⁵⁹ *Res gestae*, 26.30; usp. *militēs mei, exercitus meus* (*Res gestae*, 26.15, 30). Time je Oktavijan August želio naglasiti daje na temelju svog *imperium proconsulare* vrhovni zapovjednik čitave vojske. *fluimus*

⁶⁰ Svake godine novačilo se onoliko novih vojnika koliko je isluženih bilo otpušteno. U Cezareji je nađen popis imena 103 mornararavenske flote, kojim ožda, redstavlja cjelovitu listu otpuštenih mornaričkih veterana u jednoj godini (FORNI 1968: 268). Ipak, broj novaka općenito se nastojao smanjiti produljivanjem roka službe, osobito za časnička zanimanja. O svim fazama novačenja iscrpno kod DAVIES 1969. Glavni antički izvor je Vegecijeva *Epitome rei militaris*.

⁶¹ Latinsko pravo po rođenju među našim mornarima uživao je vjerojatno *M. Valerius M. f. Colonus*, Liburn iz

Varvarije, upisan u *tribus Claudia*, pripadnik ravske flote (CILXI104). *A. Papirius Vernaculus, Delmata* (CILXI185), također na službi u ravenkoj mornarici, latinsko je pravo možda stekao još tijekom službe, jer posebno ističe: *Romana civitate donato*.

⁶² CIL V 938 = ILS 2905 (*Aguileia*): Lucije Trebije je *natus summa in pauperie*. Tacit, kroz usta cara Klauđija (*Ann.*, 11.24): *Tune solida domi quies et adversus externa (...)* cum specie deduetarum per orbem terrae le-

& onum additis P^vindaHum vatidjssimis fesso imperio subventum est (Unutrašnji mir bi osiguran, mi prema vanjskom svijetu moćom onda - kada razmještaj legija po zemaljskom *TMf, Posluži za izliku ** sc PnPfc n^f) provincije i tako se pntekne u pomoć iznemoglom Carstvu), "Taj sistem osposobljavao je državu vojnicijma po razumnoj cijem » dovođio na pravu stranu i » blinaće P^ostah izazivači nleda, zastužan je » zato što je P^nvcoVISO J ^ ^ stanovite provincijalce, koji će kasnije širiti rimski način života", PARETI - BREZZI - PETECH 1967: 200.

godina), kaže Vegecije (1.4). Postojale su gornja i donja dobna granica: Hadrijanova vojna pravila propisivala su *ne quis aut minor quam virtus posceret aut maior quam pateretur humanitas* (da se, protivno starom običaju, u taboru ne bi našao netko mlađi nego što iziskuje muževnost ili stariji nego što dopušta ljudskost) (*Hist. Aug., Hadr.*, 10.8). Čini se daje uobičajena gornja dobna granica novaka bila 35 godina, a prosječna dob za sve rodove vojske kretala se između 18 i 23 godine.⁶³

Mladići su se, osobito provincijalci (*peregrini*), većinom prijavljivali dragovoljno, privučeni uzbuđenjima koja je obećavao vojnički život i nemalim pravima i zakonskim povlasticama koje su dobivali po otpustu iz vojne službe.⁶⁴ Novak je morao imati preporuke nekolicine osoba, čak i ako se želio pridružiti mornarici. O tome zorno svjedoče ulomci jednog pisma iz ranog 2. stoljeća, koje je Egipćanin Klaudije Terentijan pisao ocu Klaudiju Tiberijanu. Nakon neuspjelog pokušaja upisivanja u legiju, ubacio se u mornaricu.⁶⁵ Mornar je za sobom nerijetko povlačio i brata ili kojeg drugog rođaka: Marko Valerije Kapiton, rodом iz Dalmacije, podigao je nadgrobni spomenik dvojici svoje braće koji su služili u istoj pomorskoj centuriji (CIL XI 343, *Ravenna*).

U stožernom uredu otvarao se dosje za svakog vojnika ponaosob. Ondje su se upisivali njegovo ime, dob, posebni tjelesni znaci koji su mogli poslužiti za identifikaciju i svi mogući podaci koji su se marljivo bilježili od trenutka kada se mladić prijavio u regrutacijski ured.⁶⁶ Iznimno se pomno pazilo da se upiše točno i puno ime novopečena vojnika. Imenjake se obično razlikovalo po podrijetlu. U nekim je slučajevima vojnik odmah dobivao ili birao novo ime.⁶⁷ Mnogo je potvrda promjene imena na nadgrobnim pločama pripadnika flote (o onima koje pripadaju mornarima podrijetlom iz Dalmacije i Panonije bit će riječi poslije). Peregrini su već od kraja republikanskog doba nastojali barem djelomice prisvojiti latinska imena, a željeli su steći i pravo nošenja toge. Ta se praksa svojevremeno uzimanja latinskih i latiniziranih imena toliko razmahala daje Klaudije izdao ukaz kojim je zabranio da peregrini prisvajaju rimska imena.⁶⁸ No, posjedovanje latinskih (latiniziranih) imena za aktivne službe nije nužno značilo i istodobno uživanje latinskog prava. Klaudijevu zabranu ukinuo je Vespazijan ediktom izdanim nedugo nakon otpusta pomorskih veterana u travnju 71. godine. Čini se daje Vespazijan na taj način mornarima masovno podijelio latinsko pravo.⁶⁹

⁶³ Za gornju dobnu granicu: Dion Kasije, 55.23, Livije, 22.11. Za prosječnu dob mornara: STARR 1941: 78 i tablica u njegovoj bilješci 44 na str. 100 (podaci za 2. stoljeće) (M=mizenska flota, R=ravenska):

DOB	17	18	19	20	21	22	23	24	25
M	9	13	19	44	31	22	13	7	7
R	2	6	4	15	6	2	6	2	5

Za prosječnu dob mornara podrijetlom iz Dalmacije i Panonije vidi tablicu 6.

⁶⁴ Bilo je, međutim, i pritisaka na oklijevala. Primjer je pismo iz ranog 2. stoljeća, koje Sempronije upućuje sinu Gaju, doznajući daje ovaj neodlučan bi li se upisao u mornaricu: "(...) Proveo sam dva dana u tuzi. U buduću pazi da se ne daš tako odgovoriti, ili ću te se odreći (...)" (*Class. Phil.* 22, 1927, 245-246, br. III), preuzeto od DAVIES 1969: 229 i STARR 1941: 78.

⁶⁵ Očuvani ulomci pisma Klaudija Terentijana: *P. Mich.* 468 = CPL 251. Preuzeto od DAVIES 1969:216.

⁶⁶ Apijan kaže da se o svakom vojniku vodio poseban dosje s podacima o njegovu karakteru i zdravlju (*B. C.*, 3.43): &vaypct7iTOi; ydp šativ sv̄ TOIC; 'Pcoqaičov CTxpaxoiq aiž̄i m'8' ēva āv8pa 6 ip̄noc; (jerje uobičajeno u rimskoj vojsci da se stalno vode podaci o karakteru svakog čovjeka).

⁶⁷ Primjer naknadne promjene imena su dva pisma istoga mornara. U prvome pismu Apion piše ocu, po dolasku u Misen, daje dodijeljen Atenonovoj centuriji i da mu je novo ime Antonije Maksim (BGU 632). U kasnijem pismu upućenom sestri Sabini, potpisuje se samo tim novim imenom (BGU 423.22-23). Prijevod cjelovitog pisma usp. kod DAVIES 1969: 224-225.

⁶⁸ O raširenoj uporabi latinskih imena među peregrinima: Ciceron, *In Verrem*, 5.112; o pravu nošenja toge: Tacit, *Agric.* 21 i Strabon, 3.4.20; o Klaudijevoj zabrani: Suetonije, *Claud.*, 25: *Peregrinae condicionis homines vetuit usurpare Romana nomina dumtaxat gentilitia* (Ljudima tude narodnosti zabranio je upotrebljavati rimska imena, dakako obiteljska imena).

⁶⁹ Ako se Vespazijanov edikt ograničavao samo na odabir osobnih imena, a ne i na dodjelu latinskog prava, ipak nije poznat stvarni učinak Klaudijeve zabrane. Zasigurno ju je bilo teško provesti u djelo, jer se pojava uzimanja latinskih imena već toliko bila raširila i jer se zabrana, uostalom, protivila općoj težnji da se čitavo Carstvo što prije i što potpunije romanizira. O mogućoj široj dodjeli latinskog prava: STARR 1941: 71. Svi mornari osim jednoga nakon 71. godine imaju latinska imena, dok su svi osim dvojice prije 71. imali peregrinska. Na diplomama XVI 12-16, izdanim do 71. godine, čitaju se domaća imena, a na prvoj sljedećoj očuvanoj (CIL XVI 74 iz godine 129.) i na svima ostalim javljaju se latinska ili latinizirana imena.

Izgleda da su u 2. stoljeću mornari već prilikom stupanja u vojničku službu bili dužni uzeti latinsko ime⁷⁰ - romanizacija je tada već bila ušla u posljednju svoju fazu.

Izgleda da su mornari mogli birati s popisa općenitih latinskih imena. Raznolikost njihove nove "rimske" (zapravo tek romanizirane) onomastičke formule može se naslutiti iz ponuđenih primjera koji se odnose na Dalmatince i Panonce u mizenskoj floti.

Budući da se ovaj rad tiče poglavito pripadnika mizenske flote, sljedeće analize odnosit će se isključivo na podatke prikupljene iz poznatih natpisa, mahom nadgrobnih, koje su nam ostavili Dalmatinci i Panonci na službi u mizenskoj mornarici.⁷¹ S obzirom na neznatnost i nesigurnost uzorka, to neće biti sveobuhvatne analize koje bi se mogle smatrati vjerodostojnim zaključcima. Bit će to prije samo nabačeni podaci koji se dadu izvući iz dostupnog predloška. Brojevi koji će se odsad pojavljivati u tablicama odnose se na redni broj pripadajućeg natpisa u priručnom korpusu (vidi Dodatak). Natpisi su u korpusu nanizani prema sljedećem kriteriju: a) časnici rodom iz Dalmacije, b) obični vojnici rodom iz Dalmacije, c) časnici rodom iz Panonije, d) obični vojnici rodom iz Panonije, e) veterani, f) vojnici nesigurnog podrijetla.

Tablica 1. Vrste imena (onomastička formula) Dalmatinaca i Panonaca u mizenskoj floti (č= časnik; v=veteran)

DOMAĆE	LATINSKO	DVOSTRUKO	NESIGURNO
ScaevaLiccai (15)	Aurelius Varus (11)	M. Baebius Celer qui et Bato Dazantis f.(6)	[...]eri[...] (16)
	L. Licinius Capito (12)	C. Ravonius Celer qui et Bato Scenobarbi (8)	
	P. Plotius Celer (3)	L. Virridius Celer quietTemans[...] f. (10)	
	C. Valerius Finitus (č) (2)	L. Iallus Valens qui et Licca Bardi f. (č) (1)	
	T. Flavius Firmus (č) (13)		
	C. Silius Fortis (v) (22)		
	M. Aurelius Fuscus (9)		
	D. Plarentius Gratus (č) (24)		
	M. Mart(ius?) Martialis (18)		
	L. Aurelius Maximus (25)		

⁷⁰ Tu bi tvrdnju mogli potkrijepiti Apionovo pismo i diploma CIL XVI 79 iz 134. godine. Među mornarima nije bio uobičajen carski gentilicij. *Cognomina* su im u pravilu bila latinska ili latinizirana, a ponekad su, umjesto toga, poslužila i domaća imena.

⁷¹ Za ravensku mornaricu usp. A. DOMIĆ KUNIĆ, *Classis praetoria Ravennatium*, rad u tisku u *Živoj antici*.

DOMAĆE	LATINSKO	DVOSTRUKO	NESIGURNO
	M. Domitius Nepos (4)		
	[...Cor]nelius Priscus (v)(21)		
	L. Terentius Sabinus (17)		
	C. Lysius Tertullus (5)		
	C. Cogitatus Valens (19)		
	L. Valerius Dazantis f. Ispanus (č) (14)		
	C. Marcus Volson(is) f. Serg(ia) Maximus (č) (23)		
	Aurelius Dalmatius (26)		
	[...] aucius [V] alens (7)		

Više od polovice meni poznatih aktivnih mornara mizenske flote (rodnom iz Dalmacije i Panonije) preuzelo je, vjerojatno već prilikom upisa u centuriju, latinska imena i tročlanu (rimsku) imensku formulu. Među njima su i šestorica od ukupno sedam poznatih časnika, te obojica veterana.⁷² Bez obzira što smo na taj način zakinuti u poznavanju raznovrsnosti domaćih imena Dalmata, Panonaca, Mezeja, Desitijata, Liburna, Ditiona i drugih na službi u rimskoj vojsci, ipak nam njihova nova imena (latinska ili latinizirana) pružaju uvid u proces i stupnjeve romanizacije kojoj su njihovi nositelji bili izloženi.

Mornari podrijetlom iz Dalmacije i Panonije spremnije su se od svojih sunarodnjaka u kopnenim pomoćnim četama odricali domaćih imena. Među pripadnicima mizenske flote domaće ime očuvao, koliko mi je poznato, samo Skajva Likajev sin.⁷³ Mornari na službi upravo u mizenskoj floti rabili su i osobitu vrstu imenske formule - svojevrsni spoj domaćeg i novog imena povezan s *qui et* ("to jest"). Četvorica su Dalmatinaca (od kojih je jedan časnik) iz nama još nepoznatih razloga odlučila zadržati svoje staro, domaće ime, iako su primili i novo (službeno) ime pod kojim su se zasigurno vodili u vojnoj kartoteci u lučkom oficiju.⁷⁴ Ta je pojava zasad posvjedočena samo za mizensku mornaricu - nema nijednog primjera za pripadnike ravske flote.⁷⁵

⁷² Nerva Laidi f., ranije pripadnik flote, svoju je *honesta missio* zaslužio u legiji *II Adiutric* (CIL X 1402 = XVI 11 = III D VII).

⁷³ Prema podjeli faza u procesu romanizacije domaćih imena, ovo ime pripada fazi I B a (jednočlana imenska formula: osobno ime s imenom oca, bez filijacije): RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1989c: 633 i 686. Usp. dvostruka imena u trećem stupcu iste tablice: istoj kategoriji imena pripada C. *Ravonius Celer qui et Bato Scenobarbi*; ostala trojica pripadaju fazi I B b (osobno ime s imenom oca i naznakom filijacije). Za usporedbu s Dalmatincima i Panoncima u kopnenim auxilijarnim četama: DOMIĆ KUNIĆ 1988: 106 (tablica).

⁷⁴ Prema KAJANTO 1967, 6 i 24, latinski dio takve imenske formule je *agnomen*, individualno ime u funkciji drugog kognomena, zbog točnije identifikacije dotičnog vojnika.

⁷⁵ Analogije se mogu naći u Dakiji - posjednici takve onomastičke formule bili su neki stanovnici provincije Dalmacije, kolonizirani u đačka rudarska naselja (*tabula cerata* VI: *Epicadus Plarentis qui et Mico*, *tabula cerata* XX: *Dasas Loniquiet* [...]).

Sva četvorica naših momaka prije upisa u flotu imala su domaće osobno ime uz koje su isticali ime oca. Prilikom stupanja u vojnu službu tom su imenu dodali tročlanu imensku formulu, naoko posve rimsku - odaje ih kognomen, zapravo nadimak u pravom smislu riječi, uzet iz repertoara vojničkih imena (*Celer* = Brzi, *Valens* = Jaki). Taj nadasve zanimljiv spoj dvije različite imenske formule po svojoj prilici označava i prijelaznu fazu u pravnom položaju njihovih posjednika.⁷⁶ Iako vlada mišljenje daje latinski kognomen prijevod ("*calque semantique*") domaćeg osobnog imena, nisam posve sigurna u to. Naime, u latinskim *cognomina* peregrinskih vojnika (augzilizara i mornara) može se naslutiti težnja za izražavanjem nekog pozitivnog duševnog ili tjelesnog svojstva. Česta su tako imena *Victor* (Pobjednik), *Severus* (Strogi), *Gradlis* (Nježni), *Fortis* (Hrabar), *Pudens* (Stidljiv), *Largus* (Širok), *Vindex* (Osvetnik), *Rufus* (Crvenokosi), *Magnus* (Velik), a posebice *Maximus* (Najveći), *Firmus* (Snažan), *Celer* (Brzi), *Valens* (Jaki). Istina, nije nam poznato semantičko značenje većine domaćih imena (vjerojatno i među njima ima mnogo naziva sličnih svojstava), no čini mi se presmjelim ustvrditi da su imena kao *Bato* i *Temans* značila upravo Brzi (*Celer*), a da su *Valens*, *Firmus* i *Fortis*, pa čak i *Maximus*, bili isključivo prijevod domaćeg imena *Aplis*. Pogledajmo naša četiri primjera: Lika Bardov sin dobio je kognomen *Valens* (Jaki), a Baton Dazantov sin, Baton Skenobarbov sin i Temans (kojemu se ime oca nije očuvalo) uzeli su ime *Celer* (Brzi). Nije li logično pretpostaviti da su ti Dalmati prilikom stupanja u mornaricu jednostavno odabrali jedno od općenito najčešćih vojničkih *cognomina* koja izražavaju snagu, brzinu ili hrabrost, vjerujući da će im *bonum omen* koje je zračilo iz tih pozitivnih pojmova biti neka vrsta zaštite u budućim pogibeljima?

*
* *

Iako su se područja odakle se novačilo za dvije italske flote preklapala, ipak su glavni izvori za uzimanje novaka bili prilično odijeljeni. Ravenska se mornarica tako sastojala od stanovnika zapadnog dijela Sredozemlja, a mizenska većinom od istočnjaka (Egipćana, Sirijaca, Maloazijaca). Pazilo se da se pojedine provincije previše ne iscrpe novačenjem, pa su se vojnici uzimali ravnomjerno po cijelom Carstvu - stoga su krajevi ili provincije koji su ljudstvom znatno opskrbljivali legije ili augzilizarne čete, bili izuzeti od davanja većeg broja momaka u flotu (primjerice: Galatija, Retija, tri Galije, Onostrana Hispanija).⁷⁷

Na temelju očuvane epigrafičke građe (riječ je o stotinjak natpisa iz 1. 2. i 3. stoljeća), C. G. Starr je istražio zastupljenost pojedinih narodnosnih skupina u dvije italske flote i načinio statistički pregled iz kojeg se jasno vidi daje u objema flotama tijekom 400-tinjak godina općenito najviše bilo Besa (39) i Dalmatinaca (39), a zatim su slijedili Egipćani (38), Sirijci (19), Panonci (18), Kiličani (18) i drugi.⁷⁸ Te je podatke Starr pregledno prikazao u tablici (str. 75), iz koje sam za ovu prigodu izvukla samo podatak za mornare iz Dalmacije i Panonije.

⁷⁶ Premamišljenju D. Rendić-Miočevića, riječ je o jednoj vrsti *interpretatio Romana* domaćeg imena, u kojoj se ogleda određena faza u procesu stjecanja civiteta (posjedovanje latinskog prava?): RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1989: 525.

⁷⁷ Grčki govornik Aristid (sredina 2. st.), obračavajući se Rimljanima u jednom svojem govoru, kaže: "Iz svakoga (mjest) tražite samo onoliko ljudi koliko davateljima neće

uzrokovati poteškoća (...). Odabirete najpogodnije ljude iz svakoga kraja (...)" (26 K 74-78).

⁷⁸ *Zasastav ravenske flote usq J0SG FORNI > nrecluta mento delle legioni da Augusto a Diocleziano*, Roma 1953: 217, te A. MANSUELLI, *Le stele romane del territorio ravennate e del Basso Po*, Ravenna 1967:, 100 id. Za sastav mizenske flote: Tacit, *Hist*, 3.12, 3.50.

Tablica 2. Udjel Dalmatinaca i Panonaca u mizenskoj i ravenskoj mornarici (postotci se odnose na omjer s obzirom na druge narodnosti)

	MIZENSKA MORNARICA			RAVENSKA MORNARICA		
	30. pr. Kr. -71.	71.-211.	211. i dalje	30. pr. Kr. -71.	71.-211.	211. i dalje
Panonci	-	9	-	-	8	1
Dalmatinci	1	12	11	1	24	-
Ukupno		28%			43%	

Prema Starrovoj analizi, između 71. i 211. godine (iz kojeg vremena potječe i najviše epigrafičkih nalaza) u mizenskoj mornarici Dalmatinci su po brojnosti bili negdje u sredini, dok su u ravenskoj uvjerljivo držali prvo mjesto. Panonci su u ravenskoj floti u stopu slijedili Dalmatince.

Podatke koje pružaju epigrafički izvori potvrđuje i Tacit: *Magnapars Dalmatae Pannonique erant, quae provinciae Vespasiano tenebantur* (Se. Ravenska flota, koja se velikim dijelom sastojala od Dalmata i Panonaca - iz provincija, dakle, koje je držao Vespazijan) (*Hist.*, 3.12), te malo dalje: *Adhas copias e classicis Ravennatibus legionariam militiam poscentibus optumus quisque adsciti: classem Dalmatae supplevere* (Ovim su četama pripojeni najbolji ravenski mornari koji su sami zatražili vojnu službu u legiji. Flotu su nadopunili Dalmati) (*Hist.*, 3.50).

Stanovnici Dalmacije i Panonije rano su se počeli novačiti u rimsku vojsku - od Augustova doba u kopnene pomoćne čete, a od Klaudija i u mornaricu. Dalmatinci su u floti brojem nadmašivali Panonce, sudeći prema navedenim Tacitovim riječima i prema podacima koje pružaju mornarički nadgrobni spomenici. O brojčanom odnosu između Dalmatinaca i Panonaca rječito govori tablica 3.

Tablica 3. Brojčani odnos između Dalmatinaca i Panonaca u mizenskoj mornarici (č=časnik; v=veteran)

DALMACIJA	PANONIJA	NESIGURNO
2 č	12 č	1 č (Dalmacija?)
3	13 č	15 (Desitijat?)
4	14 č	23 č (Liburn?)
5	16	24 č
6	17	25
7	18	26
8	19	
9	20 v (Desitijat)	
10	22	
11		
21 v		

Od 26 navedenih natpisa, 11 ih pripada Dalmatincima, 9 Panoncima, a za njih 6 je etnička pripadnost nesigurna. Ti podaci se, dakle, uklapaju u one poznate o udjelu stanovnika iliričkih provincija, iznesene u tablicama 2 i 4, to jest podupiru tvrdnju da su Dalmatinci nešto pretežali pred Panoncima u ukupnom etničkom sastavu italskih flota.

Uklopimo li podatke iz te tablice u šire statističke analize koje obuhvaćaju udjel momaka drugih narodnosti u mornarici, dobit ćemo slijedeće rezultate (okvirno za 1. stoljeće).

Tablica 4. Postotni udjel Dalmatinaca i Panonaca u mizenskoj i ravenskoj floti, prema različitim autorima⁷⁹

	MIZENSKA MORNARICA		RAVENSKA MORNARICA	
	Dalmatinci	Panonci	Dalmatinci	Panonci
FERRERO	zajedno: 9%		35,5%	oko 1,8%
JÜNEMANN	5,5%		39%	10,9%
NOVAK	oko 35%		40%	nema podataka
STARR	zajedno: 43%		zajedno: 28%	
BOJANOVSKI	5,5%	3,5%	39%	10,9%
MANSUELLI	nema podataka		zajedno: 60%	

Gotovo polovicu momčadi u ravenskoj floti tijekom 1-3. st. činili su, dakle, momci iz Dalmacije. Iako su Panonci u postotku zaostajali za Dalmatincima, ipak ih je bilo prilično mnogo s obzirom na udjel drugih narodnosti u mornarici. U mizenskoj floti Panonaca i Dalmatinaca nije bilo u tako pretežitom broju - već sam spomenula da su se onamo u prvome redu novačili istočnjaci.

Momci iz naših krajeva na svoje su nadgrobne spomenike uz ime najčešće dali uklesati i: *natione Dalmata/Delmata, natione Pannonius*. Ti nam nazivi, međutim, ne znače mnogo želimo li pobliže odrediti podrijetlo pojedinih mornara, jer se ne odnose na narodnosnu, već na administrativnu pripadnost provinciji.⁸⁰ Budući daje prilikom podjele prvobitne provincije Ilirika na dva dijela (Gornji ili Dalmaciju i Donji ili Panoniju) rimska vlast unutar granica Dalmacije uklopila i panonske narodnosne skupine koje su živjele u prostoru između tokova Sane i Drine (Ditione, Mezeje i Desitijate), još je teže dokučiti pravu etničku pripadnost mornara koji su se deklarirali kao *Dalmata/Delmata*.⁸¹ Ipak, s priličnom se sigurnošću može pretpostaviti daje među Dalmatincima bilo najviše izvornih Delmata, i to (začudo) ne onih koji su živjeli u primorju, već onih iz jezgre delmatske zemlje, s krških polja u jugozapadnoj Bosni s onu stranu Dinare, te uz gornji i srednji tok Cetine. Zanimljivo je ovdje uočiti pravilo da u italjskim flotama pretežu upravo momci iz primorskog zaleđa ili duboke unutrašnjosti, za koje se na prvi pogled ne bi moglo reći da su bili vični moru.⁸² No, rimskoj vlasti i nije bilo važno da novaci u mornarici budu primorci - iskustvo i rutinu stjecali su napornim vojničkim vježbama i treninzima. Pravi "morski vukovi" nalazili su se u navigacijskom, a ne u vojničkom dijelu posade ratnoga broda.

Od ostalih narodnosnih skupina iz provincije Dalmacije izrijeckom su posvjedočeni po jedan Liburn (CIL XI 104), Skirtar (CIL XVI 62 = 100), te (neizravno) Deramist (CIL XI 76), svi iz ravenske flote.⁸³

⁷⁹ Izvori: E. FERRERO. *Nuove iscrizioni ed osservazioni intorno all'ordinamento delle armate nell'Impero romano*. Torino, 1899: 7; A. JÜNEMANN. De legione Romanorum I adiutrice. *Leipziger Studien*, 16/1894: 26; G. NOVAK. *Naše more*. Zagreb, 1932: 56; C. G. STARR. *The Roman Imperial Navy*. Westport, 1941: 75; I. BOJANOVSKI. Kasnoantički kaštel u Gornjim Vrbljanima na Sani. *GZM*, n. s., 34/1980: 109, bilj. 22; A. MANSUELLI. *Le stèle romane del territorio ravennate e del Basso Po*. Ravenna, 1967. (navod kod MARIN 1977: 434).

⁸⁰ Ta je praksa u rimskoj mornarici u očiglednoj suprotnosti s pravilom koje je vrijedilo za kopnene pomoćne čete. Augzilijari rodnom iz iliričkih provincija, naime, redovito su navodili svoje pravo narodnosno podrijetlo: *Breucus, Colapianus, Cornacatus, Dalmata/Delmata, Daversus/Daverzeus, Daesitias, Derinius, Ditio, Docleas, Iasus, Liburnus, Maeseius/Maezeius, Pannonius, Varcianus/Vercianus* ili

zavičaj (*Andautonia, domo Senia, domo Inicero, domo Mursa, civis Raetinio, colonia Aequo, colonia Ap* [...]): DOMIĆ KUNIĆ 1988: 104 (tablica 1).

⁸¹ Posvjedočeni su ipak po jedan Dition (CIL V 541), Mezej (CIL III D VII = XVI14), obojica iz ravenske flote, i Desitijat (CIL III D VI). Skajva Likajev sin, mornar vjerojatno u mizenskoj floti (CIL IX 42), možda je također bio Desitijat: RENDIĆ-MIOČEVIĆ, 1989c: 670 (bilj. 10).

⁸² Ipak, moramo uzeti u obzir i mogućnost da su i neki kontinentalci bili iskusni u brodarenju - to su svoje iskustvo mogli steći na plovnim rijekama u svome zavičaju.

⁸³ Skirtari se smatraju dijelom šireg etničkog tijela zvanog Pirusti. Živjeli su, po svojoj prilici, u planinskom dijelu istočne Bosne i sjeverne Crne Gore (WILKES 1969: 174). Deramisti su živjeli u jugoistočnoj Hercegovini. Na dotičnom natpisu spominje se zavičaj Gaja Valerija Dasija, Anejeva sina: *ca-*

Mornari koji su se deklarirali kao *natione Pannonii*, dakle stanovnici rimske provincije Panonije, nisu (barem koliko mi je poznato) pobliže označavali svoju užu narodnosnu pripadnost, za razliku od momaka iz Dalmacije u kojih je bilo takvih slučajeva (upravo smo ih upoznali nekoliko). Tako možemo samo nagađati koliko je među tim "Panoncima" bilo pravih Panonaca ("*Pannonii proprie dicti*"), Tauriska, Kolapijana, Varcijana, Oserijata, Breuka, Skordiska... Za dvojicu se, zahvaljujući neizravnim podacima, narodnosna pripadnost može samo naslućivati: Lucije Valerije Ispan, Dazantov sin (CIL X 3375 = 2674) bio je rodom iz Sirmija (*Pannonius donio Flavia Sirmio*), a veteran ravenske flote, čije se ime nije očuvalo (CIL XVI 17), a koji se deklarirao općim administrativnim nazivom *natione Pannonius*, možda je bio Breuk koji se po otpustu iz službe vratio u zavičaj (diploma je nađena u Grabarju nedaleko od Slavenskog Broda, u području gdje su živjeli Breuci).

Bez obzira na šarolikost narodnosnog sastava rimske mornarice i vojske općenito, rimska je vojska bila idealno mjesto za prilagodbu rimskom načinu života i mišljenja, a time i za što brže uklapanje pojedinaca s različitim kulturnim i civilizacijskim podlogama u jedinstveni rimski svijet. Tijekom vojne službe, provincijalci iz svih dijelova Carstva postupno su poprimali sve više rimskoga, počevši od učenja i uporabe latinskog, jedinoga službenog jezika u vojsci, te preuzimanjem rimske imenske formule, pa konačno do stjecanja rimskoga građanskog prava. Romanizacija vojnih obveznika peregrinskog podrijetla bila je postupna, pa stoga i sustavna i djelotvorna. Izašavši iz vojske, tako romanizirani veterani i sami su dalje širili romanizaciju, svjedočeći je svojim načinom života. Učinak romanizacije rječitije je opisao grčki govornik Aristid u jednom svome eulogiju u čast Rimu: "Otišli ste u svaku provinciju i istražili tko će stupiti u vojnu službu. Kada ste ih našli, uzeli ste ih s njihove rodne zemlje i dali im svoj vlastiti grad u zamjenu. Zato su se oni do kraja života opirali da ih se naziva po njihovoj izvornoj narodnoj pripadnosti".⁸⁴

*
* *

Služba u mornarici trajala je 26 godina,⁸⁵ ali se skoro redovito ostajalo mnogo dulje od propisanog roka. Država, naime, jednostavno nije odobrila časnog otpust vojniku i taj je, sada kao veksilar, bio prisiljen služiti i dalje. Takovu su sudbinu poglavito imali vojnici čija su zanimanja iziskivala dugogodišnje iskustvo, povjerenje, znanje ili vještinu. Od pomorskih službi to su, primjerice, bili centurioni, oružari, kormilari i stolari.⁸⁶ Osim toga, mornarički su veterani (kao i veterani kopnenih četa) mogli biti pozvani natrag u službu kao *veterani evocati*.

Kao i u drugim rodovima vojske, raniji otpust iz službe dobivao se samo u iznimnim slučajevima, kao što su: *missio ignominiosa* (sramotan otpust zbog nezadovoljavajuće službe), *missio causaria* (prijevremeni otpust zbog invalidnosti stečene tijekom službe), te počasni otpusti zbog osobitih zasluga u službi ili u nekoj akciji.⁸⁷

Svake je godine, određenog dana, prefekt flote dijelio otpust islužanim mornarima. Oni su tada postajali *missicii* ili *emeriti* i dobivali nemale povlastice: za sebe i svoje sinove stjecali su rimsko

strum Plana. Toponim Plana danas se povezuje s gradinom u Rudinama, sjeverno od Bileće - možda je upravo tu bio *castrum Plana*.

⁸⁴ Aristid, 26 K 74-78 (prijevod preuzet od DAVIES 1969: 230-231). Prema mišljenju D. Rendić-Miočevića, romanizacija Panonaca i Dalmatinaca više je imala odlike kozmopolitizma nego rimstva (RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1989n: 429).

⁸⁵ Legionari su služili 20 godina, augzilijari 25. Potkraj 2. stoljeća služba je općenito produžena za još dvije godine.

⁸⁶ Primjeri u mizenskoj floti: centurion umro sa 37 godina službe (CIL X 3375 = 2674), option sa 29 godina službe (CIL X 3475 = 2718), gubernator sa 45 godina službe (CIL XIV 238) -

⁸⁷ Počasne otpuste mornarima dijelili su Vespazijan (za junačko držanje u građanskom ratu) i Trajan (posadi broda koja ga je spasila za jednog nevremena): STARR 1941: 81. Možemo samo nagađati da je s tom praksom možda počeo

⁸⁸ Klaudije, s obzirom da je mornarici dugovao uspjeh u P^o h^o d^o u^o n^o Britaniju: Suetonije, *Claud.*, 17 i Dion Kasije, 60.21,3.

građansko pravo (već od Klaudijeva doba), a njihove žene, dotad smatrane nezakonitim dražicama (*coniura*), prelazile su u status zakonite supruge (*uxor*). Sinovi su najviše profitirali: stekavši rimski civitet zahvaljujući očevoj vojnoj službi, smatrali su se punopravnim članovima društva. To je značilo da su, ako su to željeli, svoju vojničku karijeru mogli početi već u legiji, koja je njihovim očevima (koji su kao novaci bili peregrini) bila nedostupna. I ta je činjenica jedan od važnih pokazatelja učinka romanizacije koja se od veterana peregrinskog podrijetla postupno širila dalje, zahvaćajući prvo njegove najbliže.

Od Klaudijeva doba, isluženi mornari i augzilijari dobivali su vojničke diplome, mjedene pločice koje su potvrđivale njihova netom stečena prava. Tek po primitku diplome veteran se stvarno otpuštao iz vojne službe.

Od ukupno 12 posvjedočenih veterana podrijetlom iz Dalmacije i Panonije (dva iz mizenske flote, ostali iz ravenske), njih trojica su nam ostavila svoje diplome (druga devetorica spominju se na nadgrobnim spomenicima). Sve tri diplome pripadaju veteranima ravenske flote.⁸⁸

Sve do Hadrijanova doba, prilikom časnog otpusta veterani su kao nagradu dobivali česticu zemlje u trajno vlasništvo (*missio agraria*). Iako su u pravilu mogli sami odlučivati o tome gdje će se nastaniti (svoj su novi posjed mogli prodati i po volji kupiti drugi), ipak je ponekad prevladala careva volja, viši državni interes. August je tako neke pomorske veterane naselio u Julijev Forum, a druge možda u Nemaus; Neron je dodjeljivao zemlju u okolici Tarenta i Ancija; Vespazijan je ravenske (i neke mizenske) veterane naselio u Panoniju, da bi osigurao plovni put Savom (tom prilikom utemeljene su i dvije južnopanonske kolonije, Siscija i Sirmij), a većinu mizenskih veterana slao je u Pestum.

Dvojica "našijenaca", časno otpuštenih iz mizenske flote, Panonac Gaj Silije Fortis i Dalmatinac [...] Kornelije Prisko,⁸⁹ odabrala su ostatak života proživjeti u blizini mjesta svoje službe. Njihove su nadgrobne ploče, naime, nađene u Napulju.

Posve je osobit problem "kognomena" *Classic(i)us/Classicianus* koji ću ovdje samo spomenuti, a koji se izravno tiče mornaričkih veterana. Poznata su, naime, četiri natpisa (tri iz provincije Dalmacije i jedan iz južne Panonije) na kojima se spominje taj zagonetni kognomen.⁹⁰ Iako još nema usuglašenog mišljenja o pravom karakteru i podrijetlu toga imena, ipak je vjerojatno riječ o imenu mornaričkog postanka, to jest o izvorno oznaci službe dotičnog čovjeka ("pripadnik mornarice") koja se postupno pretvorila u nadimak, pa u "prezime".⁹¹ Tome u prilog je i činjenica daje kognomen *Classic(i)us/Classicianus*, koji nose trojica Delmata s gornjeg toka Cetine, posve izolirana pojava u onomastici toga kraja.

*

* * *

Potkraj 19. stoljeća, otkada datira ovaj podatak, bilo je poznato ukupno oko 360 natpisnih ploča pripadnika mizenske flote, te oko 150 za ravensku mornaricu - ukupno, dakle, nešto više od

⁸⁸ O ravenskoj mornarici usp. A. DOMIĆ KUNIĆ, *Classis praetoria Ravennatum*, u tisku u *Živoj antici*.

⁸⁹ CIL X 3628 = 6345, 3570 = 2780.

⁹⁰ CIL III 9810 (Lastve kod Vrlike): *Panes Sator Ciassicus*, zasigurno Delmata; CIL III 2757 = 9817 (Gradina kod Vrlike): *T. Aurelius Panes Ciassicianus*, zasigurno Delmata; ILJug 2,753 (Kosore kod Vrlike): *Aelius Maximus Ciassicianus*, zasigurno Delmata; CIL III 6302 (Stojnik kod Beograda): *Cn. Clodius Cn. fil. Ciassicianus*. Ovima se uvjetno pribraja i oštećeni natpis s nepoznatog nalazišta (CIL III 3185 = 10151) na kome se, uz ime *Panes*, naslućuje *Classicus* ili nešto slično.

⁹¹ Prema D. Rendić-Miočeviću, izraz *classici* prvo je označavao posebnu kategoriju legionara uzetih iz redova mornara. Možda još tijekom službe u legiji, taj se naziv u imenskoj formuli posjednika pretvorio u nadimak, a odatle do pravog kognomena bio je kratak put; *Ciassicianus* bi, prema tome, izvorno značilo: "isluženi mornar" (RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1989k: 838-839; 1989n: 433). Tako i Russu i Kajanto (KAJANTO 1965: 319). Stariji ilirolozi, lingvisti i onomastičari (Krahe i Mayer) su, naprotiv, taj izraz smatrali osobnim ilirskim, dapače delmatskim imenom.

pet stotina natpisa na kojima su se spominjali mornarički vojnici i časnici svih narodnosti. Od toga broja na mornare dalmatinskog i južnopanonskog podrijetla otpada ukupno sedamdesetak natpisa (od toga se nešto više od četrdeset odnosi na ravensku, a ostalo na mizensku flotu). Uzevši u obzir činjenicu da u ovome radu nisu obuhvaćeni doslovce svi poznati natpisi Dalmatinaca i Panonaca u italiskim pretorijanskim flotama (nisu mi svi bili dostupni), može se izračunati samo okvirni njihov udjel u mornarici. Za pripadnike mizenske flote taj udjel iznosi oko 7%, a za one u ravenskoj oko 30%.

Od ukupno 26 iz literature mi poznatih natpisa, na njih 19 čita se pripadnost provinciji. Od toga se 11 odnosi na Dalmaciju, a 8 na Panoniju; na 6 natpisa taj je podatak nepoznat. Udjel Dalmatinaca i Panonaca u ovom se uzorku može, dakle, smatrati podjednakim.

Poznato stanje u časničkom kadru je slijedeće: među Dalmatincima jedan je option, među Panoncima po jedan option, centurion i gubernator. Ostaju još trojica koja nisu navela svoju etničku (zapravo administrativnu) pripadnost, ali čija imena odaju da su posrijedi domaći ljudi rodom iz Dalmacije ili Panonije: to su jedan option, jedan centurion i jedan trijerarh. Nesrazmjer u raspodjeli časničkih zanimanja između Dalmatinaca i Panonaca u korist ovih drugih vjerojatno je samo prividan. Valja, naime, uzeti u obzir nedostupnost svih poznatih natpisa, a potom i činjenicu da trojici časnika ne znamo narodnost.

Sjednakim oprezom pogledajmo i brojnost običnih mornaričkih vojnika: među Dalmatincima ih je sedmorica, među Panoncima samo trojica; jedan *miles* nije naveo svoju narodnost,⁹² a trojica Dalmatinaca i dvojica Panonaca nisu spomenuli vrstu službe. Budući da se u pravilu nije propuštalo navesti časničku službu (tko se ne bi njome podičio?), vjerojatno su to bili obični *milites* ili *manipulares*. Rezultat je slijedeći: ako sedmorici posvjedočenih običnih vojnika iz Dalmacije pribrojimo ovu trojicu, a trojici Panonaca dvojicu pretpostavljenih običnih vojnika, dobivamo omjer od 2:1 u korist Dalmatinaca, pri čemu onaj jedan "neopredijeljeni" (Desitijati?) ne utječe na konačni ishod.

Izrazimo te podatke u tablici:

Tablica 5. Udjel aktivnih časnika i vojnika u mizenskoj floti, prema pripadnosti provinciji Dalmaciji i Panoniji

DALMACIJA		PANONIJA		NEPOZNATO		
časnici	vojnici	časnici	vojnici	služba	etnik	oboje
2	3	12	16	11	1	25
	4	13	17		15	
	5	14	18		23	
	6		19		24	
	7				26	
	8					
	9					

Od ukupno 23 natpisa aktivnih pripadnika mizenske flote, na njih 18 navedene su godina službovanja, godina smrti ili obje godine. Od toga se po 7 natpisa odnosi na Dalmatince i Panonce, a četvorica su "neopredijeljena". Zahvaljujući tome što su se za većinu mornaričkih časnika i vojnika na nadgrobnim pločama navodili duljina trajanja službe i godina smrti, dostupan je i treći podatak:

⁹² Prema mišljenju D. Rendić-Miočevića, taj je bio Desitijati, dakle *natione Dalmata* (administrativno gledajući): RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1989c: 670 (bilj. 10).

dob u kojoj su se dotični momci novačili za vojničku službu. Za dvojicu je poznata samo duljina službe koju su proveli u mornarici, dok ih je za većinu (njih trinaestoricu) poznata i godina smrti. Za dvojicu znademo samo godinu smrti. Ti su podaci prikazani u slijedećoj tablici:

Tablica 6. Godine regrutacije, službovanja i smrti pripadnika mizenske flote, podrijetlom iz Dalmacije i Panonije

BROJ	NARODNOST	SLUŽBA	REGRUT.	SLUŽI	UMRO
1		optio	22	13	35
2	Dalmata	optio	26	19	55
3	Dalmata	miles	21	14	35
4	Dalmata	miles	18	7	25
5	Dalmata	miles		3	
6	Dalmata	miles	21	19	40
7	Dalmata	miles	19	21	40
8	Dalmata	manipulari	r-i	11	[...]
9	Dalmata	manipularis	24	26	50
10	Dalmata		26	23	49
12	Pannonius	gubernator	18	45	63
13	Pannonius	optio	19	26	45
14	Pannonius	centurio	18	37	66
15		miles	[...]	r-i	46
16	Pannonius	miles	[...]	[...]	Xr...i
18	Pannonius		24	26	50
19	Pannonius	manipularis	23	2	25
25			23	7	30
26		miles duplicarius			38

Iako (pre)malen, naš uzorak posve se dobro uklapa u ono što se zna o dobi u kojoj su se mladići novačili za vojničku službu: između 17 i 28 godina.⁹³ Taj podatak nudi nam ukupno 14 natpisa. Između četrnaestorice "naših" momaka, u neznatnoj su prednosti osamnaestogodišnjaci (trojica), ispred onih koji su unovačeni sa 19, 21, 23, 24 i 26 godina (po dvojica). Ove pak u stopu slijedi momak uzet u vojničku službu sa 22 godine. Prosječna, dakle, dob u kojoj su se Dalmatinci i Panonci uzimali u mizensku flotu iznosi 21,6 godina.

Na ukupno 16 natpisa spominje se duljina vojničke službe. U našem uzorku, trojica su umrla napunivši propisanih 26 godina službe. Ono što, međutim, ovdje valja naglasiti jest činjenica da oni nisu umrli kao odsluženi vojnici (veterani), nego još za aktivne svoje službe. Možemo samo nagađati da je tim mornarima (od kojih je jedan bio časnik) rok bio produljen na nama nepoznato vrijeme, ili je sudbina htjela da umru (poginu?) upravo u godini kada su imali biti otpušteni iz službe. Ostali aktivni vojnici s naše tablice poginuli su nakon 2, 3, 11, 13, 14, 19, 21 i 23 godine (po jedan), te nakon 7 godina službe (dvojica). S druge strane, trojica su časnika poginula napunivši čak 29, 37 i 45 godina službe. Ta trojica, koja su prekoračila rok za redoviti otpust, potvrđuju ono što znamo o sudbini osobito časničkog kadra - da su često služili mnogo dulje od propisanog broja godina. Sve

⁹³ Usp. Vegecije, 1.4. Za podatke o Dalmatincima i Panoncima u kopnenim pomoćnim četama: DOMIĆ KUNIĆ

1988: 109-110. Prosječna dob novačenja momaka iz tih provincija u augzilijarne čete iznosi 21 godinu.

u svemu, prosječan rok doživljene službe Dalmatinaca i Panonaca u mizenskoj floti iznosi, prema dostupnim podacima, 18,6 godine. Od toga su časnici u prosjeku doživjeli 30, a obični vojnici 14 godina službe.⁹⁴

Svi se navedeni podaci o doživljenim godinama odnose na mornare u aktivnoj vojnoj službi. Među Dalmatincima i Panoncima u mizenskoj floti zasad su poznata samo trojica veterana (br. 20, 21, 22) koji su imali sreću da dožive časni otpust i požive još neko vrijeme slobodni od službe. Jedan od njih, Gaj Silije Fortis iz Panonije, umro je sa 55 godina, dok je za drugoga (Kornelije Prisko iz Dalmacije) taj podatak nepoznat. Treći veteran (Nerva Laidov sin, Desitijat) je za života primio svoju diplomu, pa podatak o njegovoj doživljenoj dobi također ostaje nepoznat. Ne znamo koliko su godina uz mogli uživati u plodovima napornog i opasnog vojničkog života - Gaj Silije Fortis zasigurno ne dugo, jer kao 55-godišnjak nije mogao imati znatnog veteranskog staža.

Treći podatak koji pružaju natpisi s izraženim godinama jest godina smrti. Poznata je za njih šesnaestoricu. Najdulje su živjela trojica časnika (dvojica po 55 godina, jedan 63 godine) i već spomenuti veteran (55 godina). Četvrti je časnik poginuo sa 45, peti sa 35 godina. Od običnih vojnika dvojica su doživjela 50 godina, po jedan 49 i 38, dvojica su poginula sa 35 i 40 godina, jedan sa 30, a dvojica sa 25 godina (od te dvojice mladića, jedan je služio sedam godina, drugi samo dvije). Izrazimo li te brojčane vrijednosti u prosjeku, saznat ćemo da su spomenuti časnici živjeli 50,6 godina, a obični vojnici 39,7 godina. Ukupna prosječna doživljena dob u aktivnoj službi iznosila je 41,8 godine.⁹⁵

S obzirom na mjesto nalaza, naših se 26 natpisnih ploča može svrstati u četiri skupine: na ploče nađene u Misenu i njegovoj okolici, na one iz Napulja i okolice, zatim iz Rima i okolice, te iz Brundizija i okolice. U tablicu nisu uvršteni trijerarh Gaj Marcije Maksim, Volsonov sin (natpis iz Napulja) i centurion Dekim Plarentije Grat (natpis iz Ostije), jer su njih dvojica spomenike postavila za života, u vrijeme svoje aktivne službe - prvi sebi i svojoj obitelji, drugi umrlom sinčiću. Mjesta nalaza zorno su prikazana u tablici:

Tablica 7. Mjesta nalaza nadgrobnih ploča pripadnika mizenske flote, podrijetlom iz Dalmacije i Panonije (č=časnik; v=veteran)

MISENI I OKOLICA	NAPULJI OKOLICA	RIMI I OKOLICA	BRUNDIZIJ I OKOLICA
1 č (Misenum)	5 (Napulj)	3 (Rim)	15 (okolica)
9 (Misenum)	8 (Napulj)	4 (Rim)	
11 (Misenum)	12 č (Napulj)	6 (Rim)	
2 č (Puteoli)	14 č (Napulj)		
26 (Capua)	16 (Napulj)		
13 č (okolica)	18 (Napulj)		
17 (okolica)	19 (Napulj)		
25 (okolica)	21 čv (Napulj)		
	22 v (Napulj)		
	7 (Baiae)		
	20 v (Herculaneum)		

⁹⁴ Prosjek godina službe aktivnih legionara, u okviru općih statističkih pokazatelja, iznosi oko 14 godina (SUIĆ 1970, 121). Podaci za augzilijske nisu mi bili dostupni, osim mojih istraživanja koja se tiču samo Dalmatinaca i Panonaca: prosječan broj godina službe za njih iznosi 15 godina (DOMIĆ KUNIĆ 1988: 110).

⁹⁵ Prosječna doživljena dob legionara u aktivnoj službi iznosila je oko 34 godine (SUIĆ 1970: 121). Od augzilijske, Panonci i Dalmatinci prosječno su živjeli jednako toliko (DOMIĆ KUNIĆ 1988: 110).

Većina nadgrobnih spomenika aktivnih mornara i mornaričkih časnika mizenske flote nađena je u okolici Misena i Napulja, u sjeverozapadnom dijelu Napuljskog zaljeva gdje su se nalazile i velike luke. Cijeli je Napuljski zaljev uža okolica glavne mornaričke luke u Misenu, pa nije ni čudo što je većina natpisa sa spomenom mornara poginulih tijekom službe u toj floti (ne samo Dalmatinaca i Panonaca) nađena upravo ondje.

Osim u Napuljskom zaljevu, mornari su boravili i u najvećoj ispostavi mizenske flote u Rimu, odakle potječu tri nadgrobne ploče običnih vojnika. Kao zasad zaseban primjer stoji nadgrobna ploča mornara pokopanog u okolici Brundizija.

Dvojica veterana mizenske flote, Panonac Gaj Silije Fortis i Dalmatinac Kornelije Prisko, nakon odsluženog su se vijeka u vojsci skrasila u Napulju, vjerojatno u blizini postaje u kojoj su proveli najbolje godine života, a treći se nastanio u nedalekom Herkulaneju.

Uzorak koji predstavljaju ta dvojica veterana neznatan je, pa se ne može ništa određenije reći o tome jesu li veterani rodом iz Dalmacije i Panonije (i u kojem broju) radije ostajali u Italiji ili su se, vučeni nostalgijom, vraćali u zavičaj. Bilo je zasigurno i jednih i drugih. Veterani povratnici donosili su nov način života i svjetonazora, dašak civilizacije koji se postupno pomiješao s domaćim ozračjem. Posljedica je dobro poznata: Dalmacija i Panonija, silom osvojene, naposljetku su postale sastavnim dijelom rimskog svijeta, zahvaljujući dobrim dijelom i svojim vlastitim sinovima, romaniziranim tijekom službe u rimskoj vojsci.

DODATAK

PRIRUČNI KORPUS NATPISA

1. *D(is) M(anibus) /L(uci) Ialli Valentis qui/et Liccae Bardif(ilius) /optionis ex (trireme) Vener(e) /vbcit ann(is) XXXV milit(avit) /annis XIII*

CIL X 3468 = 2715 (Misenum)

2. *D(is) M(anibus) /C(aio) Valerio Finito opti/oni libur(na) Nept(uno) ex clas(se) /pr(aetoria) Mis(enatium) nation(e) Dalmat(a) /milit(avit) an(nis) XXVIII vixit an(nis) L VZM(arcus) Apponius Firmus /heres b(ene)m(erenti) f(ecit)*

CIL X 3475 = 2718 (Puteoli)

3. *D(is) M(anibus) /P(ubli) Ploti/Celeris mil(iti) cl(assis) pr(aetoriae) Mis(enatium) (quadrireme) Fortuna n(atione) /Dalmata vix/(it) an(nis) XXXV mil(itavit) an(nis) XIV/h(eres) b(ene)m(erenti) f(ecit)*

CIL VI 3126 (Rim)

4. *D(is) M(anibus) /M(arci) Domiti/Nepotis/mil(iti) cl(assis) pr(aetoriae) Mis(enatium) Ilibyrnica /Nereide /n(atione) Dalmat(a) /v(ixit) a(nnis) XXV mil(itavit) /a(nnis) VII h(eres) b(ene)m(erenti) f(ecit)*

CIL VI 3108 (Rim)

5. *D(is) M(anibus) /C(aio) Lysio Tertullo /militi classis pr(aetoriae) Misematium pie /vindictis centurfia) /triere Minerva /natione Dalmat(a) /stip(endiis) III/b(ene) [m(erenti)]*

Dessau 2838 (Napulj)

6. *M(arco) Baebio Ce/leri qui et Bato /Dazantis f(ilius) Delma(ta) /mil(es) ex cl(asse) pr(aetoria) Mis(enatium) (centuria) Vi/bi Maximi vixit ann(is) /XL milit(avit) ann(is) XVIIIII /Fulvia Basilia coniu/gi b(ene) m(erenti) f(edt) et libertis / libertabus posteri/que eorum omnib(us)*

Année épigraphique, 1912, br. 184

7. [...] *aucio / [V\ alenti I m [i\ l(iti) class(is)pr(aetoriae) /Mis(enatium) (trireme) Cupid(ine) na [tfione)] Delmat(a) /mil(itavit) ann(is) XXI/vix(it) ann(is) XXXX/Ca [t] tius / Vitalis her(es)*

CIL X 3642 = 2794 (Baiae kod Napulja)

8. *D(is) M(anibus) / C(aius) Ravonius Celer qui et Bato Sce/nobarbi nation(e) Dal [m(ata)f\ manip(u)l(aris) ex (trireme) Isid[e mil(itavit) ann(is)] XIvixit[ann(is) ...] IPfublius Aelius V[...] I Venerf(e) ...]*

CIL X 3618 = Dessau 2901 (Napulj)

9. *D(is) M(anibus) /M(arci) Aureli Fusci /man(ipularis) (trireme) Cerer(e) nat(ione) /Delmat(a) /vix(it) ann(is) L /mil(itavit) ann(is) XXVI et/Aureliae Tyche liber(tae) /eius nat(ione) Syra vix(it) ann(is) XXX L(ucius) Aemilius Vitalis / man(ipularis) (trireme) Liber Pater her(es) / eorum b(ene)m(erentibus) f(ecit)*

CIL X 3540 = 2764 (Misenum)

10. *D(is) M(anibus) /L(ucio) Virridio Celeri / qui et Temans [...] / [...] filio Delmat(ae) /vix(it) ann(is) XXXXIX / milit(avit) ann(is) XXIII / T(itus) Cosconius Firmus / (trireme) Soliš heres be/nemerenti fecit*

CIL X 3666 = 466 (Puteoli)

11. *D(is) M(anibus) / Aurelio Va/ro (trireme) Victoria na(tione) / Dalmata Iulius / Demetrius b(ene)m(erenti) ffecit*

CIL X 3545 (Misenum)

12. *D(is) M(anibus) / L(ucius) Licinius Capito / nationae Pan(n)onius / vix(it) an(nis) LXIII mil(itavit) an(nis) XLV/ex classaepraeforiae) Misenie(n)si /gubernator*

CIL XIV 238 (Napulj)

13. *D(is) M(anibus) / T(iti) Flavi Firmi /optioni (trireme) For/tuna nat(ione) Panno(nius) /vix(it) ann(is) XXXXV/mil(itavit) ann(is) XXVI/Aelius Valeria/nus b(ene)m(erenti) f(ecit)*

CIL X 3465 (okolica Misena)

14. *L(ucio) Valerio Dazantis f(ilio) Ispano (centurioni) ex (trireme) Neptun(o) / militavit annis XXXVIIi' vixit annis LVPannon(ius) /domojlavia Sirmi(o) Iunia Hyg[ia] / [con]iugi bene merito de se*

CIL X 3375 = 2674 (Napulj)

15. *Scaeva Liccai /mil(es) de lib(urna) / Triton(e) (centuria) M(arci) Vetti vix(it) an(nis) /XXXV mil(itavit) an(nis) [...] /h(ic) s(itus) [e(st)~*

CIL IX 42 = Dessau 2826 (Brundisium)

16. [...]eri[...] / mil(iti) cl(assis) [pr(aetoriae) Mis(enatium)] / (trireme) Perf[...] / n(atione) Pan\nonius] / milfitavit \a(nnis) [...] /v(ixit) a(nnis) X[...] / h(eres) [b(ene)m(erenti)/(aciendum) cfuravit]

CIL VI 3146 (Napulj)

17. *D(is) M(anibus) / L(ucio) Terentio Sabino / (trireme) Salute mil(iti) clas(sis) / praet(oriae) Mis(en)atium nat(ione) / Pannonio Aelius / Romanus h(eres) b(ene)m(erenti)ffecit*

CIL X 3639 = 2819 (okolica Misena)

18. *D(is) M(anibus) / M(arcus) Mart(ius?) Martia / lisenat(ione) Pannonius [lib]Jur(na) Minerva qu/i vicit annis L mil(itavit) annisXXVI / Veturius Quinti/anus heres / b(ene)m(erenti)ffecit*

CIL X 3607 = 2799 (Napulj)

19. *D(is) M(anibus) / C(ai) Cogitati Va/lenti manip(ulari) (quadrireme) Dacic(a) / natio(ne) Pann(oni)us mil(itavit) ann(is) II / vixit annis XXVNa/talis Victor et Valeri/us Velox ex ead(em) h(eredes) b(ene)m(erenti)*

CIL X 3569 = 2779 (Napulj)

20. (Tabella prior, intus) *Imp(erator) Vespasianus Caesar August(us) / tribunic(ia) potest(ate) co(n)s(ul) II/veteranis qui militaverunt in leg(ione) II/Adiutrice Pia Fidele qui vicena / stipendia autplura meruerant/et sunt dimissi honesta missione / quorum nomina subscripta sunt ip/sis liberis posterisque eorum civi/tatem dedit et conubium cum uxori/bus quas tune habuissent cum est civitas i/s data aut si qui caelibes / essen[t cu]m iis quas postea duxissent / dum taxat singuli singulas. (Tabella posterior, intus) A(nte) d(iem) Non(as) Mart(ias) / imp(eratore) Vespasiano Caesare Aug(usto) II / Caesare Aug(usti)ffilio Vespasiano co(n)s(ulibus). / T(abula) I pag(ina) V loc(o) XXXXVI / Nervae Laidif(ilio) Desidiati. / Descriptum et recognitum ex tabula / aenea quae fixa est Romae in Capi/tolio in podio arae gentis Iuliae. (Tabella prior, extrinsecus) Imp(erator) Vespasianus Caesar August(us) / tribunic(ia) potest(ate) co(n)s(ul) II/veteranis qui militaverunt in leg(ione) II / Adiutrice Pia Fidele qui vicena / stipendia aut plura meruerant / et sunt dimissi honesta m\issione / quorum nomina subscrip[ta su]nt / ipsis liberis posterisque eorum / civitatem dedit et conubium cum / uxoribus quas tune habuissent / cum est civitas iis data aut si qui/caelibes essent cum iis quas postea / duxissent dum taxat singuli / singulas. A(nte) d(iem) Non(as) Mar(tias) / Imp(eratore) Vespasiano Caesare Aug(usto) II / Caesare Aug(usti)ffilio Vespasiano co(n)s(ulibus). / T(abula) I pag(ina) V loc(o) XXXXVI / Nervae Laidi(ilio) Desidiati. / Descriptum et recognitum ex tabula / aenea quae fixa est Romae in Capi/tolio in podio arae gentis Iuliae (latere dextro i'ante signu(m) Lib(eri) Patris. (Tabella posterior, extrinsecus) C(ai) Helvi Lepidi Salonitani / Q(uinti) Petroni Musaei ladeitini / L(uci) Valeri Acuti Salonit(ani) / M(arci) Nassi Phoebi Salonit(ani) / L(uci) Publici Germulli / Q(uinti) Publici Macedonis Neditani / Q(uinti) Publici Crescentis.*

CIL X 1402 (Herculaneum)

21. *[DfisJ] M(anibus) / [...Cor]nelio Prisc(o) / veterano / [n(atione) D]almatae Cor / [ne]lia Euhodia / \pat\rono benemerenti) / \d(ej)p(ecunia) s(ua)*

CIL X 3570 = 2780 (Napulj)

22. *D(is) M(anibus) C(ai) / Siliforti/vet(e)rani nation(e) / Pannonius vixit/annos L VSilia Ma/caria et Silia Onesi/me libertae patr(ono) bene mer(enti)fec(erunt)*

CIL X 3628 = 6345 (Napulj)

23. *C(aius) Marcius Volson(is) / ffilius Serg(ia) Maximus tr(ierarcha) / de lib(urna) Aquila šibi et / Siliae Eutythiae uxori / et libertis libertab(usque) posterisq(ue) / eorum omnib(us) t(estamentum) f(ieri) i(ussit) ex (sestertium) (decem milia) adiect(o) eo / Silia Eutythia coniunx (sestertium) (quinque milia) (MMMCCC)*

CIL X 3361 (Napulj)

24. *D(is) M(anibus) /Plarentius /Gratus vixit/an(nis) IIIIe(n)s(ibus) V/d(iebus) XVIIIID(ecimus) /Plarent(ius) Gratfus) / (centurio) cl(assis) pr(aetoriae) Mis(enatum) p(ater)f(ilio)fec(it)*
CILVI3125(Ostia)
25. *D(is) M(anibus) /L(ucio) Aurelio Mcaimo / vixit an(nis) XXX m(ensibus) III d(iebus) X / mil(itavit) anfnis) VIIIn cl(asse) pr(aetoriae) Mis(enatum) /M(arcus) Aurelius [...]*
CIL X 3543 = 2765 (okolica Misena)
26. *Memoriae / Aurelio Dalmatio / mil(iti) dupl(icario) clas(s)is pr(a)et(oriae) /Misen(a)t(ium) q(ui) v(ixit) an(nis) XXXVIII/m(ensibus) VII d(iebus) XXCastricia /Prima co(niu)g(i) cum quo / vixit anfnis) XX b(ene)m(erenti) f(ecit)*
CIL X 3882 (Capua)

KRATICE

- AAHung* - *Acta archaeologica Academiae scientiarum Hungaricae (Budapest).*
- Adriatica* - *Adriatica praehistorica et antiqua, Zbornik radova posvećen Grgi Novaku. Zagreb, 1970.*
- ARR* - *Arheološki radovi i rasprave (Zagreb).*
- Atti CISAC* - *Atti del Convegno internazionale di Studi sulle antichità di Classe, Ravenna, 14.-17. X. 1967. Ravenna, 1968.*
- AV* - *Arheološki vestnik (Ljubljana).*
- BD* - *Bullettino di archeologia e storia dalmata (Split).*
- Diadora* - *Diadora, Glasilo Arheološkoga muzeja u Zadru (Zadar).*
- Djela CBI* - *Djela Centra za balkanološka ispitivanja (Sarajevo).*
- GodCBI* - *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja (Sarajevo).*
- GZM* - *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu (Sarajevo).*
- Iliri* - *Iliri i antički svijet. Ilirološke studije. Biblioteka znanstvenih djela (Split), 33/1989: Književni krug Split.*
- IzdHAD*, 6 - *Arheološka istraživanja u Zagrebu i njegovoj okolici. Izdanja Hrvatskog arheološkog društva (Zagreb), 6/1981.*
- IzdHAD*, 7 - *Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju. Izdanja Hrvatskog arheološkog društva (Zagreb), 7/1982.*
- OA* - *Opuscula archaeologica (Zagreb).*
- OZ* - *Osječki zbornik (Osijek).*
- RE* - *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft. Stuttgart.*
- VAMZ* - *Vjesnik Arheološkoga muzeja u Zagrebu (Zagreb).*

LITERATURA *

Popis antičkih izvora

- L. Annaei Flori quae exstant (Epitomae de Tito Livio bellorum omnium annorum DCC libri duo)*. Roma, 1938. (izd. H. Malcovati).
- Appiani Bella civilia/Appian's Civil Wars*. Cambridge - London, 1979: The Loeb Classical Library. (prijevod: H. White).
- Appiani Historia Romana / Appian's Roman Historj*. London - Cambridge, 1962: The Loeb Classical Library. (prijevod: H. White).
- Cassii Dionis Romana historia / Dio's Roman Historj*. London - Cambridge, 1968: The Loeb Classical Library. (prijevod: E. Cary).
- I. Lucius. *De regno Dalmatiae et Croatiae* II. Lučić. *O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske*. Zagreb, 1986: *Latina et Graeca*. (prijevod i bilješke: B. Kuntić-Makvić).
- Plutarchi Vitaeparallelae*, sv. 5. Lipsiae, 1906: Teubner. (izd. C. Sintenis).
- Plutarh, Usporedni životopisi*, sv. 3. Zagreb, 1988: August Cesarec. (prijevod i bilješke: Z. Dukat).
- Res gestae divi Augusti / Junačka djela božanskog Augusta*. Zagreb, 1990: *Latina et Graeca*. (prijevod i bilješke: M. Škiljan).
- Elije Sparcijan, Julije Kapitolin, Vulkanije Galikan, Elije Lampridije, Trebelije Polion, Flavije Vopisko iz Sirakuze: Historia Augusta*. Zagreb, 1994. (prijevod: D. N. Hraste) (izd. Antibarbarus).
- Strabonis Geographica / Strabo's Geography*. Cambridge - London, 1966: The Loeb Classical Library. (prijevod: H. L. Jones).
- C. Suetoni Tranauilli De vita Caesarum*. Lipsiae, 1908: Teubner. (izd. M. Ihm).
- Suetonije Trankvil. Dvanaest rimskih careva*. Zagreb, 1978: Naprijed, (prijevod i bilješke: S. Hosu).
- Tacit. Anali*. Zagreb, 1970: Matica hrvatska, (prijevod: J. Kostović).
- P. Cornelii Taciti Ab excessu divi Augusti/The Annals of Tacitus*. London, 1970: The Loeb Classical Library. (prijevod: J. Jackson).
- P. Cornelii Taciti De vita Iulii Agricolae / Cornelius Tacitus, The Life of Iulius Agricola*. London, 1970: The Loeb Classical Library. (prijevod: M. Hutton).
- Taciti Historiae/Tacitove Historije*. Zagreb, 1987: *Latina et Graeca*. (prijevod i bilješke: J. Miklić).
- Flavi Vegeti Renati Epitoma rei militaris*. Lipsiae, 1885: Teubner. (izd. C. Lang).

* Slijedeći naslovi su mi bili nedostupni, ali ih navodim jer su iznimno važni za ovu temu:

C. de La BERGE. Études sur l'organisation des flottes romaines. *Bulletin épigraphique (Paris)*, 6/1886.

V. CHAPOT. *La flotte de Misene*. Paris, 1896.

C. COURTOIS. Les politiques navales de l'Empire romain. *Revue historique (Paris)*, 186/1939.

W. HEYENDORFF. Die römische Flotte auf der norischen und oberpannonischen Donau. *Unsere Heimat*, 23/1952: 149-157.

G. JACOPI. La classis Ravennas. *Rendiconti delle sedute dell'Accademia nazionale dei Lincei, Classe di scienze morali, storiche e filologiche, ser. 6, 8/1951: 532-556*.

D. KIENAST. Untersuchungen zu den Kriegsflotten des römischen Kaiserzeit. *Antiquitas, 1, Abhandlungen zur alten Geschichte (Bonn)*, 13/1966.

A. KÖSTER. *Das antike Seewesen*. Berlin, 1923.

S. PANCIERA. *Liburna. Epigraphica (Milano)*, 18/1956: 130-156.

L. WICKERT. Die Flotte der römischen Kaiserzeit. *Würzburger Jahrbücher*, 4/1949-1950: 100-125.

Korpusi natpisa:

CIL-Corpus Inscriptionum Latinarum. Berlin.

ILJugl -A.iJ. ŠAŠEL. Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL et MCMLX repertae et editae sunt. Situla (Ljubljana), 5/1963.

ILJug2-A. iJ. ŠAŠEL. Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMLXet MCMLXX repertae et editae sunt. Situla (Ljubljana), 25/986.

ILS- H. DESSAU. Inscriptiones Latinae Selectae. 1892, Berlin.

Moderni autori:

ALFÖLDY, G. 1990. La romanizzazione dell'area interna della Dalmazia. *La Venetia nell'area Padano-danubiana, Leviedicommunicazione, Convegno internazionale, Venezia, 6.-10. IV. 1988.* Padova, 1990: 211-219.

BARKÓCZI, L. 1964. The Population of Pannonia from Marcus Aurelius to Diocletian. *AAHung, 16/1964,3-4:257-356.*

BOJANOVSKI, I. 1980. Kasnoantički kaštel u Gornjim Vrbljanima na Sani. *GZM, n. s., 34/1980: 105-126.*

BOJANOVSKI, I. 1987. Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji, 5. dio (Gornje Podrinje i sistem rimskih komunikacija). *GodCBI, 25-23/1987:63-174.*

BOJANOVSKI, I. 1988. Doba Rimskog Carstva (Principat/ *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, 1. Sarajevo, 1988: 29-35: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.

BOJANOVSKI, I. 1988a. Bosna i Hercegovina u antičko doba. *Djela CBI, 66-6/1988.*

BOŠKOVIĆ, Đ. 1984. Arheološka istraživanja Đerdapa 1956-1970. *Starinar (Beograd), n. s., 33-34/1982-1983 (1984): 9-27.*

BRUSIN, G. 1970. Epigrafi aquileiesi di soldati specialmente della marina *militare. Adriatica, 1970 : 563-572.*

BULIĆ, F. 1902. Ritrovamenti antichi nelle mura perimetrali dell'antica Salona; L'iscrizione della "praefectura Phariaca Salonitana". *BD, 25/1902, I-3: 3-29.*

CAMBI, N. 1980. Stela pomorskog centuriona Likeja u Osoru, Pomorstvo Lošinja i Cresa. *Otočki ljetopis Cres - Lošinj (Mali Lošinj), 3/1980:151-155.*

CAMBI, N. 1988. Ikonografija pomorskih zanimanja na antičkim nadgrobnim spomenicima iz Dalmacije. *Adrias (Split), 2/1988:21-35: Zavod za znanstveni i umjetnički rad JAZU u Splitu.*

CASSON, L. 1973. *Ships and Seamanship in the Ancient World.* Princeton, N. J., 1973.

DAREMBERG - SAGLIO 1887. Ch. Daremberg - E. Saglio. *Dictionnaire des antiquités grecques et romaines.* Paris, 1887.

DAVIES, R.M. 1969. Joining the Roman Army. *Bonner Jahrbücher, 169/1969: 208-232.*

DOMIĆ KUNIĆ, A. 1988. Augzilirijari ilirskoga i panonskog porijekla u natpisima i diplomama. *ARR, 11/1988:83-114.*

DOMIĆ KUNIĆ, A. 1993. Gentije - odnosi između Ilirije, Rima i Makedonije uoči i za vrijeme trećeg ilirskog i trećeg makedonskog rata. *OA, 17/1993: 205-251.*

- DOMIĆ KUNIĆ, A. 1996. Rimske provincijalne flotile s posebnim obzirom na udjel Panonaca. *ARR*, 12/1995 (1996): 83-100.
- DURMAN, A. 1992. O geostrateškom položaju Siscije. *OA*, 16/1992: 117-131.
- DUŠANIĆ, S. 1983. The Award of the Military Diploma. *AV*, 33/1982 (1983): 197-232.
- DUŠANIĆ, S. - M. VASIĆ, 1974. Fragment of a Military Diploma from Moesia Superior. *Germania* (Frankfurt), 52/1974, 2: 408-425.
- FIEBIGER, H.O. 1958. Classis. *RE*, III.2, 1958: 2630-2649.
- FITZ, J. 1990. Epigraphica, XIV. *Alba Regia* (Székesfehérvár), 24/1990: 163-164.
- FORNI, G. 1968. Sull'ordinamento ed impiego della flotta di Ravenna. *Atti CISAC*, 1968: 265-282.
- FORNI, G. 1970. Varvariana. *Adriatica*, 1970: 573-577.
- GABRIČEVIĆ, B. 1968. L'ascia sui monumenti di Classe. *Atti CISAC*, 1968: 283-288.
- GABRIČEVIĆ, B. 1984. Iz antičkog perioda Cetinske krajine, Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka. *Izdanja HAD-a*, sv. 8, *Znanstveni skup Sinj*, 3.-6. VI. 1980. Split, 1984: 93-104.
- GEORGIEV, V.I. 1972. Les Illyriens et leurs voisins. *Studia Albanica* (Tirana), 9/1972,2:235-239.
- GOODENOUGH, S. 1979. *Citizens of Rome*. London - New York - Sydney - Toronto, 1979: The Hamlyn Publishing Group.
- GOTOVAC, V. 1990. Autohtona onomastika na klasičnom delmatskom području. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru (Zadar)*, 29-16/1989-1990:195-206.
- GUARDUCCI, M. 1971. Iscrizioni greche e latine in una taberna a Pozzuoli. *Acta of the Fifth International Congress of Greek and Latin Epigraphy, Cambridge 1971*. Oxford, 1971: 219-223.
- HOTI, M. 1992. Sisak u antičkim izvorima. *OA*, 16/1992: 133-163.
- IMAMOVIĆ, E. 1980. Pomorstvo Cresa i Lošinja u prethistorijsko i antičko doba, Pomorstvo Lošinja i Cresa. *Otočki ljetopis Cres - Lošinj* (Mali Lošinj), 3/1980: 121-149.
- KAJANTO, I. 1965. The Latin Cognomina. *Commentationes humanarum litterarum* (Helsinki), 36-2/1965.
- KAJANTO, I. 1967. Supernomina - A Study in Latin Epigraphy. *Commentationes humanarum litterarum* (Helsinki - Helsingfors), 40-1/1966 (1967): 5-115.
- KATIČIĆ, R. 1976. Illyro-Apenninica. *Jadranska obala u protohistoriji, Centar za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu, Arheološki institut, Simpozij održan u Dubrovniku*, 19.-23. X. 1972. Zagreb, 1976: 177-183.
- KATIČIĆ, R. 1984. O jeziku Ilira. Duhovna kultura Ilira, Simpozijum održan u Herceg-Novom, 4.-6. XI. 1982. *Posebna izdanja knj. 67 CBI* (Sarajevo) knj. 11/1982: 253-264.
- KIENAST, D. 1966. Untersuchungen zu den Kriegsflotten der römischen Kaiserzeit. *Antiquitas*, Reihe 1, *Abhandlungen zur alten Geschichte* (Bonn), 13/1966.
- KOZLIČIĆ, M. 1981. Prikazi brodova na novcu plemena Daorsa. *GZM*, n.s., 35-36/1981:163-188.
- KUBITSCHKE, W. 1891. Dalmatia tributim descripta. *BD*, 14/1891: 69-73, 87-91.
- MARIĆ, R. 1956. Sitni prilozi iz arheologije i epigrafike. *Starinar* (Beograd), n. s., 5-6/1954-1955 (1956): 356-362.

- MARIN, E. 1977. Pristupno istraživanje ilirske onomastike na Apeninskom poluotoku. *Živa antika (Skopje)*, 27-2/1977: 411-441.
- MILOŠEVIĆ, A. 1981. Arheološki spomenici gornjeg i srednjeg toka rijeke Cetine. Arheološka i historijska baština Cetinske krajine. *Zbornik Cetinske krajine (Sinj)*, 2/1981: 1-136.
- MILOŠEVIĆ, P. 1981. Rimski nalazi u Savi kod Sremske Rače. *Starinar (Beograd)*, n. s., 31/1981: 35-41.
- MILTNER F. 1962. Seewesen. *RE, Supplementband 5*, 1962: 906-962.
- MÓSCY Pannonici nelle flotte di Ravenna e di Miseno. *Atti CISAC*, 1968:305-311.
- MÓSCY, A. 1974. Pannonia and Upper Moesia, A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire,. London - Boston, 1974.
- MORRIS, J. - M.ROXAN, 1977. The Witnesses to Roman Military Diplomata. *AV*, 28/1977: 299-333.
- NOVAK, G. 1932. Naše more. Zagreb, 1932.
- PARETI, L. - P. BREZZI - L. PETECH, 1967. Stari svijet. Od početka nove ere do 500. godine. Historija čovječanstva: Kulturni i naučni razvoj, sv. 2, knj. 3. Zagreb, 1967.
- PAŠALIĆ, E. 1956. Quaestiones de bello Dalmatico Pannonioque. *Godišnjak Istorijskog društva Bosne i Hercegovine*, 8/1956: 245-300.
- PATSCH, K. 1898. Iapodi. *GZM*, 10/1898: 335-364.
- PATSCH, K. 1900. Nahogjaji novaca. *GZM*, 12/1900: 543-573.
- PATSCH, K. 1910. Prilozi našoj rimskoj povjesti. *GZM*, 22/1910: 177-208.
- PATSCH, K. 1914. Zbirke rimskih i grčkih starina u bosansko-hercegovačkom Zemaljskom muzeju. *GZM*, 26/1914: 141-200.
- PINTEROVIĆ, D. 1967. Mursa u svjetlu novih izvora i nove literature. *OZ*, 11/1967: 23-65.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D. 1974. Novootkriveni Domicijanov natpis o fulfinskom vodovodu. *VAMZ*, ser. 3., 8/1974: 47-56.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D. 1989a. Autohtoni i doseljeni živalj rimske Dalmacije (Ilirika). Peregrini i coloni i njihova uloga u konstituiranju provincije. *Iliri*, 1989: 415-423.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D. 1989b. Dacico-Illvrica. Neki aspekti ilirske kolonizacije Dacije u svjetlu natpisa na ceratama iz Alburnusa. *Iliri*, 1989: 751-767.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D. 1989c. Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije. *Iliri*, 1989: 623-674.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D. 1989d. Ilirske onomastičke studije, I. Porodična i rodovska imena u onomastici balkanskih Ilira. *Iliri*, 1989: 769-776.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D. 1989e. Ilirske onomastičke studije, II. Imena Firmus, Valens, Maximus u procesu romanizacije ilirskog onomastika. *Iliri*, 1989: 777-784.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D. 1989f. Ilirske onomastičke studije, III. Onomasticon Reditinum. *Iliri*, 1989: 785-800.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D. 1989g. Ilirske onomastičke studije, IV. Numizmatika kao izvor ilirskoj antroponimiji. *Iliri*, 1989: 801-815.
-

- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D. 1989h. Illyrica. O problemu ilirske onomastičke formule u rimsko doba. *Iliri*, 1989: 675-690.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D. 1989i. Lika i japodska antropnimiska tradicija. *Iliri*, 1989: 737-750.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D. 1989j. Neke karakteristike histarske onomastike, *Iliri*, 1989: 729-735.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D. 1989k. Novi epigrafički prilozi ilirskoj onomastici s teritorija Dalmata. *Iliri*, 1989: 835-842.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D. 1989l. Onomastička pitanja s teritorija ilirskih Delmata. *Iliri*, 1989: 691-709.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D. 1989m. Onomastičke studije s teritorija Liburna. Prilozi liburnskoj onomastici. *Iliri*, 1989: 711-728.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D. 1989n. Problemi romanizacije Ilira s osobitim obzirom na kultove i onomastiku. *Iliri*, 1989: 425-447.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D. 1989o. Uz jedan novi izvor o kultu ilirskog boga Medaura. *Iliri*, 1989: 523-530.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, D. 1990. "Illyrico-Pannonica" kao tema legendi u rimskoj numografiji. *VAMZ*, ser. 3, 23/1990: 75-96.
- STANKO, J. 1988. Étymologies nouvelles illyriennes. *GodCBI*, 26-24/1988: 37-42.
- STARR, C.G. 1941. The Roman Imperial Navy (31 B. C. - A. D. 324). Westport, 1941.
- STELLA, L.A. 1930. Italia antica sul mare. Milano, 1930.
- STEVENSON, G.H. 1952. The Army and Navy. *Cambridge Ancient History*, 10. Cambridge, 1952: 218-237.
- STRACK, M.L. 1935. Nauarchos. *RE*, XVI 2, 1935:1889-1896.
- SUIĆ, M. 1968. Liburnus (-a), Liburnius (-a) u rimskoj onomastici. *Diadora*, 4/1968: 93-117.
- SUIĆ, M. 1970. Noviji natpisi iz Burnuma. *Diadora*, 5/1970: 93-130.
- SUIĆ, M. 1986. Hijeronim Stridonjanin - građanin Tarsatike. *Rad JAZU* (Zagreb), 426/1986: 213-278.
- VRBANOVIĆ, S. 1981. Prilog proučavanju topografije Siscije. *IzdHAD*, 6/1981: 187-200.
- VULPE, R. 1925. Gli Illiri dell'Italia imperiale romana. *Ephemeris Dacoromana* (Roma) 3/1925.
- WILKES, J.J. 1969. Dalmatia. A History of the Provinces of the Roman Empire. London, 1969.
- ZANINOVIĆ, M. 1967. Ilirsko pleme Delmati, 2. dio. *GorfC5/5-3/1967*:5-101.
- ZANINOVIĆ, M. 1981. Siscija u svojim natpisima. *IzdHAD*, 6/1981: 201-208.
- ZANINOVIĆ, M. 1982. Otoci Kvarnerskog zaljeva - arheološko strateška razmatranja. *IzdHAD*, 7/1982:43-51.
- ZANINOVIĆ, M. 1990. Histri i Liburni prema rimskoj ekspanziji. *Diadora*, 12/1990: 47-64.
- ZANINOVIĆ, M. 1992. Pomorstvo Ardijejaca, temelj njihove moći. *OA*, 16/1992: 103-115.
- ZANINOVIĆ, M. 1993. Classis Flavia Pannonica. *IzdHAD*, 16/1993: 53-58.
- ZANINOVIĆ, M. 1993a. Heraclea Pharia. *VAMZ*, ser. 3, 24-25/1991-1992 (1993): 35-48.
- ZBORNIK CETINSKE KRAJINE* Zbornik Cetinske krajine. Građa za bibliografiju Cetinske krajine do 1980., I. dio: Povijesni spomenici prvoga reda (sabrao: Š. Jurić). Sinj, 1982.

SUMMARY

CLASSIS PRAETORIA MISENATIUM. WITH SPECIAL ATTENTION TO SAILORS
FROM DALMATIA AND PANNONIA

On the eve of the naval battle at Actium, at the end of the Republic, Octavian Augustus mustered a naval fleet in the knowledge that it might play a decisive role in the fate of the state. He rallied the best men and ships that he could; He procured swift easily maneuverable *biremes* from Libumia and began recruiting seamen from all the seafaring nations of the Mediterranean. Octavian's fleet emerged victorious from the naval battle with the fleet of Mark Anthony and this provided a basis for the emergence of Rome as a naval power. He was soon able to boast: "My ships sail the seas from the mouth of the Rhine and east to Cimbri regions, where until now no Roman set foot by land or sea" (*Classis meaper Oceanum ab ostio Rheni ad solis orientis regionem usque ad fines Cimbrorum navigavit, quo neque terra neque mari quisquam Romanus ante id tempus adit: Res Gestae*, 26).

Octavian Augustus' standing navy quickly broke down into two separately organized but linked units: one was centered in Misenum on the Tyrrhenian Sea, the other in Ravenna in the north Adriatic (Tacitus, *Annales*, 4.5 and Vegetius, *Epitome Rei Militaris*, 4.31 = 5.1.)

The importance of the Italian fleets increased rapidly during the year of the four Caesars, that is during the civil war of 68-69, broken by the short but bloody period of the reign of Galba, Otho and Vitellius (see Tacitus, *Historiae*, 2.17-35). Vespasianus rewarded the loyalty of both fleets and gave them the honorary title of *Praetoria* (*Classis Praetoria Ravennatium* and *Classis Praetoria Misenatium*). From this time onwards, thanks to Vespasianus' military reforms, they gained equal status with the land troops.

Misenum was the home port of the *Classis Praetoria Misenatium*. The fleet also had bases in the merchant and military ports on the coast of the Tyrrhenian Sea. Its largest base (*vexillatio*) was in Rome, in the third urban quarter, between the amphitheatre and the baths of Titus. When abroad both fleets shared the same harbours.

The main goal of the *Classis Praetoria Misenatium* was the defence of peace in the Tyrrhenian Sea, including control of the important ports of final destination on the routes from Sicily and Egypt bringing grain to Rome. The unit in Rome was in charge of the placing and removal of the huge canvas awnings which were stretched across the auditorium of the amphitheatre (see *Scriptores Historiae Augustae, Vita Commodi*, 15.6). The sailors did daily exercises to keep in condition and carried out routine work on the vessels. Outside the sailing season they were left to their own devices and supported themselves and their families with seasonal work (Tacitus, *Historiae*, 1.46).

The strength of the fleets is not known. We suppose that *Classis Praetoria Misenatium* had 10,000, and *Classis Praetoria Ravennatium* about 5,000 men. In organization they were an excellent combination of Greek and Roman military experience. The crew of a vessel was considered as a military century under the command of a maritime centurio (*centurio classicus*). Those responsible for navigation were under the command of trierarcha who was under a prefect (*praefectus classis*) whose seat was in the main port (for the prefects of *Classis Praetoria Misenatium* see table in the note 52).

The classical writers are a valuable source of information on the organization of the fleets. For example the entire first Vegetius' book of the *Epitome Rei Militaris* is concerned with the organization, from recruitment to signing up in the maritime documents and in another place (4.37-5.37) he deals with the sailors' uniform; Suetonius (*Domitianus*, 7) and Cassius Dio (*Epitome*, 67.3) describe the pay system; Aristophanes (*Equites*, 452-544) considers the stages of a naval

career. Service with the navy was the best way for persons whose estates were small to achieve (after 26 years service) the rights of Roman citizenship.

The present work is an analysis of written records of sailors from the provinces of Dalmatia and Pannonia.

Table 1 gives the names of Dalmatians and Pannonians who served with the *Classis Praetoria Misena*, according to their level of Romanization (column 1 : autochthonous name; column 2: Latin name; column 3, both names; column 4 uncertain). More than half of the active sailors in the list were registered by their name in Latin. In the third column there are 4 double names, Latin and autochthonous linked by the expression *qui et*. This separate category of onomastic formulation is, as far as is known, found only in *Classis Praetoria Misena* (it does not occur in the other Italian fleet) and among the miners from the mining villages of Dacia coming from the province of Dalmatia.

According to C.G.Starr's research in the Italian fleets during the 400 years of the Empire most sailors were from Dalmatia. The percent of Pannonians was about average with the other nations. Table 2 shows the numbers of Dalmatians and Pannonians in *Classis Praetoria Misena* according to Starr, and table 4 their percentage according to other authors. These statistics are substantiated by Tacitus (*Historiae*, 3.12 and 50). Table 3 shows the proportion between Dalmatians and Pannonians in *Classis Praetoria Misena* on the basis of the written records analyzed here (numbers refer to the ordinal number of the list in the register of inscriptions given in the appendix). Although we were able to refer to only part of the inscriptions (the author was not able to consult all the relevant literature) this sample tallies with Starr's statistical analysis: of the 26 ethnic affiliations cited, 11 are Dalmatian, and 9 Pannonian, details of the other 6 are not given. Thus there were rather fewer from Pannonia than from Dalmatia.

Table 5 shows the proportion of officers to ordinary seamen among Dalmatians and Pannonians in *Classis Praetoria Misena*. Rather more officers came from Pannonia and more seamen from Dalmatia.

Table 6 shows the age at which Dalmatians and Pannonians were recruited into the navy, the number of years they served and their age at death. Recruitment age is known for 14 seamen and officers: the youngest recruit was 18, the oldest 26; the average age was 21.6. Length of service is known from 16 inscriptions (only those still active were taken into account, not veterans) and was on average 18.6 years. The age at death is known for 16 and was on average 41.8.

Table 7 shows where the tomstones are located. Most of them are in Misenum and its surroundings and in Naples and surroundings - that is near the place where the men served. The tomstones of two veterans (one from Dalmatia the other from Pannonia) are located in Naples, showing that on discharge from naval service they chose to remain in the place where they had spent their best years.

The Italian fleet, like other Roman armed services, was a microcosmos. Every crew had members from all over the Empire. The ethnic mosaic was more apparent in the navy than in the army which (at first) was formed from men of the same region. In their everyday service the sailors learned much from each other. In this way varied customs and approaches to the world and culture little by little began to merge into that interesting hybrid which in its final form provided a common denominator for all who served in the Roman armed forces. Dalmatia and Pannonia, conquered in the time of Octavian Augustus, became an integral part of the Roman world, in part owing to the fact that their sons were Romanized during their naval service.

BORIS ILAKOVAC

*Sv. Vinka Paulskog 7
HR 23000 Zadar*

POSTANAK I RAZVOJ NINSKIH (Aenona) MOSTOVA

UDK 72.032.77:624.21 (36)

Izvorni znanstveni rad

"... gradovi umiru kao i ljudi,
a stoje najčudnije i same rijeke."
(Lukijan, Haron ili promatrači)

Na osnovi paleogeografske slike Nina i transgresije svjetskog mora prati se postanak i razvoj mostova grada Nina uz neodgovarajuću i presporu asanadnju zamuljenog riječnog korita Ritine što je uzrokovalo stvaranje močvara, malariju i rustifikaciju negdašnje rimske Enone. Na kraju se ističu hidrograđevinski radovi Austrije (1902-1909) na sanaciji Ričine koji su spasili naselje od uništenja.

UVOD

U starini su podizali gradske zidine da bi između sebe izdvajali naselja, plemena i narode, mostove da se ponovo zbliže. Stoga postanak i razvoj ninskih mostova privlači pažnju ne samo s usksog arheološkog gledišta, već i stoga što se primjenom raznostručnog postupka otkriva dublja međuzavisnost između prirodnih sila i ljudskog djelovanja. To je na izrazit i poseban način prisutno u vezi s postankom i razvojem ninskih mostova kao i naseobine na položaju današnjeg Nina.

Da bismo upotpunili povijesni pregled i riješili neke nepoznanice s kojima se ovdje bavimo oslonit ćemo se na geološke znanosti koje nam pružaju dokaze o paleogeografskim promjenama koje su se događale i na ovim prostorima, sve od Würma, zadnjeg ledenog doba (75 000-10 000) do naših dana.¹

Prije nekih 25 000 godina, u toku najveće oledbe posljednjeg od četiriju ledenih doba (VWürma), bila je razina svjetskog, pa stoga i ondašnjeg Jadranskog mora, preko 100 metara niža od današnje.² Postupno pretvaranje ogromnih vodenih masa iz tekućeg u kruto stanje u obliku snijega i leda nije izmijenilo samo kopnene oblike te izravno djelovalo na promjenu klime, biljnog i životinjskog svijeta, već se to odrazilo i na morsku obalu, kako po njenoj visini, tako i po horizontalnom položaju (glacioeustatizam).³ Kako prikazuje si. 1, otprilike polovica površine

¹ J. ROGLIĆ, Ledeno doba, *Pomorska enciklopedija* 4, Zagreb 1978:253. *T.ŠEGOTA, Klimatologija*, Zagreb 1988: 379.

² ISTI, Razina mora i vertikalno gibanje dna Jadranskog mora od ris-virmkog interglacilaja do danas, *Geološki vjesnik*, Zagreb 1982: 97. ISTI, Paleogeografske promjene

u Jadranskom moru od virmkog maksimuma do danas, *Radovi Geografskog odjela* 17-18, Zagreb, 1983: 11.

³ ISTI, Morska razina u holocenu i mlađem dijelu Würma, *Geografski glasnik* 30, Zagreb 1968: 15. ISTI, *Klimatologija*, Zagreb 1988: 377.

JADRANSKO MORE U PLEISTOCENU

1 = obala u pleistocenu; 2 = sadašnja obala

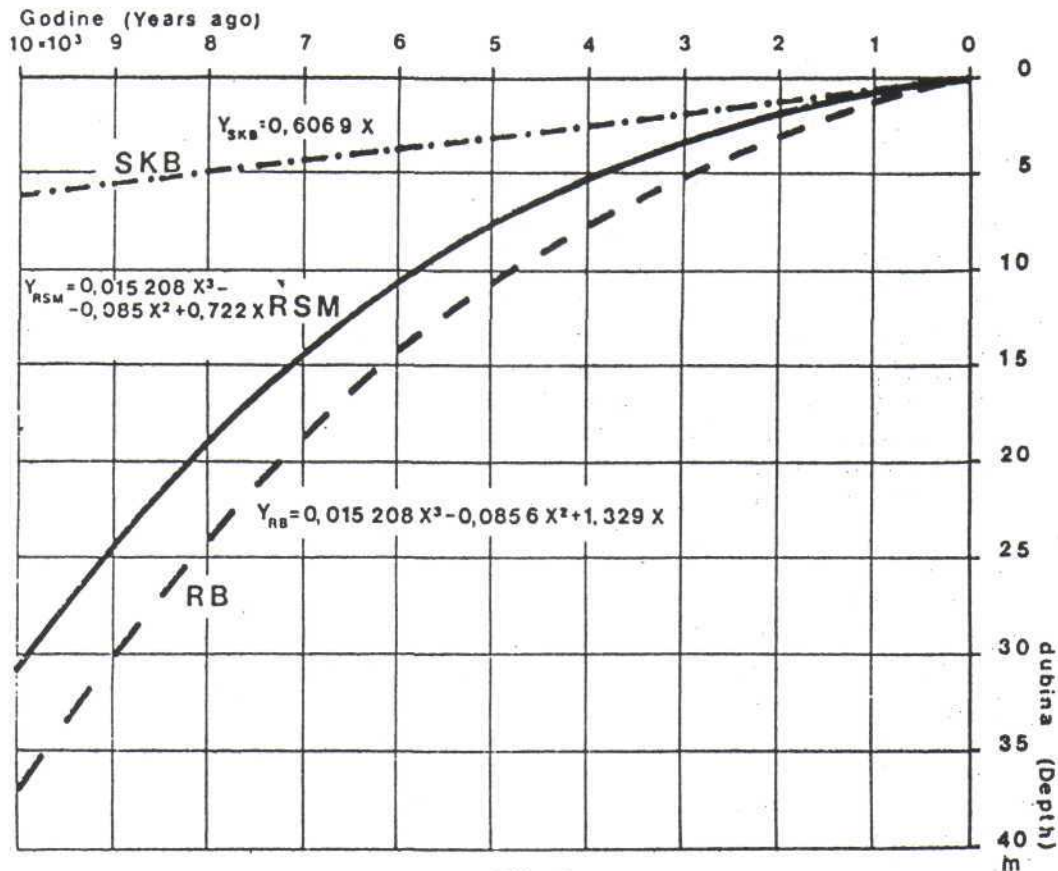
Slika 1

današnjeg Jadranskog mora bila je u doba najveće oledbe kopno.⁴ Ondašnja rijeka Po bila je preko 300 kilometara duža i utjecala je u ondašnji Jadran približno na crti Gargano-Palagraža-Mljet. U isto doba rijeka Neretva utjecala je u ondašnje more negdje ispred današnjih otoka Visa i Korčule.⁵

Ako su u toku Würma postojale i tekle rijeke Po i naša Neretva, sigurno su postojale i ostale rijeke na istočnoj obali ondašnjeg Jadranskog mora. Ako moguće i nisu tekle u doba najveće oledbe

⁴ O. OPITZ, Postanak Jadranske zavale, *Pomorska enciklopedija* 3, Zagreb 1976: 138. O tome govori već i A. FORTIS, Put po Dalmaciji, 14.

⁵ O. OPITZ, n. dj.: 139.

Slika 2

sigurno su postojale i bile posebno snažne u postglacijalno doba, u holocenu.⁶ U doba stvaranja obalnih riječnih nanosa, u doba aluvija, naglog zatopljenja klime i postvirmkog pluvijala, vratile su se u more ogromne količine otopljenih ledenjaka i snježnih pokrova. A učinak tih paleogeofizičkih sila moguće je i danas pratiti po golemim aluvijalnim naplavinama šljunka i pijeska koje se nalaze uz nizinska korita današnjih rijeka. U rano postglacijalno doba bila su riječna korita znatno šira i dublja od današnjih.⁷

⁶ Otkrićem Ritmičkog ledenjaka na području kanjona Zrmanje i Novigradskog mora kao glacijalnog jezera još je južnije spuštana granica zaleđenog prostora na ovim stranama, T. MARJANAC - LJ. MARJANAC - E. OREŠKI, Glacijalni i periglacijalni sedimenti u Novigradskom moru, *Geološki vjesnik* 43, Zagreb 1990: 36. D. MAGAŠ, *Povijesno-zemljopisne osnove razvoja Nina i problem njegove valorizacije*, Zadar 1995: 7. Množina okamenjenih i slobodnih morena još je uočljivija u kanjonu Vel. Paklenice na potezu od parkirališta do Anića Kuka.

⁷ Katastrofalne poplave što su nastale u postvirmko aluvijalno doba zabilježile su, ali po predanju, i najstarije civilizacije, GILGAMEŠ, *Sumersko-babilonski ep*, Sarajevo

1979: 106, Potop (jedanajsta ploča). POSTANAK (Potop) 6,11, Biblija, Zagreb 1968, 4. R. GREVS, *Grčki mitovi*, Beograd 1969: 118 (Deukalionov potop). Najizrazitiji arheološki dokaz o jednoj od aluvijalnih katastrofa na tlu Hrvatske otkriven je uz desnu obalu ondašnje rijeke Save, u Donjoj Dolini. Iznenađujuće poplava prekrila brončanodobno naselje s preko 6 metara debelim naslagama riječnog mulja. Č. TRUHELKA, Sojenice u Donjoj Dolini, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH* 14, Sarajevo 1902: 129, Tab. I, II. K. VINSKI-GASPARINI, Donja Dolina, *Praistorija Jugoslavenskih zemalja*, sv. 4, Sarajevo 1983: 626. Opći potop obrađuje C. W. CERAM, *Bogovi, grobovi i učenjaci*, Zagreb 1955:239 i 260.

Gdje se u to pradavno doba, početkom holocena (aluvij) i prije nekih 10 000 godina nalazilo korito ninske Ričine?⁸ Uzevši u obzir dosadašnje geološke spoznaje daje paleogeografska slika svijeta, pa stoga i područja Nina i porječja Ričine bilo oblikovano u pleistocenu, prije više od milijun godina i svakako prije posljednjeg ledenog doba (Würma),⁹ očekivati je da se uzvodni dio korita Ričine, u doba mlađeg paleolita, nalazio približno gdje i danas.

Početkom holocena (aluvij), unazad nekih 10 000 godina, kad je razina tadašnjeg Jadranskog mora bila, kako to prikazuje grafna si. 2, oko 37 metara niža, a najbliža morska obala bila podaleko, ondašnja Ričina sigurno nije utjecala u ondašnje Jadransko more na položaju današnjeg Nina.¹⁰

Ako na si. 3. pratimo današnji podmorski reljef Ninskog zaljeva (izobate), onda je jasno da je prije nekih 10 000 godina Ričina bila znatno duža od današnje.¹¹ Prešavši Ninsku lagunu koja je tek kasnije nastala, Ričina je tekla područjem današnjeg Ninskog Ždrijaca te preko Ljubačkih vrata ulijevala se na još ne utvrđenom mjestu u ondašnje more, na si. 3 ucrtano.

Da li je ninsku uzvisinu (glavicu) u to doba optakala Ričina ne samo s jugozapadne, već i sa sjeveroistočne strane? Ako uzmemo u obzir:

- daje ninska glavica u doba mlađeg paleolitika bila preko 100 metara povrh ondašnjeg mora,
- da u to doba nije postojala Ninska laguna koju danas potapa plitko more, a vjerojatno ni Ninski zaljev,¹²
- daje područje sjeveroistočno uz ninsku uzvisinu tada bilo kopno,
- da je ninska uzvisina početkom postvirmskog interglacijala bila relativno viša nego danas u odnosu na njenu okolinu, jer su rani aluvijalni nanosi tek počeli puniti najniže dijelove porječja Ričine pa je i njeno korito bilo niže od današnjeg,¹³ i
- daje inercija vodenog toka Ričine usmjerena na današnji Donji most, si. 3

tad na osnovu iznijetog tvrdim daje u doba mlađeg paleolita ninsku glavicu optakala ondašnja Ričina ali samo s njene jugozapadne strane.

Daje Ričina tekla ispod ninske glavice samo s njene jugozapadne strane ukazuje i današnji položaj poznatog ninskog ljekovitog blata,¹⁴ a koje se pretežito nalazi uz zapadnu obalu Ninskog zaljeva, na si. 3 označeno slovom A. Daje ondašnja Ričina optakala ninsku glavicu i sa sjeveroistočne strane akumulacija peloidnog blata nalazila bi se i na tom položaju.

Iznijetu tvrdnju potkrepljuje i nalaz liburnske nekropole zatečene godine 1954. u toku izgradnje Ninske solane, na položaju sjeveroistočno od Nina.¹⁵ Nije nimalo slučajno što su stari

⁸ Ninska rijeka ima nekoliko naziva od kojih su najčešći RIČINA, u hrvatskom jeziku zasigurno najstariji, i mlađi MILJAŠIĆJARUGA (turcizam).

⁹ M. HERAK, *Geologija*, Zagreb 1984: 286.

¹⁰ Na si. 2 puna krivulja prikazuje razinu svjetskog mora (RSM) u holocenu. Gornja (točka-crta) prikazuje linearno spuštanje kopna kod Bakra (SKB). Najdonja krivulja prikazuje razinu Jadranskog mora kao zbroj tih dvaju, maritimnih i kopnenih kretanja (96,40 m + 15,17 m = 111,57 metara), zaokruženo na 112 metara (po. T. Šegoti).

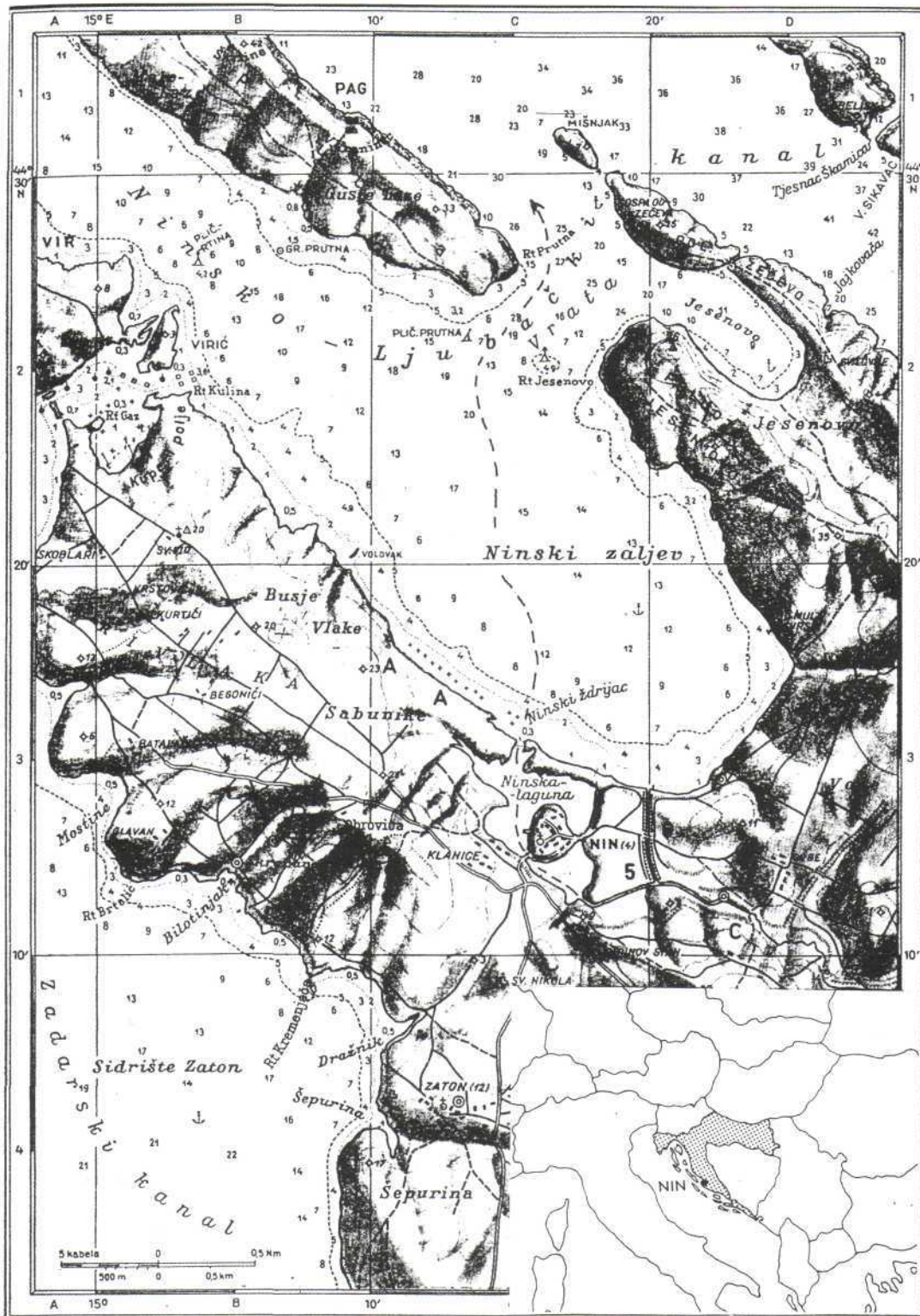
¹¹ Dubina Ninskog zaljevaja još je uočljivija na Pomorskoj karti br. 152, Rijeka-Murter.

¹² Danas je dubina zamuljene Ninske lagune manja od jednoga metra. O postanku laguna i limana u Pomorska enciklopedija 4, s. v.

¹³ Djelomičan uvid u geološke slojeve na položaju Boljkovac, v. B. ILAKOVAC, Rimski akvedukti na području sjeverne Dalmacije, Zagreb 1982: 119, si. 37.

¹⁴ V. MANDIĆ - R. NOVAK - Th. DÜRRIGL - R. ČEPELAK, Peloidna nalazišta u Ninskoj laguni, *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 16-17, Zadar 1969: 753.

¹⁵ Š. BATOVIĆ, Neolitski ostaci iz Nina i njihov položaj u okviru neolita na Mediteranu, *Diadora* 3, Zadar 1965: 5. ISTI, Nin u prapovijesti, *Nin, problemi arheoloških istraživanja*, Zadar 1968: 7. Na str. 21 ističe daje na području Nina dosad otkriveno preko 200 grobnih cjelina, a na str. 20, "...kako se čini da sjuzapadne strane naselja preovladavaju grobovi iz rimskog doba, a sa sjeveroistočne predrimski grobovi". ISTI, Nin u prapovijesti, *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 16-17, Zadar 1969: 9. Osobito je da je i najstarije hrvatsko groblje također bilo osnovano sjeverno od Nina, J. BELOŠEVIĆ, *Materijalna kultura Hrvata od 7. do 9. stoljeća*, Zagreb 1980: 22 i plan ninskih nekropola na str. 23.

Slika 3

Enonjani odabrali položaj za ukapanje svojih pokojnika baš na sjeveroistočnoj strani naselja, na si. 4 mjesto označeno slovom B. U to doba Ričina nije obilazila ninsku glavicu i sa sjeveroistočne strane paje i pristup nekropoli bio bez ikakve prirodne prepreke. Da su osnovali nekropolu s lijeve, jugozapadne obale Ričine, radi obveznog prelaza preko rijeke pristup groblju bio bi otežan!

Za ovu su tvrdnju daleko najvažniji rezultati sondiranja bivšeg korita Ričine. Utvrđeno je da nosači Donjeg mletačkog mosta ne počivaju na živoj stijeni, već na preko 15 metara debelom talogu riječnog mulja! Ova geološka ispitivanja ne dokazuju samo negdašnji položaj prirodnog toka Ričine, već ujedno i daje dno riječnog korita bilo nekoć znatno niže.¹⁶

Na osnovi iznijetih i međusobno povezanih podataka slijedi:

1. da se ninska uzvisina krajem paleolitika i u toku neolitika nije nalazila pored morske obale kao danas.

2. kako nas obavještava grafna si. 2, prije nekih 6 000 godina, u doba neolita, razina ondašnjeg Jadranskog mora bila je oko 15 metara niža, a ondašnja se Ričina ulijevala u more negdje ispred Ljubačkih vrata, si. 3.

3. takva paleogeografska slika Nina i njegove okoline dokazuje da je ninska uzvisina bila povezana s kopnom ne najjugozapadnoj, već na sjeveroistočnoj strani, jer je Ričina obilazila uzvisinu samo s njene jugozapadne strane. U to doba nije ni postojala južna prevlaka koju spominju tek srednjovjekovne listine.

4. slijedi da se najstarije predliburnsko naselje osnovano na položaju ninske glavice tada nije nalazilo pored mora, već samo pored rijeke. Ne samo predilirski mediteranska plemena kao i kasnije prvi liburnski Enonjani nisu bili primorci već kontinentalci!

Ta nova i bitna spoznaja da je ondašnja Ričina tekla samo uz jugozapadnu stranu ninske glavice, nova je i dosad nepoznata osnova pomoću koje ćemo otkriti dosad nepoznate činjenice kako u vezi s postankom i razvojem ninskih mostova, tako i nama prve poznate pretpovijesne naseobine na položaju ninske glavice, liburnske AENONA-e.¹⁷

A. DO METALNIH RAZDOBLJA (približno do 1500 godina prije Krista)

I ono malo što znamo o skromnoj privredi i primitivnim sredstvima za proizvodnju u doba neolitika preko ondašnje Ričine još zasigurno nije bilo mostova. Ninska glavica tada još nije bila naseljena, a neolitičko naselje nalazilo se uzvodno, moguće nedalekog snažnog vrela Boljkovac, na si. 3 označeno slovom C. U to doba prijelaz preko rijeke rješavao se primitivnim sredstvima, jednostavnom drvenom splavi ili napuhanim mješinama od kozjih i ovčih koža.¹⁸ U to doba još nisu bila u uporabi kola sa zaprežnom vučom. Stoga bismo mogli očekivati samo uporabu primitivnog brvna i to u gornjem toku Ričine koja je uzvodno od snažnog vrela Boljkovac zasigurno bila uža.

B. LIBURNI (oko 1500 godina prije Krista do rimske vlasti)

Omasovljena uporaba bronce i željeza odrazila se i pojavom novih i sve boljih sredstava za proizvodnju. Liburni nisu svladali finu tehniku obrade kamena, proizvodnja vapnene malte bila im je strana, a zidanje kamenih svodova nepoznato. Ali su Liburni bili vrsni tesari i drvodjelci. To su

¹⁶ Nakon što je Ričina godine 1986. u katastrofalnoj poplavi onesposobila Donji most, obnova je bila povjerena dipl. ing. građevine D. Uglješiću iz Zadra. Prije izrade statičkog plana sondirano je tlo s obje strane Donjeg mosta i tom je prilikom ustanovljeno da nosači sadašnjeg Donjeg mosta ne počivaju na živoj stijeni, već na preko 15 metara debelim naslagama riječnog nanosa.

¹⁷ P. SKOK, Postanak hrvatskoga Zadra, *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 1, Zagreb 1954: 40 i 41. A. MAYER, *Die Sprache der alten Illyrier*, Bd II, Wien 1959: 228, također uvrštava ilirsku Aenona-u među hidronime. S te bi osnove Aenona dobila ime po rijeci?

¹⁸ VELIKA ILUSTRIRANA POVIJEST SVIJETA 1, Rijeka 1974, 425 (= VIPS).

Slika 4

ne samo povijesno već i arheološki dokazali izgradnjom novih tipova drvenih brodova prilagođenih za burno i valovito more.¹⁹ Zahvaljujući toj prednosti postali su najsnažnija pomorska sila na ondašnjem Jadranskom moru.

U doba Liburna već je veoma razvijena proizvodnja i trgovina pa stoga nužno i promet. Već su počesto bila u uporabi kola sa zaprežnom vučom,²⁰ a liburnska metropola Jader bila je svega 18 kilometara daleko. U takvim privredno gospodarskim prilikama, pored saobraćaja morem sigurno nije bila zapostavljena i kopnena veza. Nametao se problem nesmetanog prelaza Enonjana preko Ričine, ali ne samo za ljude i stoku, već i za zaprežna kola. Stogaje za očekivati da su prve mostove preko Ričine sagradili Enonjani koji zasigurno nisu bili kameni i na svodove, već drveni.

Oko 1000 godina prije Krista, kako prikazuje graf na si. 2, bilo je more oko 5 metara niže. U to doba Ričina je i dalje tekla ali samo uz jugozapadnu stranu liburnske Enone. Na kojem mjestu bismo očekivali izgradnju prvog liburnskog mosta preko Ričine? Ako promatramo geografsku sliku Nina zamjetnaje prema gradu isturena živa stijena, na si. 4 označena slovom D. Taj je prirodna istaka zamjetna i na slikama 4 i 14.

Kod odabiranja položaja za gradnju mosta preko Ričine, ta isturena živa stijena koja je vidljiva i na crtežu Nina G. Justera iz 1708. godine (si. 10), imala je bar dvije prednosti. Prvo, nalazi se nasuprot i nadomak liburnskoj Enoni, i drugo, svojim je položajem i usmjerenjem suzila riječno korito na tome mjestu i time stvorila tjesnac (ždrilo), što je omogućilo podizanje kraćeg pa stoga i jeftinijeg mosta. Na tom istom mjestu gdje je korito Ričine prirodno suženo i danas postoji mletački Donji most. Stogaje za očekivati daje i prvi liburnski most bio sagrađen baš na tome mjestu, na si. 4 položaj označen brojem 1.

Kako Liburni nisu poznavali tehniku gradnje kamenih mostova na svodove morali su ih graditi od drveta. Što radi propadljive drvene građe stalno izložene vlazi, kao i radi iznenadnih katastrofalnih poplava koje su snagom nabujale Ričine nosile sve pred sobom pa i drvene mostove, za očekivati je daje u toku tisućgodišnje liburnske samostalnosti bilo sagrađeno više drvenih mostova.²¹

C. RIM (od 1. do 5. stoljeća nakon Krista)

Početkom nove ere ondašnje je Jadransko more bilo svega oko 250 centimetara niže od današnjeg (si. 2). Stoga je za očekivati da se ušće Ričine nalazilo sjevernije od današnje Ninske lagune koja je u rimsko doba bila vjerojatno sastavni dio obradive površine.

Kao municipij rimskih građana Enona je bila uvrštena u jedan od mnogih carskih projekata kojima je bila namjena da izvuku iz zaostalosti zapuštene centre liburnskih teritorijalnih zajednica i uključe ih u viši i složeniji grčko-rimski svijet. Enona dobiva zidane bedeme, mrežu gradskih ulica, a na najvišem dijelu ninske glavice podiže se monumentalni hram posvećen vjerojatno kapitolijskoj trijadi.²² Ispod hrama sagrađen je forum s augusteumom,²³ ukrašen predivnim kipovima rimskih

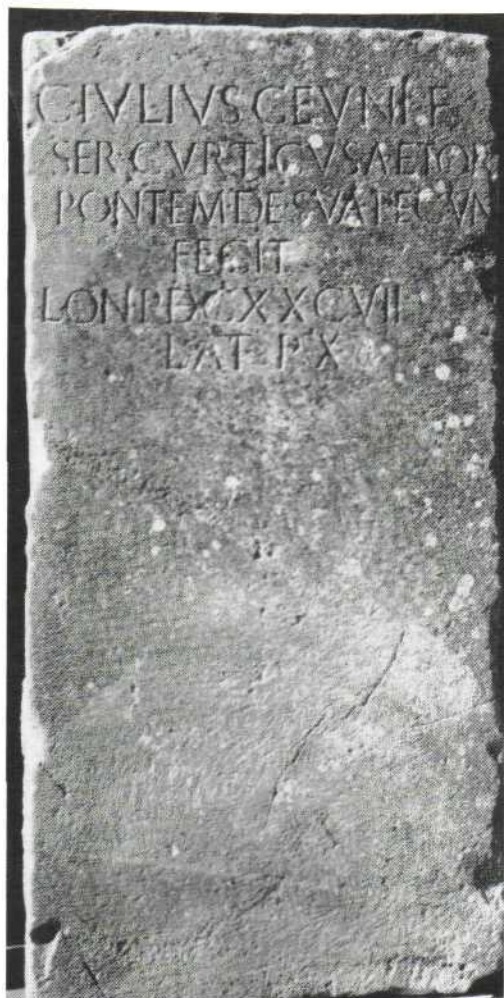
¹⁹ A. STIPČEVIĆ, Jesu li ilirski brodovi imali pulene u obliku zmije, *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 20, Zadar 1973: 413. Z. BRUSIĆ, Serilia liburnica, *Radovi Zavoda HAZU u Zadru*, 37, Zadar 1995: 39. G. NOVAK, Liburni, *POMORSKA ENC.* 4. Zagreb 1978: 294.

²⁰ VTPS 1: 446.

²¹ Godine 1986. nabujala je Ričina probila austrijske nasipe ispod Boljkovca, na si. 3 mjesto označeno brojem 5, i potekla starim koritom prema Donjem mostu. Bujica se digla povrh mosta i poplavila najniže dijelove Nina.

²² M. SUIĆ, Nin u antici, *Problemi arheoloških istraživanja*, Zadar 1968: 35d. ISTI, Antički Nin (Aenona) i njegovi spomenici, *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 16-17, Zadar 1969: 61d. ISTI, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb 1976: 147.

« ISTI, sp. dj.: 160. B. ILAKOVAC, Zašto je rimski forum u Ninu (Aenona) morao biti nisko sagrađen (*Diadora* 16, Zadar 1995, 201).

Slika 5

careva.²⁴ Iako je Enona, kao i Jader, bila od starine bogata pitkom vodom, jer mu se pored mjesnih zdenaca²⁵ te ni 3 kilometra udaljenog snažnog vrela Boljkovac starosjedioci koristili i pitkom vodom iz Ričine, osim za velikih kiša kad je bila zamuljena, rimski su graditelji sagradili Enoni i gradski vodovod.²⁶

²⁴ M. KOLEGA, Rimski portretna plastika iz zbirke Danieli u Arheološkom muzeju u Zadru, *Diadora* 11, Zadar 1989: 159. ISTA, *Damnatio memoriae* u rimskoj portretnoj umjetnosti: Domitian/NervauNinu, (f)wdora 14, Zadar 1992: 54.

²⁵ I. PETRICIOLI, Arheološki radovi u Zadru, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 53, Split 1952: 263. B. ILAKOVAC, Dva antikna zdenca u Zadru, *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 4-5, Zagreb 1959:453. M. SUIĆ, *Antički grad*,

183, si. 121. B. ILAKOVAC, Glina kao vodoizolaciono sredstvo u rimskom graditeljstvu, *Materijali, tehnike i strukture predantičkog i antičkog graditeljstva na istočnom Jadranskom prostoru*, Zagreb 1980: 81. I. FADIĆ, Ime prokonzola Cn Thamphila Vale na zdencu foruma Jadera, *Arheološki vestnik* 37, Ljubljana 1986: 409.

²⁶ B. ILAKOVAC, *Aquaeductus Aenonae*, *Radovi Instituta JAZU Vi Zadru* 16-17, Zadar 1969: 265. ISTI, Rimski akvedukti na području sjeverne Dalmacije, Zagreb 1982:107.

Ostao je još jedan problem što ga je trebalo riješiti na tada suvremen građevinski način - prijelaz preko Ričine. Daje i taj zadatak bio uspješno riješen ne dokazuju više vidljivi ostaci starog rimskog mosta, već u kamenu uklesani natpis:²⁷

C(aius) I(ulius) CEVNI F(ilius) SER(gia tribu)
 CVRTICVS AETOR PONTEM DE SVA PECVN(ia) FECIT
 LON(gum) P(e)D(es) CXXCVII LAT(um) P(edes) X

Prijevod: Gaj Julije Etor Kurtik, sin Ceuna, upisan u tribus Sergijevaca, svojim je novcem učinio most dugačak 187 rimskih stopa, širok 10 rimskih stopa, si. 5.

Taj osobito vrijedan epigrafički spomenik i po sadržaju zasad jedinstven na čitavom području rimske provincije Dalmacije izuzetan je i stoga što ne spominje samo ime domaćeg Liburna koji se obogatio te svojim novcem podigao gradu most, već i stoga što natpis donosi precizne podatke o dužini mosta od 187 rimskih stopa (= 55,4 metra) i njegovoj širini od 10 rimskih stopa (= 2,96 metara).

Ako pod navedenom širinom od 10 rimskih stopa podrazumijevamo ukupnu širinu mosta i ako od toga odbijemo širinu oba ogradna zida (parapeta), svaki širok po 1 rimsku stopu i 2/5 (= 41,5 cm),²⁸ tad bi na kolnik otpalo svega 213 centimetara. Prema tome na mostu se nisu mogla mimoilaziti rimska zaprežna kola kod kojih je razmak između kotača bio jedan rimski korak (= 146 centimetara), a dužina osovina bila je još i veća.

Gdje smjestiti taj rimski most? U tome će nam pomoći hidrogeografska slika Enone koja je u to doba još uvijek naselje uz rijeku i podalje od mora. Tijekom prvog stoljeća riječno korito u donjem toku još nije bilo zamuljeno pa je Ričina i dalje nesmetano tekla, ali još uvijek uz jugozapadnu stranu utvrđenoga grada. Stoga pretpostavljam da su Rimljani podigli novi kameni most na istom mjestu gdje se ranije nalazio drveni liburnski. A taj položaj nameće i tadanji kopneni put Aenona-Jader, vjerojatno nastao još prije dolaska Rimljana. Tijekom obnove južnog mletačkog mosta što ga je godine 1986. veoma oštetila nabujala Ričina, izvađeni su iz korita rijeke veliki kameni klesanci, vjerojatno ostaci srušenog rimskog mosta.²⁹ Taj položaj također sugerira i sadašnja razdaljina između istake D i suprotne obale koja sada iznosi oko 56 metara, baš koliko je bio dugačak stari rimski most. Taje razdaljina na si. 4 posebno naglašena.

Je li rimski most također bio drveni? Iako je rimsko graditeljstvo još u doba Republike svladalo gradnju drvenih mostova preko širokih i brzih rijeka (Rajne), što doznajemo iz opisa Gaja Julija Cezara,³⁰ ovaj preko Ričine vjerojatno nije bio drveni već kameni i na svodove.³¹

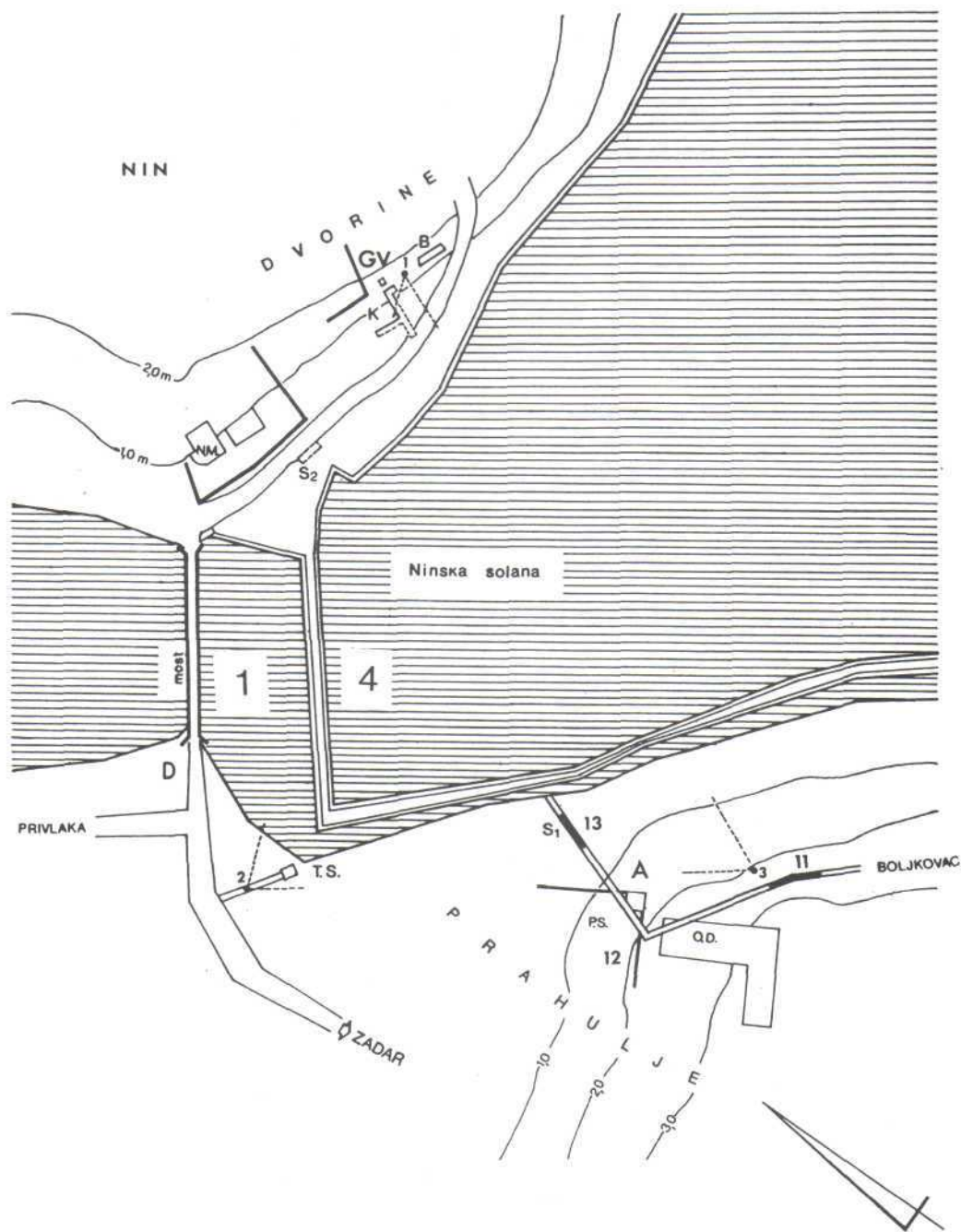
²⁷ M. SUIĆ, Novi antikni epigrafički spomenik iz Nina, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* 52, Split 1950: 53. ISTI, *Antički grad na istočnom Jadranu*: 117. ISTI, *Antički Nin (Aenona) i njegovi spomenici*, *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 16-17, Zadar 1969: 89. Spomenik nije bio ukopan već sastavni dio nečega. Moguće se nalazio na sredini mosta da bi se položajem nametao prolazniku? Tome u prilog idu i dimenzije: visina 6 r. stopa, širina 3 r. s., debljina 1 r. s. S gornje je strane trapezasto udubljenje za kopču s kojom je pomoću dizalice bio premješten. Sada se spomenik nalazi u Područnoj zbirci Arheološkog muzeja u Ninu.

²⁸ Dimenzije Donjeg mosta: dužina 70 m, ukupna širina 440 cm, širina parapeta 38 cm, visina kolnika do mora 245 cm.

²⁹ Sada se iz Ričine izvađeni kameni blokovi nalaze s desne, južne strane Donjeg mletačkog mosta.

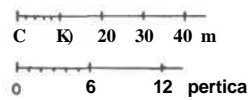
³⁰ G. J. CAESAR, *De bello Gallico* IV, 17, Zagreb 1941: 92 i rekonstrukcija mosta na Tab. V.

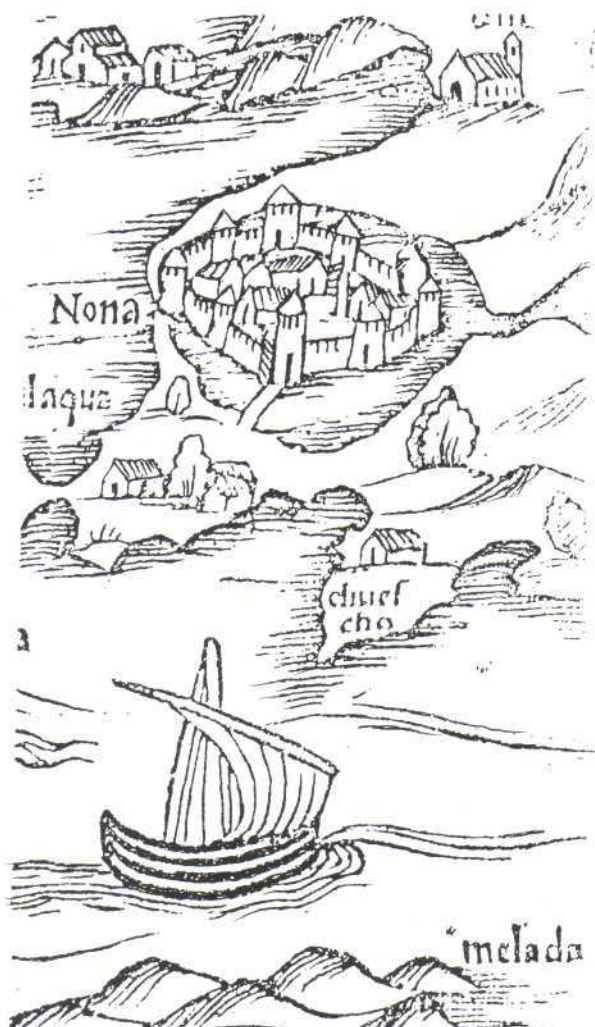
³¹ M. BILL, Robert Maillard, *Brücken und Konstruktionen*, Zürich 1955: 8, u uvodnom dijelu daje zanimljivo poređenje između rimskih i modernih armiranobetonskih mostova s posebnim osvrtom na umjetničku i arhitektonsku komponentu. Koncem 1995. godine najavljeno je izlaženje iz tiska kapitalne monografije u dva dijela V. GALLIAZZO, *ponti Romani*, koja obrađuje 931 (!) most iz doba Rima.

AKVEDUKT
BOUKOVAC-NIN
ULAZ AKVEDUKTA U GRAD
1969

Slika 6

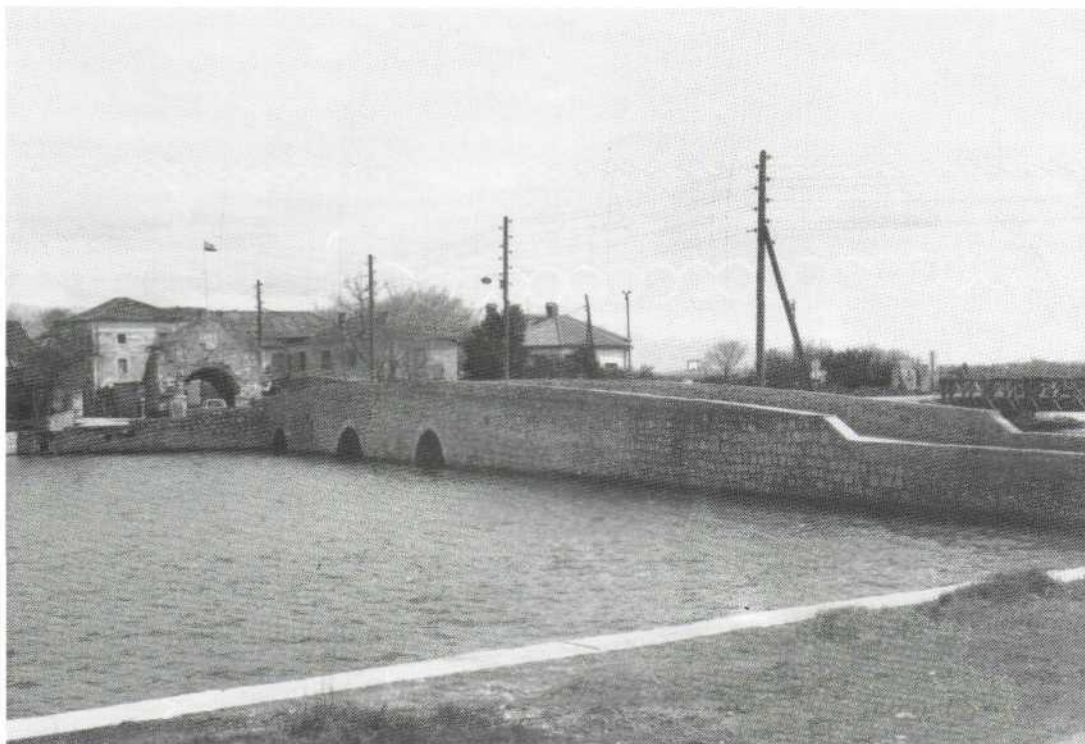

Slika 7

Stoga što se taj u cijelosti sačuvani, ali dislocirani epigrafički spomenik o gradnji mosta zatekao u 4 kilometra udaljenim Vrsima, kao i stoga što je po ugledu na starije pisce smatrao da se u doba Rima prilazilo Enoni preko dva mosta, M. Suić je pretpostavio da se natpis odnosi na sjeverni most,³² približan položaj označen na si. 4 brojem 3. Naša paleogeografska analiza okoline Nina dokazala je da je Nin još u rimsko doba bio naselje uz rijeku, vezan za kopno svojom sjeveroistočnom stranom, kao i daje Ričina u to doba nesmetano protjecala uz Enonu ali samo jugozapadnom stranom utvrđenog grada. S takve hidrografske slike Enone slijedi da liburnsko-rimska *Aenona* u to doba nije imala dva mosta već samo jedan! I to južni most koji je povezivao Enonu s Jaderom,

³² M. SUIĆ, *Nin u antici, problemi...*: 45, *ISTI*, *Antički Nin (Aenona) i njegovi spomenici*: 89. *ISTI*, *Novi antikni epigrafički spomenik iz Nina*: 57.

Slika 8

metropolom predrimskih Liburna, kasnije kolonijom rimskih građana. S te osnove natpis Gaja Julija Kurtika Etora mogao se odnositi samo na južni most. Konačno, daje Ričina obilazila Enonu i sa sjeveroistočne strane to bi se trebalo odraziti i u natpisu koji ne spominje dva već samo jedan most.³³

D. SREDNJI VIJEK DO KRAJA MLETAČKE REPUBLIKE (od 5. do 18. st.)

Ako je Enoni još u doba rimske vlasti bio dovoljan samo jedan most, morao je postojati jedan ili više razloga koji su prisilili Mlečane da sagrađe još jedan Gornji most, na si. 4 pod brojem 3. Multidisciplinarni postupak otkriva nam i tu zagonetku.

1) Rimski je most sagrađen početkom prvog stoljeća.³⁴ U kakvom je stanju dočeka kraj antike nakon skoro 500 godina danonoćne uporabe? Ako je uopće i dočeka kraj antike njegovo je stanje moralo biti veoma trošno. Spomenuto je daje godine 1986. nabujala Ričina probila austrijske nasipe ispod Boljkovca i toliko oštetila Donji kameni most daje morao biti generalno obnovljen.³⁵ Ni je li u toku 500 godina rimske vlasti bilo nekoliko takvih razornih poplava koje su rušile ili djelomice oštetile rimski most?³⁶ Jedno je sigurno, tijekom idućih 900 godina, od 5. do 14. stoljeća,

³³ Arheološka su istraživanja opovrgla pretpostavku M. Suića da je konstrukcija visokog nosača akvedukta preko Ričine bila sastavni dio južnog rimskog mosta, B. ILAKOVAC, Izvještaj o sondašnim radovima u Ninu, *Diadora* 5, Zadar 1970: 171.

³⁴ M. SUIĆ, Novi antikni epigrafički spomenik iz Nina: 58.

³⁵ Obnova Donjeg mosta bila je povjerena ondašnjem Zavodu za zaštitu spomenika kulture u Zadru (sada Državna

uprava za zaštitu kulture i prirodne zaštite, Povjereništvo Zadar). Pored fotodokumentacije koja prati sanaciju Donjeg mosta napravljene su i fotogrametrijske snimke svih bočnih strana na Donjem i Gornjem mostu u mjerilu 1:50.

³⁶ Treba istaknuti da je istočna obala Jadranskog mora područje snažnih potresa koji su rušili ne samo zgrade, već i mostove: M. BESNIER; Pons, *Dictionnaire des antiquités Grecques et Romaines* IV/1, 566, s.v.

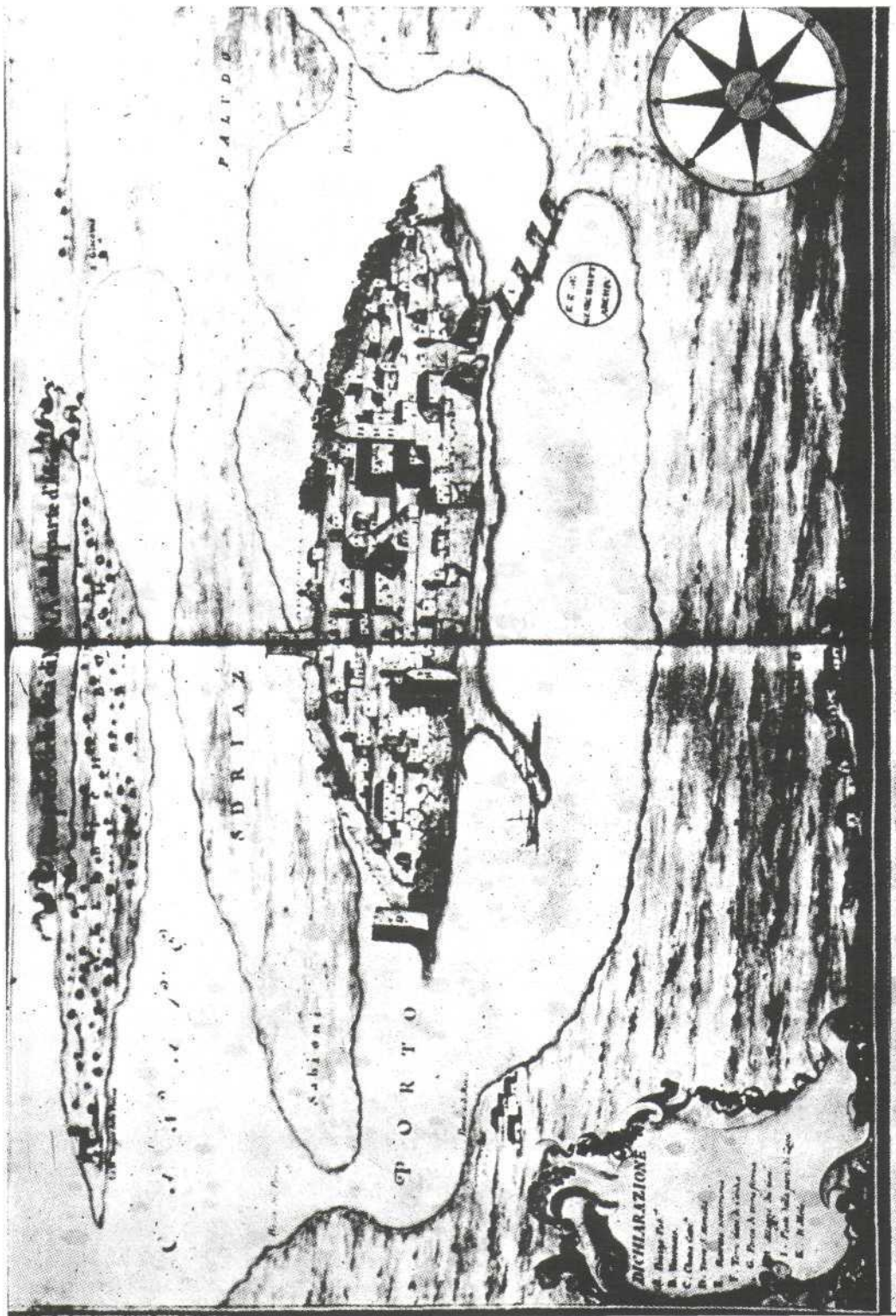
Slika 9

sve do gradnje prvog mletačkog mosta, hrvatski doseljenici kao i nasljednici rimskih kolona nisu znali, niti mogli održavati, a kamoli sagraditi novi kameni most, jedino provizorni drveni. U takvom stanju graditeljstva, vjerojatno i odsustva prikladnih stručnjaka kao i sredstava, što se moglo dogoditi? Konstrukcija rimskog mosta urušila se u korito rijeke! Tlocrtna površina rimskog mosta bila je oko 160 m^2 ($55,4 \text{ m} \times 2,96 \text{ m}$). Ako pretpostavimo daje srednja visina mosta mjerila oko 3 metra, ukupna kamena građa koja se urušila u korito rijeke iznosila je preko 400 m^3 ! Položaj te prve vodene prepreke urušenog rimskog mosta označen je na si. 4 brojem 1.

2) Ali to nije bila jedina prepreka koja se kasnije ispriječila prirodnom toku Ričine. Ni 80 metara uzvodno od urušenog rimskog mosta rimski su hidrotehničari sagradili posebnu zidanu konstrukciju na lukove pomoću koje je povrh korita Ričine tekla živa voda od snažnog vrela Boljkovac sve do gradske vodospreme.³⁷ Završna trasa akvedukta do korita Ričine označena je na si. 6 brojevima od 11 do 13.

Taj visoki nosač akvedukta Boljkovac-Nin bio je širok 180 centimetara i u odnosu na razinu rijeke bio je također oko 3 metra visok. Kao što se do danas nisu sačuvali vidljivi ostaci rimskog mosta, tako više nema ni vidljivih površinskih ostataka visokog nosača akvedukta preko Ričine. Jedino se pomnim arheološkim istraživanjem uspjelo otkriti zadnje temeljne tragove te konstrukcije

³⁷ B. ILAKOVAC, Rimski akvedukti na području sjeverne Dalmacije: 123 i si. 40. ISTI, Izvještaj: 171.

Slika 10

koja je na dijelu trase pored korita rijeke bila usmjerena prema južnim rimskim gradskim vratima Enone. I ta se konstrukcija akvedukta povrh Ričine također urušila u korito rijeke. Time je stvorena još jedna uzvodna prepreka u koritu Ričine s oko 200 m³ kamene građe, na si. 4 mjesto označeno brojem 2.³⁸

Te su dvije prepreke, ustvari riječne brane, kao i prirodno suženje korita rijeke na položaju D bile uzrokom da se uzvodno od njih sve više podizala razina rijeke stvarajući prve zametke budućeg Ninskog jezera koji će tek kasnije opkoliti grad i sa sjeveroistočne strane. U takvoj novonastaloj situaciji, u sve višoj razini rijeke u njenom donjem toku i u sve mirnijoj vodi došlo je i do sve veće akumulacije riječnog mulja koja je od 5. do 14. stoljeća, za proteklih 900 godina stvorila južnu prevlaku koja je vidljiva i na najstarijem prikazu Nina (Nona) s početka 16. stoljeća, si. 7. Drvrez M. Pagana prikazuje ondašnji Nin (Nona) veoma reducirano i kao po sjećanju.³⁹ Liman kopnenog dijela Ždrijaca tek je u nastajanju i još nije suzio ulaz u Ninsku lagunu, a Ričina još uvijek protiče svojim starim koritom ispod Donjeg mosta. Svojom sjeveroistočnom stranom Nin je još uvijek dio kopna, jer to područje još nije bilo potopljeno. Stoga je put iz Nina u smjeru Grba još uvijek bez mosta. Jugoistočno od Donjeg mosta tek se naziru počeci stvaranja ninskih močvara, si. 7.

Kako se u doba ranog srednjeg vijeka prilazilo Ninu s njegove južne strane? Pretpostavljam preko te novonastale prevlake, pogotovo za vrijeme niskog vodostaja. Da bi prelaz preko te novonastale prevlake učinili mogućim i za vrijeme visokog vodostaja mještani čine fatalnu grešku - kanalsko ždrijelo, prevlaku, utvrđuju još i zemljanim nasipom.⁴⁰

Takvim građevinskim zahvatom bio je vjerojatno skoro u potpunosti prekinut stari prirodni tok Ričine, a rijeka prisiljena da obilazno, osobito u doba velikih poplava, potraži svoj novi put do mora, uz sjeveroistočnu stranu grada.

Sjeveroistočno područje do grada skoro je vodoravno. Stoga na tom području nastadoše baruštine urasle u barsko raslinje, idealno stanište za razvoj komaraca. S komarcima je iz ninskih baruština stigla i tada veoma teška bolest onoga vremena uzrokovana "lošim zrakom" iz močvara po čemu je malarija i dobila ime (male aria).

Sve lošije zdravstvene prilike bile su uzrokom napuštanja Nina koji se sve više rustificirao.⁴¹ Na sjednicama gradske uprave tražila su se rješenja kako spasiti grad od propadanja. Jedni su predlagali da se Nin napusti,⁴² drugi da se produbi novonastalo korito rijeke uz sjeveroistočnu stranu grada kako bi Ričina lakše otjecala i time spriječila širenje močvara.⁴³ Treći su predlagali da se probije južna prevlaka (laguna) i Ričina vrati u staro korito.⁴⁴

³⁸ Položaj južnog rubnog nasipa Ninske solane uglavnom se poklapa s negdašnjim položajem trase visokog nosača akvedukta preko Ričine, na si. 6 označeno brojem 4.

³⁹ I. PETRICIOLI, Zoranićeve deželje na jednoj suvremenoj karti, *Zadarska revija* 5, Zadar 1969: 523. ISTI, Ikonografija Zadra do pada Mletačke republike, *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 11-12, Zadar 1965: 497, pod br. 6.

⁴⁰ M. NOVAK-SAMBRAILO, Političko-upravni položaj Nina u doba Mletačke republike, *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 16-17, Zadar 1969: 170. Pod izrazom "kanalsko ždrijelo" podrazumijevam prirodno suženje negdašnjeg korita Ričine, na si. 4 označeno slovom D.

⁴¹ U svom izvještaju od 1553. godine G. Guistiniano veli da u Ninu živi svega 150 žitelja. J. NOVAK-SAMBRAILO, n. dj.: 168, a F. Nani godine 1583 izvještava da u Ninu postoje smo tri zidane kuće, ostale su kolibe od suhozida i bez vapnene malte, ISTA, n. dj.: 177. I PETRICIOLI, Osvrt na ninske građevine i umjetničke spomenike srednjega i novoga vijeka, *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 16-17, Zadar 1969: 307. F. AMOS-RUBE, Ninske crkve u dokumentima iz godine 1579 i 1603, isti *Radovi*: 551.

⁴² M. NOVAK-SAMBRAILO, n. dj.: 165.

⁴³ ISTA, n. dj.: 170.

⁴⁴ ISTA, n. dj.: 170.

Godine 1346. prevlaka je konačno probijena i na položaju starog drvenog mosta sagrađen je prvi mletački Donji most,⁴⁵ na si. 4 mjesto označeno brojem 1. Da tim građevinskim zahvatom Mlečani nisu obnavljali rimski most, već iz temelja sagradili novi, zidani, dokazuju i različite širine: rimski je most bio širok 296 centimetara, a širi mletački 440 centimetara, si. 8.

Bakrorez G. Camotia, si. 9, što se datira u 1571. godinu prikazuje Nin (Nona) samo s Donjim mostom, a listine spominju daje Nin već 1553. godine imao dva mosta.⁴⁶ Ilije bakrorez G. Camotia izrađen po starijem predlošku, ili ga listine pogrešno datiraju?

Devet stoljeća djelovanja ometane, a ponekad i nabujale rijeke ostavilo je svoj trag i na području sjeveroistočno od grada. Riječni je mulj postupno prekrpio liburnske grobove kao i nekoć obradive površine Nina.

Povećana razina Ričine u njenom donjem toku opkolila je grad sa sviju strana, a za većeg vodostaja počela je plaviti dijelove grada i njegove gnojnice.⁴⁷ Stoga u listinama čitamo da se Nin nalazi u laguni,⁴⁸ drugi usred jezera,⁴⁹ a treći u močvari.⁵⁰

Od ranog srednjeg vijeka, od kas se urušio rimski most i visoki nosač akvedukta Boljkovac-Nin pa sve do kraja mletačke republike, na ovim je stranama moguće pratiti sukob između nekontroliranih prirodnih sila te stručne i organizacijske nesposobnosti i nemara mletačke uprave. Gradnja prvog mletačkog mosta ipak nije na zadovoljavajući način riješila izmijenjenu i sve težu zdravstvenu i prometnu poteškoću Nina koja se stvarala u toku devet i više stoljeća. Tako je postupno nastala baruština i oko sjeveroistočne strane grada onemogućavajući nekoć slobodan i jednostavan pristup najplodnijim poljima i vinogradima u smjeru današnjih Grba.

Već godine 1553. spominje se da Nin ima dva mosta, onaj stariji Donji (Knjeginjin) i drugi Gornji kojim je bila premoštena močvara i novo obilazno korito Ričine.⁵¹ Taj je most na si. 4 označen brojem 3. Ni 100 godina kasnije (1616) listine spominju da su bile restaurirana oba, ali POKRETNIA MOSTA.⁵² Pritajena je rijeka godinama mirovala da bi iznenada, snagom svojih nabujalih voda, rušila sve pred sobom opominjući mještane daje nisu slučajno nazvali RIČINA (augmentativ).^{52a} Možda bi pod pokretnim mostovima trebalo prepoznati ostatke zidanih mletačkih mostova koji su na mjestu oštećenja bili premošteni nekom drvenom konstrukcijom? Taj povijesni podatak djelomice potvrđuje kolorirani crtež Nina G. Justera iz 1708. godine.⁵³ Na si. 10 uočljiva je prije spomenuta istaka D od koje se prema Ninu linearno pružaju tri među sobom razdvojene platforme između kojih protiče Ričina. Da li crtež prikazuje neobičnu konstrukciju pokretnog mosta sastavljenu od tri drvene četvrtaste splavi, ili stanje Donjeg i Gornjeg mosta nakon što je bujica odnijela zidane svođene propuste? Godine 1778., neposredno prije pada Mletačke republike (1797), izvedena je zadnja mletačka obnova Donjeg mosta o čemu govori i natpis.⁵⁴

⁴⁵ L. JELIĆ, Dvorska kapela Sv. Križ u Ninu, Zagreb 1911: 2. ISTI, Spomenici grada Nina, *Vjesnik Hrvatskog arheološkog društva*, sv. 5, Zagreb 1901: 186. Dimenzije obnovljenog Donjeg mletačkog mosta: dužina 70 metara uključivši i nove produžene parapete na kopnenoj strani, širina 440 cm, širina parapeta 39 cm, visina parapeta 80 cm, udaljenost kolovoza do mora 245 cm.

⁴⁶ I. PETRICIOLI, Ikonografija Zadra do pada Mletačke Republike, *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 16-17, Zadar 1969, si. na str. 224.

⁴⁷ M. NOVAK-SAMBRAILO, sp. dj.: 165.

⁴⁸ ISTA sp. dj.: 169.

⁴⁹ ISTA, sp. dj.: 196.

⁵⁰ ISTA, sp. dj.: 175.

⁵¹ L. JELIĆ, sp. dj.: 157. M. NOVAK-SAMBRAILO, sp. dj.: 168.

⁵² ISTA sp. dj.: 178. Sadašnje dimenzije Gornjeg mletačkog mosta: dužina 80 m, širina 492 cm, širina parapeta 38 cm, udaljenost kolovoza do mora svega 150 cm.

^{52a} Pretpostavlja se da je skulptura ugrađena u Donjavratu rimsko božanstvo nmske Ričine kao odvrtačalo (apotropaion),

⁵³ Sliku Justera iz 1708. godine donosi V. MAŠTROVIĆ, Nin od pada Mletačke republike 1797. do 1941. god., *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 16-17, Zadar 1969, si. na str. 224.

⁵⁴ * PETRICIOLI, Osvrt na ninske građevine i umjetničke spomenike srednjega i novoga vijeka, *Radovi Instituta JAZU u Zadru* 16-17, Zadar 1969: 304d.

Slika 11

E. OD DOBA AUSTRIJE DO PRVOG SVJETSKOG RATA (1815-1918)

Nakon pada Mletačke republike i kratkotrajne svega sedmogodišnje francuske uprave (1806-1813) i stari grad Nin dolazi u posjed Austrije.⁵⁵ To je nastupajuće doba prve industrijske revolucije koja je ostavila svoj trag i na ovom području.

Pored velike zaostalosti Austrija je naslijedila i glavnu poteškoću Nina, epidemiju malarije koja se postupno razvijala stoljećima te postala glavnim uzrokom propasti i rustifikacije grada.

Godine 1892 zastupnik J. Biankini tražio je da se prokopa korito Ričine čime bi se snizila razina vode u rijeci, a drenažnim kanalima postupno osušilo močvarno područje.⁵⁶ U međuvremenu se pristupilo masovnom i besplatnom liječenju malarije koromjužnoameričkog drveta (brodykinin) po kojem je lijek i dobio ime. Time se bolest liječila, ali nije bila spriječena.

Krajem prošlog stoljeća A. Laveran i G. B. Grassi objavili su senzacionalno otkriće da malariju ne uzrokuje loš zrak iz močvara (male aria), već složeni ciklus razvoja malaričnog plazmodija, a da je komarac (*anopheles maculipennis*) samo prenosnik te bolesti.⁵⁷ To je otkriće Austrija spremno dočekala i stoga nije prihvatila prijedlog J. Biankinija, već je uz nagovor L. Jelića donijela dalekovidno i najbolje rješenje da se potpuno napusti staro prigradsko korito Ričine. Na potezu od preko 1000 metara otpočeli su hidrograđevinski radovi koji su trajali tri godine (1903-1909).⁵⁸ Od točke što je na si. 3 označena brojem 5 pa sve do Ninskog zaljeva iskopano je novo

⁵⁵ V. MAŠTROVIĆ, sp. dj.: 191d.

⁵⁶ ISTI, sp. dj.: 212.

⁵⁷ A. Laveran je za svoje otkriće godine 1907. dobio

Nobelovu nagradu za medicinu.

⁵⁸ V. MAŠTROVIĆ, sp. dj.: 213. Radovi oko sanacije Ričine koštali su 120 000 austr. kruna, v. bilj. 109.

Slika 12

riječno korito do dubine od skoro dva metra ispod razine mora. Radi širine novog korita od skoro deset metara u Ričinu su mogle ulaziti teretne brodice koje su izvozile ciglu s obnovljene ninske ciglane.⁵⁹ Iskopana zemlja bila je iskorištena za gradnju visokog nasipa uz novu lijevu obalu Ričine koji je sprečavao preljev nabujale rijeke u močvarna područja Nina i za vrijeme velikih i dugotrajnih kiša.

Novo i široko korito Ričine presjekao je prastari put iz Nina u smjeru Grba. Stoga je na mjestu sjecišta novoga korita rijeke i staroga puta Nin dobio još jedan ali željezni most kojeg mještani prozvaše "carskim",⁶⁰ si. 11. Položaj "carskog" mosta označen je na si. 3 brojem 6. Krajem 1983. godine preko oštećenog kolovoza salivena je armirano-betonska ploča.

Odvođenje Ričine izravno u Ninski zaljev, a ne preko Ninske lagune bio je preduvjet spašavanja i preporoda Nina i njegove okoline. Spriječena je daljnja akumulacija riječnoga mulja uokolo grada, a ninski mostovi zaštićeni od razorne snage nabujale Ričine.⁶¹ Novo, široko i duboko ušće Ričine postalo je nova ninska luka gdje su se mogle skloniti brodice zatečene u nevremenu. Prostrano je ušće ujedno iskorišteno i kao utovarna luka za ciglarske proizvode iz obližnje ciglane.⁶² Na akumuliranom riječnom nanosu sjeveroistočno od grada sagrađena je 1956. godine Ninska solana, a zasoljeno zemljište potpuno je onemogućilo razvoj malaričnih komaraca.

⁵⁹ ISTI, n. dj.: 215.

⁶⁰ ISTI, n. dj.: 213 i bilj. 109. Isti spominje i tri drvena mosta, n. dj.: 205, u vezi lova najegulje, zasigurno provizorni drveni mostovi. Dimenzije austrijskog ("carskog") mosta: dužina 20,10 m (između dilatacija), širina 6,20 m, širina

kolovoza 5,00 m, visina kolovoza do mora oko 2,20 m.

⁶¹ Do proboja austrijskog nasipa uz lijevu obalu novosa-građenog korita Ričine (1986) došlo je ne samo radi izuzetno snažne poplave, već i neodržavanja tog nasipa.

⁶² V. MAŠTROVIĆ, n. dj.: 215.

Slika 13

F. OD 1918. DO 1945. GODINE

U tom razdoblju nije učinjeno ništa na održavanju ninskih mostova. Jedino je prilikom gradnje novog cestovnog pravca Nin-Zemnik-Smoković (1925.) bilo tek djelomice sanirano korito Ričine (Miljašić jaruge).⁶³

G. OD 1945. DO 1996. GODINE

Nakon drugog svjetskog rata obnovljeni su porušeni parapeti na Gornjem mostu, a od tri svođena propusta zazidana su dva. Iako je tok Ričine još 1906 bio potpuno skrenut, povećani motorni promet urušio je 1995. godine zadnji ostavljeni svod mosta paje promet do daljnega prekinut. Stoga je istočno uz Gornji most sagrađen široki kameni nasip kao obilaznica oko urušenog Gornjega mosta, si. 12.

Zbog posljedica katastrofalne poplave (1986) promet Donjim mostom bio je potpuno prekinut. Stoga su istočno, pored onesposobljenog Donjeg mosta, sagrađena armirano-betonska postolja na obje obale negdašnjeg korita Ričine i premoštena provizornim željeznim mostom koji je skinut nakon obnove (1988). Te je godine Donji most generalno obnovljen i dodatno učvršćen armirano-betonskim plaštem. I dalje preopterećen teškim motornim vozilima na kolniku su se počela pojavljivati ulegnuća, jer konstrukcija mosta nije nikada bila predviđena za promet teških

⁶³ ISTI, n. dj.: 225.

Slika 14

kamiona. Da bi se Donji most rasteretio, u siječnju 1996. godine postavljen je novi željezni most koji se oslanja na ranija armirano-betonska postolja. Do tog novog mosta napravljen je i kraći cestovni pristup. Položaj tog novog željeznog mosta označen je na si. 4 brojem 7.⁶⁴

ZAKLJUČAK

Duhovna i materijalna ostavština petstoljetnog rimskog djelovanja na ovim stranama, još uvijek zamjetna u ostacima gradskih fortifikacija, urbanizmu i arhitekturi, zatim u ostacima akvedukta, cestogradnjim mostogradnji i pomorstvu, ali i u vjerskom i društvenom pogledu na svijet, korisno je djelovala na hrvatska plemena koja dođoše iz daleka na istočnu obalu Jadrana. Daje na ovom tlu suživot tih dvaju tako različitih ali pomirljivih i tolerantnih naroda i narodnosti bio uspješan dokazuje i nagao procvat mlade hrvatske države.⁶⁵ U Ninu je zatečen najljepši pokretni kameni spomenik iz vremena pokrštavanja Hrvata, čuvena Višeslavova krstionica s početka 9. stoljeća, ukrašena ranohrvatskim pleterom i podužim natpisom.⁶⁶ Već u 9. stoljeću potvrđeno je postojanje Ninske biskupije,⁶⁷ koja je vjerojatno nasljedila teritorijalni okvir ranokršćanske biskupije iz

⁶⁴ Sadašnji željezni most (istočno od Donjeg mosta) dimenzije: dužina 24,80 m, širina 6,10 m, širina kolovoza 3,90 m, visina kolovoza do mora oko 180 cm.

⁶⁵ E. PERIČIĆ, Nin u doba hrvatskih narodnih vladara i njegova statutarna autonomija, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*

16-17, Zadar 1969: 105d. J. LUČIĆ, Nin u IX stoljeću, isti *Radovi*: 375.

⁶⁶ ISTI, n. dj.: 378. E. PERIČIĆ, n. dj.: 115.

⁶⁷ ISTI, n. dj.: 120 i 145.

antičkih vremena. U to je doba Nin postao sjedište Ninske županije i sjelo hrvatskih knezova i kraljeva.⁶⁸

Uspion i razvoj hrvatskog društva na ovim stranama sve su više ometale poteškoće nastale nebrigom mletačke uprave da sanira korito Ričine i spriječi nastajanje ninskih močvara. Stigle su i za Nin kobne posljedice iz vremena turskih osvajanja.⁶⁹ Nekoć istaknuti grad iz rimskog vremena, opkoljen malaričnim močvarama, postao je razoreno selo u izumiranju. Godine 1202 prestao je biti sjelo županije,⁷⁰ a u 19. stoljeću ukinuta je i Ninska biskupija.⁷¹ Uz mnogobrojne vanjske i unutrašnje poteškoće Nin je imao i svog uvijek presporo uočenog neprijatelja, transgresiju svjetskog mora. Pored ranije spomenutih dviju brana, urušenog rimskog mosta i visokog nosača akvedukta preko Ričine, transgresija je kao treća brana dodatno doprinjela daljem zamuljivanju ušća Ričine. Ona je ne samo skraćivala korito rijeke od ušća prema njenim izvorima, već je i sve viša razina mora postupno potopila Ninski zaljev a kasnije i Ninsku lagunu. Tako su djelovanjem više sile некоć riječni mostovi grada Nina postali mostovi preko mora, si. 14.

Stoga ne iznenađuje što je od svih gradova na istočnoj obali Jadranskoga mora sveobuhvatan preporod zapadnog evropskog društva, izražen kroz mnogobrojno duhovno i materijalno stvaralaštvo Renesanse mimoišao stari grad Nin. U njemu nenalazimo mletačku fortifikaciju, nema urbanih inovacija kao i reprezentativnih javnih zgrada kao na primjer u Zadru. Tek je austrijska regulacija hirovite Ričine spasila naselje od zatiranja i stvorila nove i povoljne uvjete za obnovu Nina i njegovih mostova što je uslijedilo tek nakon drugog svjetskog rata.

⁶⁸ V. VALČIĆ, *Granice Ninske županije, Rad JAZU 2000*, Zagreb 1952: 95d. E. PERIČIĆ, n. dj.: 115.

⁶⁹ S. TRALJIĆ, *Nin pod udarom tursko-mletačkih ratova, Radovi Instituta JAZU u Zadru 16-17, Zadar 1969: 529.*

PRILOZI:

- SI. 1 Jadransko more u pleistocenu (O. Opitz)
- SI. 2 Razina mora u holocenu (T. Šegota)
- SI. 3 Područje Nina
- SI. 4 Mostovi grada Nina
- SI. 5 Natpis Gaja Julija Etora
- SI. 6 Ulaz akvedukta u grad
- SI. 7 Drvorez M. Pagana iz 16. st.
- SI. 8 Jugozapadna strana Donjeg mosta (1988)
- SI. 9 Bakrorez G. Camotia Zadra i Nina iz 16. st.
- SI. 10 Kolorirani crtež G. Justera iz 1708.

ILLUSTRATIONS IN TEXT

- Fig. 1 The Adriatic Sea in Pleistocene (O. Opitz)
- Fig. 2 The sea-level in Holocene (T. Šegota)
- Fig. 3 The Nin area
- Fig. 4 The bridges of the town of Nin
- Fig. 5 The inscription of Gaius Julius Aetor
- Fig. 6. The place where the aqueduct enters the town
- Fig. 7 The engraving by M. Pagan, 16. th c.
- Fig. 8 The south-western part of the Lower Bridge(1988)
- Fig. 9 The view of of Zadar and Nin on an engraving by G.Camotio, 16.th c.
- Fig. 10 Coloured drawing by G. Juster from 1708

SI. 11 "Carski" most nakon obnove 1983.	Fig. 11 "The Imperial" bridge after renovation in 1983
SI. 12 Gornji most 1996.	Fig. 12 The Upper Bridge, 1996
SI. 13 Željezni novi most 1996.	Fig. 13 The new iron bridge, 1996
SI. 14 Zračni snimak Nina 1960.	Fig. 14 An aerial photograph of Nin, 1960

SUMMARY

ORIGIN AND DEVELOPMENT OF NIN (Aenona) BRIDGES

The paleogeographic condition of Nin and the transgression of the world seas show that the river at Nin from paleogeographic times until the middle ages flowed only along the southern side of Liburnian Aenona (fig 3). Thus the first Liburnian and the early bridges of Imperial Rome could only have been on the south side of the settlement (fig 4/1).

The fall of the Roman bridge into the river current coupled with the high pier carrying the aqueduct (fig 4, 1 and 2) blocked the river course causing silting, a rise in the water level and the formation of a southern isthmus and marshes which in time surrounded the town (figs 7-9) causing very unhealthy living conditions. This cut short the development of old Croatian Nin which rusticated.

In 1346 the Venetians made a channel through the southern part of the isthmus and built the first Lower Bridge (figs 7-9). Two hundred years later a second Venetian Upper Bridge was built across the swamps of the north-east, (figs 10-12).

When in full spate the river destroyed the stone built bridges. In 1909 the Austrians excavated a new river bed and built a new iron bridge (fig 3/6). Since then the Ričina has bypassed Nin and flows direct into the Nin bay (fig 3). In 1986 the Ričina in full flood broke through the badly maintained Austrian banks and returned to its old course beside Nin, wrecking the Lower Bridge. When it proved impossible to reconstruct the Lower Bridge a new iron bridge was constructed (fig 4/7 and fig 13).

The gradual rise in sea level shortened the river bed which has also contributed to the silting of its lower course. In this way the river bridges of Nin have become sea bridges. (fig 14).

Primljeno 21. V. 1996.

Prihvaćeno 18. VIII. 1996.

ZDENKA DUKAT - IVAN ŠARIĆ

Arheološki muzej u Zagrebu,
Trg Nikole Šubića Zrinskog 19
Ministarstvo kulture Republike Hrvatske
Trg Burze 6
HR 10000 ZAGRB

RIMSKA ŠTEDNA KASICA IZ SISKA

UDK 738.8:737.123 (36) "+2"

Izvorni znanstveni rad

U članku se govori o rimsko štednoj kasici nađenoj prilikom zaštitnih arheoloških iskopavanja vršenih tijekom god1990. Kasica je sadržavala 41 novac (sve antoninijani, od Galijena do Tetrika I.) iz III. stoljeća Rimskog carstva.

Zaštitna arheološka istraživanja provedena u Sisku na području građevinske parcele u ulici Maršala Tita br. 10 (danas ulica Antuna i Stjepana Radića), vršena su tijekom veljače i ožujka 1990. god., a zbog izgradnje novog stambenog objekta u tom prostoru¹ (sl. 1). Tijekom istraživanja, čije ćemo rezultate, premda sa zakašnjenjem, u cijelosti uskoro objelodaniti, nađen je i čitav niz vrlo zanimljivih pokretnih nalaza, među kojima i zemljana posuda - štedna kasica, što ju ovdje, uz njen saržaj, zasebno objelodanjujemo.

Nađena je na dubini od 1,90 cm na ostacima antičkog zida građenog od kvadratne rimske opeke (sl. 2). Zatečena je razbijena sa četrdestjednim novcem, koji su ostali ležati na dnu posude (sl. 3). Kasica je izrađena na lončarskom kolu iz kvalitetne, svjetlo smeđe gline. Kruškolikog je oblika i ravna dna. S gornje strane formirano je plitko udubljenje s prorezom za ubacivanje novca² (T. 1). S obzirom da je zatečena razlomljena, bilo je moguće uočiti jedan zanimljiv detalj. Kasica je, naime, bila izrađena s kružnim otvorom na svom dnu, koji je s vanjske strane bio naknadno zatvoren nalijepljenim slojem gline, te je tek potom cijela posuda pečena (T. 2, 1,2). Bez sumnje se radilo o rješenju, koje je u datom trenutku omogućavalo otvaranje kasice uz izbjegavanje razbijanja cijele posude. Jer, nalijepljen tanki sloj gline i danas se doima lako odjeljiv od dna posude. Po svemu sudeći, ovo zanimljivo rješenje za otvaranje naše kasice, nije nikad korišteno. Premda smo je zatekli razbijenu, to, bez sumnje, nije učinjeno s namjerom da se dođe do njenog sadržaja. Razbijena je slučajno, vjerojatno u okolnostima u kojima je stradao i objekt u kojem je nađena. Možda je bila skrivena u podu objekta na čijem je temeljnom zidu i otkrivena. Nekadašnji ju je vlasnik ili zaboravio, ili je u takvim okolnostima napustio svoje prebivalište, da nije imao vremena ponijeti kasicu i svoju uštedu.

¹ Zaštitnim arheološkim radovima rukovodio je Ivan Šarić, arheolog-konzervator Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu. U ekipi su bili arheolozi: Tanja Lolić, Boris Mašić, Zdenko Burkovski (kustos sisačkoga muzeja) te studenti arheologije. Ovom prilikom svima zahvaljujemo na suradnji.

² kasica: vis. 9 cm; šir. 11 cm; pr. dna 6,5 cm; duž. otvora za ubacivanje novca: 2,9 cm; šir. otvora O, 4 cm. Primjerci vrlo slični našoj kasici javljaju se gotovo na čitavom području nekadašnjeg Rimskog carstva (npr. *Das Fenster*, Köln 1957)

Odgovore na ta i ostala pitanja vezana uz nalaz štedne kasice, koliko god bila zanimljiva, nikad nećemo u potpunosti saznati. Od tada do danas prošlo je punih 1722. godina i mnogo se toga promijenilo. Ostala je nepromijenjena čovjekova potreba da štedi danas za sutra. U toj želji izmislio je i posudu za takvu namjenu, koja se, sudeći i po našoj kasici, nije bitno izmijenila ni po obliku ni po materijalu od kojeg je izrađena ni po funkciji do danas.

U Arheološkome muzeju u Zagrebu čuvaju se, također, dvije štedne kasice nađene u Sisku, što bi moglo upućivati na neku lokalnu radionicu čija je proizvodnja pokrivala potrebe ondašnjih štediša³ (T. 3 a, b).

Sadržaj naše štedne kasice skupni je nalaz antoninijana sljedećih careva:

Galijen, 253-268.	11kom
Klaudije II. Gotik, 268-270.	14 "
komemorativni novci Klaudija II.	6 "
Tetrik I., 270-273.	9 "
prekov	1 "
Ukupno	41 kom

Pregledajući numizmatičku zbirku Arheološkoga muzeja u Zagrebu, koje je temelj baš materijal nađen u Sisku i okolici, a posebno skupne nalaze, moramo, nažalost, ustvrditi gotovo potpunu prazninu. Ne samo da nemamo nijednu ostavu nego su i podaci o njima minimalni. Takav se specifičan oblik nalaza na ovom području samo spominje, a, naspram ostalih sadržaja antičke Siscije, uistinu nema razloga zaključiti da ih nije bilo. Razlog bi tome bio uglavnom uobičajen: ili su završavali u privatnim zbirkama, ili su pak, što je češće, novci raznošeni pojedinačno. Zapanjuje da do danas imamo evidentirana samo četiri skupna nalaza iz vremena Rimskog i dva iz Bizantskog carstva. Između njih svakako je najpoznatiji onaj nađen 1953., u ondašnjoj ulici Socijalističkoga saveza, s cca 2000 argentea I. tetrahije, zakopanih 295/6.⁴ O tom je nalazu mnogo pisano dok se preostala tri samo spominju⁵.

Ovaj je nalaz sastavom zastupljenih vladara malo rjeđi: naime, ne samo na području grada Siska nego ni cijelog ovoga područja Panonije nije zabilježen ni jedan s tako kratkim vremenskim rasponom. Razlog je tome, doduše, i malen broj komada, samo 41: ipak je to sadržaj jedne štedne kasice. Međutim, ostave koje sadržavaju većim dijelom novce Galskog protucarstva poznate su, što

³a) vis: 6 cm; šir: 8 cm; pr. dna: 4,2 cm

b) vis: 8 cm; šir: 14 cm; pr.dna: 7 cm; u njoj je nađen as Marka Aurelija

⁴ između ostalih: KOLAR, Đ. Skupni nalaz rimskog novca I. tetrahije - Sisak 1953. Sarajevo 1954; BROZ, P. Nalaz rimskog novca (argenteusa) I. tetrahije u Sisku 6.5. 1953. *Numizmatičke vijesti* II/5, 1955; JELOČNIK, A. 1961. Najdba argenteusov zgodnje tetrahije v Sisku, *SITULA* 3; isti 1972., 1974.; DUKAT-MIRNIK, *Numizmatika* VI, Zagreb 1978; MIRNIK, I. *BAR* 1981: br. 218.

⁵ a) 1912. iz Kupe, cca 30 kom. (rimski republikanski, barbarske imitacije, zajedno s keltskim, tračkim, epirskim novcem

b) 1940. u Kačićevoj ulici (Julija Mamea, Pupijen, Klaudije II., Aurelijan, Prob, Karin), raspršen, samo podaci iz Arhiva Arheološkoga muzeja u Zagrebu; DUKAT-MIRNIK, *Numizmatika* VI, Zagreb 1978.

c) 1986. na pretpostavljenom mjestu pod imenom "kovnica" (još nedokazano); nađena su 152 sitna brončana novca Valentinijana I. i Valensa, rasuta na vrlo malom prostoru, te su najvjerojatnije bili sadržaj jedne kesice; većina ima tragove gorenja uglavnom na samo jednoj strani, inače su u cjelini dobro sačuvani; pretežno sisačka kovnica. Podaci su o ovom nalazu dobiveni usmeno. Neke sam novce vidjela, i bili su ponuđeni na otkup našoj zbirci s drugim materijalom, ali je, nažalost, jer je tražen suviše velik iznos, sve propalo.

Slika 1

je i razumljivo, npr. na području Portugala, Španjolske, Francuske, Vel. Britanije⁶. Kod nas pak, s obzirom na brojčanu zastupljenost protucarskog novca u njima, nailazimo samo na one koje sadrže po nekoliko primjeraka⁷.

Vjerojatno je i čista slučajnost što među pojedinačnim novcima iz iskopa u toj istoj kampanji⁸ nije nađen ni jedan primjerak galskih careva, dok u zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu iz Siska imamo inventiranih 29 antoninijana, i to, uglavnom, nađenih prigodom jaružanja Kupe⁹.

⁶ npr. *Coin Hoards VII: The Royal Numismatic Society*, 1985

⁷ DEMO, Ž. 1981, *Numizmatičke vijesti* 35:11-29

⁸ ova je ostava nađena prilikom zaštitnih sistematskih istraživanja; u iskopu je pojedinačno nađeno 77 uglavnom dosta loših komada; od njih se moglo kataloški odrediti 50, a

preostalih 27 samo okvirno (neki su među njima i gorjeli). Vremenski im je raspon od najranijeg, legijskog denara Marka Antonija iz I. st. pr. Kr., pa tijekom svih stoljeća Rimskoga carstva do najkasnijeg, iz doba Teodozija I. Sav je materijal pohranjen u Gradscome muzeju u Sisku.

⁹ sveukupno 29 kom: Postum 3, Viktorin 1, Tetric I. 18,

Slika 2

Oko sredine III. st. Rimsko carstvo ima vrlo ratoborne susjede. Barbarski narodi navaljuju sa svih strana te tadašnji car Valerijan, kao najbolje rješenje, uzima za suvladara sina Galijena kako bi uz njegovu pomoć spasio carstvo i održao sigurnost granica. Dok on ratuje s Perzijancima, na Rajni počinju ratne pohode germanska plemena. U tako teškoj situaciji Valerijan preuzima obranu istočnih dijelova carstva, a njegov sin Galijen zapadnih. Valerijan biva zarobljen od Perzijanaca i umire u zarobljeništvu, dok Galijen i dalje pokušava srediti odnose s Germanima. Usred tih neprilika, zapovjedniku dijela vojske, Postumu, polazi za rukom poraziti Germane na Rajni, pa

Tetrik II. 7 kom; jaružanja su se obavljala gotovo svake godine kad je vodostaj Kupe bio nizak, a materijal izvađen tom prigodom bio je izvrsno očuvan; po našim arhivskim podacima, najviše nam je novaca dostavljeno jaružanjima od 1911. do 1913.

Slika 3

iskorištava svoj uspjeh te odcjepljuje od Rimskoga carstva Hispaniju, Britaniju, Galiju i dio Germanije. Te provincije naziva Galskim carstvom, a sebe proglašava carem. Tako potkraj 259. i početkom 260. god. počinje otprilike petnaestogodišnje trajanje toga carstva, od kojega Rimu prijeti najveća opasnost. Uz to, oko 270. god., Rimsko carstvo pogađa još jedna nedaća, vojska je proširila kugu po Balkanu i Panoniji. U toj epidemiji, uz brojno stanovništvo i vojsku, stradava i Klaudije II., Galijenov nasljednik. Za njegova postojanja Galskim carstvom upravljala je nekolicina careva, dok posljednji, Tetrik I., polovicom 274. god. u odlučujućoj bitki biva poražen od vrlo sposobnog vladara Aurelijana, koji tako vraća područje propalog Galskoga carstva Rimskom imperiju.

Takva se burna ratna zbivanja uvijek odražavaju u monetarnim emisijama. Ovaj nalaz može poslužiti kao dobar pokazatelj prilika u jednom, za Rimsko carstvo možda najtežem periodu borbe za opstanak. Za trajanja velikih ratnih pohoda potrebno je kovati veće količine novca nego u mirno doba, kako bi se mogla isplaćivati mnogobrojna vojska. Stoga ne samo da kvaliteta metala postaje sve lošijom nego i novac gubi zajamčenu težinu. Kovnice su preopterećene poslom, one vremenski ne stižu zadovoljiti sve potrebe, a za obučavanje novih gravera nema vremena. Zbog svega se toga javljaju iregularne kovnice, s vrlo lošim emisijama, gotovo iz nepismeno napravljenih kalupa za novce. Kao što je već spomenuto, zbog preopterećenosti i u postojećim kovnicama izrađuje se vrlo loš novac. Likovi na novcu ne sliče onima koje bi trebali prikazivati, a legende su nečitke. To se najbolje vidi na novcima Tetrika I., za koje su kalupi izrađeni doista nespretno i neznački. Galijenovi su antoninijani u ovoj ostavi uglavnom svi kovani u rimskoj kovnici, osim br. 10, koji je izišao iz sisačke (SALVS AVG), i br. 1 iz milanske (AETERN AVG). Težine im variraju. Već se primjećuje pad, uz kvalitetu, i težine. Reversi novaca rimske kovnice sa životinjama, iz

posljednjih dviju godina vladavine Galijena, kvalitetniji su od ostalih (br. 2,3,4 i 5). Njegov nasljednik Klaudije II. Gotik ovdje je zastupljen uobičajenim novcima. Nema nijednoga s podsjetnikom na njegove pobjede nad Gotima. Brat mu Kvintil, koji je vladao vrlo kratko, javlja se samo s posthumnim novcima bratovima (br. 26-31., *DIVO CLAVDIO-CONSECRATIO*, oba tipa, sa žrtvenikom i s orlom). Na njima se vidi vrhunac krize u Rimskome carstvu, i u težini i u kvaliteti metala. Posljednji su novci galskoga cara Tetrika I., 9 primjeraka. Sve su ih loše iskovali, vjerojatno nestručni kovničari, a očito je i inflacija dosta utjecala na njihov izgled i kvalitetu.

Zastupljene su dvije regularne galske kovnice, Treveri i Colonia Agrippina, a dva su komada, br. 37 i 41., potpuno "barbarizirana".

1. Trier - Augusta Treverorum,

br. 33 (Rv. *LAETITIA AVGG*), Elmer 787, 5. emisija- kraj 273.

2. Köln - Colonia Claudia Augusta Agrippinensium (ili Colonia Agrippinensis), br. 34, 35 (*PAX AVG*), Elmer 775, 6. emisija - početak do kraja 273.

br. 38 (*VICTORIA AVG*), Elmer 765, 3. emisija - kraj 270. do sredine kraja 272.

br. 39, 40 (*VIRTUS AVGG*), Elmer 780, 7. emisija - početak sredine 274., *terminus ante quem non* (rv. br. 40 barbariziran)

br. 37,41 su potpuno barbarizirani i vjerojatno su proizvod neregularne kovnice

	Milano	Rim	Sisak	Trier	Köln	Neodređeni
Galijen	1	9	1			
Klaudije II.	1	11	2			
Komemorativni	4	2				
Tetrik I.				1	5	3
Prekov						1
	6	22	3	1	5	4

Prema najkasnijem novcu Tetrika I., iz 7. emisije prema Elmeru, vlasnik je svoju, ne baš bogatu uštedu, pohranio potkraj 274. godine.

K A T A L O G

GALIJEN, 253 - 268.

1. Av: *GALLIENVS AVG* - glava cara sa zrakastom krunom desno

Rv: *AETERN AVG* - Sol uzdignute ruke stoji lijevo i drži kuglu

Antoninijan, milanska kovnica, pr: 17x18 mm; tež: 2,45 g.

RIC 465a (C 35)

2. Av: *GALLIENVS AVG* - carevo poprsje sa zrakastom krunom desno

Rv: *DIANAE CONS AVG*, u egzergu XII - antilopa u pokretu lijevo

Antoninijan, rimska kovnica, pr: 23,5x22 mm; tež: 3,01 g.

RIC 181 (C 165-167)

3. Kao br. 2

Rv: u egzergu Σ

Pr: 19,5x21 mm; tež: 2,53 g.

4. Av: GALLIENVVS AVG - glava cara sa zrakastom krunom desno

Rv: DIANA CONS AVG - jelen desno

Antoninijan, rimska kovnica, pr: 20x23; tež: 2,91 g.

RIC 178-179 (C 157)

5. Kao br. 2

Rv: u egzergu Γ

Pr: 19x21 mm; tež: 3,06 g.

6. Av: GALLIENVVS AVG - glava cara sa zrakastom krunom desno

Rv: IOVI CONSERVAT, d. u polju N - Jupiter stoji lijevo, drži munju i skeptar.

Antoninijan, rimska kovnica, pr: 20x23 mm; tež: 3,51 g.

RIC 210 (C 361)

7. Av: GALLIENVVS AVG - glava cara sa zrakastom krunom desno

Rv: IVN /ONI CONS/ AVG, u egzergu Δ - koza u pokretu nalijevo

Antoninijan, rimska kovnica, pr: 18x19 mm; tež: 2,07 g.

RIC 224 (C 419)

8. Av: GALLIENVVS AVG - glava cara sa zrakastom krunom desno

Rv: MARTI PACIFERO, l. u polju H - Mars stoji nalijevo okrenut, drži grančicu masline, štit i koplje.

Antoninijan, rimska kovnica, pr: 17x20,5 mm; tež: 2,6 g.

RIC 236 (C 617)

9. Av: IMP GALLIENVVS AVG - glava cara sa zrakastom krunom desno

Rv: PAX AETERNA AVG, l. u polju Δ - Paks stoji lijevo, drži grančicu masline i skeptar.

Antoninijan, rimska kovnica, pr: 17x18 mm; tež: 2,32 g.

RIC 252 (C 716, 719)

10. Av: GALLIENVVS AVG - glava cara sa zrakastom krunom desno

Rv: SALVS AVG - Salus stoji lijevo, drži skeptar i hrani zmiju na žrtveniku.

Antoninijan, sisačka kovnica, pr: 17x18 mm; tež: 2,14 g.

RIC 581 (C 934)

11. Av: GALLIENVVS AVG - glava cara sa zrakastom krunom desno

Rv: VBERITAS AVG, d. u polju E - Uberitas stoji lijevo, drži kesu i rog obilja.

Antoninijan, rimska kovnica, pr: 17x20 mm; tež: 1,78 g.

RIC 287 (C 1012, 1013)

KLAUDIJE II. GOTIK, 268 - 270.

12. Av: IMP CLAVDIVS PF AVG - carevo poprsje sa zrakastom krunom u oklopu desno

Rv: FELIC TEMPO, u egzergu T - Felicitas stoji lijevo, drži kaducej i skeptar.

- Antoninijan, milanska kovnica, pr: 19x20,5 mm; tež: 2,66g.
RIC 145, T VI/83 (C 74)
13. Av: IMP CLAUDIVS AVG - carevo poprsje sa zrakastom krunom u oklopu desno
Rv: FORTVNA REDVX, I. u polju Z - Fortuna stoji lijevo, drži kormilo i rog obilja.
Antoninijan, rimska kovnica, pr: 19x21 mm; tež: 2,99 g.
RIC 41 (C 104)
14. Kao br. 13
Av: glava cara sa zrakastom krunom desno
Rv: desno u polju Z
Pr: 17x19 mm; tež: 3,20 g.
15. Av: IMP C CLAUDIVS AVG - glava cara sa zrakastom krunom desno
Rv: GENIVS AVG, d. u polju Γ - Genije stoji lijevo kraj žrtvenika, drži pateru i rog obilja.
Antoninijan, rimska kovnica, pr: 19x20,5 mm; tež: 2,56 g.
RIC 45 (C 110)
16. Av: IMP C CLAUDIVS AVG - carevo poprsje sa zrakastom krunom u oklopu desno
Rv: IO (VI) VICTORI - Jupiter stoji lijevo, drži munju i skeptar
Antoninijan, rimska kovnica, pr: 19x22,5 mm; tež: 2,24 g.
RIC 54 (C 130)
17. Av: IMP CLAUDIVS AVG - carevo poprsje sa zrakastom krunom u oklopu desno
Rv: LAETITIA AVG, u polju d. II - Leticija stoji lijevo, drži vijenac i rog obilja.
Antoninijan, sisačka kovnica, pr: 19,5x23 mm; tež: 1,95 g RIC 181 (C 139)
18. Av: IMP CLAUDIVS AVG - glava cara sa zrakastom krunom desno
Rv: P (ROVID) ENT AVG, d. u polju XII - Providencija stoji lijevo prekrivenih nogu i naslanja se na stup; drži štap i rog obilja.
Antoninijan, rimska kovnica, pr: 18x19 mm; tež: 2,86 g.
RIC 92 (C 233)
19. Av: (IMP CLA) VDIVS AVG - glava cara sa zrakastom krunom u oklopu desno
Rv: VBE (RITAS AVG) - Uberitas stoji lijevo, drži kesu i rog obilja
Antoninijan, sisačka kovnica, pr: 18x21,5 mm; tež: 1,99g.
RIC 193 (C 286)
20. Av: IMP C CLAUD (IVS AVG) - glava cara sa zrakastom krunom desno
Rv: VICTORIA AVG - Viktorija stoji lijevo, drži vijenac i palmu
Antoninijan, rimska kovnica, pr: 16x17 mm; tež: 2,72 g.
RIC 104 (C 293)
21. Kao br: 20
Pr: 17x18 mm; tež: 2,70 g.
22. Av: IMP C CLAUDIVS AVG - carevo poprsje sa zrakastom krunom u oklopu desno
Rv: VIRTVS AVG - vojnik stoji lijevo, drži grančicu i koplje; do nogu štit.

- Antoninijan, rimska kovnica, pr: 19x22,5 mm; tež: 1,77 g.
RIC 109 (C 313)
23. Kao br. 22
Pr: 19x22,5 mm; tež: 2,59 g.
24. Kao br. 22
Pr: 17x18 mm; tež: 2,16 g.
25. Av: IMP CLAUDIVS AVG - glava cara sa zrakastom krunom desno
Rv: kao br. 22
Antoninijan, rimska kovnica, pr: 18,5x20,5 mm; tež: 2,33 g
RIC 110 (C 414)
Komemoracijski novci s CONSECRATIO na reversu
26. Av: DIVO CLAUDIO - glava cara sa zrakastom krunom desno
Rv: CONSECRATIO - žrtvenik
Antoninijan, milanska kovnica, pr: 16x16,5; tež: 1,72 g.
RIC 261 (C 51)
27. Kao br. 26
Pr: 15x16,5 mm; tež: 2,11 g.
28. Kao br. 26
Pr: 14x15 mm; tež: 0,96 g.
29. Kao br. 26
Pr: 12,5x16 mm; tež: 2,02 g.
30. Kao br. 26
Rv: orao glave okrenute nalijevo
Rimska kovnica, pr: 15,5x17 mm; tež: 2,00 g.
RIC 265 (C 44)
31. Kao br. 30
Rv: orao glave okrenute nadesno
Pr: 13x15 mm; tež: 1,46 g.
32. Prekov (IOVI CONS - CONSECRATIO, jelen i orao)
Pr: 20x22 mm; tež: 2,47 g.
TETRIK I., 270 - 273.
33. Av: IMP TETRICVS PF AVG - carevo poprsje sa zrakastom krunom u oklopu desno
Rv: (LAETITIA AVGG) - Leticija stoji lijevo, drži vijenac i sidro.
Antoninijan, pr: 17x18 mm; tež: 2,62 g.
RIC 87 (C 71)
34. Av: IMP C TE (TRICVS PF AVG) - carevo poprsje sa zrakastom krunom i plaštem desno
Rv: P (AX A) VG - Paks stoji lijevo, drži grančicu masline i skeptar.
Antoninijan, pr: 15,5x16,5 mm; tež: 1,84 g.

RIC 100 (C 95)

35. Kao br. 34

Pr: 17,5x18,5 mm; tež: 1,96 g.

36. Av: IMP TETRICVS PF A (VG) - glava cara sa zrakastom krunom u plaštu desno

Rv: PAX AVGG - Paks stoji lijevo, drži grančicu masline i skeptar.

Antoninijan, pr: 17 mm; tež: 2,87 g.

RIC 106 (C 111)

37. Av: IMP (C TETRI) CVS PF AVG - glava cara sa zrakastom krunom desno

Rv: (S) PE ..... ženski lik stoji lijevo, drži grančicu i kormilo ili sidro

Antoninijan, pr: 15x16 mm; tež: 2,31 g.

RIC nema; C nema

38. Av: IMP C TE..... carevo poprsje sa zrakastom krunom i plaštem desno

Rv: VICTORIA AVG - Viktorija u pokretu lijevo, drži vijenac i palmu

Antoninijan, pr: 18,5x20 mm; tež: 2,32 g.

RIC 140 (C 190)

39. Av: (IMP TETRIC) VS AVG - carevo poprsje sa zrakastom krunom i plaštem desno

Rv: (VIRT) VS AVG - vojnik s kacigom stoji desno, drži koplje i naslanja se na štit.

Antoninijan, pr: 17x18 mm; tež: 2,13 g.

RIC 147 (C 199)

40. Av: IMP C T (ETRIC) VS AVG - carevo poprsje sa zrakastom krunom u plaštu desno

Rv: ....ITIS AVGG - vojnik s kacigom stoji lijevo, naslanja se na štit i drži koplje

Antoninijan, pr: 15x16,5 mm; tež: 1,56 g.

RIC 148 (C 2).

41. Kao br. 39.

Pr: 15x16,5 mm; tež: 1,25 g.

OPIS TABLI:

Tab. 1: kasica, pogled s tri strane

Tab. 2, slika 1-2: dno kasice

Tab. 3, a i b: kasice iz Numizmatičke zbirke Arheološkog muzeja u Zagrebu

LITERATURA

1. CRAWFORD, H.M. 1983. *Roman Imperial Coinage*, I-II. Cambridge, 1983.

2. COHEN, H. *Description historique des monnaies frappées sous l'empire romain*, I-VIII. Paris, 1880.

3. *The Roman Imperial Coinage*, I-X. London, 1968 i d.

4. ELMER, G. Die Münzprägung der gallischen Kaiser in Köln, Trier und Mailand. *Bonner Jahrbücher*, 146/1941.

SUMMARY
ROMAN SAVINGS BOX FROM SISAK

During archeological work in Sisak (Roman *Siscia*) in 1990 a number of artifacts were found among them a very interesting ceramic Roman savings-box. When found it was broken but with its savings of 41 Roman coins intact, lying on the bottom. The box is made of light grey clay and is pear shaped with a slot for putting in money. On the bottom is a circular opening closed with a layer of clay presumably for emptying the box without breaking it. Two other similar examples have been found in Sisak and are in the Zagreb Archeological Museum which suggests that there may have been a local workshop for producing them in the town.

The coins in the box are ntoniani minted during the reign from Galuntie the reign of Tetricus I 19/01/97 In quality and date of issue they show the general conditions in the Roman Empire about the middle of the third century when it was menaced by the barbarian invasions. Such events were always reflected in money as is clearly shown by our savings-box. The quality of the metal is bad, the moulds were clumsily and unprofessionally made, and the coins vary in weight. They clearly mirror a time of crisis in the empire, a time when there was obviously a need to coin more money than in peacetime so that the army could be paid. The results was poor quality metal and moulds. The last dated coins suggest that the owner hid his, not very considerable, savings at the end of the third century.

Rukopis primljen 6. XI. 1995.

Rukopis prihvaćen 20. XI. 1995.

Tabla 1

Tabla 2

Tabla 3

DARKO PERIŠA

Spinčićeva 5
HR 10000 Zagreb

RIMSKI CARSKI NOVCI S HANIŠTA U BANJALUCI

UDK 737.1(439.55)"01-04"

Stručni rad

U ovom radu autor obrađuje rimske carske novce koji su nađeni prilikom arheoloških iskopavanja na lokalitetu Hanište u Banjaluci. Novci su obrađeni statistički, metrološki i kataloški. Uzsvakinovac donesenje i podatak o položaju u kojem je nađen.

Lokalitet Hanište u Banjaluci nalazi se na blago zaravnjenom prostoru uz desnu obalu riječice Crkvene. Lokalitet je sastavni dio urbane jezgre Banjaluke na čijem se prostoru nalazilo antičko naselje *Castra*.

U razdoblju od 1985. do 1986. godine na tom lokalitetu izvedena su zaštitna arheološka iskopavanja većeg opsega.¹ Prilikom tih radova nađena su 43 primjerka rimskog carskog novca koji se obrađuju u ovom radu.

Skoro svi novci nađeni su u antičkom kulturnom sloju. Jedino su dva novca (redni brojevi 7 i 16) nađena na površini gdje su slučajno dospjeli iz antičkog sloja u vrijeme intenzivnih građevinskih radova u kasnijim razdobljima na tom lokalitetu.

Novci su većinom dobro očuvani. Od ukupnog broja, 11 novaca je zbog loše očuvanosti sasvim neodređeno (red. br. 33-43).² Te novce, uzimajući u obzir njihove promjere, možemo opredjeliti kao antoninijane, folise ili centenijonale i datirati ih u 3. i 4. stoljeće nove ere.

Za šira razmatranja u obzir su uzeti samo odredljivi novci. Njihova statistika je ovakva:

NOVCI PO STOLJEĆIMA

2. stoljeće	- 1 kom.
2/3. stoljeće	- 1 kom.
3. stoljeće	- 18 kom.
3/4. stoljeće	- 1 kom.
4. stoljeće	- 11 kom.

¹ D. PERIŠA, 1994: 48-52. Tu se nalazi i plan lokaliteta kojim se treba koristiti i u ovom radu zbog određivanja kvadrata u kojima su novci nađeni.

² Četiri novca iz te skupine (red. br. 36-39) prilikom konzervacije su se zbog krajnje loše očuvanosti potpuno raspala.

NOVCI PO NOMINALIMA

denar	- 3 kom.
sestercij	- 1 kom.
as	- 2 kom.
antoninijan	- 14 kom.
folis	- 6 kom.
centenijonal	- 3 kom.
polucentenijonal	- 1 kom.
neodređeni iz 4. stoljeća	
(folisi ili centenijonali)	- 2 kom.

NOVCI PO VLADARIMA

Faustina Starija	- 1 kom.
Karakala	- 1 kom.
Plautila	- 1 kom.
Elagabal	- 1 kom.
Aleksander Sever	- 1 kom.
Gordijan III	- 1 kom.
Herenija Etruscila	- 1 kom.
Decije II	- 1 kom.
Trebonijan Gal	- 1 kom.
Galijen	- 4 kom.
Salonina	- 1 kom.
Klaudije II	- 3 kom.
Karin	- 1 kom.
Galerije	- 1 kom.
Konstantin I	- 2 kom.
Konstans	- 1 kom.
Konstancije II	- 1 kom.
Obitelj Konstantina I	- 2 kom.
neodređeni iz 3. stoljeća	- 2 kom.
neodređeni iz 4. stoljeća	- 5 kom.

NOVCI PO KOVNICAMA

<i>Roma</i>	- 15 kom.
<i>Siscia</i>	- 4 kom.
<i>Asia Minorum</i>	- 1 kom.
<i>Thessalonica</i>	- 1 kom.
<i>Viminacium</i>	- 1 kom.
neodređeni iz 3. stoljeća	- 3 kom.

neodređeni iz 3/4. stoljeće - 1 kom.

neodređeni iz 4. stoljeća - 6 kom.

METROLOGIJA

Tri novca su srebrna (red. br. 2-4), dva su bakrena (red. br. 1 i 8), a ostali su brončani. Dva brončana novca (red. br. 6 i 9) na sebi imaju i tragove srebrene prevlake. Denar cara Karakale (red. br. 2) ima finoću srebra 900 ‰, denar carice Plautile (red. br. 3) 925 ‰, a denar cara Elagabala (red. br. 4) 850 ‰. Ostale metrološke karakteristike novca donesene su u katalogu uz svaki primjerak posebno.³

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Najstariji novac nađen na lokalitetu Hanište je komemotativni as Faustine Starije (red. br. 1) koji je u njezinu čast kovao njezin suprug Antonin Pije u vremenu poslije 141. godine. Ne uzimajući u obzir denar cara Karakale (red. br. 2) iz 199-200. godine, to je jedini novac iz 2. stoljeća. Novac je uslijed dugotrajnog optjecaja dosta izlizan, te je tu sasvim sigurno dospjeo mnogo vremena poslije vladavine Antonina Pija.

Ostali novci su iz 3. i 4. stoljeća. To nam pokazuje daje najveći optjecaj novca, pa prema tome i najintenzivniji život na tom lokalitetu bio u to doba što nam potvrđuju i ostali arheološki nalazi. Među novcima iz 3. stoljeća dominiraju primjerci iz kovnice *Roma*, a među novcima iz 4. stoljeća iz kovnice *Siscia*.

Najmlađi sigurno ustanovljen novac nađen na lokalitetu Hanište je centenijonal tipa *GLORIA ROMANORVM* (red. br. 29). Novac je dosta izlizan tako da se ne može odrediti kojem vladaru pripada. Takvi novci kovani su u velikim količinama u posljednjim desetljećima 4. i prvim desetljećima 5. stoljeća, najprije za Valentinijana I, Valensa i Gracijana, a zatim za Teodozija I, Honorija i Arkadija. Taj primjerak također pripada nekome od tih careva.

Nekoliko novaca iz 4. stoljeća jako je izlizano što nas upućuje na mogućnost da su se zadržali u optjecaju i poslije kraja tog stoljeća.⁴

³ Ovom prilikom zahvaljujem se mojem ocu Jakovu Periši, višem inspektorcu Državnog zavoda za normizaciju i mjeriteljstvo Republike Hrvatske u Zagrebu, na dragocjenoj pomoći pri određivanju metroloških karakteristika novca obrađenog u ovom radu.

⁴ Ovom prilikom zahvaljujem se Zdenki Dukat, muzejskom savjetniku Arheološkog muzeja u Zagrebu, na vrijednim sugestijama koje mi je dala prilikom pisanja ovog rada.

KATALOG

1. Nominal: as

Vladarica: Faustina Starija

Avers: DIVA FAVSTINA

Poprsje vladarice u plaštu na desno. Kosa spletena na tjemenu glave.

Revers: (AVGVSTA)

Vesta stoji na lijevo. Desnu ruku je podignula, a u lijevoj ruci drži paladij. S lijeve strane žrtvenik. U lijevom i desnom polju S C.

Kovnica: *Roma*⁵

Godina: poslije 141.

Promjer: 27 mm

Težina: 9,7 g

Novac je nađen u kvadratu EIV 1 na dubini 0,4-0,5 m.

2. Nominal: denar

Vladar: Karakala

Avers: ANTONINVS AVGVSTVS

Poprsje vladara u oklopu i platu na desno. Na glavi lovorov vijenac.

Revers: BONVS EVENTVS

Bonus Eventus stoji na lijevo. U desnoj ruci drži pateru, a u lijevoj ruci dva klasja žita.

S lijeve strane žrtvenik.

Kovnica: *Roma* (T. 1, I)⁶

Godina: 199-200.

Promjer: 19,5 mm

Težina: 1,9 g

Novac je nađen u kvadratu A III 3 na dubini 0,5-0,6 m.

3. Nominal: denar

Vladarica: Plautila

Avers: PLAVTILLAE AVGVSTAE

Poprsje vladarice u platu na desno. Kosa spletena na potiljku glave.

Revers: PROPAGOIMPERI

Karakala stoji na desnoj strani; u lijevoj ruci drži rotulus i rukuje se s Plautilom koja stoji na lijevoj strani.

Kovnica: *Roma* (T. 1,2)⁷

Godina: 202-205.

Promjer: 19,5 mm

Težina: 2,6 g

Novac je nađen u kvadratu B II 23 na dubini 0,6-0,7 m.

⁵ Najbliže: RIC III, 168, br. 1180.

⁷ RICIV/1,269, br. 362.

⁶ RICIV/I,217, br. 33

4. Nominal: denar

Vladar: Elagabal

Avers: IMP ANTONINVS PIVS AVG

Poprsje vladara u plaštu na desno. Na glavi lovorov vijenac.

Revers: ABVNDANTIA AVG

Abundancija oslonjena na stup, stoji na lijevo. Prosipa iz roga obilja. U lijevom polju zvijezda.

Kovnica: *Roma* (T. 1,3)⁸

Godina: 218-222.

Promjer: 18,5 mm

Težina: 1,9 g

Novac je nađen u kvadratu A110 na dubini 1-1,1 m.

5. Nominal: sestercij

Vladar: Aleksander Sever

Avers: IMP SEV ALE-XANDER AVG

Glava vladara na desno. Na glavi lovorov vijenac.

Revers: VICTORIA AVGVST-I

Viktorija stoji na desno. U rukama drži štiti koji je poduprt palminim granama. Lijevom nogom gazi kacigu. U štiti VOT X. U lijevom i desnom polju S C.

Kovnica: *Roma* (T. 1, 4)⁹

Godina: 222-235.

Promjer: 29 mm

Težina: 15,8 g

Novac je nađen u kvadratu B IV 12 na dubini 0,6-0,7 m.

6. Nominal: antoninijan

Vladar: Gordijan III

Avers: IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG

Poprsje vladara u oklopu i platu na desno. Na glavi zrakasta kruna.

Revers: PM TRP V COS IIPP

Gordijan stoji na desno. U desnoj ruci drži koplje, a u lijevoj ruci kuglu.

Kovnica: *Roma*¹⁰

Godina: 241-243.

Promjer: 21,5 mm

Težina: 3,5 g

Novac je nađen u kvadratu B II23 na dubini 0,6-0,7 m.

7. Nominal: antoninijan

Vladarica: Herenija Etruscila

⁸ RICIV/2, 32, br. 56.

¹⁰ RIC IV/3, 25, br. 93.

⁹ RICIV/2, 119, br. 616.

Avers: HER ETRVSCILLA AVG

Poprsje vladarice u plastu na desno. Poprsje postavljeno na polumjesec. Na glavi dijamem.

Revers: PVDICITIA AVG

Pudicicija stoji na lijevo. Desnom rukom pridržava vel, a u lijevoj ruci drži skeptar.

Kovnica: *Roma*¹¹

Godina: 249-251.

Promjer: 23 mm

Težina: 3,2 g

Novac je nađen na zapadnoj strani lokaliteta na površini.

8. Nominal: as

Vladar: Decije II

Avers: Q H ETR MES DECIVS NOB C

Poprsje vladara u oklopu na desno. Glava gola.

Revers: P M S C-OL VIM

Mezija stoji sprijeda, glavom okrenuta na lijevo i spuštenih ruku nad bikom i lavom koji stoje s lijeve i desne strane. U egzergu XII.

¹²

Kovnica: *Viminacium* (T. 1, 5)

Godina: 251.

Promjer: 25,5 mm

Težina: 11,5 g

Novac je nađen u kvadratu E IV 17 na dubini 0,3-0,4 m.

9. Nominal: antoninijan

Vladar: Trebonijan Gal

Avers: IMP C C VIB TREB V GALLVS AVG

Poprsje vladara u plastu na desno. Na glavi zrakasta kruna.

Revers: VIRTVS AVGG

Virtus stoji na desno. U desnoj ruci drži koplje, a lijevom rukom naslanja se na štit.

Kovnica: *Roma* (T. 1, 6)¹³

Godina: 251-253.

Promjer: 20 mm

Težina: 2,6 g

Novac je nađen u kvadratu B IV 12 na dubini 0,5-0,6 m.

10. Nominal: antoninijan

Vladar: Galijen

¹¹ RICIV/3,127, br. 58 b.

" RIC IV/3,164, br. 57

¹² Najbliže: B. BORIĆ-BREŠKOVIĆ, 1976: 85, br. 1261-1265; samo je tu na aversu natpis Q HER ETR MES DECIVS NOB.

Avers: GALLIENVS AVG

Glava vladara na desno. Na glavi zrakasta kruna.

Revers: AEQVITAS AVG

Ekvitas stoji na lijevo. U desnoj ruci drži vagu, a u lijevoj ruci rog obilja. U desnom polju <

Kovnica: *Roma*¹⁴

Godina: 253-268.

Promjer: 20 mm

Težina: 1,8 g

Novac je nađen poslije iskopavanja u izbačenoj zemlji iz antičkog sloja.

11. Nominal: antoninijan

Vladar: Galijen

Avers: GALLIENVS AVG

Glava vladara na desno. Na glavi zrakasta kruna.

Revers: ORIENS AVGG

Sol korača na lijevo. Desnu ruku je ispružio, a u lijevoj ruci drži bič. U lijevom polju Z.

Kovnica: *Roma*¹⁵

Godina: 253-268.

Promjer: 20 mm

Težina: 2 g

Novac je nađen u kvadratu EIV 5 na dubini 0,3-0,4 m.

12. Nominal: antoninijan

Vladar: Galijen

Avers: IMP C P LIC GALLIENVS AVG

Poprsje vladara u plastu na desno. Na glavi zrakasta kruna.

Revers: PIETAS AVGG

Valerijan i Galijen stoje okrenuti jedan prema drugom. Prinose žrtve na žrtvenik koji se nalazi između njih. Valerijan stoji s lijeve strane. U lijevoj ruci drži skeptar s orlom.

Galijen stoji s desne strane. U desnoj ruci drži parazonij.

Kovnica: *Asia Minorum* (T. 1, 7)¹⁶

Godina: 255-256.

Promjer: 24 mm

Težina: 3,7 g

Novac je nađen u kvadratu D IV 16 na dubini 0,5-0,6 m.

13. Nominal: antoninijan

Vladar: Galijen

Avers: GALLIENVS AVG

Glava vladara na desno. Na glavi zrakasta kruna.

¹⁴ RIC V/1, 144, br. 159.

¹⁶ RIC V/1, 103, br. 446

¹⁵ RICV/1, 152, br. 249.

Revers: Potpuno izlizan.

Kovnica: neodređena

Godina: 253-268.

Promjer: 19 mm

Težina: 3 g

Novac je nađen u kvadratu A II22 na dubini 0,4-0,5 m.

14. Nominal: antoninijan

Vladarka: Salonina

Avers: SALONINA AVG

Poprsje vladarice u plaštu na desno. Poprsje postavljeno na polumjesec. Na glavi dijamem.

Revers: (VENVS VICTRK)

Venera stoji na lijevo. U desnoj ruci drži kacigu, a u lijevoj ruci skeptar. S lijeve strane do njezinih nogu stoji Kupidon. U desnom polju IV.

Kovnica: *Roma*¹⁷

Godina: 253-268.

Promjer: 19 mm

Težina: 2,1 g

Novac je nađen u kvadratu C II11 na dubini 0,4-0,5 m.

15. Nominal: antoninijan

Vladar: Klaudije II

Avers: IMP CLAUDIVS AVG

Glava vladara na desno. Na glavi zrakasta kruna.

Revers: AEQVITAS AVG

Ekvitas stoji na lijevo. U desnoj ruci drži vagu, a u lijevoj ruci rog obilja.

18

Kovnica: *Roma*

Godina: 268-270.

Promjer: 20,5 mm

Težina: 2,8 g

Novac je nađen u kvadratu AII 22 na dubini 0,7-0,8 m.

16. Nominal: antoninijan

Vladar: Klaudije II

Avers: IMP C CLAV-DIVS AVG

Poprsje vladara u plastu na desno. Na glavi zrakasta kruna.

Revers: PROVIDENT AVG

Providencija oslonjena na stup, stoji na lijevo. U lijevoj ruci drži rog obilja. S lijeve strane do nogu kugla.

Kovnica: *Roma*¹

¹⁷ RIC V/1, 194, br. 31.

¹⁸ RICV/1,212,br. 15

¹⁹ RIC V/1, 218, br. 91.

Godina: 268-270.

Promjer: 22 mm

Težina: 4,6 g

Novac je nađen na zapadnoj strani lokaliteta na površini.

17. Fragment novca.

Nominal: antoninijan

Vladar: Klaudije II

Avers:... C CLAVDI...

Glava vladara na desno. Na glavi zrakasta kruna.

Revers: Dio nejasnog prikaza.

Kovnica: neodređena

Godina: 268-270.

Dužina fragmenta: 18 mm

Težina: 1 g

Novac je nađen u kvadratu E III 25 na dubini 0,2-0,3 m.

18. Nominal: antoninijan

Vladar: Karin

Avers: M AVR CARINVS NOB CAES

Poprsje vladara u oklopu i plaštu na desno. Na glavi zrakasta kruna.

Revers: PRINCIPI IV-VENTVT

Karin stoji na lijevo. U desnoj ruci drži labarum, a u lijevoj ruci skeptar. U egzergu R V.

Kovnica: *Roma* (T. 1, 8)²⁰

Godina: 283-285.

Promjer: 21 mm

Težina: 2,7 g

Novac je nađen u kvadratu C IV 24 na dubini 0,5-0,6 m.

19. Nominal: antoninijan

Vladar: neodređen

Avers: Glava vladara na desno. Na glavi zrakasta kruna. Natpis izlizan.

Revers: VIRT-VS AVGG

Virtus stoji na lijevo. U desnoj ruci drži grančicu, a u lijevoj ruci koplje. Desnom nogom gazi kacigu. U lijevom polju X.

Kovnica: *Roma*

Promjer: 18 mm

Težina: 1,7 g

Novac je nađen u kvadratu B II20 na dubini 0,4-0,5 m.

20. Izlizan rimski brončani novac iz 3. stoljeća.

Nominal: antoninijan

²⁰RICV/2, 158, br. 158.

Vladar: neodređen

Avers: Glava vladara na desno. Na glavi zrakasta kruna. Natpis izlizan.

Revers: Potpuno izlizan.

Kovnica: neodređena

Godina: neodređena

Promjer: 15,5 mm

Težina: 1,8 g

Novac je nađen u kvadratu EIV 8 na dubini 0,2-0,3 m.

21. Nominal: folis

Vladar: Galerije

Avers: GAL VAL MAXIMIANVS NOB CAES

Poprsje vladara u plastu na desno. Glava gola.

Revers: CONCORDIA MIL-ITVM

Galerije i Jupiter stoje okrenuti jedan prema drugom. Galerije stoji na lijevoj, a Jupiter na desnoj strani. Jupiter u desnoj ruci drži kuglu koju daje Galeriju, a u lijevoj ruci skeptar. Iznad kugle lebdi Viktorija.

Kovnica: neodređena

Godina: 293-305.

Promjer: 20 mm

Težina: 2 g

Novac je nađen u kvadratu C II15 na dubini 0,7-0,8 m.

22. Nominal: folis

Vladar: Konstantin I

Avers: CONSTANTINVS MAK AVG

Poprsje vladara u plastu na desno. Na glavi dijamem.

Revers: GLORIA EXERCITVS

Dva legionara stoje okrenuti jedan prema drugom. U rukama drže koplja i štitove. Između njih stoje zabodena dva bojna znaka.

Kovnica: *Siscia*²¹

Godina: 306-337.

Promjer: 16 mm

Težina: 1,4 g

Novac je nađen poslije iskopavanja u izbačenoj zemlji iz antičkog sloja.

23. Nominal: folis

Vladar: Konstantin I

Avers: CONSTAN-TINVS AVG

Glava vladara na desno. Na glavi dijamem.

Revers: DN CONSTANTINIMAX AVG

U vijencu VOT • XX. U egzergu TS T VI.

²¹ RIC VII, 455, br. 235.

Kovnica: *Thessalonica* (T. 1, 9)²²

Godina: 320.

Promjer: 17,5 mm

Težina: 2,7 g

Novac je nađen u kvadratu B IV 13 na dubini 0,4-0,5 m.

24-25. Nominal: folis

Dinastija: obitelj Konstantina I

Avers: CONSTAN-TINOPOLIS

Poprsje božice Konstantinopolis u raskošnom vojničkom odijelu na lijevo. Na glavi kaciga s dijademom i perjanicom. Na lijevom ramenu naslonjen skeptar.

Revers: Viktorija stoji na lijevo. U desnoj ruci drži koplje, a u lijevoj ruci štit. Desnom nogom zakoračila na pramac broda. U egzergu BSIS.

Kovnica: *Siscia* (T. 1, IO)²³

Godina: 330-333.

Promjer: 18 mm

Težina: 2 g

Novci su nađeni u kvadratu D IV 14 na dubini 0,5-0,6 m.

26. Nominal: polucentenijonal

Vladar: Konstans

Avers: CONSTANS PF AVG

Glava vladara na desno. Na glavi dijadem.

Revers: VICTORIAE DD AVGG Q NN

Dvije Viktorije stoje okrenute jedna prema drugoj. U rukama drže po jedan vijenac. U egzergu ASIS.

Kovnica: *Siscia*²⁴

Godina: 348-350.

Promjer: 8,5 mm

Težina: 1,1 g

Novac je nađen u kvadratu A II 23 na dubini 0,4-0,5 m.

27. Nominal: centenijonal

Vladar: Konstancije II

Avers: ...TIVS AVG

Glava vladara na desno. Na glavi dijadem.

Revers: Potpuno uništen.

Kovnica: neodređena

Godina: 348-361.

Promjer: 15 mm

²² Avers: RICVn, 510, br. 96. Revers: RICVn, 509, br. 88

²⁴ RIC VII, 363, br. 183.

²³ RIC VII, 456, br. 241. Novci su kovani u različitim kalupima.

Težina: 1,5 g

Novac je nađen u kvadratu AII 22 na dubini 0,4-0,5 m.

28. Izlizan rimski brončani novac iz 4. stoljeća.

Nominal: centenijonal

Vladar: neodređen

Avers: Popsrje vladara u plastu na desno. Na glavi dijamem. Natpis izlizan.

Revers: (SPES REIPUBLICAE)

Vladar stoji na lijevo. U desnoj ruci drži kuglu, a lijevom rukom naslanja se na koplje okrenuto na dolje.

Kovnica: neodređena

Godina: neodređena

Promjer: 15,5 mm

Težina: 1 g

Novac je nađen u kvadratu D IV 16 na dubini 0,5-0,6 m.

29. Izlizan rimski brončani novac s kraja 4. ili početka 5. stoljeća.

Nominal: centenijonal

Vladar: neodređen

Avers: Popsrje vladara u plastu na desno. Na glavi dijamem. Natpis izlizan.

Revers: (GLORIA ROMANORVM)

Vladar korača na desno. Desnom rukom vuče za kosu zarobljenika koji kleči, a u lijevoj ruci drži labarum.

Kovnica: neodređena

Godina: neodređena

Promjer: 15,5 mm

Težina: 1 g

Novac je nađen u kvadratu B IV 15 na dubini 0,4-0,5 m.

30. Loše očuvan rimski brončani novac iz 4. stoljeća.

Nominal: folis

Vladar: neodređen

Avers: Potpuno uništen.

Revers: Vijenac. Natpis nečitljiv. Vidljivo samo X u vijencu.

Kovnica: neodređena

Godina: neodređena

Promjer: 18 mm

Težina: 1,8 g

Novac je nađen u kvadratu B IV 12 na dubini 0,4-0,5 m.

31. Izlizan rimski brončani novac iz 4. stoljeća.

Nominal: neodređen (folis ili centenijonal)

Vladar: neodređen

- Avers: Popsrje vladara u plastu na desno. Na glavi dijamem. Natpis izlizan.
Revers: Potpuno izlizan.
Kovnica: neodređena
Godina: neodređena
Promjer: 16 mm
Težina: 2 g
Novac je nađen u kvadratu A III 2 na dubini 0,5-0,6 m.
32. Izlizan rimski brončani novac iz 4. stoljeća.
Nominal: neodređen (folis ili centenijonal)
Vladar: neodređen
Avers: Popsrje vladara u plastu na desno. Na glavi dijamem. Natpis izlizan.
Revers: Potpuno izlizan.
Kovnica: neodređena
Godina: neodređena
Promjer: 15 mm
Težina: 1,7 g
Novac je nađen poslije iskopavanja u izbačenoj zemlji iz antičkog sloja.
33. Loše očuvan rimski brončani novac.
Avers: Nadzire se glava vladara.
Revers: Nadzire se stojeća figura.
Promjer: 23 mm
Težina: 2,3 g
Novac je nađen u kvadratu E IV 1 na dubini 0,4-0,5 m.
34. Loše očuvan rimski brončani novac.
Avers: Nadzire se glava vladara.
Revers: Potpuno uništen.
Promjer: 20 mm
Težina: 1,6 g
Novac je nađen u kvadratu D III 24 na dubini 0,3-0,4 m.
35. Korodiran rimski brončani novac.
Promjer: 21 mm
Težina: 4,5 g
Novac je nađen u kvadratu A III 2 na dubini 0,5-0,6 m.
36. Korodiran rimski brončani novac.
Promjer: 18 mm
Težina: 1,6 g
Novac je nađen u kvadratu A II 19 na dubini 0,5-0,6 m.
37. Korodiran rimski brončani novac.
Promjer: 18 mm
-

- Težina: 1,5 g
Novac je nađen u kvadratu AII25 na dubini 0,5-0,6 m.
- 38-39. Dva korodirana rimska brončana novca.
Promjer: 16 mm
Težina: 2 g
Novci su nađeni u kvadratu D IV 14 na dubini 0,5-0,6 m.
40. Fragmentiran i izlizan rimski brončani novac.
Promjer: 14 mm
Težina: 0,8 g
Novac je nađen u kvadratu AII22 na dubini 0,4-0,5 m.
41. Fragmentiran i korodiran rimski brončani novac.
Promjer: 20 mm
Težina: 2,3 g
Novac je nađen u kvadratu B IV 18 na dubini 0,5-0,6 m.
42. Fragment korodiranog rimskog brončanog novca.
Dužina fragmenta: 16 mm
Težina: 0,5 g
Novac je nađen u kvadratu B IV 20 na dubini 0,5-0,6 m.
43. Fragment korodiranog rimskog brončanog novca.
Dužina fragmenta: 17 mm
Težina: 1,2 g
Novac je nađen u kvadratu A III 12 na dubini 0,5-0,6 m.

LITERATURA:

- BORIĆ-BREŠKOVIĆ, B., 1976 - Novac kolonije Viminacijuma. *Muzej grada Beograda, Katalog VII*. Beograd, 1976.
- PERIŠA, D., 1994 - Banjaluka / Hanište - antičko naselje. *Obavijesti*. Hrvatsko arheološko društvo. XXVI, 1. Zagreb, 1994.
- Roman Imperial Coinage (RIC):
- Vol. III - MATTINGLY, H. - SYDENHAM, E.A. *Antoninus Pius to Commodus*. London, 1930 (Reprinted 1968).
- Vol. IV/1 - MATTINGLY, H. - SYDENHAM, E. A. *Pertinax to Geta*. London, 1936 (Reprinted 1968).
- Vol. rV72 - MATTINGLY, H. - SYDENHAM, E. A. - SUTHERLAND, C. H. V. *Macrinus to Papienus*. London, 1938 (Reprinted 1968).
- Vol. IV/3 - MATTINGLY, H. - SYDENHAM, E. A. - SUTHERLAND, C. H. V. *Gordian - Uranius Antoninus*. London, 1949 (Reprinted 1968).
- Vol. V/1 - WEBB, P. H. *Valerian to Florian*. London, 1927 (Reprinted 1968).
- Vol. V/2 - WEBB, P. H. *Probus to Amandus*. London, 1933 (Reprinted 1968).
- Vol. VII - BRUUN, P. M. *Constantine and Licinius, A. D. 313-337*. London, 1966.
- Vol. VIII - KENT, J. P. C. *The Family of Constantine I, A. D. 337-364*. London, 1981.

SUMMARY

ROMAN IMPERIAL COINS FROM THE HANIŠTE SITE IN BANJALUKA

The site of Hanište in Banjaluka lies on a slightly levelled area along the right bank of the rivulet Crkvena. The site forms part of the urban centre of Banjaluka, where once the settlement *Castra* stood in Antiquity.

This site was excavated between 1985 and 1986 in the frame of wider rescue works. In course of the excavations 43 Roman imperial coins, discussed here, were undug.

The oldest coin found on this site is a commemorative *as* of Faustina the Elder, struck in her memory by her husband Antoninus Pius after 141 A.D. Not taking into account a denar issued by Caracalla in 199-200 A.D., this is the only coin dating from the 2nd century A.D. Having withstood in circulation for a long time it is considerably worn, and was left there a long time after the reign of Antoninus Pius.

The other coins belong to the 3rd and 4th centuries. They indicate that the most strongest money circulation, and therefore the most intensive life on the site took place during this period, as also proved by other archaeological finds. Among the 3rd c. coins predominate such as struck in the mint of Rome, and among the 4th c. coins from the Siscian mint.

The one with most certainty recent coin to be found on the Hanište site is a *centenionalis* of the GLORIA ROMANORVM type. It is rather worn, which doesn't permit us to attribute it to any specific emperor. Such coins were struck in huge quantities in the last decades of the 4th and the early decades of the 5th c, first by Valentinian I, Valens and Gratianus and then by Theodosius, Honorius and Arcadius. This coin belongs to one of these emperors.

Several 4th c. coins are very worn, signalling the possibility that they must have stayed in circulation even after the end of that century.

Rukopis primljen 14. VI. 1994.
Rukopis prihvaćen 18. XII. 1994.

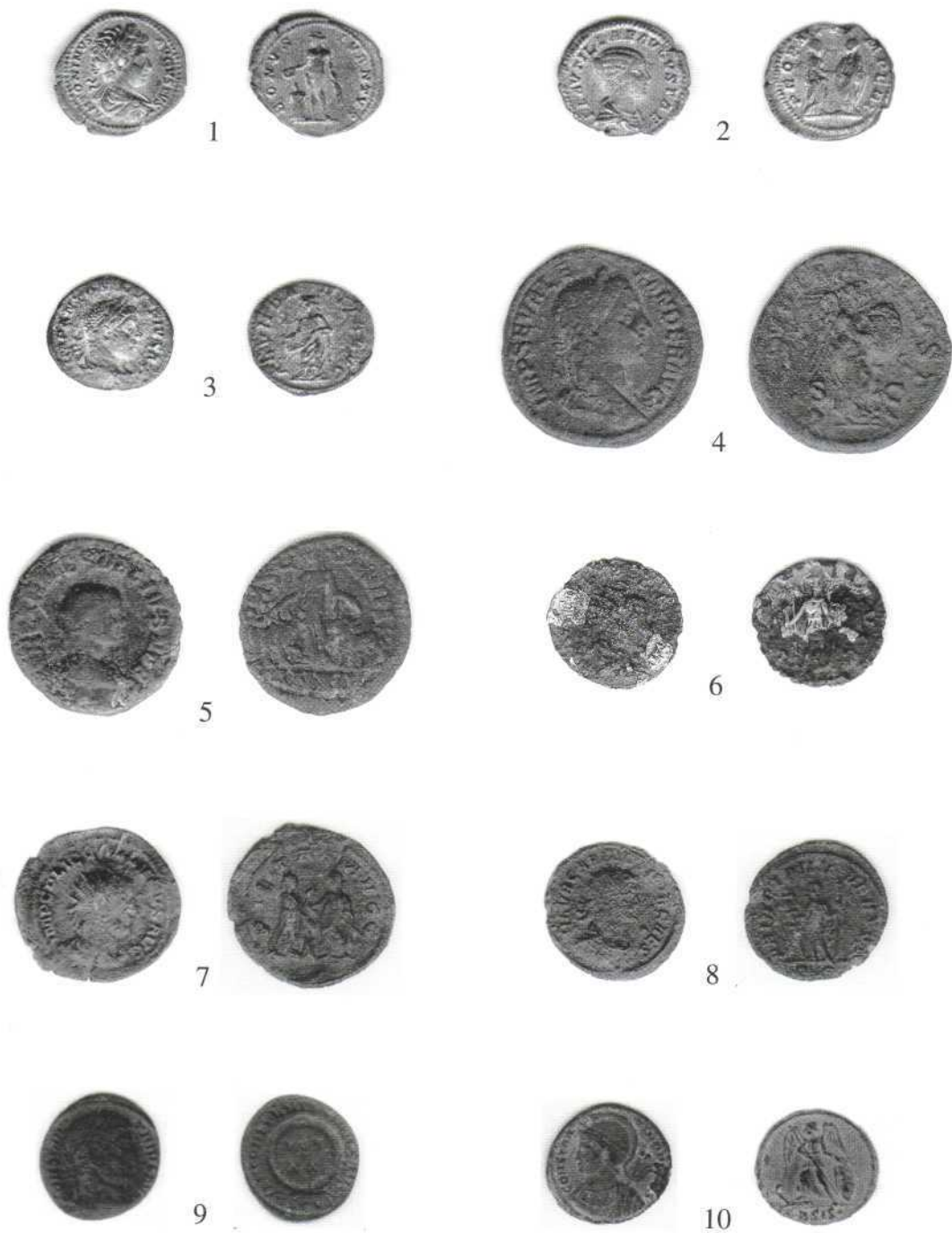

Tabla 1

BRANKA MIGOTTI

*Hrvatska akademija znanosti
i umjetnosti
Odsjek za arheologiju
Ante Kovačića 5
Zagreb*

RANOKRŠĆANSKI GROBNI NALAZ IZ VELIKIH BASTAJA KOD DARUVARA

UDK 72.033.1:726.81 "3" (439.24)
Izvorni znanstveni rad

U Gornjim Bastajima kod Daruvara (Aquae Balissae) 1842. g. u amaterskim je istraživanjima iskopana (i uništena) grobnica u kojoj su zatečena dva sarkofaga i tri kamenploče s uklesanim latinskim heksametrima kršćanskoga sadržaja. Sačuvao se jedan mramorni sarkofag, danas u AMZ, ijedna ploča od vapnenca, uzidana u dvorcu Jankoviću Daruvaru. Datiraju se u 4. st. poslije Krista.

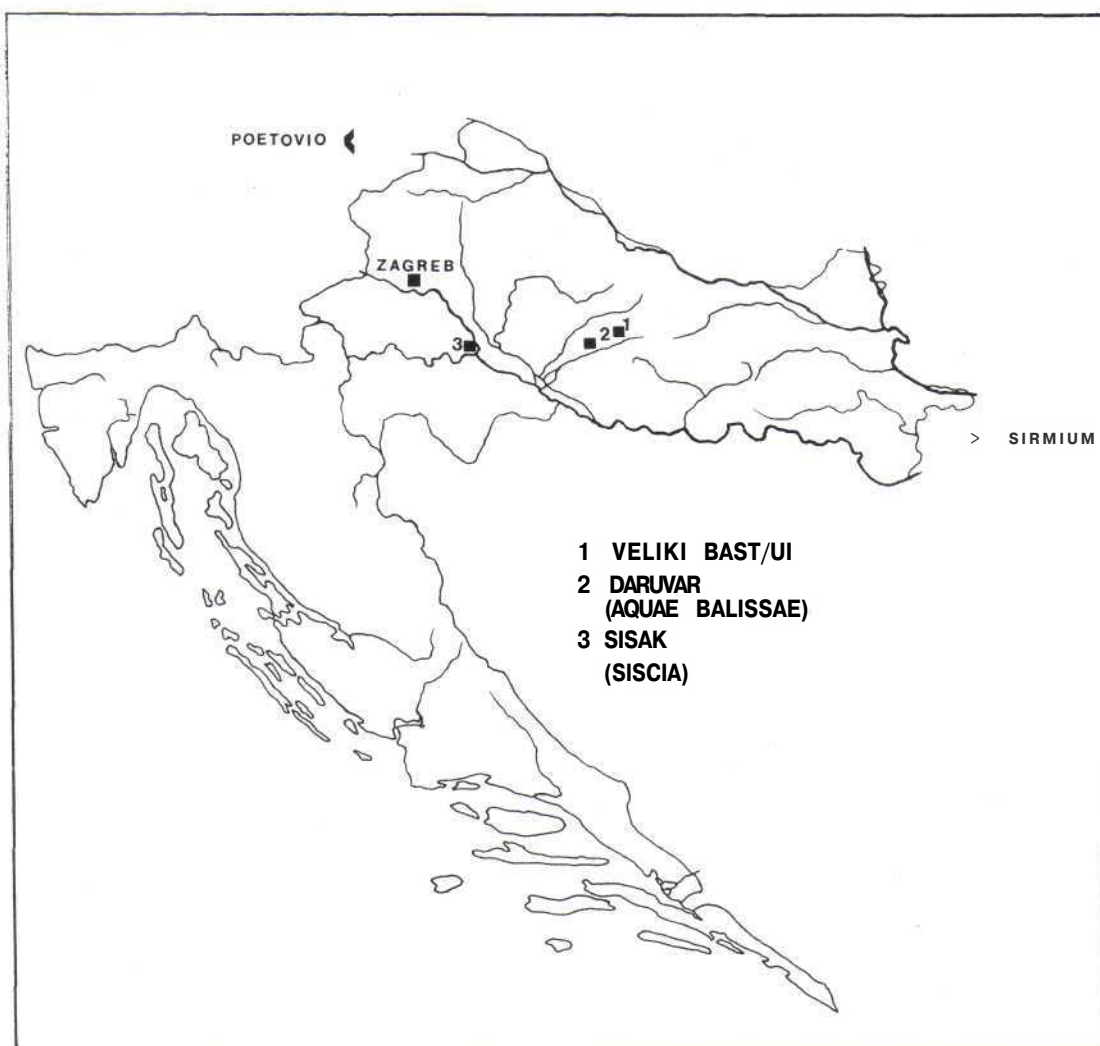
Ploča liturgijskom pjesmom objavljuje se preliminarno. Sarkofag pak, izrađen od pohorskog mramora i ukrašen likovima pokojnika, te prizorima pantera uz posudu i trsja s grožđem, analizira se podrobno i pripisuje petovijskoj kamenoklesarskoj radionici.

OKOLNOSTI NALAZA

Davne 1842. godine u Velikim Bastajima kod Daruvara otkopana je, ali bez nadzora stručnjaka, mozaicima urešena grobnica u kojoj su zatečena dva sarkofaga i tri ploče od vapnenca s uklesanim latinskim stihovima. O tome je nalazu daruvarski učitelj V. Zdelar 50-tih godina 19. st. obavijestio I. Kukuljevića u Zagrebu, napominjući da su "kopači sve to potamanili, a i sam sarkofag oštetili, a ništa nisu našli osim kostiju". Tako je, nažalost, izgubljen niz dragocjenih podataka o arheološkome kontekstu nalaza, veličini, izgledu i uređenju grobne komore, vrsti kamena od kojega je bio načinjen drugi sarkofag, navodno sličan sačuvanome mramornom primjerku, i slično. Raskošna oprema grobnice naslućuje se u ostacima zidova, mozaika i fresaka, te mramornim ulomcima zatečenima na istočnome dijelu lokaliteta Crijepci, gdje se po svoj prilici nalazila.² Obijesti iskopavača i kasnijih "ljubitelja starina", a potom i zubu vremena, odoljeli su mramorni sarkofag i najveća vapnenačka ploča s uklesanim tekstom, ali su im se putovi razdvojili.

¹ SZAB6 1934: 84.

² GORENC 1968: 2-4; SCHEJBAL 1994: 28-29; KOLUNDIĆ 1975: 170-172.

Karta Hrvatske s nalazištima spomenutim u tekstu

Grof Julije Janković dao je sarkofag s poklopcem, naknadno zagubljenim, prenijeti u Daruvar. U Arheološkome muzeju u Zagrebu pohranjena je dramatična prepiska s početka stoljeća (1905-1919) iz koje se razabire želja ravnateljstva Arheološkoga odjela Narodnog muzeja u Zagrebu da sarkofag stavi pod svoje okrilje, ali i nevoljkost nadležnih daruvarskih vlasti da se toj želji povinuju.³ O ishodu pregovaranja, poraznome za domaće ljubitelje starina, svjedoči novinski članak pod naslovom *Što je sa muzejom u Daruvaru?*, u kojemu nepotpisani autor jadikuje nad sudbinom sarkofaga, otrgnutog navodno iz prirodnog daruvarskog okoliša (sic!) i dovučenog iza zgrade JAZU

³AihivAMZ.

Slika 1

u Zagrebu. Te iste 1934. g. na sarkofag iz Bastaja osvrće se i Gj. Szabo.⁴ Nakon Drugoga svjetskog rata taj spomenik zajedno s ostalom građom prenesen u današnju zgradu Arheološkog muzeja u Zagrebu, gdje se skrasio u lapidariju kao jedan od najprivlačnijih izložaka svoje vrste u tom okruženju.⁵

Epigrafičkim ulomcima kojima se, izuzevši najveću ploču od vapnenca, više ne ulazi u trag, naknadno se pridružuju izvješća o dodatnim primjercima. Osim toga, u poslijeratnim amaterskim istraživanjima pronađeno je još sličnih, odnosno epigrafički srodnih komada, od kojih je samo nekolicina sačuvana u Povijesnom kabinetu daruvarske gimnazije.⁶ Ploča od vapnenca uzidana je danas ispod prozora prema dvorišnoj strani u predvorju daruvarskoga dvorca Janković (si. 1).

Neposredno po otkriću razišli su se putovi dvaju nalaza, ploče s uklesanim heksametrima i sarkofaga s reljefnim prizorima pantera i trsja, a u međuvremenu se, što nemarom, a što namjerno, zagubilo saznanje da su ti spomenici bili dijelom arheološke cjeline. Lošu je uslugu ploči učinio I.

⁴ *Jugosloven*, *Daruvarski nezavisni politički tjednik*, Daruvar 17. 2. 1934, br. 8, str. 2; SZABO 1934: 84-85.

⁶ SZABO 1934: 84-85; PINTEROVIĆ 1975: 151; SCHEJBAL 1994: 28; *Daruvar* 1987, 26.

⁵ RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1993, XX.

Kukuljević objelodanivši njen tekst, očito bez osobnog uvida, na temelju izvješća Luke Ilica Oriovčanina⁷ kao epitafa sa sarkofaga, i to u skupini srednjovjekovnih i novovjekih natpisa. Prilazem tu objavu ovome radu kao svojevrsni kulturno-povijesni i stručni kuriozitet, s obzirom da se pojavila u vrijeme (1891) kada u sjevernoj Hrvatskoj već postoje arheološko društvo *Siscia* (1876) i *Hrvatsko arheološko društvo* (1879), koje izdaje i stručno glasilo. Evo opisa, očito Ilićeva, kojim Kukuljević popraća prijepis teksta s ploče iz Bastaja: *Na velikoj kamenoj mrtvačkoj škrinji, stojećoj na dvorištu daruvarskoga grada, stoje izkopana god. 1842. u Dežanovcu gradu. S desne strane izklesana su dva risa pod paomom, uz posudu nasadenu vinovom lozom. S lijeva opet paome i vinova loza. S napreda dva čovjeka, od kojih jedan drži kalež, blagoslivljajući ga desnicom. Drugi, kojemu je glava odkinuta, drži desnicu naprsijuh. Pokrovac ove škrinje neima uresa. Na samoj škrinji stoji slijedeći nadpis?* Očito taj prerevni ljubitelj starina nije samo krivotvorio antičke spomenike svoga kraja, nego je postojećima izmišljao okruženje koje im je oduzimalo na uvjerljivosti. Da ne postoje danas ta dva predmeta, Kukuljevićeva bi objava ponajprije izazivala sumnju na krivotvorinu. Uostalom, takva je bojazan neprestano tinjala i nakon posljednjeg "otkrića" natpisa u vrijeme priprema za izložbu o ranome kršćanstvu u kontinentalnoj Hrvatskoj tijekom 1994. g.⁹ Sumnju je prouzročila činjenica što se tekst uklesan na ploči, Kukuljevićevim propustom krivo opredijeljen kao srednjovjekovni ili novovjekni, nije našao na stranicama CIL-a ili pak neke od velikih zbirki ranokršćanskih epigrafičkih pjesama. Osim toga, djelovao je pomalo preuzetno za skromne okolnosti ranoga kršćanstva u hrvatskoj Panoniji.

Stihove na ploči iz Bastaja Gj. Szašo je nazvao *"mrtvačkom pjesmom s tajanstvenim aluzijama"*, a D. Pinterović *"zagonetnim tekstom, koji još nije protumačen niti vremenski determiniran"*.⁸ Oba autora samo ovlaš spominju daje natpis pronađen zajedno sa sarkofagom, ne osvrćući se uopće na grubu Kukuljevićev propust pri objavi. Ni u raspravi posvećenoj ranome kršćanstvu u sjevernoj Hrvatskoj ta zagonetka nije problematizirana.¹¹ Proučavajući slabo osvijetljen ranokršćanski horizont u kopnenoj Hrvatskoj, što i dalje ostaje velikim dugom arheološke struke toj disciplini, moju su pozornost više od drugih nalaza privukli, što radi ozračja zagonetnosti, a što radi nesumnjive važnosti u okviru ranokršćanske baštine cjelokupnoga panonskog prostora, upravo spomenici iz Bastaja. Zavarana Kukuljevićevom pogreškom početka sam i sama povjerovala da je riječ o bojom ispisanome, a potom uništenom epitafu sa sarkofaga. Međutim, podudarnost teksta na ploči uzidanoj danas u dvorcu Janković u Daruvaru s onim što ga donosi I. Kukuljević riješila je taj dio zagonetke. Saznanje je bilo u isti mah razočaravajuće i radosno - prvo stoga stoje sarkofag ostao bez "tek pronađenog" natpisa, a drugo jer je tekst ipak sačuvan i pristupačan za literarno i epigrafičko proučavanje. Spoznaja o tome nalazu cijelo je jedno stoljeće tinjala na granici nerazumijevanja, zaborava ili ravnodušja struka kojima pripada (arheologija, epigrafika, klasična filologija, teologija, patristika). Izniman po mnogočemu ne samo u okvirima ranokršćanske Panonije, nego kasnoantičke baštine općenito, napokon će zadobiti mjesto koje mu u arheološkoj i srodnim strukama nedvojbeno pripada.

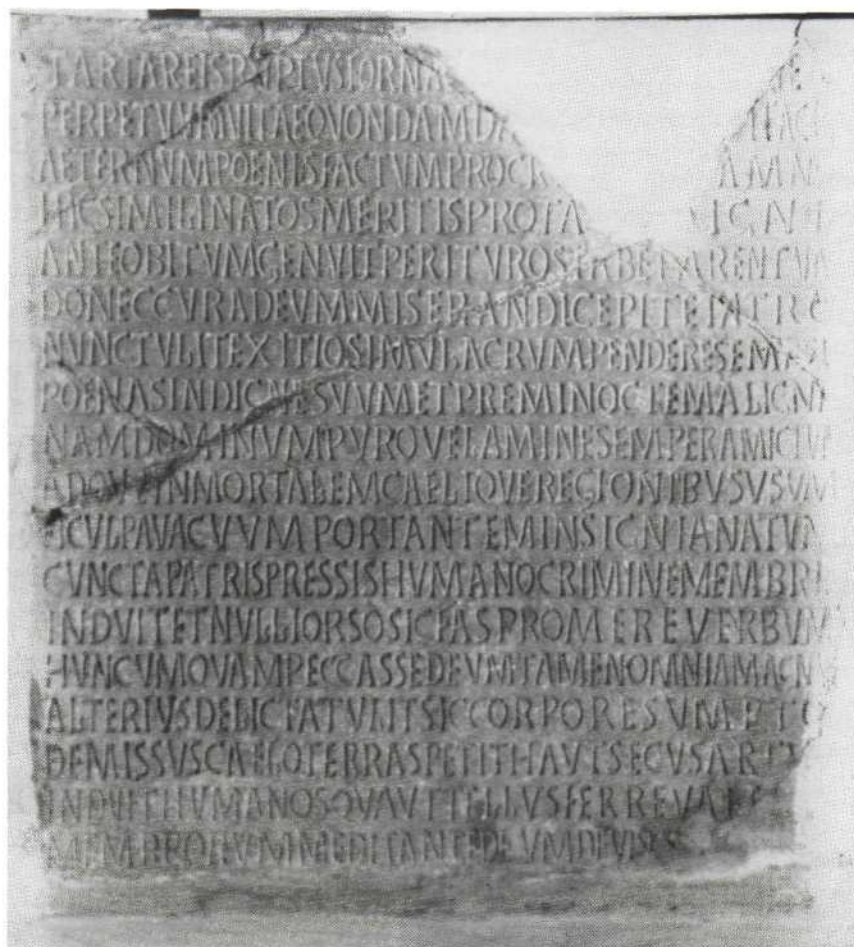
⁷ SZAB6 (1934: 80) ga spominje kao prerevnog sabirača starina i ilirsko-hrvatskoga pisca, koji je Mommsenu htio podmetnuti niz iskonstruiranih natpisa.

⁸ KUKULJEVIĆ 1891: 32, br. 108.

⁹ *Od Nepobjedivog Sunca*: 60-61.
10 gZABĆ 1934- 84- PINTEROVIĆ 1975: 151.

u VIKI (< 1978 * 594 *)

Slika 2

KAMENA PLOČA S UKLESANIM STIHOVIMA

Ploča s uklesanim latinskim heksametrima (si. 2) načinjena je od sivoplavkastog vapnenca (vel. 92 x 100 cm; deb. 2,5 cm). Gornji je desni ugao uništen i nadomješten žbukom, a uzidana je tako da manjkaju dva posljednja (?) već prije oštećena i nečitka, ali prigodom prvoga prepisivanja u 19. st. barem vidljiva retka.¹² Čini se, međutim, da je prvi redak uistinu i početni, barem kad je riječ o toj ploči, jer ih je moglo biti i više nanizanih duž zidova grobnice. Naime, razmak je između vrha gornjeg retka i ruba ploče veći od razmaka među pojedinim redovima, što je vidljivo i na fotografiji (si. 2). Bez obzira na oštećenost i nečitkost posljednjih dvaju redaka koji su se nekada razabirali, sadržaj drugog dijela teksta daje naslutiti da bi to mogao biti i kraj pjesme, jer je temeljna misao o Kristovoj žrtvi i otkupljenju jasno uobličena.

Tekst je isklesan u najboljoj kasnoantičkoj tradiciji elegantne aktuarne kapitale (*capitala actuarialia*)¹³ Izdužena stiješnjena slova nanizana u 18 međusobno jednako razdvojenih redova iste su visine (4 cm) i teku u neprekinutom slijedu bez razmaka među riječima ili pak znakova za njihovo

¹²KUKULJEVIĆ1891:32.¹³TESTINI1958: 347.

razdvajanje, kao i bez ligatura u okviru pojedinih riječi. Neka su slova osobitoga oblika zadobivenog ukošenim (A, E, F, H i T) ili pak barokno izvijenim hastama (L, donekle T). Jednaki oblici naznačenih slova, uz druge epigrafičke osobine teksta, susreću se u kasnoantičkoj i ranokršćanskoj epigrafiji 3-5. st. poslije Krista, ali su svi meni poznati natpisi iz Panonije datirani u 4. st., i to radije u njegovu drugu polovicu.¹⁴ Jedan od njih - natpis o gradnji iz rimskoga utvrđenja u Viségradu na Dunavu u Mađarskoj na prvi je pogled u nekim pojedinostima (zbijena izdužena slova bez ligatura i razdvajanja riječi, podudarnost nekih osobitih oblika slova) izrazito sličan bastajskome,¹⁵ ali se pažljivijim promatranjem zapažaju i razlike u pojedinim slovima, naprimjer M i T. Po svoj prilici valja odbaciti eventualnu pomisao o ruci istoga klesara, odnosno radionice, te se prikloniti pretpostavci o epigrafičkoj školi ili pak modi vremena, koja se prenosi putem knjiga uzoraka uz mogućnost odabiranja i združivanja pojedinih oblika. S druge je strane zanimljivo da natpis iz Bastaja nema nikakvih sličnosti ni s jednim od desetak ranokršćanskih epigrafičkih ulomaka iz sjeverne Hrvatske.¹⁶ To je, međutim, posebna tema, dok je ovdje važno ustvrditi da natpis iz Bastaja ničim ne odudara od kasnoantičke epigrafičke baštine Panonije, osim što pripada njenim vrsnijim dometima.

Mnogo veća zagonetka od epigrafičke analize čitanje je, u doslovnome i prenesenom smislu riječi, uklesanoga teksta sročena u pravilnim heksametrima, iskrivljenima na samo dva mjesta. Naime, u 10. bi redu odozgo umjesto *CAELIQVE* trebalo pisati *CAELI*, a u 13. redu odozgo umjesto *PROMERE*, *PROMERERE*. Evo teksta koji se danas čita na uzidanoj ploči u dvorcu Janković u Daruvaru, nadopunjenog posljednjim recima, zabilježenim u Kukuljevića:

*TARTAREIS RVPTVS FORNACIBVSIMPLICAT OMNEM
 PERPETVVM VITAE QVONDAMDATVMNVNC RAPITACRIS
 AETERNVMPOENIS FACTVMPRO CRIMINE FLAMMA
 HIC SIMILINATOSMERITISPRO TALIBVSGNI
 ANTE OBITVM GENVIT PERITVROS TABE PARENTVM
 DONEC CVRA DEVM MISERANDICEPITETATRO
 NVNC TVLITEHTIO SIMVLACRVM PENDERE SEMPER
 POENASINDIGNE SWM ET PREMINOCTE MALIGNA
 NAMDOMINVMVPRO VELAMINE SEMPER AMICTVM
 ADQVEINMORTALEM CAELIQVE REGIONIBVS VSVM
 ETCVLPA VACVVMPORTANTEMINSIGNIA NATVM
 CVNCTA PATRIS PRESSIS HVMANO CRIMINE MEMBRIS
 INDVITETNVLLIORSO SICFASPROMERE VERBVM
 HVNC VMQVAMPECCASSE DEVM TAMEN OMNIA MAGNVS
 ALTERIVS DELICTA TVLIT SIC CORPORE SVMPTO
 DEMISSVS CAELO TERRASPETITHAVTSECVSARTVS
 INDVITHVMANOS QVA VT TELLVS FERRE VALEBIT
 MEMBRORVMEDITANTEDEVMDE VISCERE...*

¹⁴ SOPRONI1980:228-229,236, Pl. VIII; MARUCCHI 1933: 297, passim; PETROVIĆ 1975: 108-120; KAUFMANN 1917: 25; AIJ, 260, br. 564; BRUNSMID 1907: 155, br. 295; BARKÓCZI 1973: 78; BARKÓCZI - MÓCSY 1972: 80-81, br. 83; 52-53, br. 48.

¹⁵ SOPRONI1980: 228-229.

¹⁶ MIGOTTI 1994: 61. O osobinama epigrafičkih radio-
 odnosno "moda" usp. TESTINI 1958: 453; NAGY
 1945:276-277.

Prijevod glasi: *Vatra koja bukti iz peći Tartara obuhvaća ga cijelog, njega kojemu je nekoć dan vječni život. A sada ga grabi oštar plamen i kažnjen je vječnom kaznom radi zločina. On je prije smrti rodio sinove koji će radi takvih grijeha propasti u sličnoj vatri, sve dok se Bog nije smilovao i dopustio da sada njegov lik crnom propašću vječno i sramotno plaća kaznu i da bude pritisnut zlokobnom noći. Naime, pojavio se Gospodin uvijek odjeven u čistu odjeću, besmrtnan, koji je boravio na nebu, lišen grijeha, koji nosi sva znamenja oca i čiji su udovi pritisnuti ljudskim grijehom. I ni za koga koji ima takav početak ne može se reći daje ikada zgriješio. Alije taj Bog ipak velik podnio sve grijeha drugih. Tako je, uzevši tijelo, poslan s neba došao na zemlju i tako poprimio ljudski lik da bi zemlja mogla nositi...*¹⁷ Prijevod bi uz preinake pojedinih slova, odnosno riječi na mjestima gdje se pretpostavljaju greške klesara, mogao poprimiti i ponešto drukčiji oblik.¹⁸

Cjelina, odnosno sadržajna okosnica ove liturgijske pjesme razumljiva je već i pri površnom čitanju. Dobrim heksametrima i stilom uronjenim u tajanstvene i alegoričke slike predočena je dogma o izvornome grijehu i Kristovoj otkupiteljskoj žrtvi, tako prikladna mjestu kojeg je osmišljavala - grobnici kršćanskih pokojnika. Nejasnim ostaje pritom je li nama nepoznati sastavljač prema proznome predlošku stihovima izrazio kristološku dogmu, ili je pak naručitelj - pokojnik za života, odnosno onaj koji se pobrinuo oko ukopa i uređenja grobnice - odabrao iz literature poznatu mu liturgijsku pjesmu.

Nerijetko se u ranokršćanskim grobnicama susreću dogmatsko-liturgijski stihovi poučnog sadržaja, ali u pravilu jednostavniji i razumljiviji ne samo današnjem istraživaču nego i onima koji su u molitvi i bdijenju uz mrtve u tim riječima trebali pronaći nadahnuće i utjehu. Opća nam saznanja o ranokršćanskoj epigrafičkoj metrici, pa i arheološkim okolnostima u kojima se primjerci tog pjesništva zatiču, tek neznatno razjašnjavaju ozračje bastajnskoga nalaza. Poznato je, primjerice, da je pogrebna literatura među izvorima za kršćansku grobnu umjetnost i da se molitve za mrtve nerijetko predočuju u natpisima. Kršćanske pjesme takva sadržaja najčešće su sročene u heksametrima, kao ona u Bastajima, ili pak u elegijskim distisima. Uzor im je pritom pogansko pjesništvo, od kojeg preuzimaju mnoge izraze i rečenične sklopove (usp. izraz Tartarus u bastajskoj pjesmi). Premda kršćanska epigrafička metrika buja u Rimu i provincijama nakon 313. g., sveukupno je kudikamo malobrojnija od poganske. Zauzvrat su kršćanske liturgijske pjesme u pravilu jedinstvenije i izvornije, što izaziva dvojbu o inače uvriježenoj pretpostavci da se to pjesništvo oslanja na citate i predloške, odnosno knjige uzoraka.¹⁹

Budući daje ta izvornost istaknuta upravo u sklopu razmišljanja o epigrafičkoj metrici u Iliriku, uključujući i Panoniju, ona osnažuje pretpostavku da u Bastajima nije riječ o nasumičnome odabiru iz neke od knjiga predložaka.²⁰ Međutim, prije negoli na ostvarenje nepoznata autora, čemu se uvelike protivi visoki pjesnički domet i sofisticiranost sadržaja, valja, usprkos heretičko-sinkretističkome prizvuku, pomišljati na stihove iz kršćanske literature.²¹ Naime, na kršćansku je epigrafičku metriku uz poganske izvore znatno utjecala ne samo biblijska i liturgijska književnost, već i prozna patristička literatura, te pjesništvo.²² U kršćanskome su grobnom okružju više negoli

¹⁷ Zahvalnost za prijevod dugujem profesoru Darku Novakoviću, premda moram napomenuti da ga, kako sam kaže, nerado potpisuje radi teško razabirljive dogmatsko-teološke pozadine.

¹⁸ Jednu verziju privremenog prijevoda načinio je profesor Kurt Smolak iz bečkog Instituta za klasičnu filologiju. Ne donosim je stoga što profesor Smolak priprema podrobnu analizu i objavu natpisa.

¹⁹ MARUCCHI 1903: 270; KAUFMANN 1917: 327-337, 366; TESTINI 1958: 451; SANDERS 1984; PIKHAUS 1984.

²⁰ SANDERS 1984: 487. Na nedostatnu istraženost te problematike u cjelini upućuju suprotna zapažanja, među inima ono o općoj slaboj razini pismenosti na prostorima rimske Panonije i osrednjosti tamošnje grobne metrike. Usp. FITZ 1980: 162.

²¹ Autori ranokršćanske epigrafičke metrike mahom su nepoznati. PIKHAUS 1984: 425; KAUFMANN 1917: 336.

²² KAUFMANN 1917: 327-337; TESTINI 1958: 452.

upoganskom *carmina epigrafica* omiljen način izražavanja upravno-političkih i crkvenih odličnika, paje lako moguće daje takvima pripadao i pokojnik iz Bastaja.²³ Sva ta opća saznanja o "pjesničkoj" dimenziji ranokršćanskoga štovanja mrtvih ipak ne rasvjetljavaju bastajski nalaz onako kako bismo to željeli. Usprkos sugestiji o razmjerno bliskim analogijama, njegova mi se prisposodivost čini razmjerno uvjetnom, te se doživljava kao nedvojbeno zagonetan i izniman u okvirima panonske, ako ne i opće ranokršćanske baštine.²⁴ Je li možda riječ o ulomku ranokršćanske literature koji je sačuvan samo u epigrafičkom obliku, i to upravo na spomeniku iz Bastaja? Misao se navraća na jednu osobu iz vremena i sredine u kojoj je vjerojatno nastao i sarkofag, pronađen zajedno sa stihovima (o čemu će poslije biti riječi). Mislim na Poetovio i njegova biskupa Viktorina, stradalog u Dioklecijanovim progonima 304. g. Promašeni teolog, ali vrstan egzeget, među inima je napisao komentar Ivanovoga Otkrivenja, služeći se arhaičnim stilom, prepunim alegorija!²⁵ Prozni pisac a ne pjesnik, i još k tome vičniji grčkome negoli latinskom jeziku, očito sam nije mogao biti autorom latinskih heksametara iz Bastaja. Mogao je, međutim, neki dovoljno teološki obrazovan i pjesnički nadaren svećenik iz njegove sredine u Viktorinovu djelu pronaći nadahnuće za dojmljivu liturgijsku pjesmu koja nas danas toliko zaokuplja, a da ne otkriva svoju tajnu. Naprotiv, mami u nesigurno područje nagađanja na samome rubu znanstvene metode.

Vratimo se stoga sloju spomenika koji se lakše razotkriva. Dok se ulomak koji govori o Kristovoj otkupiteljskoj žrtvi čita bez napora, da bi izrazila misao o krivcu za izvorni grijeh i kazni koja je snašla njega i potomke mu, bastajska se pjesma oslanja na tajanstvene i alegoričke prisposode. Riječ je o nekome čije se ime ne spominje (Adam?), koji je počinio zločin i tako izgubio pravo na vječni život, prenijevši ljagu grijeha i na svoje potomstvo. Ta misao osobito, ali i pjesma u cjelini, priziva sadržaje iz Starog i Novoga zavjeta, napose Otkrivenja i Pavlovih poslanica, jer se na stranicama tih biblijskih ulomaka najizrazitije i najustrajnije razlazu teme izvornoga grijeha, kazne i otkupljenja.²⁶ Otkrivenje, sadržajno utemeljeno na slavljenju Kristove pobjede nad zlom, grijehom i smrću, kao apokaliptička se vrsta odlikuje navještanjem u obliku viđenja, tajnovitih slika i prisposoda oslonjenih na biblijsku simboliku i novozavjetnu eshatologiju.²⁷ Pjesma se iz Bastaja doživljava kao stilsko-simbolički sažetak toga spisa dualističke i zatvorene, ali i pobjedničko-optimističke naravi, a pojedini su njeni odlomci tijesno povezani s odgovarajućim svetopisamskim izričajima. Prizivaju se predodžbe na ona mjesta u Otkrivenju gdje su zlo, grijeh i smrt utjelovljeni u liku Zvijeri-Sotone kojoj se klanjaju zavedeni ljudi, da bi naposljetku završila u ognjenom jezeru (Otkr 19, 17-20). Ista će sudbina zadesiti Smrt i Podzemlje, a druga će se Smrt obilježiti kao vječna propast (Otkr 20, 6, 14).²⁹ Sve su to izrazi bliski stihovima bastajske pjesme, primjerice: *TARTAREIS RVPTVS FORNACIBVS IMPLICAT OMNEM; NVNC RAPIT ACRIS AETERNVM POENIS FACTVM PRO CRIMINE FLAMMA HIC SIMILINATOS MERITIS PRO TALIBVSIGNI. I* čista, odnosno bijela odjeća (*NAMDOMINVM PVRO VELAMINE SEMPER AMICTVM*) u Otkrivenju se višekrat pojavljuje kao simbol pobjede.³⁰ Božje smilovanje i pobjeda Dobra nad Zlom (*DONEC*

²³ SANDERS 1984: 487; PIKHAUS 1984: 423, passim.

²⁴ Za mišljenje o nalazu iz Bastaja obratila sam se profesor Danilu Mazzoleniju iz Papinskog instituta za kršćansku arheologiju u Rimu, koji mi je savjetovao da naš natpis pokušam usporediti s epigrafičkim stihovima iz zbirke takve literature. S obzirom da sam to već učinila prethodno (usp. BUECHELER 1895; Isti 1897; ENGSTRÖM 1911), ne preostaje mi doli ne pristati posve uz predloženu sugestiju. Stihovi u spomenutoj literaturi u pravilu opisuju život, različite zasluge i osobine, a osobito pobožnost pokojnika,

dok su oni rjeđi liturgijsko-dogmatski lišeni zagonetne alegoričnosti bastajske pjesme.

²⁵ BARTON 1975: 45-46; PAVIĆ - TENŠEK. 1993:140; BRATOŽ 1986: 276-335.

²⁶ *R J B T, O t k u P e c n J c: 807-814.*

²⁷ Duda 1968, 331-332.

²⁸ *8 B T, i s t o c m ' s s ; < i n , 2 8 5 .*

²⁹ DUDA 1968: 334-336.

³⁰ DUDA 1968: 331.

CVRA DEVM MISERANDI CEPIT; NAM DOMINVM PVRO VELAMINE SEMPER AMICTVM) najavljeni su u Starom zavjetu (Post 3,15), a razrađeni u Novom zavjetu, osobito kod sv. Pavla (Rim 12,21; 5,9).³¹ I druge neke misli i izričaji u bastajskoj pjesmi prizivaju naučavanje ili pak stil tog mudraca među apostolima, za kojega će biblijski komentator dramatično ustvrditi da mu se "rečenica svija pod bremenom misli koje se jedva uspijevaju izraziti".³² Nije li to slučaj s pojedinim odlomcima bastajske pjesme u kojima se naziru sličnosti s Pavlovim rečenicama, osobito u dijelovima koji tematiziraju odnos Adama (prvog čovjeka) i Krista (drugog Adama), odnosno grijeha i otkupiteljske žrtve (usp. Rim 5,12-14; 2 Kor 5,21; Efež 2,1-2; Filip 2,7; Kol 1,21; 2 Sol 2,1-12)?

Ukratko, mnoge su i izrazite usporedbe s kršćanskom literaturom, osobito svetopisamskom, ali nije u njima ključ odgonetanja bastajske pjesme, jer je nama nepoznati sastavljač ondje pronašao tek nadahnuće za jedinstveni panonski primjerak ranokršćanske epigrafičke metrike o kojemu je ovdje riječ. Tko god da ga je stvorio, slavan ili nepoznat, nadahnuo se onim svetopisamskim izvorima u kojima su teme grijeha, žrtve i otkupljenja najdojmljivije prvobitno uobličene. Toj se pretpostavci ne protivi ni pomalo heretički, odnosno sinkretistički ugođaj pojedinih stihova. Ne mislim pritom na pravovjernost izraženih misli, jer je ona zajamčena tematiziranjem važne kršćanske dogme o grijehu i otkupljenju. Riječ je o frazeologiji odmaknutoj od uobičajenog, suhog izričaja vjerskih istina i poruka, koje se zatječu u grobnim prostorima. Kao daje netko, tek otrgnut svijetu gnostičkog sinkretizma, za svoje posljednje počivalište u okruženju kojem se priklonio odabrao kršćanske stihove uronjene u raskošan i maštovit izričaj poganske metrike. Sinkretistička gnoza 2. i 3. st. prožeta magijom, nije nikada iščezla iz tkiva pravovjernoga kršćanstva, pogotovo ne u prvoj polovici 4. st., koje je u cjelini sinonim ponajprije umjetničkoga, ali i duhovnog sinkretizma u okrilju kasnoantičke civilizacije.³³ Gnozom prožete misli, kao i suprotstavljanja gnozi, provlače se razmjerno gusto na stranicama Novoga zavjeta, napose u Otkrivenju.³⁴ Jedna se od mogućih heretičkih nijansi zamjetljivih u bastajskoj pjesmi nazire u naučavanju kršćansko-gnostičke grupe tzv. ofisovaca, poznatih po teolozkome sustavu okosnica kojega su Adam, prvi čovjek i grešnik, te njegovi sinovi (usp. *HIC SIMILINATOS MERITIS PRO TALIBVS IGIANTE OBITVM GENVIT PERITVROS TABE PARENTVM*)?³⁵ Stjecajem okolnosti u kojima ne bi trebalo vidjeti puku slučajnost, simbolički smisao likovnih predodžbi na sarkofagu, pronađenom zajedno s pločom, prožet je snažnim sinkretističkim natruhama (o čemu će poslije biti riječi). Ostajući pri uvjerenju daje grobna cjelina iz Bastaja, a liturgijska pjesma osobito, jedinstven nalaz, složila bih se s već spomenutim profesorom Mazzolenijem u tvrdnji, ili pak savjetu da se ne može i ne treba sve riješiti dok se za to ne steknu uvjeti.³⁶ Neka ovaj površan osvrt na grobnu pjesmu iz Bastaja bude tek uvodom u njeno temeljito proučavanje i objavu koju će, kako sam već spomenula, preuzeti na se mjerodavan stručnjak.³⁷

³¹ *RjBT*, Istočni grijeh: 285; Otkupljenje: 811.

³² DUDA 1968: 318.

³³ O sinkretizmu kao elementu semantičke i likovne simboličke gnosticizma usp. POST 1984: 442; STOCKMEIER 1983: 194; MIGOTTI 1994: 42, 59. O sinkretizmu općenito usp. bilj. 61.

³⁴ Dj 19: 13-19; 1 Kor 1,7; Ef 1,2; 2 Pt 2,2; DUDA 1968: 319, 328, 329-330.

³⁵ JELENIĆ 1921: 99.

³⁶ Usp. bilj. 24.

³⁷ Usp. bilj. 18.

SARKOFAG

1. Povijest istraživanja

Za razliku od ploče s uklesanim stihovima, sarkofag zatečen u istoj grobnici nije izmakao pozornosti stručnjaka, ali ni pobudio onakvo zanimanje kakvo takav primjerak u okviru korpusa panonskih kasnoantičkih sarkofaga objektivno zavređuje. Osvrti na nj bili su uglavnom površni, a zaključci na razini nedorečenosti ili neutemeljenosti uvjetovanih tadašnjim stanjem (ne)poznavanja proizvodnje i trgovine sarkofazima na prostoru rimske Panonije.

Zanemarimo li nemuš Ilićev opis s kraja 19. st, prvi se na sarkofag iz Bastaja stručnije osvrnuo Gj. Szabo.³⁸ Proglasio ga je kršćanskim na temelju arheološkoga sklopa dok mu je podrijetlo, unatoč prepoznavanju orijentalnih utjecaja, potražio u Rimu. Likove pokojnika sa strana natpisanog polja, koje prema njemu nikada nije vidjelo natpisa, nazvao je genijima. U sklopu kratkog ali korektnog opisa V. Hoffiller je iznio pretpostavku daje natpis, ispisan bojom na prednjoj plohi, naknadno uništen.³⁹ Pitanje radioničke pripadnosti toga spomenika prvi je načeo L. Barkocz u utvrdivši da je zajedno s još nekolicinom mramornih panonskih sarkofaga izrađen u jednoj od sirmijskih radionica, na što je trebala upućivati vrsta kamena i stilsko-ikonografske pojedinosti reljefnih prizora. On ga je posredno i datirao, prisposobljujući ga izradevinama radionice u Brigeciju (*Brigetio*), koja je djelovala potkraj 2. i u prvoj trećini 3. st. poslije Krista.⁴⁰ U radu o panonskim sarkofazima A. Cermanović ne opovrgava to mišljenje, ali ga ni ne analizira podrobnije. Iz pomalo nejasnog odlomka u kojem se osvrće na dataciju sarkofaga proistječe da ga smatra primjerkom s kraja 3. ili početka 4. st. poslije Krista.⁴¹ Sažimajući mišljenja prethodnih autora D. Pinterović zaključuje daje sarkofag iz Bastaja bliži skupini zapadnih negoli istočnopanonskih izradevina, te da je možda načinjen u Sisku.⁴² Slijedeći Szabu, B. Vikić govori o ranokršćanskome sarkofagu oblikovanom pod snažnim orijentalnim utjecajima u drugoj polovici 4. st. poslije Krista.⁴³ Posljednji ga prema mome znanju spominju V. Dautova-Ruševljan i B. Djurić, no samo uzgred.⁴⁴ Premda je G. Koch pisao prije spomenutih dvaju autora, ovaj kratki bibliografski pregled zaključujem jednom njegovom primjedbom, koja je, s obzirom da ju je izrekao vrsni poznavatelj građe, u isti mah poticajna i obvezujuća: *Nach seiner Ausführung Idsst er sich mit anderen Orten in Pannonia nicht verbinden, er nimmt einer Sonderstellung ein.*⁴⁵

2. Opis sarkofaga, stilske značajke i datacija⁴⁶

Sarkofag (si. 3) je načinjen u obliku sanduka na odvojenom glomaznom postolju. Mjere sanduka izražene u centimetrima iznose: duž. 232; šir. 128; vis. 78, a baze: duž. 261, šir. 147, vis. 35. Unutarnje su stijenke (deb. 14-17) grubo obrađene, a pri dnu lijeve strane nazire se zadebljanje poput jastuka. Poklopac nije sačuvan, ali je to po svojoj prilici bio onaj u obliku niskoga krova s

³⁸ KUKULJEVIĆ 1891: 32; SZABO 1934: 84-85.
»AD: 272-273.

⁴⁰ BARKOČZI 1945: 189-190.

⁴¹ CERMANOVIĆ 1965: 94-95.

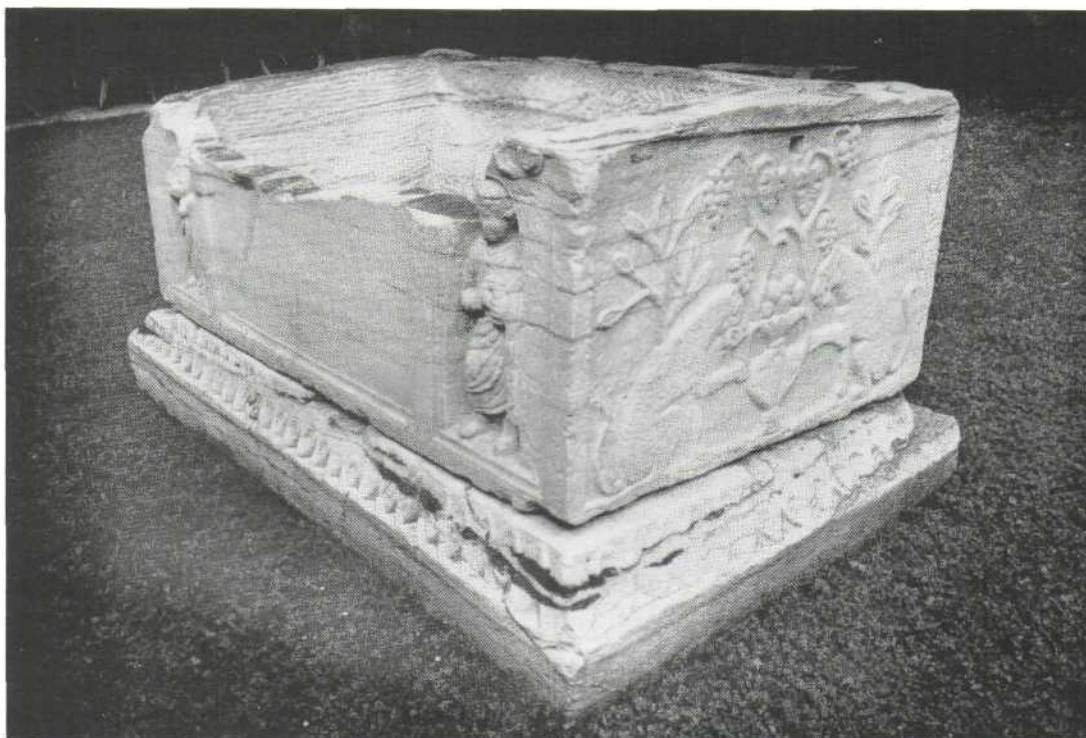
⁴² PINTEROVIĆ 1975: 142-144.

⁴³ VIKIĆ 1978: 597-598.

» DAUTOVA-RUŠEVLJANIN 1983: 100, 108; DJURIĆ 1991: 153.

» K O C H » SICHTERMANN 1982: 329-330.

⁴⁶ » J e » sažeteome opisu, dok će temeljitija razrada spomenika s odgovarajućom likovnom analizom biti objavljena »

Slika 3

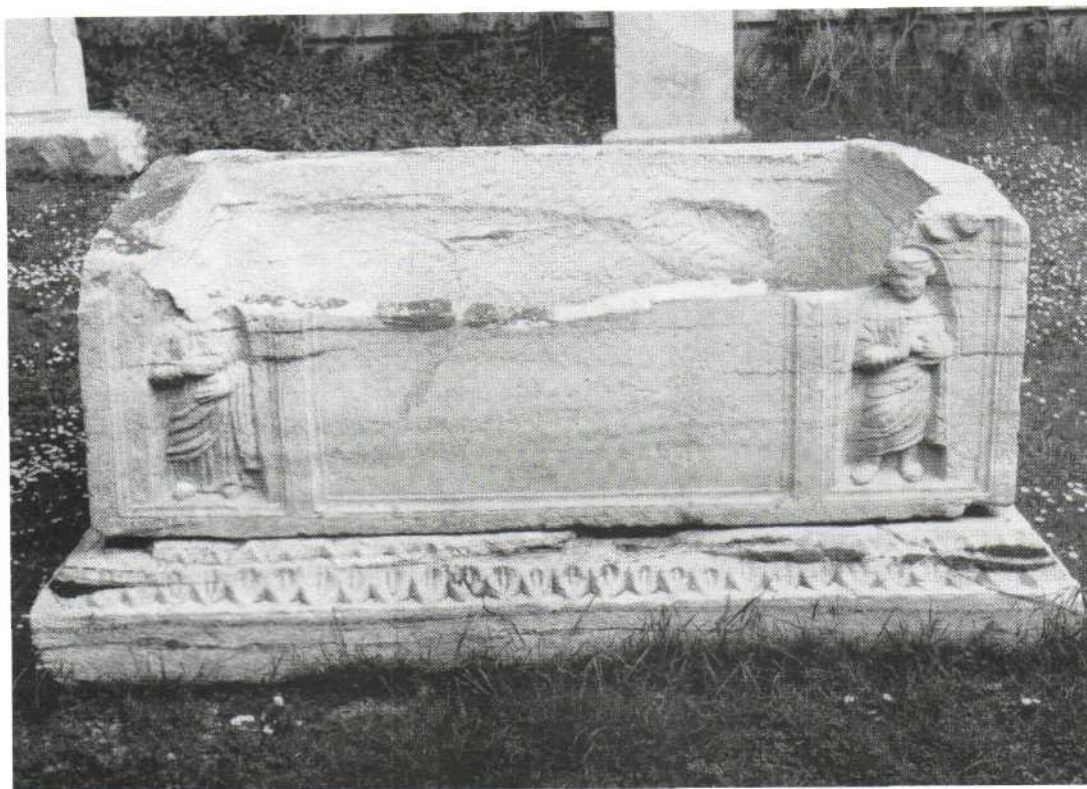
bočnim akroterijima, vidljiv na slici u Szabe.⁴⁷ Prednja je ploha obrubljena glatkim plosnatim okvirom i razdijeljena okomitim letvicama na središnje prazno polje, inače namijenjeno natpisu, i na dvije bočne plohe s nišama za prikaz pokojnika. U smislu opće pojavnosti spomenik oponaša kuću - *domus aeterna* pokojnika, dok se tipološki doživljava kao dalek i krajnje stiliziran izdanak sjevernoitalskoga arhitektonskog sarkofaga.⁴⁸ Oblikom je općenito svojstven panonskom prostoru, osim što mu raskošno zamišljeno, premda razmjerno nespretno izrađeno postolje s motivom stilizirane inačice lezbijске kime pridaje atribut jedinstvenog primjerka.⁴⁹ Likovi pokojnika, žene na lijevoj a muškarca na desnoj strani prikazani su kao čitave, stojeće figure stiješnjene u zasvođenim nišama koje gotovo prate obrise tijela (si. 4). Površine iznad niša bile su urešene motivima tzv. barokne noričko-panonske volute osobita oblika, koja se na panonskim sarkofazima pojavljuje isključivo u okomitom položaju uz natpisno polje⁵⁰ (si. 5). Pokojnik je predločen u uobičajenom statuarnom stavu s osloncem na lijevoj nozi, odjeven u odjeću nalik paliju. Desnicom pokazuje na svitak što ga drži u lijevoj ruci, preko koje je prebačen skut ogrtača-palija. Unatoč oštećenjima, a čini se i nedovršenosti, jasno se razabire velika okrugla glava s bucmastim obrazima, prekrivena gustom kratkom kosom koja naliže na lubanju poput kape, dosežući do ušiju. I pokojnica je

⁴⁷ SZABĆ 1934: slika na strani 85.

⁴⁸ O poganskom i kršćanskom sadržaju izraza *domus aeterna* usp. STOMMEL 1959. O obliku sarkofaga usp. KOCH - SICHTERMANN 1982: 283, 288, Abb. 5; CERMANOVIĆ 1965: 90; DAUTOVA-RUŠEVLJANIN 1983: 95-96, 102; DJURIĆ 1991: 104-105.

⁴⁹ Sjeveroitalski arhitektonski sarkofazi obično imaju jednostavno masivno postolje, dok je među panonskim spomenicima ono prije iznimka negoli pravilo. Usp. KOCH - SICHTERMANN 1982: 281-288; CERMANOVIĆ 1965: 92.

⁵⁰ PINTEROVIĆ 1978: T. XLVI, 1-3; DAUTOVA-RUŠEVLJANIN 1983: 104-106, T. V/8.

Slika 4

prikazana kao palijata s elementima neuobičajenim za tu vrstu odjeće, kao i kod muškog lika. Njen je stav ukočeniji negoli u pokojnika, pa su joj takvi i nabori odjeće, ukrašene na poprsju izvezenim ornamentom koji pri površnom promatranju ostavlja dojam nezgrapne i predimenzionirane ogrlice. Ruke s nesrazmjerno velikim šakama savijene su na prsima pokojnice, koja desnicom pokazuje na okrugli predmet, vjerojatno bulu, odnosno medaljon. Glava je gotovo potpuno uništena.

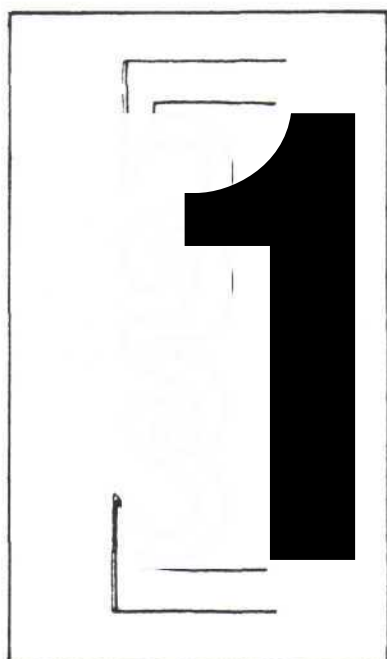
Čitava je površina desne bočne stijenke (si. 6), obrubljene glatkim plosnatim okvirom, ispunjena plitkoreljefnim prizorom u središtu kojega su dvije markantne pantere uz posudu s voćem i trsjem. Životinje sjede pognutih glava, sa šapama na posudi, a u pozadini svake od njih raste oskudno razgranate stabalce s ovalnim narebrenim listovima. Površina tijela pantera ispunjena je gusto nanizanim kružićima koji predočuju krzno. Niz pojedinosti cjelokupnoga prizora (niše, glava muškarca, oko desne pantere, stražnje noge obiju životinja, nervatura lišća loze na lijevoj bočnoj plohi) upućuje na brzopletost pri izradi ili pak nedovršenost koja, međutim, ne narušava privlačnost cjeline u njenu pomalo ornamentalnome izrazu. Površina je lijeve bočne strane (si. 7) poput tapiserije ili arabeske prekrivena motivom trsa iz kojeg se izvijaju grančice s lišćem i grozdovima, dok su dva stabalca jednaka onima na desnoj bočnoj plohi zbijena uz same rubove prizora. Nedovršenost se zamjećuje i tu, osobito na listovima bez naznačene nervature.⁵¹

⁵¹ Nedovršenost bočnih strana ili pak zanemarenost koja ostavlja dojam nedoradenosti česta je pojava kod antičkih sarkofaga. Usp. bilj. 65.

Vratimo se na trenutak, u sklopu razmišljanja o cjelovitom arheološkom kontekstu nalaza, praznoj prednjoj plohi namijenjenoj natpisu. Takva se praznina u pravilu tumači brisanjem, odnosno iščezavanjem bojom načinjenoga natpisa.⁵² Najvjerojatnije se to zbilo i tu, tako da grobnicu iz Bastaja treba zamisliti kao prostoriju u kojoj su bili smješteni sarkofazi s epitafima, dok su molitveno-liturgijski tekstovi krasili, ili radije osmišljavali unutrašnje stijenke njenih zidova. Okružje je to ne posve svakodnevno, ali ipak višekrat posvjedočeno u ranokršćanskome svijetu rimskih katakombi i drugdje.⁵³

Neki su autori sarkofag iz Bastaja pokušali izravno ili pak posredno vremenski odrediti, datirajući ga od kraja 2. do kraja 4. st. poslije Krista.⁵⁴ U odnosu na taj podatak primjedba da je sarkofag vremenski neopredijeljen ne zvuči posve neutemeljeno.⁵⁵

Slika 5

Vanjski elementi za dataciju, ponajprije okolnosti nalaza, u ovome primjeru samo uvjetno i okvirno upućuju na 4. st. Tako se, naime, prema epigrafičkim osobinama teksta može datirati kamena ploča pronađena u istoj grobnici sa sarkofagom, dok su ine pojedinosti arheološkoga konteksta ostale nepoznate. Sarkofag je, istina, mogao biti i raniji, pa ponovno upotrijebljen, ili pak naknadno dospjeti u grobnicu, što je ipak manje vjerojatno. Ni njegov izgled, odnosno oblik, ne pomažu osobito pri datiranju. Riječ je, naime, o tipološki dalekom odjeku sjevernoitalskih arhitektonskih sarkofaga s elementima tzv. sarkofaga-sanduka koji se u sjevernoj Italiji, gdje vjerojatno treba tražiti poticaj panonskoj proizvodnji uz nedvojbeno posredovanje noričkih radionica, izrađuju

⁵² DAUTOVA-RUŠEVLJANIN 1983:97,135; AIJ, 273; DJURIĆ 1991: 105; KAUFMANN 1917: 20.

⁵³ TESTINI 1958: 49; CAMBI 1988: 65; NAGY 1945: 276; MARUCCHI1903: 390.

⁵⁴ Usp.bilj. 39-42.

⁵⁵ DJURIĆ 1991: 153.

Slika 6

od kraja 2. do početka 4. st. poslije Krista.⁵⁶ Panonska "škola" ne djeluje, međutim, u okvirima vremenskoga slijeda kao nastavak, nego je tipološki i likovno odvojena, samosvojna proizvodnja istodobna s onom na prostorima iz kojih crpi pobude.

Od sredine 3. st. poslije Krista izrazitije negoli u prijašnjim razdobljima carski portreti utječu na predstave običnih pokojnika na nadgrobnim spomenicima.⁵⁷ Stoga su elementi dragocjeni za datiranje sarkofaga iz Bastaja sadržani u liku pokojnika na prednjoj plohi (si. 4). Izgled njegova lica i kose predočeni su općim fizionomijskim crtama svojstvenima tetrarhijsko-konstantinskom razdoblju (oko 290-320. g.). Zbog oštećenosti ne razabira se oblici očiju na ljudskim likovima, ali je oko lijeve pantere na bočnoj plohi (si. 6) načinjeno prema svojstvenom uzorku tetrarhijske plastike. Ono je, naime, grabo strukturirano s jednakim donjim i gornjim kapkom.⁵⁸ Premda su likovi ljudi, odnosno cjelovite statue uključujući i odjeću, slabiji oslonac za datiranje, za spomenik iz Bastaja razdoblje utvrđeno na temelju fizionomijskih osobina glave muškarca (290-320) primjeren je i stilskim odlikama kojima su predočeni cijeli likovi obaju pokojnika. Prikaz muškarca znatno odstupa od klasičnog prirodnog pokreta tijela poprimajući pomalo ukočeni stav, ali se

⁵⁶ KOCH - SICHTERMANN 1982: 287; CAMBI 1994: 86; GABELMANN 1977: 238; CERMANOVIĆ 1965: 90.

⁵⁷ CAMBI 1991: 121-122; Isti 1994: 55.

⁵⁸ CAMBI 1994: 59.

Slika 7

posljednji odjeci naturalističkoga pristupa naziru u prikazu odjeće, nabori koje prate kretnje čovjeka i obrise njegova tijela. Ženski je lik još za nijansu stiliziraniji, gotovo potpuno prigušena pokreta i usporednih, ukrućenih nabora odjeće, predočene omamentalno u duhu kasnoantičkog kolorističkog naglašavanja igre svjetla i sjene.

Budući daje oba lika očito isklesao isti majstor, u naznačenim razlikama valja prepoznati umjetničko htijenje. Drugim riječima, u usporedbi s gipkijim linijama odjeće u muškarca, težina i ukočenost nabora ženske haljine doživljavaju se radije kao odraz uspjele namjere dočaravanja težine pada deblje tkanine negoli kao posljedica stvaralačke nemoći. Sve nabrojene pojedinosti same po sebi, a potom i u cjelini, upućuju na stilske značajke tetrarhijsko-konstantinskog razdoblja.⁵⁹ Tome u prilog svjedoči i svodenje reljefa na jedinstveni plan, provedeno kao jasan i dosljedan stilsko-umjetnički postupak na objema bočnim plohamama. Naime, klesanje kamene skulpture plošnim rovašenjem i rezanjem pomalo nalik drvorezbarstvu pojavljuje se u proizvodnji sarkofaga od samih početaka, ali je kao stilski izraz i umjetničko htijenje svojstveno osobito tetrarhijsko-konstantinskom razdoblju.⁶⁰ Različitost stilova reljefa na prednjoj strani u usporedbi s prizorima na bočnim plohamama nije proturječna, ona je naprotiv svojstvena eklekticizmu rimske umjetnosti.

⁵⁹ Usp. CAMBI 1994: 54-66; Isti 1991: 122-136.

⁶⁰ BRENDDEL 1992: 12-34; CAMBI 1994: 58, 64; SICHTERMANN 1977: 469.

Izrazitija voluminoznost primjerena je prikazivanju ljudskih likova, dok je umjetničko-stilska opredijeljenost kasnoantičkog razdoblja naglašena osobito na plošno i ornamentalno obrađenim bočnim plohamama, koje kod sarkofaga iz Bastaja nose svu težinu simboličkog i stilskog izraza. Takav je postupak - primjena različitih stilova najednom te istom spomeniku - u skladu s načelima rimske umjetnosti općenito, a kasnoantičke osobito, te se ne mora tumačiti posljedicom rada ruku većeg broja majstora ili čak vremenskom razlikom.⁶¹ U tome je smislu kod sarkofaga iz Bastaja važno uočiti ujednačenost stupnja, premda ne i postupka stilizacije na prednjoj i bočnim stranama, što je razlog više da se uzroci potraže u ikonografsko-stilsko-umjetničkom duhu vremena o kojemu je riječ (290-320. g.), a ne u drugim, inače mogućim razlozima.

3. Simbolika prizora

Izravno povezano s vremenom nastanka sarkofaga je i simboličko tumačenje prizora na njegovim bočnim plohamama.

Duhovnost na kraju 3. st. i u prvoj polovici 4. st. poslije Krista, još duboko uronjena u ozračje poganstva, ali i nepovratno dodirnutu spoznajama kršćanskoga svjetonazora, obilježena je sinkretizmom u svim svojim očitovanjima - filozofskim, religijskim i umjetničkim.⁶² Vrijeme je to kad se i dalje izrađuju poganski sarkofazi usporedo s kršćanskima koji se istom pojavljuju, s time što se oni prvi ponovno rabe, ali za kršćanske ukope, ili im je to čak izvorna namjena.⁶³ Soteriološki sadržaji na kojima se temelji kršćansko poimanje života i smrti počinju putem razmišljanja o onostranosti, svojstvenih osobito dionizijačkoj grobnoj simbolici, zaokupljati i odnos pogana prema svijetu mrtvih i tajni života.⁶⁴ Ako stoga i jest to sažimanje općenitih naznaka sinkretističkog razdoblja na prijelazu 3. u 4. st. poslije Krista pomalo usmjereno prejudiciranju zaključaka o simbolici prizora na sarkofagu iz Bastaja, u ovome je kontekstu to opravdano jer se simboličke vrijednosti likovnih prizora u pravilu nadahnjuju cjelokupnim duhovnim ozračjem u kojem nastaju.⁶⁵

U pojedinim su sredinama, razdobljima i okolnostima bočne plohe ukrašenih antičkih sarkofaga zanemarene, odnosno površnije obrađene ili pak nedovršene u odnosu na prednju stranu.⁶⁶ Međutim, raspored prizora na sarkofagu iz Bastaja daje naslutiti usredotočenost cjelovite ukrasno-simboličke zamisli spomenika upravo na bočnim stijenkama. Dvije pantere (lavovi, grifoni ili druge životinje) uz posudu iz koje se izvija trsje (ili je pak napunjena plodovima) iskonska je i nepromijenjena ikonografska formula orijentalnoga podrijetla i duboke religijsko-simboličke potke, a puka joj je ornamentalnost tek nasljeđe dugotrajne uporabe. Riječ je o znamenju čuvanja groba kojime se jamči vječni mir pokojnika, združenome s osobitim odnosom životinja-čuvara prema

⁶¹ BIELEFELD 1993: 92-93, 96; BRENDEL 1992: 36, passim; IMMERZEEL - JONGSTE 1993: 141-142; KOCH - SICHTERMANN 1982: 5, passim.

⁶² Evo nasumičnog izbora iz nepregledne literature o toj pojavi. CORBY FINNEY 1987: 181-186; MAWER 1995: 20, passim; SICHTERMANN 1977: 463; PALLAS 1975; HIMMELMANN 1977: 459-462; BRANDENBURG 1984: 241, bilj. 47; KAISER-MINN 1983: 318; ENGEMANN 1983; STUTZINGER 1983; GOUGH 1973: 18, passim; GRABAR 1968: 6-10; BÜSCHHAUSEN 1971: 122-123, passim; BARGEBUHR 1991: passim; BARTON 1975: 54 i d.; HUSKINSON 1974.

⁶³ KOCH - SICHTERMANN 1982: 62; TURCAN 1966: 293; KOCH 1977: 391-392; MARUCCHI 1903: 33, passim; SICHTERMANN 1977: 466; STÜTZER 1983: 122.

⁶⁴ KOCH - SICHTERMANN 1982: 57; TURCAN 1966: 353, 365; MAWER 1995: 90, passim; PALLAS 1975: 11; MČCSY - SZENTLÉLEKY 1971: 39-40; GOUGH 1973: 80.

⁶⁵ GRABAR 1968: 34; CHEVALIER 1994: VII; IVANČEVIĆ 1979: 13-22.

⁶⁶ KOCH - SICHTERMANN 1982: 63, passim; CAMBI 1988: 49; BIELEFELD 1993: 93, 96; DAUTOVA-RUŠE-VLJANIN 1983: 107; IMMERZEEL - JONGSTE 1993: 141-142.

predmetu uz kojeg su postavljene heraldički, stavljajući u pravilu na nj šape.⁶⁷ Pretpostavci o ispraznoj dekorativnosti heraldičkih prizora suprotstavlja se razmišljanje koje već i u panterama iz dionizijačke pretkršćanske grobne simbolike naslućuje, osobito radi znamenja vinove loze i plodova u kantarosu, metaforu životne snage kao alegorije vječnog života u onostranosti.⁶⁸ Takvi se prizori, međutim, u ranokršćanskoj grobnoj umjetnosti, u koju prodiru upravo iz dionizijačkog okruženja, u pravilu doživljavaju i tumače kao puki ukras i zaboravljeni ostatak nadidenih sadržaja. Time je dotaknut nezaobilazan, ali i nerazrješiv problem znamenja i simbolike prizora u antičkoj umjetnosti općenito, a grobnoj napose.⁶⁹ S obzirom na religioznost kulta mrtvih u antici, u umjetničkim motivima iz njegova okruženja treba radije prepoznati izvornu zagrobnu simboliku, ili barem oponašanje stvarnih čina grobnoga obreda. Pojam izvornosti se tu suprotstavlja pitanju religijske i opće kulture i osjećajnosti izvoditelja, naručitelja i motritelja umjetničkoga djela, odnosno motiva izvorno zamišljenoga poradi prenošenja simboličkih poruka.⁷⁰ S obzirom na sve te podatke, kao i na činjenicu da se razmišljanjem o onostranosti dionizijačka i srodne misterijske religije tijesno povezuju s kršćanstvom, veoma je vjerojatno da je kršćanska grobna umjetnost samo produbila simbolički smisao prizora životinja-čuvara uz izvor života, pridajući mu eshatološki utemeljeno i zaokruženo soteriološko značenje.

Motiv dviju sučeljenih pantera uz posudu pojavljuje se na antičkim sarkofazima već u 2. st. poslije Krista, ali podjednako rano i na nadgrobni spomenicima noričko-panonskoga i balkanskog prostora.⁷¹ Reljefni prizor iz Bastaja jedan je od posljednjih izdanaka tog motiva na našem prostoru, a ističe se osebujnošću u mnogim pojedinostima i likovno-stilskoj cjelini. Jedino su na njemu glave pantera prikazane blago pognutima, a ne usmjerenima ravno prema posudi. U sklopu kršćanskoga konteksta čitavog nalaza vjerojatno nije presmjelo tu gestu "pročitati" kao alegoriju grešnika smjerno prignutih glava koji se, međutim, nadaju zadobiti vječni život zahvaljujući plodovima i trsju iz posude uz koju bdiju. Osim arheološkoga konteksta i cjelokupnog ikonografskog ozračja sarkofaga na mogućnost takvoga tumačenja upozorava sličnost s prizorom na medalji cara Konstantina Velikoga iskovanoj u rimskoj kovnici 326. g., godinu dana nakon koncila u Niceji, gdje je potvrđena dogma pravovjernoga kršćanstva.⁷² Slikovitje prizor na poleđini medalje, gdje do carevih nogu krotko sjedi pantera duboko pognute glave, J. Maurice uvjerljivo protumačio znamenjem pobijedenoga poganstva.⁷³ Sjetimo se pritom potresnoga izvješća ranokršćanskoga pisca Euzebija iz Cezareje o zvijerima kojima su se u arenama predavali osuđeni kršćani. Na prvo mjesto stavlja upravo pantere, ne propuštajući usto spomenuti da su se zvijeri, nahuškane na nevoljnike, znale same od sebe povlačiti, kao da ih je odvrćala- nevidljiva sila.⁷⁴ Inače, prije spomenuta gesta prignute glave podsjeća i na kršćansku preobrazbu dionizijačkoga obreda žrtvovanja okruglih plodova, na kojeg se osvrću i kršćanski pisci.⁷⁵ Naime, pri blagoslovu plodova dionizijački inicijant sagiba glavu upravo kao kršćanski vjernik tijekom euharistijske pretvorbe.

Ikonološka zaokružnost, koja se može dokučiti samo u međusobnoj povezanosti prizora na objema bočnim stranama gdje prevladava motiv trsja i dvaju stabalaca, govori u prilog kršćanske tumačenju ikonografije bastajnskoga sarkofaga. Naime, dok motiv loze i kantarosa ima dugu povijest ukrašavanja grobnih spomenika noričko-panonskog i podunavsko-balkanskog prostora prije širenja kršćanstva, ispunjavanje glavne ukrasne površine samim prizorom trsja i loze uvjeto-

⁶⁷ ARRHENIUS 1986: 141 i d.; PICCOTTINI 1989: 28; MIRKOVIĆ - DUŠANIĆ 1976: 118; SELEM 1980: 189; KOCH - SICHTERMANN 1982: 444-446, passim; VOLBACH 1969: 15, passim; MAWER 1995: 90; HABERL 1956.

⁶⁸ Usporedi navode iz prethodne bilješke.

⁶⁹ KOCH - SICHTERMANN 1982: 54, 583-623.

⁷⁰ MIGOTTI 1994: 46-47.

⁷¹ KOCH - SICHTERMANN 1982: 333, 446, 473; PICCOTTINI 1989: 28, 260; MČCSY - SZENTLÉLEKY 1971: 39-40; MIRKOVIĆ - DUŠANIĆ 1976: 118, passim; AIJ, 17 (b. 31), 140 (br. 299), 196 (br. 445); BARKÓCZI 1986: 101-102; BARKÓCZI 1945: 190-191.

⁷² FRANZEN 1988: 65-66.

⁷³ MAURICE 1908: 246-247; FORSTNER 1982: 279.

⁷⁴ HE III: 7, 3-4.

⁷⁵ TURCAN 1966: 493.

vano je osobitim ikonografskim, odnosno simboličkim pobudama. Takva se ukrasno-simbolička shema na sarkofazima Istoka i Zapada pojavljuje sporadično već u helenističkome razdoblju, a sve učestalije prema svršetku antike. Zanimljivo je da su primjerci ploha ispunjenih motivom trsja poput čipkastoga tkanja, tapiserije ili arabeske u nepreglednom korpusu pretkršćanskih sarkofaga antičkoga svijeta razmjerno rijetki i u pravilu problematični za opredjeljivanje prema temeljnom radioničkom razvrstavanju u tri velike skupine - rimsku, maloazijsku i antičku. Trsje se kao vodeći motiv ipak češće pojavljuje na provincijalnim sarkofazima i onima istočnoga podrijetla, što se ponekad obrazlaže nedostatkom tradicije ukrašavanja sarkofaga na tim prostorima i "posuđivanjem" motiva iz drugih područja grobne umjetnosti.⁷⁶ Ti se prizori doživljavaju kao ikonografski sažeci bukoličkih tema pročišćene simbolike, nadahnute poznatijim primjercima gdje su motivi loze i berbe grožđa obogaćeni likovima ljudi i životinja, ali ne heraldičkih, nego smještenih u prirodno okruženje ili pak u funkciji prikaza Dobroga pastira.⁷⁷ Premda je gotovo obeshrabrujuće obilje rasprava o filozofsko-religijskoj potki bukoličkih prizora, ni oni koji im s pravom odriču samu po sebi kršćansku narav ne dvoje da se takvim temama priziva raspoloženje usko povezano s alegorijom kršćanskoga mira i sreće. O tome svjedoče mnogobrojni pouzdano kršćanski spomenici.⁷⁸

Usprkos kršćanskome okruženju u kojemu je pronađen, sarkofag iz Bastaja ne sadrži ni jedan siguran, pa ni približno klasičan kršćanski motiv. Sav je, međutim, prožet sinkretističkim duhom i jedino tako ikonološki razumljiv. U prizorima na njegovim bočnim stranama svojstveni su dionizijački motivi najvjerojatnije poprimili prikriveni kršćanski smisao. Preobrazba je to posvjedočena posvuda nizom primjeraka svojstvenih osobito tetrarhijsko-konstantinskom razdoblju.⁷⁹ Vinova je loza s jedne strane dionizijački motiv najpodatniji "kristijanizaciji", a s druge se u bakhičkom okruženju nikad ne pojavljuje zasebno i naglašeno, već kao simboličko-ukrasna pozadina prizora s ljudima i životinjama.⁸⁰ Prevladavanje motiva trsja na bočnim stijenkama sarkofaga iz Bastaja daje naslutiti da se ondje desila preobrazba loze kao znamenja života općenito u alegoriju vrta Gospodnjega i metaforu vječnoga života, odnosno Krista kao pravoga trsa.⁸¹ Na kršćanski smisao tih prizora upućuju i po dva stabalca u pozadini pantera najednoj, te trsja na drugoj bočnoj strani tog spomenika. Drvo je lovora ili hrasta omiljen motiv dionizijačkih tema, ali su dva jednaka stabla kao okvir prizoru ili motivu svojstvena kršćanskoj ikonografiji. Neizostavna su uz lik Dobroga pastira, oranta, u biblijskim prizorima i slično, gdje je po svoj prilici riječ o kršćanskoj preobrazbi iskonske dvostruke simbolike stabla, koje se u svim religijsko-filozofskim sustavima metaforički udvaja predočujući suprotnost života i smrti, a u kršćanstvu nalazi odraza u biblijskoj paraboli o rajskim stablima dobra i zla, odnosno vječnoga života i spoznaje.⁸² Stoga je tumačenje prizora trsja i stabalaca na sarkofagu iz Bastaja alegorijom Raja samo korak do prepoznavanja metafore grijeha i otkupljenja u likovima pantera, te znamenja besmrtnosti ili pak euharistije u prizoru kantarosa s voćem i plodovima.⁸³

⁷⁶ KOCH - SICHTERMANN 1982:4,302,308,329-330, 482, Abb. 327,334,531; TURCAN 1966:535; BRANDENBURG 1984: 237-239.

⁷⁷ Osobito se to odnosi na antičke sarkofage s dionizijačkom temom berbe grožđa. KOCH - SICHTERMANN 1982: 420-421; CAMBI 1993; Isti 1988, 44; BIELEFELD 1993.

⁷⁸ PROVOOST 1978: 431; KOCH - SICHTERMANN 1982: 116-118; GOUGH 1973: 80; TURCAN 1966: 353, passim; BRANDENBURG 1984: 240-241; TESTINI 1978: 150-154; PALLAS 1975; BRIESENICK 1964.

⁷⁹ Usporedi navode iz prethodne bilješke.

⁸⁰ Vidi bilješku 75, te TURCAN 1966: 353, passim; MARUCCHI 1903: 332-333.

⁸¹ GAMALERO 1984: 124; NEIMAN 1969; RjBT, Raj: 1074-1078; VEŽIĆ 1992: 294; TURCAN 1966: 353, 567.

⁸² KAUFMANN 1917: 55, passim; NEIMAN 1969: 111-116; KOCH - SICHTERMANN 1982: 38, 81,297; CAMBI 1993: 80; BIELEFELD 1993: 91; GARRUCCI 1873: Tav. 53, 54, 67, passim; GARRUCCI 1876: Tav. 178/7, 8,10,11, passim; GABELMANN 1977: 220.

⁸³ Usp. TURCAN 1966: 493, 563; MARUCCHI 1903: 301; DE WAAL 1894: 3; RjBT, Euharistija: 242.

I jedan osebujan detalj u predočavanju likova zvijeri daje naslutiti simboličku potku. Njihovo je naime krzno po čitavome tijelu naznačeno gusto nanizanim kružićima s točkom po sredini. Motiv je to koji se sporadično susreće i prije, a u kasnoantičkome razdoblju prerasta u jedno od izrazitih stilskih obilježja ukrašavanja malih metalnih i koštanih predmeta.⁸⁴ Tumačenje pukom dekorativnošću ne može zadovoljavajuće odgovoriti na pitanje o učestalosti toga motiva u kasnoantičkom razdoblju, poznatom inače po sklonosti metafori i alegoriji, i to mahom na predmetima simboličnima i po samoj svojoj namjeni (nakit, relikvijari, životinjski likovi, češljevi i slično).⁸⁵ Prije negoli na puko ukrašavanje treba stoga pomišljati na simbolički smisao spomenutih motiva koje je kršćanstvo naslijedilo iz mitrijačkog, a osobito solarnoga kulta.⁸⁶ Premda se taj ukrasno-simbolični detalj posve iznimno primjenjuje na kamenoj plastici, vjerojatno nije puka slučajnost da se jedini meni poznati primjer odnosi na predočavanje krzna životinja, čini se upravo pantera, na jednome kasnoantičkom palmirejskom reljefu sirijskoga božanstva Malakbela, sinkretiziranog Sola.⁸⁷

Svi pojedinačno razloženi detalji zaokružuju sliku o sarkofagu ukrašenome izvorno dionizijačkom simbolikom koja se, međutim, radi arheološkoga konteksta i ikonografsko-ikonoloških odnosa od znanog dionizijačkoga ozračja, doživljava kao kršćanska alegorija odjevena u sinkretističko ruho.

Kakva je bila izvorna namjena i vjersko okruženje u kojemu je ostvaren spomenik iz Bastaja? Poznati su primjeri gdje se na manjim obiteljskim grobljima, primjerice u rimskim katakombama, jedni do drugih pokopaju poganski i kršćanski članovi obitelji, a da ukope kršćana u sarkofazima s poganskom simbolikom i ne spominjemo.⁸⁸ Eventualnom domišljanju o upotrebi izvorno poganskog sarkofaga za kršćanski ukop u zasigurno ranokršćanskoj grobnici u Bastajima protive se već spomenute ikonografsko-simboličke osobitosti tog spomenika, znatno udaljene od klasične dionizijačke sheme. Vjerojatnije je daje naručitelj bio kršćanin, ali ne "pravovjerni", koji bi izabrao znana i općeprihvaćena kršćanska znamenja - križ, krizmon, biblijske prizore i slično. Osim toga, za takvu se hrabrost još nisu bili stekli ni uvjeti, koje će zajamčiti tek naklonost cara Konstantina kršćanstvu nakon 313. g. Osoba pokopana u raskošnome sarkofagu u Bastajima prostor je svoga vječnoga mira oplemenila simboličko-alegorijskim stihovima o dogmi izvornoga grijeha i otkupljenja razumljivim samo teološki naobraženim sudruzima u vjeri obojenoj, čini se, here tičko-sinkretističkim primislama. To se ozračje ne naslućuje samo u stihovima molitvene pjesme, nego i u već opisanim reljefnim prizorima na bočnim stijenkama sarkofaga. Uistinu je žalosna okolnost da se epitaf, ispisan valjda bojom na prednjoj plohi sarkofaga izbrisao, nepovratno uništivši podatke o vlasniku spomenika, osobi iznimnoj po duhovnom nagnuću, materijalnom bogatstvu, a nesumnjivo i društvenom položaju. Istraživanja bi u Bastajima mogla priskrbiti dragocjenih saznanja o toj zagonetki, jer već i ograničena sondiranja, odnosno površinski nalazi nagovješćuju postojanje ladanjskih imanja odličnijih građana iz obližnjih *Aquae Balissae* na tom prostoru.⁸⁹

Razumljivo je da se prije spomenuta dvojba o simbolici "neopredijeljenih" prizora i problem sinkretizma u kasnoantičkoj umjetnosti ne može razriješiti na razini općeg pravila ili obrasca. Međutim, pažljivo proučavanje pojedinačnih spomenika može barem malo pomaknuti jezičac na vagi što presuđuje o tome koji i kakav kontekst nalaza čini njegovu kršćansku pripadnost uvjerljivijom.

⁸⁴ PICCOTTINI 1989: 222, 226, Taf. 18, 20; BIRÓ 1987: 155, passim; ROTH 1979: 121; FOLTZ 1975: 221, Taf. 100/1.

⁸⁵ O simbolici predmeta usp. TESTINI 1958: 487; BIRÓ 1987: 187.

⁸⁶ SCHWINDEN 1987: 279-280; MIGOTTI 1995: 286.

⁸⁷ GAMER 1974: 182, 183.

⁸⁸ Usp. b1j. 62.

⁸⁹ SCHEJBAL 1994: 29.

4. Radioničko podrijetlo

Najosjetljivije među različitim pitanjima koja se nameću pri proučavanju sarkofaga iz Bastaja nedvojbeno je određivanje njegove radioničke pripadnosti u uvjetima znatno ograničenima (ne)poznavanjem proizvodnje i trgovine sarkofazima na noričko-panonskim prostorima. Osim općenitih, samorazumljivih razloga za istraživanje radioničkoga podrijetla sarkofaga u bilo kojem dijelu antičkoga svijeta, panonsko je područje u tome smislu osobito poticajno. Naime, noričko-panonska proizvodnja kamenih spomenika kudikamo je bolje osvijetljena u ranocaraskome i srednjocaraskome razdoblju, a znatno slabije u kasnoantičkome, kada u odnosu na izradu sarkofaga prevladavaju tek dodirnuti pitanja, nagađanja i domišljanja lišena pouzdanijeg oslonca za radioničko razvrstavanje i trgovinu tom vrstom spomenika.⁹⁰ Problem, dodatno zamršen stoga što su u razmjernom obilju sarkofaga na prostoru Panonije mramorni primjerci rijetki, već spomenuti G. Koch sažima ovako: *Es ware eine lohnende Aufgabe, die Sarkophage ausführlich zu bearbeiten.*⁹¹ Proučavanjem samo jednoga, ma kako osebujnog primjerka, može se načiniti tek neznatan pomak u popunjavanju naznačene praznine, ali i naznačiti smjer za razrješavanje problema na općoj razini. Veliki je podstrek u tome smislu dao B. Djurić iz čijih istraživanja, međutim, jasno proistječe da se većina neriješenih pitanja kamenoklesarske proizvodnje i trgovine na noričko-panonskim prostorima odnosi upravo na sarkofage.⁹²

Elementi bitni za prepoznavanje proizvoda jedne radionice, odnosno radioničkog središta (vrsta kamena, ikonografija prizora i tehnika klesanja) mogu se sažeti na pitanje odabira između tri mogućnosti: uvoza gotovih izrađevina, poluproizvoda ili pak sirovine, odnosno kamena.⁹³ U novije se vrijeme uz naglasak na neizbježnosti petrografskih analiza, te mogućnosti prepoznavanja samo najpoznatijih vrsta mramora odoka, određivanju radioničkih središta tehničko-stilskim odlikama u izradi reljefa daje prednost pred formalno-ikonografskim značajkama likovnih prizora. Ikonografski modeli, naime, nastaju kombiniranjem na temelju različitih uzoraka i predložaka, pa su stoga nepouzdaniji za određivanje radioničkog "programa". Tehničke pak značajke klesanja lakše otkrivaju ruku majstora, odnosno radioničkog stila.⁹⁴

Pojedini autori, koji su o sarkofagu iz Bastaja pisali uglavnom uzgred, osvrnuli su se i na radioničko podrijetlo, oslanjajući se upravo na ikonografsku, odnosno formalno-stilsku raščlambu likovnih prizora. Barkóczy ga je pripisao sirmijskoj radionici, priključujući mu još nekolicinu primjeraka ukrašenih likovima Erosa i Psihe, ili pak genija sa strana natpisnoga polja na prednjoj plohi. Bočne stijenke tih sarkofaga ispunjene su motivima posude iz koje raste vinova loza, dok joj sa strana leđima okrenute sjede pantere, izvijajući prema njoj glave.⁹⁵ Usprkos razlikama, sarkofazi koje nabroja Barkóczy (Sirmij, Szekszard, Savaria, Poetovio⁹⁶) međusobno su toliko slični da uistinu prizivaju razmišljanje o jednoj radionici. Pridružiti im, međutim, spomenik iz Bastaja neočekivana je površnost na granici s nepoznavanjem građe. Jedino što sarkofag iz Bastaja povezuje s nabrojenim primjercima je prizor dviju pantera uz posudu s lozom. Sličnost je, međutim, samo generička, jer su zvijeri na našem spomeniku prikazane u drukčijem položaju, a potom i stilsko-tehnički toliko

⁹⁰ GORENC 1971; CERMANOVIĆ 1965: 96; KOCH - SICHTERMANN 1982: 323; DJURIĆ 1991: 104-106.

⁹¹ KOCH - SICHTERMANN 1982: 332.

⁹² DJURIĆ 1991: 168.

⁹³ DJURIĆ 1991: 5-6, passim; SETTIS 1992: 66-68; KOCH - SICHTERMANN 1982: 251-252; IMMERZEEL - JONGSTE 1993: 141-142; BRANDENBURG 1984: 234-238; CAMBI 1993: 82-83; BARKÓCZI 1986: 97.

⁹⁴ CAMBI 1994: 62-64; IMMERZEEL - JONGSTE 1993: 141. Posebno je pitanje oblikovanje radioničkog stila

⁹⁵ temelju knjiga uzoraka. Usp. DAUTOVA-RUŠEVLJANIN 1983: 109; PINTEROVIĆ 1975: 142; SETTIS 1992:

67-68.

⁹⁶ BARKÓCZI 1945: 189-190.

96 Primjerak izptu... isujem dokumentira.

različito da taj, a ni bilo koji drugi motiv, ne može opravdati Barkoczijevo domišljanje. Njegovu pretpostavku slijede A. Cermanović i V. Dautova-Ruševljan, ali prva od dviju autorica naglašava barem kronološku udaljenost bastajskoga sarkofaga od nesuđenih mu srodnika.⁹⁷

U "zapadnu" se pak teoriju o podrijetlu sarkofaga iz Bastaja ubrajaju mišljenja Gj. Szabe i D. Pinterović. Dok je Szabó naslućivao rimsku proizvodnju, D. Pinterović je u sklopu razmišljanja o općenitoj upućenosti zapadne Panonije na Norik iznijela pretpostavku daje spomenik bio izrađen u Sisciji. Takvim se razmišljanjem približila najuvjerljivijoj varijanti rješenja zagonetke, što je razumljivo budući daje, za razliku od inih autora, usmjerenih isključivo proučavanju stilsko-formalnih odrednica spomenika, u obzir uzela i šire društvene, odnosno gospodarske, političke i kulturne uvjete panonskoga prostora u odnosu na susjedne krajeve.⁹⁸ Ali ni ona se, kao ni bilo koji drugi autor, nije zapitala o kamenu od kojega je izrađen bastajski sarkofag. Naknadno je B. Djurić, proučavajući proizvodnju i trgovinu mramornim izrađevinama na noričko-panonskom prostoru, došao do dragocjenih saznanja od kojih su pojedina presudna za odgonetanje radioničkoga podrijetla sarkofaga iz Bastaja. Ponajprije je riječ o podatku da panonski prostor, lišen bilo kakvih izvora mramora, svu mramornu građu u obliku (polu)proizvoda uvozi, s posve zanemarujućim iznimkama, iz noričkih kamenoloma.⁹⁹

Petrografska bi analiza mramora od kojega je načinjen bastajski sarkofag u ovome trenutku imala malu korist, jer ne postoje istovrsni podaci o noričkim kamenolomima na području današnjih država Austrije i Slovenije. Stoga se valja zadovoljiti prosudbom odoka, prema kojoj je u našem primjeru riječ o pohorskom mramoru.¹⁰⁰ Podatak navodi na razmišljanje o Peto viju kao mogućem radioničkom središtu u kojem je izrađen sarkofag iz Bastaja, a u prilog takvoj pretpostavci govore i okolnosti prethodne kamenoklesarske proizvodnje na području toga panonsko-noričkoga grada. Raspravljajući o izrađivanju i trgovini mramornim spomenicima na noričko-panonskom prostoru B. Djurić dolazi do spoznaje da je većina raskošnih mramornih stela, pronađenih na različitim mjestima u Panoniji, izrađena u radionicama Petovija. Slično, premda sa stanovitom zadržkom radi slabije istraženosti, pretpostavlja i o sarkofazima.¹⁰¹ Otvorenim pritom ostaje pitanje u odnosu na svaki pojedinačni spomenik, kao i proizvodnju u cjelini, jesu li se iz Norika u Panoniju uvozili dovršeni spomenici, poluproizvodi ili pak kamen kao sirovina. Ovo je posljednje najmanje vjerojatno s obzirom na opće zakonitosti trgovanja mramornim izrađevinama u antičkom svijetu.¹⁰² Djurićeva je općenita pretpostavka o Petoviju kao ishodištu proizvodnje i trgovine mramornim spomenicima primjenjiva i na sarkofag iz Bastaja. Vjerojatno je ondje, kao i drugdje u Panoniji, riječ o uvozu dovršenog spomenika, a ne poluproizvoda, na koji se u antici inače najčešće oslanja trgovina sarkofazima.

Razlozi za pristajanje uz iznesenu pretpostavku u slučaju Bastaja materijalne su, povijesno-političke i likovno-umjetničke naravi. Prvi se odnose na sirovinu - pohorski mramor, potom na općenitu upućenost zapadne Panonije na Norik, te osobito na mali broj, a veliku raznolikost mramornih sarkofaga u Panoniji. Ti podaci ostavljaju premalo mjesta za razmišljanje o nekoj panonskoj radionici, samostalnoj ili pak filijalnoj petovijskoj, koja bi izrađivala raskošne mramorne

⁹⁷ CERMANOVIĆ 1965: 94, bilj. 56; DAUTOVA-RUŠEVIJANIN 1983: 108.

⁹⁸ PINTEROVIĆ 1975: 142. O upućenosti Gornje Panonije (*Pannonia Superior*) na Norik u smislu umjetničkih očitovanja pišu i drugi autori, naprimjer M6CSY - SZENTLÉLEKY 1971: 97; PICCOTTINI 1989: 16; KOCH - SICHTERMANN 1982: 326-327.

⁹⁹ DJURIĆ 1991: 36, 49. Nužnost izrade petrografskih analiza naglašava se posvuda. Usp. KOCH - SICHTERMANN 1982: 27; IMMERZEEL - JONGSTE 1993: 137.

¹⁰⁰ Usmeni podatak Bojana Djurića. Usp. tkd. DJURIĆ 1991, 28-29.

¹⁰¹ DJURIĆ 1991: 168, passim.

¹⁰² DJURIĆ 1991: 46; KOCH - SICHTERMANN 1982: 281, passim; CAMBI 1988: 14-16.

spomenike za rijetke panonske naručitelje.¹⁰³ Treća se skupina razloga, onih likovno-stilskih, odnosi ponajprije na ukrasnu shemu petovijskih urni, temeljenu na prednjoj površini za natpis omeđenoj nišama, te bočnim plohama urešenim reljefnim prizorima. Ona se, naime, podudara s rasporedom tih elemenata na sarkofazima kojima urne kronološki i stilski prethode.¹⁰⁴ Treba ipak napomenuti da se toj usporedbi kao argumentu za razmišljanje o radioničkome podrijetlu može prigovoriti utoliko što je riječ o općoj, generativnoj sličnosti, primjenjivoj na cjelokupni korpus antičkih sarkofaga u Panoniji.

Ostao je, međutim, nezamijećen jedan detalj koji uvjerljivije priziva Petovij kao moguće ishodište likovnoga predložka, odnosno radioničkoga kruga iz kojega je potekao sarkofag pronađen u Bastajima. Riječ je o motivu zvijeri uz posudu koje su na panonskim i mezijskim sarkofazima mahom prikazane leđima okrenute od posude, a glavama prema njoj.¹⁰⁵ Na srodnome prizoru iz Bastaja pantere, koje sjede uz posudu i na nju polažu šape razmjerno vjerno slijede jedan predložak iz Petovija. Naime, iz tog grada, inače poznatog središta Mitrina štovanja, potječe mitrijački spomenik iz prve polovice ili sredine 3. st. poslije Krista, ukrašen slično zamišljenim prizorom sučeljenih pantera koje se razlikuju samo po položaju glava (usmjerene ravno, a ne prignute kao u Bastajima), izostanku kružića kojima je naznačeno krzno, te smještaju plodova koji nisu u posudi, već nagomilani ispod tijela jedne od životinja.¹⁰⁶ Ptujski se spomenik po svoj prilici oslanja na veoma slične prethodnike iz noričkog prostora (*Virunum*), datirane u 2. st. poslije Krista.¹⁰⁷ Riječ je o podudarnom nacrtu jednoga prizora, s time da se onaj iz Bastaja stilsko-tehnički znatno razlikuje od svojih prethodnika što je, međutim, posljedica kronološkog raspona, a ne različitih radioničkih obrazaca. Moguće je da se majstor, izabравši poznat ikonografski nacrt za naručitelja iz Bastaja, nije oslanjao na suvremene knjige uzoraka, nego na starije spomenike koje je po svoj prilici još mogao vidjeti u svojoj okolini. U svjetlu pak saznanja da pretpostavljeni uzorak za prizor na bastajskome sarkofagu potječe iz sredine u kojoj se štovao Mitra, prije spomenuto domišljanje J. Mauricea o simboličkim pognute glave u pantere zadobiva osobit smisao i snažniju uvjerljivost.

Spomenuvši nepoznatog majstora, dodirnuli smo ključno pitanje: likovno-stilsku i tehničko-stilsku odrednicu bastajskoga sarkofaga, a to je njegova posvemašnja ikonografska osebujnost, radi koje taj spomenik u cjelini nije posve sličan nijednome naoko srodnom primjerku iz Panonije, te se doživljava kao ostvarenje jedne osobite stvaralačke prirode. Otvorenim ostaje pitanje kakva je pritom bila uloga naručitelja.¹⁰⁸ Ne samo već raspravljani prizor s panterama nego ni jedan drugi motiv na spomeniku iz Bastaja (naprimjer likovi pokojnika s obzirom na držanje i odjeću, trsje koje ispunja čitavu površinu lijeve bočne plohe) ne nalazi istinskih paralela među panonskim sarkofazima. Osobit oblik tzv. barokne noričko-panonske volute zamjećuje se na sarkofazima iz Murse, ali u drukčijem položaju. Ondje ta voluta ne natkriljuje bočne niše kao na bastajskome sarkofagu, nego okomito omeđuje natpisno polje.¹⁰⁹ Nekolicina je mađarskih primjerala sličnih onima iz Murse, ali je samo jedan iz okolice Pécsi, barem prema mome znanju, jednak bastajskome po obliku i položaju.¹¹⁰ Svi su, međutim, načinjeni od vapnenca u domaćim radionicama, pa je navedena sličnost mogla proisteći jedino iz ugledanja na zajedničke predloške, a ne kao posljedica izrade u istom radioničkom središtu.

¹⁰³ DJURIĆ 1991: 104; KOCH - SICHTERMANN 1982:

323.

¹⁰⁴ DJURIĆ 1991: 104-105; CERMANOVIĆ 1965: 90; KOCH - SICHTERMANN 1982: 328.

¹⁰⁵ BARKÓCZI 1945: T. LXXI/3,4; LXXIII/2,5; MIRKOVIĆ - DUŠANIĆ 1976: vol. I, 118, passim.

¹⁰⁶ *AJZ*: 140, br. 299; SELEM 1980: 108.

¹⁰⁷ PICCOTTINI 1989: 28, 260, Taf. 37.

¹⁰⁸ O ulozu naručitelja općenito usp. SETTIS 1992: 67; GORENC 1971: 23; CAMBI 1994: 73.

¹⁰⁹ Usp. bilj. 49.

¹¹⁰ BARKÓCZI 1945: T. LXX/1; BARKÓCZI-SOPRONI 1983: 178, 192; Isti 1984: 134, br. 1048, T. LXXIX.

U sklopu razmatranja o radioničkoj provenijenciji ne samo bastajškoga sarkofaga, nego i drugih spomenika srodnih po osebnosti, pozornost izaziva podatak o majstorima koji po prestanku rada orijentalnih kamenoklesarskih radionica potkraj 3. st. poslije Krista odlaze na *Zapad*, među inim krajevima i u sjevernu Italiju.¹¹¹ Moguće je da se takva osoba ili nekolicina njih skrasila u jednoj od petovijskih radionica uz pohorske kamenolome, klešujući osebuje spomenike na kojima se odražavaju orijentalni i ini utjecaji, uz neizbježnu privrženost domaćem likovnom nasljeđu. U koncipiranju se panonskih sarkofaga to nasljeđe ogleda u obliku i raščlambi spomenika, te temeljnom nacrtu ukrasa, koji nasljeđuje italsko-noričke prethodnike ili pak petovijske kamene urne, kao i po osebuje zamišljenom prizoru s panterama. Ako je klesar bastajškoga sarkofaga uistinu školovan u duhu orijentalnih¹¹² likovnih tradicija, to bi se nasljeđe moglo prepoznati ponajprije u osobitom obliku postolja, a potom i nekim stilskim i tehničkim pojedinostima u izradi reljefnih prizora. Postolje nije posve uobičajen sastavni dio arhitektonike panonskih sarkofaga, a u našem je primjeru usto riječ o iznimnom obliku u sklopu te proizvodnje, načinjenom u obličju nesprenno, ali nadasve osebuje stiliziranoga atičkog predloška.¹¹³ Ni uporaba svrdla, na bastajškome sarkofagu tek naznačena, nije svojstvena sjevernoitalsko-noričkoj kamenoklesarskoj proizvodnji, ali se taj tehnički postupak na kamenoj plastici u Panoniji pojavljuje u 2. i 3. st. poslije Krista i utemeljeno povezuje s orijentalnim utjecajima.¹¹⁴ O podrijetlu pak plošnoga linearnog reljefa, koji stvara ornamentalni učinak igre svjetla i sjene gotovo nalik drvorezbarstvu, nezahvalno je nagadati. U sklopu teorija o rimskoj umjetnosti mišljenja o takvom likovnom *izraza* nisu posve jedinstvena, ali se najradije priziva orijentalno nadahnuće, prožeto oživljavanjem narodnih osobina (štogod da taj izraz značio) provincijalnih i rimske umjetnosti. Stoga je takav stil umjetničkog izražavanja najpouzdanije shvatiti ponajprije kao izraz neklasičnoga kasnoantičkog likovnog ukusa i opredjeljenja, neovisno o poticaju ili podrijetlu.¹¹⁵ I utisnuti kružići kojima su prekrivena tijela dviju pantera stilski je i tehnički postupak koji se pripisuje orijentalnome nadahnuću. Taj je detalj, međutim, nepouzdan u smislu datiranja ili radioničkog opredjeljenja, jer se proteže na cjelokupno kasnoantičko razdoblje, a na kamenoj je plastici posve neuobičajen.¹¹⁶ U našem se primjeru doživljava kao dokaz više o nesputanom stvaralačkom duhu majstora koji se, klešujući vjerojatno negdje na području Petovija, nadahnjivao ne samo utjecajima s različitih strana, nego i različitih medija. Kakvom je samo slobodom, jer teško daje posrijedi bilo nepoznavanje prirodnog rasta trsja ili pak odgovarajućih likovnih predodžbi toga prizora, listove loze na lijevoj bočnoj plohi dosljedno okrenuo uvis! (si. 7)

Neće biti naodmet pri kraju ovoga poglavlja još jednom naglasiti argumente u prilog petovijskoj, nasuprot sirmijskoj teoriji o podrijetlu sarkofaga iz Bastaja. Prije svega je to pohorski mramor koji u svojoj klesarskoj proizvodnji i trgovini obilato koriste petovijske radionice, neprijeporno posredujući u tome poslu na prostorima Norika i Panonije još od ranocarskog razdoblja. Tu je i tektonika sarkofaga, te prije nabrojani stilsko-ikonografski elementi.¹¹⁷ Protiv bilo kojeg drugog središta u Panoniji govori izrazita raznolikost sveukupno malog broja mramornih sarkofaga na tome prostoru, te logičan slijed zbivanja u okvirima kojih izradu i trgovinu mramornim spomenicima u kasnoj antici nastavljaju radionice koje su u prethodnom razdoblju ostvarile čvrstu podlogu za to

¹¹¹ BRANDENBURG 1984: 240.

¹¹² Uvjetno rečeno, jer pri takvim raščlambama ostaje otvoreno pitanje jesu li pojedini utjecaji na granične prostore, kakav je i panonski, dospijevali izravno s matičnog područja ili pak posredovanjem drugih krajeva, u ovome slučaju sjeverne Italije.

¹¹³ Riječ je o zastarjelome obliku višeslojnoga postolja, koji iz mode izlazi na početku 3. st. poslije Krista, kad ga

zamjenjuje vrpca urešena frizom. KOCH - SICHTERMANN 1982: 370.

¹¹⁴ BARKČCZI 1986: 98-99; BRANDENBURG 1984: 233, bilj. 24; CAMBI 1994: 21.

¹¹⁵ Usp. bilj. 59.

¹¹⁶

Usp. bilj. 82.

¹¹⁷ JJ p. 94-101.

posredovanje. U tome kontekstu valja naglasiti da se reljefna kamena (ne mramorna!) skulptura na prijelazu 3. u 4. st. poslije Krista u Panoniji u cjelini posve razlikuje od prizora na bastajskome sarkofagu.¹¹⁸ I napokon, pretpostavci o Sirmiju kao mogućem mjestu proizvodnje sarkofaga iz Bastaja protivi se cjelokupna njegova arhitektonika, ukrasna zamisao i tehničko-stilske osobine. Naime, sirmijske radionice izrađuju sarkofage različita oblika sanduka, poklopca i postolja, biste su pokojnika ondje svojstvenije od čitavih likova, a motivi erota omiljeniji od ljudskih likova, dok je izostanak plošne ornamentalnosti posve uočljiv.¹¹⁹ S obzirom na nabrojene podatke, primjedbi G. Kocha da uvoz mramornih poluproizvoda ili pak dovršenih sarkofaga na području Panonije nije utvrđen ni dokazan moguće je suprotstaviti se tvrdnjom da je on gotovo izvjestan.¹²⁰

Da sažmemo: sarkofag iz Bastaja u okviru je raznolike skupine srodnih spomenika na prostoru Panonije jedan od najosebujnijih primjeraka. Jedinствен je po likovno-stilskoj zamisli i tehničkoj izvedbi ukrasa, te simboličkome sadržaju tema. Upravo se po toj osebujnosti približava nekolicini srodnih spomenika iz različitih krajeva, koji izmiču razvrstavanju u tri velike skupine sarkofaga antičkoga svijeta, te se u pravilu pripisuju združenom utjecaju provincijalnoga okruženja i istaknutih autorskih osobnosti.¹²¹ Treći element koji je pridonio ostvarenju jedinstvenog spomenika iz Bastajaje simbolički. Naime, likovni predložak prizora na bočnim stijenkama valja pripisati utjecaju ranokršćanskoga ozračja u etapi koja prethodi sveobuhvatnom potvrđivanju kršćanskoga svjetonazora.¹²²

Izniman po mnogočemu, bastajski sarkofag obilježava fizičko-prostornu (Norik i Panonija) i kulturno-povijesnu (poganska antika i kršćanstvo) granicu okruženja u kojemu je nastao. Ako je njegovo mjesto u tome okruženju sada malo jasnije i utemeljenije, ostvarenje i cilj ovoga rada: korak prema cjelovitom razrješavanju problema proizvodnje i trgovine sarkofazima na prostoru rimske Panonije.

LOKALITET VELIKI BASTAJI KOD DARUVARA

Da ništa drugo nije pronađeno u Bastajima do ovdje opisanih dvaju spomenika, lokalitet bi ipak bio vrijedan pažnje. Premda je razumljivo da se tako iznimni nalazi ne mogu pojaviti sred arheološke praznine, Veliki su Bastaji kao arheološki lokalitet u stručnoj literaturi gotovo nepoznati.

Osim razaranja u kojima je davno otkrivena grobnica sa sarkofazima i kamenom pločom s uklesanim stihovima, u Bastajima su u novije vrijeme provedena jedino arheološka rekognosciranja i površna amaterska iskopavanja manjega opsega. Pomalo je iznenađujuće da ni izvanredni rezultati tih pothvata nisu pobudili dublje zanimanje stručnjaka, niti doveli do sustavnijih istraživanja. Naime, ondje su tijekom 1968. g. na lokalitetu Zidine (Crijepci) u amaterskim iskopavanjima na površini od oko 15 ha na vidjelo izišli temelji zgrada s očuvanim potezima zida, ostaci rimske cigle, crijepa, žbuke, mozaika, fresaka, te različite sitne građe i ljudskih kostiju.¹²³ Tada su zatečeni i ulomci mramornih ploča s uklesanim riječima epigrafički, a čini se i sadržajno srodni pjesmi na ploči uzidanoj u dvorcu Janković u Daruvaru, predočenoj u prvome dijelu ove rasprave.¹²⁴

¹¹⁸ BARKÓCZI 1973.

¹¹⁹ CERMANOVIĆ 1965, *passim*.

¹²⁰ KOCH - SICHTERMANN 1982: 323.

¹²¹ Usp. bilj. 74. Premda likovno-stilski posve drukčiji i klasičnim uzorima bliži sarkofag Dobroga pastira iz Salone srodan je našem spomeniku upravo po osebujnosti, prois-

tekloj iz združivanja nasljeđa domaćih radionica i utjecaja s različitih strana. Usp. CAMBI 1994: 64.

¹²² Usp. bilj. 76.

¹²³ Usp. bilj. 2.

¹²⁴ Usp. bilj. 6.

Neposredno nakon spomenutih istraživanja lokalitet je obišao Marcel Gorenc, tada viši naučni suradnik Arheološkoga muzeja u Zagrebu. Crijepce je opisao kao veliki zamršeni arheološki sklop potencijalno prebogatih nalaza, naglašavajući da je riječ o složenom arheološko-prostornom problemu. Osobito je naglasio mogućnost praćenja vremenskog i kulturno-povijesnog slijeda, povezanu s gorućim pitanjem zaštite i eventualnog predočavanja nalaza na samome mjestu.¹²⁵ Od svega toga do danas ništa. Potkraj te iste 1968. g. obišao je Bastaje profesor Duje Rendić-Miočević s grupom stručnjaka i ustanovio da je mramorni sarkofag iz Bastaja pronađen upravo na nalazištu Crijepci.¹²⁶ Ostaje samo požaliti da se nije dublje zainteresirao za tamošnje nalaze.

Riječju, Veliki Bastaji su arheološki lokalitet koji bi bez dvojbe višestruko "uzvratio" i najmanji interes istraživača.

POPIS LITERATURE

- ARRHENIUS, B 1986. Einige christliche Paraphrasen aus dem 6. Jahrhundert, u: *"Zum Problem der Deutungfrühmittelalterlicher Bildinhalte". Akten des 1. Intern. Kolloquiums in Marburg a. d. Lahn, 15. bis 19. Februar 1983.* Marburg, 1986: 129-151.
- BARGEBUHR, F.P. 1991. *The Paintings of the "New" Catacomb of the Via Latina and the Struggle of Christianity against Paganism.* Heidelberg, 1991.
- BARKÓCZI, L 1945. Ein dakischer Dolmetscher in Brigetio. *ArchŽrt* 5-6/1944-1945: 184-192.
- BARKÓCZI, L. 1973. Beiträge zur Steinbearbeitung in Pannonien am Ende des 3. und zu Beginn des 4. Jahrhunderts. *FolArch* 24/1973: 67-112.
- BARKÓCZI, L. 1986. Römerzeitliche Steindenkmäler aus dem dritten Jahrhundert im komitat Fejér. *Alba Regia* 22/1986: 97-107.
- BARKÓCZI, L. - A. MÓCSY, 1972. *RIU*, 1. Amsterdam, 1972.
- BARKÓCZI L.- S. SOPRONI, 1983. *RIU*, 3. Budapest - Bonn, 1983.
- BARKÓCZI, L. - S. SOPRONI, 1984. *RIU*, 4. Budapest - Bonn, 1984.
- BARTON, P.F. 1975. *Die Frühzeit des Christentums in Österreich und Südmitteleuropa bis 788.* Wien-K61n-Graz, 1975.
- BIBLIJA. *Biblija - Stari i Novi zavjet.* Zagreb, 1968.
- BIELEFELD, D. 1993. Zum Klinensarkophag von S. Lorenzo. u: *Grabeskunst der römischen Kaiserzeit.* (Urednik G. Koch). Mainz, 1993: 91-96.
- BIRÓ, T.M. 1987. Bone-carvings from Brigetio in the Collection of the Hungarian National Museum. *ActaAntHung*, 39 (3-4)/1987: 153-192.
- BRANDENBURG, H. 1984. Der Hirtensarkophag in der Krypta des Domes von Osimo (Marken/Italien). *Boreas*, 7/1984: 226-241.
- BRATOŽ, R. 1986. *Kršćanstvo v Ogleju in na vzhodnem vplivnem območju oglejske cerkve od začetkov do nastopa verske svobode.* Ljubljana, 1986.

¹²⁵ GORENC 1971: 2-4.

¹²⁶ KOLUNĐIĆ 1975: 172.

*Nadragocjenim podacima i savjetima koji su poboljšali moju upućenost u sadržaj ovoga rada srdačno zahvaljujem

profesorima Nenadu Cambiju, Danilu Mazzoleniju, Radoslavu Katičiću, Bojanu Djuriću i Igoru Fiskoviću, te kolegama Zdenki Dukat i Berislavu Schejbalu. Fotografije su snimili
Nenad Kobasić * Ante Rendić-Miočević *

- BRENDEL, O.J. 1992. Prolegomena h knjigi o rimski umetnosti (preveo: B. Djurić). *Arheo*, 14/1992: 5-43.
- BRIESENICK, B. 1964. Typologie und Chronologie der siidwest-gallischen Sarkophage. *JbRGZM*, 9/1962 (1964): 76-182.
- BRUNŠMID, J. 1907. Kameni spomenici hrvatskog narodnog muzeja u Zagrebu. *VHAD*, n. s. 9/1907 (1906-1907): 81-184.
- BUECHELER, F. 1895. *Carmina Latina epigraphica*, vol. I. Lipsiae, 1895.
- BUECHELER, F. 1897. *Carmina Latina epigraphica*, vol. II. Lipsiae, 1897.
- BUSCHHAUSEN, H. 1971. *Die spdtromische Metallscrinia undfruhchristliche Reliauiare*. Wien, 1971.
- CAMBI, N. 1988. *Antički sarkofazi na istočnoj obali Jadrana*. Split, 1988.
- CAMBI, N. 1991. *Antički portret u Hrvatskoj*. Zagreb, 1991.
- CAMBI, N.1993. New Attic Sarcophagi from Dalmatia, u: *Grabeskunst der romischen Kaiserzeit* (urednik G. Koch). Mainz: 75-87.
- CAMBI, N.1994. *Sarkofag Dobroga pastira iz Salone i njegova grupa*. Split, 1994.
- CERMANOVIĆ, A.1965. Die dekorierten Sarkophage in den romischen Provinzen von Jugoslawien. *Archlug* 6/1965: 89-103.
- CHEVALIER, J.1994. Uvod, u: *RjS*, V-XXIV.
- CORBY FINNEY, P.1987. Images on Finger Rings and Early Christian Art. *DOP* 41/1987: 181-186.
- DARUVAR 1975. *Daruvar - monografija* (urednik N. Ječmenica). Zagreb, 1975.
- DARUVAR 1987. *Daruvar - monografija* (urednici N. Ječmenica i P. Nikšić). Zagreb, 1987.
- DAUTOVA-RUŠEVLJAN, V. 1983. *Rimska kamena plastika u jugoslovenskom delu provincije Donje Panonije*. Novi Sad. 1983.
- DUDA, B.1968. Uvodi i napomene uz knjige Novoga zavjeta, u: *Biblija*. Zagreb, 1968: 295-336.
- DJURIĆ, B.1991. *Noriško-panonska proizvodnja nagrobnih spomenikov in trgovina z mramorni izdelki* (doktorska disertacija). Ljubljana, 1991.
- ENGEMANN, J. 1983. Die bukolischen Darstellungen, u: *Spātantike* 1983: 257-259.
- ENGSTRÖM, E.1911. *Carmina Latina epigraphica post editam collectionem Buechelerianam in lucem prolata*. Gotoburgi, 1911.
- FITZ, J.1980. The way of life, u: *The Archaeology of Roman Pannonia*. Budapest, 1980.
- FOLTZ, E.1975. Zur Herstellungstechnik der byzantinischen Silberschnallen aus dem Schatzfund von Lambousa. *JbRGZM*22-211915: 221-245.
- FORSTNER, D. 1982. *Die Welt der christlichen Symbole*. Innsbruck, 1982.
- FRANZEN, A. 1988. *Pregled povijesti crkve*, (preveo J. Ritig). Zagreb, 1988.
- GABELMANN, H. 1977. Zur Tektonik oberitalischer Sarkophage, Alfire und Stelen. *BJ*11111911: 199-244.
- GAMALERO, D.E.1984. La Chiesa Paradiso e l'inno di ringraziamento. *ACIAC* 10-2/1984: 121-132.
- GAMER, G.1974. Ein unbekanntes spitantikes relief. *Archivo español de arqueologia*, 45-47/1972-1974: 171-184.

- GARRUCCI, R. 1873. *Stona della arte cristiana neiprimi otto secoli della Chiesa, II.Prato*, 1873.
- GARRUCCI, R. 1876. *Storia della arte cristiana nei primi otto secoli della Chiesa, IILPrato*, 1876.
- GORENC, M. 1968. *Izveštaj o obilasku arheoloških lokaliteta i pregledu arheoloških pokretnih spomenika u Velikim Bastajima i na užem području Daruvara*. Zagreb, Arhiv AMZ, 1-7.
- GORENC, M. 1971. Antičko kiparstvo jugoistočne Štajerske i rimska umjetnost Norika i Panonije. *VAMZ* 3. ser. 5/1971: 15-46.
- GOUGH, M. 1973. *The Origins of Christian Art*. London, 1973.
- HABERL, J. 1956. Lebensbaum und Vaše auf antiken Denkmälern Österreichs, *JÖAI* 43/1956 (Beiblatt): 187-248.
- HIMMELMANN, N. 1977. Einige bukolische Darstellungen des 4. Jhs. n. Chr. *AA* 1973/3:459-462.
- HUSKINSON, J. 1974. Some Pagan Mythological Figures and Their Significance in Early Christian Art. *PBSR* 42/1974: 68-97.
- IMMERZEEL, M. - P. JONGSTE, 1993. Import and Local Production of Early Christian Sarcophagi in France. *Boreas* 16/1993:135-148.
- IVANČEVIĆ, R. 1979. Uvod u ikonologiju, u: *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva* (urednik A. Badurina). Zagreb, 1979:13-82.
- JELENIĆ, J. 1921. *Povijest Hristove crkve*. Zagreb, 1921.
- KAISER-MINN, H. 1983. Die Entwicklung der frühchristlichen Sarkophag-plastik bis zum Ende des 4. Jahrhunderts, u: *Spdtantike 1983*: 318-338.
- KAUFMANN, CM. 1917. *Handbuch der altchristlichen Epigraphik*, Freiburg, 1917.
- KOCH, G. 1977. Sarkophage im römischen Syrien. *AA* 1977/388-395.
- KOCH, G. - H. SICHTERMANN, 1982. *Römische Sarkophage. München*, 1982.
- KOLUNĐIĆ, B. 1975. Rimsko nalazište u Velikim Bastajima, u: *Daruvar* 1975: 170-172.
- KUKULJEVIĆ, I. 1891. *Natpisi sredovječni i novovjeki u Hrvatskoj i Slavoniji*. Zagreb, 1891.
- MARUCCHI, H. 1903. *Elements d'archeologie chretienne, II - Guide des catacombes romaines*. Pariš-Rome, 1903.
- MARUCCHI, H. 1933. *Le catacombe romane*. Roma, 1933.
- MAURICE, J. 1908. *Numismatique Constantinienne, I*. Pariš, 1908.
- MAWER, C.F. 1995. Evidence for Christianity in Roman Britain. *BARBrit.Ser.* (Oxford) 243/1995.
- MIGOTTI, B. 1994. Arheološka građa iz ranokršćanskog razdoblja u kontinentalnoj Hrvatskoj, u: *Od Nepobjedivog Sunca*. Zagreb, 1994.
- MIGOTTI, B. 1995. "Sol iustitiae Christus est" (Origenes). Odrzi solarne kristologije na ranokršćanskoj građi iz sjeverne Hrvatske. *Diadora*, 16-17/1994-1995: 263-290.
- MIRKOVIĆ, M. - S. DUŠANIĆ, 1976. *Inscriptions de la Mesie Supérieure, I*. Beograd, 1976.
- MĆCSY, A. - SZENTLELEKY, T. 1971. *Die Romischen Steindenkmäler von Savaria*. Budapest, 1971.
- NAGY, T. 1945. Un monument méconnu du christianisme d'Aquincum. *ArchErt* 5-6/1944-1945: 273-282.
- NEIMAN, D. 1969. Eden, the Garden of God. *ActaAntHung* 17/1969, 1-2: 109-124.

- OD NEPOBJEDIVOG SUNCA. "Od Nepobjedivog Sunca do Sunca Pravde", *Rano kršćanstvo u kontinentalnoj Hrvatskoj*. Katalog izložbe - AMZ. Zagreb, 1994.
- PALLAS, D.I. 1975. Investigations sur les monuments chrétiens de Grèce avant Constantin. *CahArch* 24/1975: 1-19.
- PAVIĆ, J. - TENŠEK, T.Z., 1993. *Patrologija*. Zagreb, 1993.
- PETROVIĆ, P. 1975. Paleografija rimskih natpisa u Gornjoj Meziji. *Posebna izdanja Arheološkog instituta* (Beograd), 14/1975.
- PICCOTTINI, G. 1989. *Die Romer in Kdrnten*. Klagenfurt, 1989.
- PIKHAUS, D. 1984. La poésie épigraphique chrétienne: origines sociales et dimension monumentale. *ACIAC* 10-2/1984: 423-428.
- PINTEROVIĆ, D. 1975. Nepoznata Slavonija. *OZ* 14-15/1973-1975: 123-166.
- PINTEROVIĆ, D. 1978. *Mursa i njeno područje u antičko doba*. Osijek, 1978.
- POST, P.G. 1984. The Interpretation of Cock-scenes: Method and Application. *ACIAC* 10-2/1984: 429-443.
- PROVOOST, A. 1978. II significato delle scene pastorali del terzo secolo. *ACIAC* 9-1/1978: 407-431.
- RENDIĆ-MIOČEVIĆ, A. 1993. Arheološki muzej u Zagrebu, u: *Arheološki muzej u Zagrebu - izbor izfundusa*. Zagreb, 1993: XX-XXIV.
- ROTH, U. 1979. Studien zur Ornamentik frühchristlicher Handschriften des insularen Bereiches. *BRGK* 60/1979: 5-214.
- SANDERS, G. 1984. La mors Christiana selon le dossier épigraphique de l'Illyricum: Les données quantifiables des carmina Latina epigraphica. *ACIAC* 10-2/1984: 477-488.
- SELEM, P. 1980. Les religions orientales dans la Pannonie romaine - partie en Yugoslavie. *EPRO* (Leiden), 85/1980.
- SETTIS, S. 1992. "Neenakosti" in kontinuiteta: podoba rimske umetnosti. (preveo: B. Djurić). *Arheo* 14/1992: 57-74.
- SCHEJBAL, B. 1994. *Aquae Balissae i njeno područje u antičko doba*, (diplomski rad). Filozofski fakultet, Zagreb, 1994.
- SCHWINDEN, L. 1987. Zu Mithrasdenkmälern und Mithraskultgefassen in Trier. *TrZ* 50/1987: 269-292.
- SICHTERMANN, H. 1977. Der Ganimed-Sarkophag von San Sebastiano. *AA* 1977/3: 462-470.
- SOPRONI, S. 1980. Limes, u: *The Archaeology of Roman Pannonia*. Budapest, 1980: 219-238.
- SPÄT ANTIKE 1983. *Spätantike und frühes Christentum*. Katalog izložbe. Frankfurt am Main, 1983.
- STOCKMEIER, P. 1983. Christus als Gott-Mensch. U: *Spätantike* 1983: 191-197.
- STOMMEL, E. 1959. s. v. Domus aeterna. *RAC* 41/1959: 109-128.
- STUTZINGER, D. 1983. Die Christen und die Kunst. U: *Spätantike* 1983: 223-240.
- STÜTZER, H.A. 1983. *Die Kunst der römischen Katakomben*. Köln, 1983.
- SZABÓ, Gj. 1934. Iz prošlosti Daruvara i okolice. *Narodna starina* (Zagreb), 28/1932 (1934): 79-97.

- TESTINI, P. 1958. *Archeologia cristiana*. Roma, 1958.
- TESTINI, P. 1978. Nuove osservazioni sul cubicolo di Ampliato in Domitilla. *ACIAC* 9-1/1978: 141-157.
- TURCAN, R. 1966. *Les sarcophages romains à représentations dionysiaque*. Pariš, 1966.
- VEŽIĆ, P. 1992. Ulomak starokršćanskog pluteja iz Posedarja nedaleko od Zadra. *Diadora*, 14/1992:291-298.
- VIKIĆ-BELANČIĆ, B. 1978. Elementi ranog kršćanstva u sjevernoj Hrvatskoj. *AV* 29/1978: 588-606.
- VOLBACH, W.F. 1969. *Early Decorative Textiles*. London, 1969.

KRATICE

- ActaAntHung* *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* (Budapest).
- ACIAC* 9/1 *Atti del Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana*. Roma, 1978.
- ACIAC* 10/2 *Actes du Congrès International d'Archeologie Chretienne*. Citta' del Vaticano - Thessalonique, 1984.
- Alba Regia* *Alba Regia* (Székesfehérvár)
- AIJ* V. Hoffiller - B. Saria. *Antike Inschriften aus Jugoslawien*. Heft 1. Noricum und Pannonia Superior. Zagreb, 1938.
- ArchÉrt* *Archaeologia Értésito* (Budapest).
- Archlug* *Archaeologia Iugoslavica* (Beograd).
- Arheo* *Arheo* (Ljubljana).
- AMZ* Arheološki muzej u Zagrebu.
- AV* *Arheološki vestnik* (Ljubljana).
- BRGK* *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission* (Mainz am Rhein).
- BJ* *Bonner Jahrbücher* (Köln).
- Boreas* *Boreas* (Münster).
- CahArch* *Cahiers archéologiques* (Pariš).
- Diadora* *Diadora* (Zadar).
- DOP* *Dumbarton Oaks Papers* (Cambridge/Mass.).
- FolArch* *Folia archaeologica* (Budapest).
- HE* Euzebijje. *Historia ecclesiastica*.
- JbRGZM* *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* (Mainz).
- JÖAI* *Jahreshefte des Österreichischen Archdologischen Instituts in Wien* (Wien).
- OZ* *Osječki zbornik* (Osijek).
- PBSR* *Papers of the British School at Rome* (London).
- RAC* *Reallexikon für Antike und Christentum* (Stuttgart).
- RjBT* *Rječnik biblijske teologije*, (uredili J. Turčinović i V. Bajsić). Zagreb, 1993.

<i>RjS</i>	Chevalier, J. - A. Gheerbrant. <i>Rječnik simbola</i> , (urednik B. Donat). Zagreb, 1994.
<i>RIU</i>	<i>Die Romischen Inschriften Ungarns</i> .
<i>TrZ</i>	<i>Trierer Zeitschrift</i> (Trier).
<i>VAMZ</i>	<i>Vjesnik Arheološkog muzeja</i> (Zagreb).
<i>VHAD</i>	<i>Vjesnik Hrvatskoga arheološkog društva</i> (Zagreb).

KARTA I SLIKE U TEKSTU

Karta Hrvatske s nalazištima spomenutima u tekstu.

SI. 1. Današnji smještaj kamene ploče s uklesanim latinskim heksametrima

SI. 2. Kamena ploča s uklesanim latinskim heksametrima.

SI. 3. Sarkofag - prednja i desna bočna strana.

SI. 4. Sarkofag - prednja strana.

SI. 5. Barokni oblik tzv. noričko-panonske volute (prema Dautova-Ruševljan).

SI. 6. Sarkofag - desna bočna strana.

SI. 7. Sarkofag - lijeva bočna strana.

MAP AND ILLUSTRATIONS IN THE TEXT

Map of Croatia with sites mentioned in the article.

Fig. 1. Present-day situation of the stone slab with inscribed Latin hexametres.

Fig. 2. Stone slab with inscribed Latin hexametres.

Fig. 3. Sarcophagus - view of face and right side.

Fig. 4. Sarcophagus - view of face.

Fig. 5. "Baroque" shape of the so-called Norico-Pannonian volute (after Dautova-Ruševljanin).

Fig. 6. Sarcophagus - view of right side.

Fig. 7. Sarcophagus - view of left side.

SUMMARY

EARLY CHRISTIAN GRAVE FINDS FROM VELIKI BASTAJINEAR DARUVAR

In 1842 a grave chamber was found at Veliki Bastaji near Daruvar in northern Croatia (Roman Pannonia Superior) with two sarcophagi and three stone slabs bearing inscribed hexametric Latin verses. Because of amateurish excavations the chamber was destroyed as was the archeological context including invaluable data concerning its shape, dimensions and furnishings.¹ Fortunately, one of the sarcophagi and the largest of the three inscriptions were preserved. The marble sarcophagus was probably moved from Daruvar to Zagreb in 1934 and has since been kept in the Archaeological Museum.^{4,5} The inscription with Latin verses is built into the walls of the Janković manor house in Daruvar.

This paper offers a preliminary note on the inscription, as its full and detailed analysis requires an expert knowledgeable in the fields of classical philology, early Christian literature,

theology, liturgy and the like. A complete publication on these lines is scheduled for the following two years.³⁶

Paradoxically enough, when first published in 1891 by Kukuljević the verses from Bastaji were classified among medieval and recent inscriptions and therefore ignored by archaeologists and classical philologists.⁷⁹ The verses clearly allude to the Christian dogma of original sin and redemption, but are expressed somewhat metaphorically and allegorically. Moreover, a part of the text is destroyed and could only be reconstituted after Consulting the original version given in the first publication (Kukuljević 1891), when it was still undamaged. In addition the, two bottom lines, hardly readable then, are completely missing now and there is no knowing if they were actually the last two verses. For all these reasons it is not an easy task to produce an accurate and incontestable translation. On the other hand there is no doubt that we are here dealing with an archaeological monument unique not only within the borders of Roman Pannonia, but unparalleled among early Christian *carmina epigraphica* in general.

The marble sarcophagus has been sporadically written about on several occasions and dated from the end of the 2nd to the end of the 4th c. A.D.^{36,43} It has alternately been proclaimed both pagan and Christian. The sarcophagus from Bastaji can tentatively be classified among the so-called architectural types, typical of northern Italy, Noricum and Pannonia.⁴⁷ On its front the images of the deceased are shown beside of a blank inscription field: the man on the right and the woman on the left side. According to the physiognomy of the man it was possible to accurately date the sarcophagus to the end of the 3rd and the beginning of the 4th century.^{56,58} On the right side two panthers with their heads slightly bent down are shown sitting by a vase filled with fruit, while vines and grapes are springing from it. The left side is completely filled with arabesque-like images of vines with grapes. The most unusual detail of the sarcophagus is its luxuriously designed, but somewhat clumsily executed base, in imitation of out-of-moded early Attic base types.⁴⁸ Reliefs showing panthers by a vase are not uncommon among funerary and other stone monuments in the Norico-Pannonian regions.⁷⁰ They also appear on sarcophagi. The sarcophagus from Bastaji is, however, different from related monuments in both style and carving technique. The reliefs on the sides are very flat, reminiscent almost of wood-cutting, while the bodies of the animals are filled with stamped or incised circles. This is a typical late Roman artistic device, but one applied usually to bone and metal objects.⁸² Vines and grapes covering the complete surface of the sarcophagus' left side is not a common feature in Pannonia or, for that matter, anywhere else.⁷⁴ Vines and grapes usually figure as a background for people and animals, mostly in vintage scenes.⁷⁵ Probab/ with these facts in mind, G. Koch regarded the sarcophagus from Bastaji as unique among related Pannonian specimens and practically unparalleled.⁴⁴ It seems to me that the scenes on the sarcophagus' sides (panthers by a vase, vines with grapes), although basically Dionysiac, show traces of syncretism with hints at a Christian level of significance. This is first suggested by the archaeological context, i. e., Christian verses found in the same chamber, as well as by the fact that the vines and grapes are accentuated as the most prominent symbolic feature. This is simply not typical for the so-called Dionysiac sarcophagi.^{77,78}

All Roman marble monuments in Pannonia, sarcophagi included, were sculptured in Noric marbles.⁸⁹ The sarcophagus from Bastaji is made of marble from the Pohorje quarries near Ptuj (*Poetovio*). It can, therefore, reasonably be assumed that it was made in one of the Poetovian workshops, as is also suggested by its artistic style.

Since the production and trade of marble monuments in the Roman provinces Noricum and Pannonia has as yet not been thoroughly investigated, this article should be considered as a small contribution towards the elucidation of this archaeological problem.

IVAN MIRNIK

*Arheološki muzeju Zagrebu
Trg Nikole Šubića Zrinskog 19
HR 10000 Zagreb*

NOVAC ISTOČNOG RIMSKOG CARSTVA
U NUMIZMATIČKOJ ZBIRCI ARHEOLOŠKOGA MUZEJA U ZAGREBU

UDK 717.111 (495.02)
Izvorni znanstveni rad

Auktor daje opis 411 primjeraka zlatnog, srebrnog i brončanog novca, iskovanog u ime careva Istočnog Rimskog Carstva od Arkadija (395-408. g. po Kr.) do Zenona (474-491. g. po Kr.) u kovnicama kako Zapadnog, tako i Istočnog carstva. Opisani primjerci čuvaju se u numizmatičkoj zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu i gotovo svi su nalazi s domaćeg tla, odnosno s područja Panonije. Novac je obrađen pomoću računalnog programa NUMIZ (Numizmatični kabinet, Narodni muzej, Ljubljana).

Istočnorimski novac u sustavnoj zbirci Arheološkoga muzeja u Zagrebu nije osobito brojan. Spomenimo i to daje skoro sva zbirka sabrana u prošlosti, do I. svjetskog rata, što govori o kasnijem položaju numizmatičke zbirke i odnosu prema samome muzeju. Brončani su primjerci najčešće slabije sačuvani, budući da potječu s raznih nalazišta, a ne s numizmatičkog tržišta.

Pedesetih i šezdesetih godina 19.st, dok je numizmatičku zbirku još sređivao cesarski i kraljevski major u miru Mijat Sabljar, istočnorimskog i bizantskog novca bilo je doista malo. Sačuvani nam inventarski arci u kartonskom fasciklu označenom kao "Sirmium/ Viminacium/ Aquileja/ i dr. rimski" (Arhiv br.10) sadrže samo zlatni *tremissis* Arkadija, dar gorljivog Ilirca Stjepana Mlinarića, tada još kapelana, 1846. god. (sadašnji inv.br.8), tri zlatnika Leona I. - darove Baltazara Čalegovića, načelnika grada Osijeka 1851. god. (br.266), Ivana pl.Kukuljevića Sakcinskog (br.268) i Stjepana Mlinarića po Dragutinu Rakovcu 1846. god. (br.267) - te dva tremisa Zenona, jedan nađen u Bruvnu, na području I. Banske regimente, dar Josipa Torbice, trgovca u Glini (br.285), te drugi, poklon Ivana Kargačina iz Novog Vinodolskog 1846. god. (br.283). Brončanog novca tada u zbirci ili još nije bilo, ili nam arci nisu sačuvani, a možda nisu još ni bili inventirani. Don Šime Ljubić, kako se čini, nije stigao inventirati mnogo toga iz numizmatičke zbirke, primjerice bizantski, dok je Josip Brunšmid u inventar bizantskog novca vlastoručno unio 1279 primjeraka novca.

Do sada je u spomenutu inventarsku knjigu bizantskog novca uvršteno 410 primjeraka novca iskovanog u ime istočnih careva, od podjele Carstva na Istočno i Zapadno za vladanja Teodozija I (19.1.379 - 17.1.395). Tako je tu uključen novac svih u sustavnoj zbirci zastupljenih vladara od Arkadija (17.1.395 - 1.V.408), od vremena kad gaje njegov otac proglasio Augustom 383. god., do

Zenona (prvo vladanje: X1.474 - 9.1.475 g.; drugo vladanje: VIII. 475 - 9.IV.491), pa čak i osobito rijedak kov uzurpatora Leoncija (19.VII.484 - 488), nepoznate provenijencije (kat.br.388). Zapadno je Rimskog Carstvo propalo smrću posljednjeg njegovog cara Romula Augustula (31.X.475 - VIII/IX.476), a novac njegovih vladara inventiran je u inventarske knjige rimskog carskog novca.

Sav ostali novac iskovan poslije nastupa prijestolja mudrog Anastazija (11.IV.491-1.VII.518), već se dugo vremena smatra pravim bizantskim novcem. Veliki numizmatički pisci u 18.st., kao što su to bili znameniti Dubrovčanin Anselmo Bandur (*BANDURIUS* 1718: 525-607) i Austrijanac Joseph Eckhel (*ECKHEL* 1798: 168-205) nisu još dijelili novac obaju carstava, nego su ih obrađivali zajedno, kronološkim slijedom. S druge strane tijekom 19. st. i dijelom 20. st. uvedena je u numizmatičkoj disciplini vrlo stroga formalna podjela na Istočno i Zapadno Carstvo, te se je strogo pridržavaju eminentni auktori, primjerice Jean Sabatier (*SABATIER I.*, 1862) i grof Ivan Tolstoj (*TOLSTOJ* 1912: 1-169). Goodacre u prvom dijelu svog priručnika, koji je prvi put objavljen 1928. god., također općenito govori o novcu careva od Arkadija do Leoncija (*GOODACRE* 1964: 21-57).

Gotovo istovremeno britanska bizantološka numizmatička znanost, na čelu koju je tada bio Warwick Wroth, kreće mnogo logičnijim putem. Tako se u vrijednim katalogima *The Roman Imperial Coinage* - koje su od 1923. god. uređivali vrsni stručnjaci Odjela za novac i medalje Britanskog muzeja u Londonu Harold Mattingly, C.H.V.Sydenham, Percy H.Webb, C.H.V.Sutherland, a kasnije Robert A.G. Carson, John P.C.Kent i Andrew Burnett - carski kovovi prvo redaju geografski, po kovnicama, prema već davno ustanovljenom redoslijedu od zapada prema istoku, u smjeru kretanja kazaljki na satu, a tek u okviru toga se poštivaju kronološki kriteriji.

Vrijeme koje nas u konkretno sada zanima pokrivaju dva sveska RIC: dijelom deveti (Valentinianus I - Theodosius I), prvi put obavljen 1933. god. (RIC IX = *PEARCE* 1968), s prvim Arkadijevim kovovima, te tako dugo čekani monumentalni deseti svezak koji pokriva kovove vladara od podjele Carstva do pada Zapadnog Carstva (RIC VIII = *KENT* 1994). Do tiskanja RIC X numizmatičari su se služili praktičnim i preglednim priručnikom *Late Roman Bronze Coinage* (*CARSON - KENT* 1978), izvorno objavljivanim numizmatičkom časopisu *The Numismatic Circular* od 1956. do 1959. god. Pokriva vrijeme od pobjede Konstanina Velikog nad Licinijem Starijim i Mlađim 324. god., do velike novčane reforme cara Anastazija 498. god. Ponukan nedostatkom prikladne literature za kovove Istočnog Rimskog Carstva između 408. i 491. g. po Kr., *JVolkang Hahn*, poznati stručnjak iz Beča objavio je u nizu *Moneta Imperii romani/Moneta Imperii Byzantini* jednu vrlo preglednu "rekonstrukciju sustava kovanja na sinoptičkoj tabelarnoj osnovi" s odličnim komentarima, 15 tabli i pet preglednih tablica (*HAHN* 1989). Budući daje veći dio nominala toga vremena bio vrlo sitan, to Hahn daje i njihova povećanja. Obradeni novac potječe iz mnogih zbirki diljem svijeta.

Velika važnost pridaje se i nedavno objavljenom reprezentativnim katalogu velike zbirke bizantološkog centra Dumbarton Oaks (Washington D.C., Sjedinjene Američke Države) pisaca P.Griersona i M.May (*GRIERSON - MAY* 1992). Ta zbirka broji 955 primjeraka obaju carstava iskovanih od Honorija i Arkadija do nastupa prijestolja cara Anastazija. Svi primjerci potječu ili s numizmatičkog tržišta, ili iz nekih privatnih zbirki. Ovaj se svezak može smatrati uvodnim u niz kataloga bizantskog novca čuvanog u Dumbarton Oaks.

Za razliku od navedenoga kataloga, gotovo sve primjerke novca iz povijesnog razdoblja o kojemu je riječ, a koji se čuvaju u Zagrebačkoj zbirci možemo, uz nekoliko iznimki, smatrati lokalnim nalazima, premda mjesta nalaza nisu u svakom pojedinom slučaju zapisana, te nam oni zorno ocrtavaju predodžbu o optičaju novca u provinciji Panoniji u tim odlučujućim stoljećima nestanka carske vlasti i propadanju urbanih struktura. Ova bi slika bila mnogo cjelovitija upotpu-

njena novcem istovremenih zapadnih careva iskovanih u obje polovice razdijeljenoga carstva. Osim zastupljenoga novca pojedinih careva, koji se još od brojnog novca Arkadija i Teodozija II naglo smanjuje kod njihovih nasljednika, važno je proučiti i zastupljenost kovnica novca, kako onih u Istočnom, tako onih u Zapadnom Carstvu.

Za primjerke novca sa zapisanim nalazištem auktor se je služio novijim Akademijinim imenikom za Hrvatsku (KORENČIĆ 1979), a za nalaze iz još neokrnjene Srijemske županije, kakva se nalazila u djelokrugu Muzeja, Imenikom iz 1895. god. (*Političko i sudbeno radieljenje*, 1895). Svojim su savjetima i pomoći u sastavljanju kataloga uzeli učešća kolege Željko Demo, Zdenka Dukat, Peter Kos i Andrej Šemrov, te im najljepše zahvaljujem.

Redanje u katalogu četverostruko je: prvo je naveden tekući broj kataloga *Roman Imperial Coinage* (RIC, svesci IX i X), zatim, za brončane kovove broj *Late Roman Bronze Coinage* (LRBC), a na trećem se mjestu nalazi redni broj popisa Tolstojeve zbirke (Tol.), kako gaje odredio Brunšmid. Često je pojedini primjerak identificiran prema katalogu zbirke Dumbarton Oaks (DOC). Datacije su uzete iz djela *Roman Imperial Coinage*.

Kovnice zastupljene u Zagrebačkoj zbirci su slijedeće:

Mediolanum	Kat.br.	1-5 (5 primjerka)
Ravenna	6-8	(3)
Roma	9-11	(3)
Aquileia	12-35	(24)
Siscia	36-105	(70)
Salona	106	(1)
Sirmium	107-108	(2)
Thessalonica	109-136	(27)
Heraclea	137-152	(16)
Constantinopolis	153-259	(107)
Nicomedia	260-295	(36)
Cyzicus	296-373	(78)
Antiochia	374-385	(15)
Alexandria	389-393	(5)
Neodrediva kovnica	391-406	(13)
Nepoznata kovnica	407-411	(5)

CAREVI

Arcadius	270 primjerak (9 AV, 2 AR, 259 AE)
Eudoxia	9 (AE)
Theodosius II.	87 (14 AV, 1 AR, 72 AE)
Eudocia	2 (1 AV, 1 AE)
Marcianus	8 (6 AV, 2 AE)
Pulcheria	1 (AV)
Leol.	15 (11 AV, 4AE)

Venna	1	(AV)
Ženo	14	(13 AV, 1 AE)
Basiliscus	2	(AV)
Leontius	1	(AE)

LITERATURA

- ALRAM - DENK - SZAIVERT 1989 - ALRAM, Michael - Roswitha DENK - Wolfgang SZAIVERT. Die Münzsammlung des Augustiner-Chorherrenstiftes Klostereuburg. *Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse. Denkschriften*, 202/1989; *Veröffentlichung der Numismatischen Kommission 23*; *Thesaurus nummorum romanorum et byzantinorum* 6.
- BANDURIUS 1718 - BANDURIUS, Anselmus. *Numismata imperatorum romanorum a Traiano Decio ad Palaeologos Augustos*, II. Lutetia Parisiorum, MDCCXVIII.
- BRUCK 1961 - BRUCK, Guido. *Die spätromische Kupferprägung. Ein Bestimmungsbuch für schlecht erhaltene Münzen*. Graz, 1961.
- CARSON - KENT 1978 - CARSON, R.A.G. - J.P.C. KENT. *Late Bronze Coinage A.D. 324-498. Part II. Bronze Roman Imperial Coinage of the Later Empire A.D. 346-498*. London, 1978. (=LRBC)
- DEMO 1988 - DEMO, Željko. The Mint in Salona: Nepos and Ovida (474-481/2). *Studia numismatica labacensia Alexandro Jeločnik oblata = Situla* (Ljubljana), 26/1988: 247-270.
- DEMO 1994 - DEMO, Željko. Ostrogothic Coinage from Collections in Croatia, Slovenia and Bosnia and Herzegovina. *Situla* (Ljubljana), 32/1994.
- ECKHEL 1798 - ECKHEL, Iosephus 1798. *Doctrina nummorum veterum conscripta a... Pars II. De moneta romanorum. Volumen VIII. et postremum continens numos imperatorios, qui supersunt...* Vindobonae, MDCCXCVIII.
- GRIERSON - MAYS 1992 - GRIERSON, Philip - Melinda MAYS. *Catalogue of Late Roman Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the JWhittemore Collection. From Arcadius and Honorius to the Accession of Anastasius*. Washington, D.C., 1992. (=DOC)
- HAHN 1989 - HAHN, Wolfgang. Die Ostprägung des Römischen Reiches im 5. Jahrhundert (408-491). *Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse. Denkschriften*, 199/1989; *Veröffentlichung der Numismatischen Kommission 20*.
- KENT 1994 - KENT, John V.C. *The Roman Imperial Coinage, X. The Divided Empire and the Fall of the Western Parts AD 395-491*. London, 1994. (=RIC X)
- KORENČIĆ 1979 - KORENČIĆ, Mirko. Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857-1971. *Djela Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 34/1979.
- PEARCE 1968 - PEARCE, J.W.E. *The Roman Imperial Coinage, IX. Valentinian I- Theodosius I*. London, 1968 (=RIC IX)
- POLITIČKO ISUDBENO RAZDIJELJENJE Kralj. Hrvatske i Slavonije i repertorij prebivališta po stanju od 31. svibnja 1895. *Politische und Gerichts-Eintheilung der Königreiche Kroatien u. Slavonien und fVohnorts-Repertorium nach dem Stande vom 31. Mai 1895*. Zagreb 1895.

- SABATIER1862 - SABATIER, Jean. *Description générale des monnaies byzantines frappées sous les Empereurs d'Orient depuis Arcadius jusqu'à prise de Constantinople par Mahomet U.*, I. Pariš, 1862. (=Sab.)
- TOLSTOJ 1912-1914 - TOJSTOJ, J.J. *Vizantijskija monet'i*, I-VIII. S.Petersburg, 1912-1914. (=Tol.)
- VINSKI, Zdenko. Rijedak arheološki nalaz u Baranji. Zlatne okovice iz vremena seobe naroda. *Republika (Zagreb)*, 2/1956: 20-21.
- VINSKI, Zdenko. Arheološki spomenici velike seobe naroda u Srijemu. *Situla (Ljubljana)*, 2/1957: 3-54. T.I-XXV.
- WROTH 1908 - WROTH, Warwick. *Catalogue of the Imperial Byzantine Coins in the British Museum*, I-II. London, 1908.
- WROTH 1911 - WROTH, Warwick. *Catalogue of the coins of the Vandals, Ostrogoths and Lombards and of the Empires of Thessalonica, Nicaea and Terbizond in the British Museum*. London, 1911.

KRATICE - ABBREVIATIONS

- AE - aes
AR - argentum
Av. - avers (lice)
AV - aurum
Dim. - dimensions
Obv. - Obverse
Rev. - Reverse
Rv. - revers (naličje)
Sil - siliqua
Sol - solidus
Tež. - težina
Tre - tremissis
var. - variant
Vel. - veličina
Wt. - weight

OPIS TABLI - DESCRIPTION OF PLATES

Napomena: Brojevi na tablama odgovaraju tekućem broju kataloga.

Note: Numbers on plates correspond to the current numbers in the Catalogue.

Tabla 1 - Plate 1 - Mediolanum (1-5); Ravenna (6-8); Roma (9- 11); Aquileia (12-24);

Tabla 2 - Plate 2 - Aquileia (25-35); Siscia (36-49);

Tabla 3 - Plate 3 - Siscia (50-68);

Tabla 4 - Plate 4 - Siscia (69-94);

Tabla 5 - Plate 5 - Siscia (95-105); Salona (106); Sirmium (107-108); Thessalonica (109-121);

Tabla 6 - Plate 6 - Thessalonica (122-136); Heraclea (137-147);

Tabla 7 - Plate 7 - Heraclea (148-152); Constantinopolis (153-177);

Tabla 8 - Plate 8 - Constantinopolis (178-198);

Tabla 9 - Plate 9 - Constantinopolis (199-223);

Tabla 10 - Plate 10 - Constantinopolis (224-246);

Tabla 11 - Plate 11 - Constantinopolis (247-259); Nicomedia (260-269);

Tabla 12 - Plate 12 - Nicomedia (270-295); Cyzicus (296-303);

Tabla 13 - Plate 13 - Cyzicus (304-329);

Tabla 14 - Plate 14 - Cyzicus (330-362);

Tabla 15 - Plate 15 - Cyzicus (363-373); Antiochia (374-388);

Alexandria (389-393);

Tabla 16 - Plate 16 - Neodredive kovnice - Unidentifiable mints (394-406); Nepoznata kovnica - Unknown mint (407-411).

SUMMARY

COINS OF THE EAST ROMAN EMPIRE IN THE NUMISMATIC COLLECTION OF THE ARCHAEOLOGICAL MUSEUM IN ZAGREB

The author describes 411 gold, silver and bronze coins minted in the name of Emperors of the East Roman Empire from Arcadius (A.D. 395-408) to Ženo (A.D. 476-491) from the mints of both Western and Eastern parts of the Empire. The coins described are part of the numismatic collection of the Zagreb Archeological Museum, almost all found in Croatian Pannonia. The coins have been classified according to the NUMIZ programme (Numismatic Cabinet of the Ljubljana National Museum, Slovenia).

The museum does not have a large number of coins from the Eastern Empire. Most of the specimens have been acquired a long time ago, chiefly before the First World War. Bronze denominations are frequently worn or badly preserved because they came from various sites and not from the market. In the fifties and sixties of the 19th century, when the numismatic collection was being classified by I.R. Major Mijat Sabljar there were very few indeed. The inventory forms of the time contain the entry "Sirmium/ Viminacium/ Aquileja and other Roman" (archive, no 10) and consisted of one gold Arcadius tremissis, gift of Stjepan Mlinarić, then still a chaplain, 1846 (now inv. no. 8), three gold Leo I coins, gift of Balthazar Čalegović, Mayor of Osijek 1851 (no. 266), Ivan Kukuljević de Sacci (no. 268) and Stjepan Mlinarić through Dragutin Rakovec 1846 (no. 267), two Ženo tremisses, one found in Bruvno on the former territory of the I Banal Regiment, gift of Josip Torbica, a Glina merchant (no. 285) the other from Ivan Kargačin from Novi Vinodol 1846 (no. 283). There were then either no bronze coins in the collection or if there were the record is lost. Don Šime Ljubić it seems did not manage to inventory a considerable amount of the numismatic collection, and the Byzantine not at all, while Josip Brunšmid recorded in his own hand 1,279 Eastern Roman and Byzantine coins.

At present the inventory of Byzantine coins records 411 coins bearing the names of eastern emperors, from the division of the Empire into East and West until the reign of Theodosius I (19.1.379 - 17.1.395). It thus contains coins from Arcadius (17.1.395 - 1.V.408) at the time his father proclaimed him Augustus in A.D. 383 to Ženo (first reign XI.474 - 9.1.475; and second reign VIII.475 - 9.IV.491) even including a very rare bronze issue of the usurper Leontius (19.VII.484 - 488). The West Roman Empire collapsed with the death of the last emperor Romulus Augustulus (31.X.475 - VIII/IX.476) and its coins are in a separate Roman Empire inventory. All other coins minted after the wise Anastasius came to the throne (11.IV.491 - 1.VII.518) have long and rightly been considered Byzantine.

It may be considered that almost all the coins we are now considering and which are part of the Zagreb collection are local finds, although the place they were discovered is not in all cases recorded. They provide an excellent picture of the circulation of money in the province of Pannonia in those decisive years when the imperial power was waning and urban structures were in decay. The picture would be much fuller and more complete if it were complemented by coins from the western empire minted in both halves of the divided empire. Coins showing individual emperors, are fairly well represented in the period of Arcadius and Theodosius II, and then fall off rapidly but it would also be important to study the percentage of mints in both the West and East parts of the empire.

For the coins whose place of finding is recorded the author has used the relatively new Academy register for Croatia (KORENČIĆ, 1979) and for the finds from the former Srijem County the register of 1895 (Političko i uredbeno razdjeljenje 1895).

INDICES

A. Vladari - Rulers

Arcadius - 1-3, 6-7, 9-11, 12-35, 36-105, 107-108, 109-131, 137-152, 153-193, 260-274, 296-241, 374-385, 389-393, 394-400.

Basiliscus - 258-259

Eudocia - 227,

Eudoxia - 194-198, 274-275, 342, 385

Leol. - 135, 236, 249

Leontius - 388.

Marcianus - 134, 229-235, 409.

Odovacar - 5

Ovida - 106.

Pulcheria - 226,

Theodosius II. - 132-133, 199-225, 276-295, 343-373, 387, 401-406, 407-408.

Verina - 250,

Ženo - 4, 8, 106, 136, 251-257, 410-411.

B. Kovnice - Mints

Alexandria - 389-393.

Antiochia - 374-388.

Aquileia - 12-35.

- Constantinopolis -153-259.
Cyzicus - 296-373.
Heraclea-137-152.
Mediolanum -1-5.
Neodrediva kovnica (Unidentified mint) - 394-406.
Nepoznata kovnica (Unknown mint) - 407-411.
Nicomedia - 260-295.
Ravenna - 6-8.
Roma-9-11.
Salona -106.
Sirmium- 107-108.
Siscia-36-105.
Thessalonica - 109-136.
C. Nalazišta - Sites
I. Pojedinačni nalazi - Individual finds
Aquileja (Italija/Italy) - 13, 25, 30, 103, 305.
Banoštor (Srijem, Ilok, Čerević - Vojvodina, Srbija/Serbia) - 167.
Beograd/Belgrade (Srbija/Serbia) - 223, 373, 385.
Bosna/Bosnia - 245.
Bravno (Gospić, Gračac, Hrvatska/Croatia) - 8.
Delnice (Rijeka, Hrvatska/Croatia) - 317.
Daruvar (Bjelovar, Hrvatska/Croatia) - 158.
Dobruđa (Dobrogea, Rumania) - 328.
Hrvatsko Primorje (Croatian Coastland; Hrvatska/Croatia) - 375.
Lika (Hrvatska/Croatia) - 3, 219.
Makedonija/Macedonia - 340.
Mala Azija/Asia Minor - 262, 343, 397.
Mitrovica (Srijem, Srijemska Mitrovica - Vojvodina, Srbija) - 33, 64, 129, 138, 164, 221, 281,310.
Novi Banovci (Srijem, Stara Pazova - Vojvodina, Srbija) -11, 18, 21, 22,27, 32, 36, 41, 62, 65, 69, 78, 89, 93, 96, 112, 113, 119, 163, 172, 181, 184, 235, 298, 300, 318, 322, 326, 362, 377, 395.
Osijek (Hrvatska/Croatia) - 135, 234, 238, 279, 306.
Pašin Potok, Vališ-Selo (Karlovac, Cetin-Grad, Hrvatska/Croatia) -153.
Petrovci (Srijem, Ruma, Dobrinici - Vojvodina, Srbija) - 98, 302.
Prokike (Gospić, Otočac, Hrvatska/Croatia) - 220.
Prozor (Gospić, Otočac, Hrvatska/Croatia) - 37.
Rakovac (Srijem/Syrmia, Irig, Ledinci - Vojvodina, Srbija/Serbia) - Stručka, vinograd Ljudevita Sedlačka - Ljudevit Sedlaček's vinyard - 19, 24, 29, 88, 117, 124, 125, 165, 174, 187,

191, 193, 198,207,208,210,214,215,222,260,265,272,273,276,280,282,294,294,297,301, 312,324, 339,341,344,345,346, 348,351,355,359,360,361,364, 365,369,371,382,384,386, 389, 403, 406.

Satnica Đakovačka (Osijek, Đakovo, Hrvatska/Croatia) - 1.

Sisak (Hrvatska/Croatia) - 14,16,26, 34,40,48,49, 72, 83,92, 100,116,126,159,162,175, 178, 179, 190, 197, 283, 296, 320, 332.

Sisak (Hrvatska/Croatia), the Kupa - 39, 314.

Sotin (Osijek, Vukovar, Hrvatska/Croatia) - 77, 128, 130.

Stari Slankamen (Srijem/Syrmia, Stara Pazova - Vojvodina, Srbija/Serbia) - 35, 121.

Trier (Njemačka/Germany) - 234.

Vinkovci (Hrvatska/Croatia) - 42, 46, 52, 55, 56, 61, 95, 111, 195, 303, 313, 329, 331.

Zmajevac (Osijek, Beli Manastir, Hrvatska/Croatia), Varhegy, Josip Piliši's vinyard - 225.

II. Skupni nalaz - Coin hoard

Srbija/Serbia, ? 1902 (b.1917) - 10,20, 94, 109, 122,137,139, 142,143, 152, 157,161,166, 170,173, 177,186,189,192,199,209,211,212,213,216,227,266,267,269,271,275,277,285, 286,288, 290,292,293, 307,308, 319, 333, 336, 338,349,230,353, 356, 357,367, 368,372, 374, 378,383,390,391,393,404.

Primljeno 24. V. 1996.

Prihvaćeno 18. VIII. 1996.

Mediolanum

Arcadius (383-408)

1	Tre	388-393	RIC 23c 2 Tol . 43 DOC 268	COM <u>M D</u>
2	Sil	393-394	RIC 32b Tol . 59-60	MDPS
3	Sol	394-395	RIC 35b Tol . 29 DOC 265	COMOB <u>M D</u>
		Ženo (474-491)		
4	Tre	476-491	RIC 3606-3614 Tol . 52-57 DOC 671 var	CONOB
		Odovacar (476-493)		
5	Tre	476-491	RIC 3606-3614 Tol . 52-57 DOC 688 var	COMOB

Ravenna

Arcadius (383-408)

6	Sol	402-406	RIC 1286 Tol . 30 DOC 272	COMOB <u>R V</u>
7	Tre	402-406	RIC 1290 Tol . 43	COM <u>R V</u>
		Ženo (474-491)		
8	Tre	476-491	RIC 3637-3642 Tol . 52-57 DOC 671 var.	CONOB:

-
- 1 538:ZAG D7. Obv.: DNARCADI VSPFAVG. Rev.: VICTORIA AVGVSTORVM. Wt.: 1,42gr. Dim.: </> 13mm. Site: Satnica Đakovačka.
- 2 538:ZAG D1316. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: VIRTVSRO MANORVM. Wt.: 2,00gr. Dim.: 16x19mm. Provenance: Valent Sever, Zgb, Petrova 91.
- 3 538:ZAG D3. Obv.: DNARCADI VSPFAVG. Rev.: VICTORI AAVGGG. Wt.: 4,35gr. Dim.: </> 21mm. Site: Lika. Provenance: Purchased by the Royal Government from Fr.P. Ritz, Vaganac.
- 4 538:ZAG D284. Obv.: DNZ(reverse)HZ(reverse)O NPERPAVC. Wt.: 1,43gr. Dim.: </> 14mm. Provenance: Old coll. Odovacar? (Brunšmid). Western influence, Mediolanum (Demo).
- 5 538:ZAG D282. Obv.: DNZENO PERPNC. Wt.: 1,48gr. Dim.: </> 14mm. Provenance: ?Ivan Kargačin, Novi Vinodolski (Sabljari's inventory). Roma? Odovacar? (Brunšmid). Mediolanum (Demo). DOC 688 var.
- 6 538:ZAG D1126. Obv.: DNARCADI VSPFAVG. Rev.: VICTORI AAVGGG. Wt.: 4,41gr. Dim.: 21x22mm. Provenance: Coll.N.Plavšić, Osijek.
- 7 538:ZAG D8. Obv.: DNARCADI VSPFAVG. Rev.: VICTORIA AVGVSTORVM. Wt.: 1,44gr. Dim.: 13x14mm. Provenance: Stjepan Mlinarić, parish-priest (Sabljari's inventory).
- 8 538:ZAG D285. Obv.: ON(reverse)ZCI GAPFAV. Type: A pellet l. and r. of the cross below. Wt.: 1,48gr. Dim.: 12x13mm. Site: Brubno. Provenance: Josip Torbica, merchant in Glina (Sabljari's inventory). "Found in Brubno, 1st Banal Regiment, by a woman." Odovacar or the Gepids? (Brunšmid). Western influence. Roma or Ravenna (Demo).

Roma

Arcadius (383-408)

9	AE 3	383-387	RIC 55c var. LRBC 771	̄ R̄E
10	AE 4	383-387	RIC 57e 2 LRBC 788 To1. 127 var.	RP _:_
11	AE 4	383-387	RIC 57e 4 LRBC 788 To1. 127	Ri _i_

Aquileia

Arcadius (383-408)

12	AE 3	383-387	RIC 45c 1 LRBC 1086 To1. 95-97	SMAQP
13	AE 3	383-387	RIC 45c 1 LRBC 1086 To1. 95-97	SMAQP
14	AE 3	383-387	RIC 45c 2 LRBC 1086 To1. 95-97	SMAQS
15	AE 3	383-387	RIC 45c 2 LRBC 1086 To1. 95-97	SMAQS
16	AE 3	383-387	RIC 45c 2 LRBC 1086 To1. 95-97	SMAQS
17	AE 3	383-387	RIC 45c 2 LRBC 1086 To1. 95-97	SMAQS

9 538:ZAG D2078. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Var. rev.: exergue. Wt.: 2,26gr. Dim.: <f> 17mm. Provenance: Benko Horvat Coll.

10 538:ZAG D1199. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: VICTOR IAAVCCC. Wt.: 0,81gr. Dim.: 13x1 tom. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917).

11 538:ZAG D151. Obv.: <DNARCADI> VSPFAVC. Rev.: <VICTOR IAAVCCO. Wt.: 1,47gr. Dim.: <j> 12mm. Site: Novi Banovci. Provenance: Karl Brenner, school-teacher.

12 538:ZAG D46. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 2,56gr. Dim.: <f> 18mm. Provenance: Old coll.

13 538:ZAG D2072. Obv.: DNARCADI <VS>PFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 2,13gr. Dim.: 15x17mm. Site: Aquileja. Provenance: Benko Horvat Coll.

14 538:ZAG D50. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 2,56gr. Dim.: <f> 18mm. Site: Sisak. Provenance: Old coll.

15 538:ZAG D47. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 2,52gr. Dim.: 15x17mm. Provenance: Old coll.

16 538:ZAG D49. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 2,22gr. Dim.: 17x19mm. Site: Sisak. Provenance: Old coll.

17 538:ZAG D2073. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 2,14gr. Dim.: 16x17mm. Provenance: Benko Horvat Coll.

18	AE 3	383-387	RIC 45c 2 LRBC 1086 Tol. 95-97	SMAQS
19	AE 4	383-387	RIC 46d 2 LRBC 1089 Tol. 124-127	AGS
20	AE 4	383-387	RIC 46d 2 LRBC 1089 Tol. 124-127	AGS
21	AE 4	387-388	RIC 59 var. LRBC - Tol. 107 var.	SMAQS
22	AE 4	388-393	RIC 58c 1 LRBC 1107=1110=1112	AQP £__
23	AE 4	388-393	RIC 58c 1 LRBC 1107=1110=1112	AQP _i__
24	AE 4	388-393	RIC 58c 1 LRBC 1107=1110=1112	AQP J_
25	AE 4	388-393	RIC 58c 1 LRBC 1107=1110=1112	AQP _l_
26	AE 4	388-393	RIC 58c 1 LRBC 1107=1110=1112	AQP £__
27	AE 4	388-393	RIC 58c 2 LRBC 1107=1110=1112	AGS \$__

- 18 538:ZAG D48. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 1,75gr. Dim.: <f> 16mm. Site: Novi Banovci. Provenance: Karl Brenner, school-teacher.
- 19 538:ZAG D136. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: VICTOR IAAVCCC. Wt.: 1,16gr. Dim.: 13x14mm. Site: Rakovac- Stručica, Lj. Sedlaček's vinyard. Provenance: Ljudevit Sedlacek.
- 20 538:ZAG D1198. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: VICTOR IAAVCCC. Wt.: 1,39gr. Dim.: 12x14mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917).
- 21 538:ZAG D135. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Var. rev.: Type Camp-gate with star between its two turrets; Exergue. Leg. rev.: SPESRO MANORVM. Wt.: 1,16gr. Dim.: <f> 13mm. Site: Novi Banovci. Provenance: Karl Brenner, school-teacher.
- 22 538:ZAG D98. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: SALVSREI PVBLICAE. Wt.: 1,36gr. Dim.: <l> 12mm. Site: Novi Banovci. Provenance: Brunšmid Coll. Tol. 105 var.; DOC 188.
- 23 538:ZAG D101. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: SALVSREI PVBLICAE. Wt.: 1,33gr. Dim.: <f> 16mm. Tol. 105 var.;DOC188.
- 24 538:ZAG D102. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: SALVSREI PVBLICAE. Wt.: 0,93gr. Dim.: <j> 12mm. Site: Rakovac- Stručica, Lj. Sedlaček's vinyard. Provenance: Ljudevit Sedlacek. Tol. 105 var; DOC 188.
- 25 538:ZAG D2081. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: SALVSREI PVBLICAE. Wt.: 0,77gr. Dim.: </> *Urara*. Site: Aquileja. Provenance: Benko Horvat Coll. (Remigio Stabile). Tol. 105 var; DOC 188.
- 26 538:ZAG D100. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: SALVSREI PVBLICAE. Wt.: 0,57gr. Dim.: 12x14mm. Site: Sisak. Tol. 105 var.; DOC 188.
- 27 538:ZAG DUO. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: SALVSREI PVBLICAE. Wt.: 1,32gr. Dim.: </> 15mm. Site: Novi Banovci. Provenance: Brunšmid Coll. Tol. 105 var.; DOC 190.

28	AE 4	388-393	RIC 58c 2 LRBC 1107=1110=1112	AQS £__
29	AE 4	388-393	RIC 58c 2 LRBC 1107=1110=1112	AQS £__
30	AE 4	388-393	RIC 58c 2 LRBC 1107=1110=1112	AQS £__
31	AE 4	388-393	RIC 58c 2 LRBC 1107=1110=1112	AQS £__
32	AE 4	388-393	RIC 58c 2 LRBC 1107=1110=1112	AQS £__
33	AE 4	388-393	RIC 58c 2 LRBC 1107=1110=1112	AQS £__
34	AE 4	388-393	RIC 58c 2 LRBC 1107=1110=1112	AQS ±__
35	AE 4	392-395	DO 188 LRBC 1107=1110=1112	AQP £__

Siscia

Arcadius (383-408)				
36	AE 4	383-384	RIC 36 1 LRBC 1565 Tol. 128-131	ASIS-
37	AE 4	383-384	RIC 36 2 LRBC 1565 Tol. 128-131	BSIS-

-
- 28 538:ZAG D107. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: SALVSREI PVBLICAE. Wt.: 1,25gr. Dim.: 11x13mm. Tol. 105 var.; DOC 190.
- 29 538:ZAG D103. Obv.: <DNARCADI> VSPFAVC. Rev.: S<ALVSREI P>VBLICAE. Wt.: 1,04gr. Dim.: <f> 12mm. Site: Rakovac- Stručica, Lj. Sedlaček's vinyard. Provenance: Ljudevit Sedlaček. Tol. 105 var.; DOC 190.
- 30 538:ZAG D2082. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: SALVSREI PVBLICAE. Wt.: 1,02gr. Dim.: 13x14mm. Site: Aquileja. Provenance: Benko Horvat Coll. (Remigio Stabile). Tol. 105 var.; DOC 190.
- 31 538:ZAG D108. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: SALVSREI PVBLICAE. Wt.: 0,98gr. Dim.: 12x13mm. Tol. 105 var.; DOC 190.
- 32 538:ZAG D109. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: SALVSREI PVBLICAE. Wt.: 0,91gr. Dim.: 12x14mm. Site: Novi Banovci. Provenance: Ferko Manot, brick-layer. Tol. 105 var.; DOC 190.
- 33 538:ZAG D104. Obv.: DNARCADI <VSPFAVC>. Rev.: SALVSREI <PVBLICAE>. Wt.: 0,78gr. Dim.: <f> 13mm. Site: Mitrovica. Provenance: Pajo Miler, abbot and parisli-priest. Tol. 105 var.; DOC 190.
- 34 538:ZAG D106. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: SALVSREI PVBLICAE. Wt.: 0,76gr. Dim.: 13x14mm. Site: Sisak. DOC 188 var.; Tol, 105 var.
- 35 538:ZAG D99. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: SALVSREI PVBLICAE. Wt.: 1,15gr. Dim.: <f> 13mm. Site: Stari Slankamen. Provenance: Matej Pavlović, school-teacher. Tol. 105 var.; DOC 188.
- 36 538:ZAG D180. Obv.: DNARCADIVSPFAVG. Rev.: VOT/V. Wt.: 0,98gr. Dim.: <f> 13mm. Site: Novi Banovci. Provenance: Ferko Manot, brick-layer.
- 37 538:ZAG D184. Obv.: DNARCADIVSPFAVG. Rev.: VOT/V. Wt.: 1,17gr. Dim.: 13x14mm. Site: Prozor. Provenance: Mato Brajković.

38	AE 4	383-384	RIC 36 2 LRBC 1565 Tol. 128-131	BSIS-
39	AE 4	383-384	RIC 36 2 LRBC 1565 Tol. 128-131	BSIS-
40	AE 4	383-384	RIC 36 2 LRBC 1565 Tol. 128-131	BSIS-
41	AE 4	383-384	RIC 36 2 LRBC 1565 Tol. 128-131	BSIS-
42	AE 4	383-384	RIC 36 2 LRBC 1565 Tol. 128-131	BSIS-
43	AE 4	383-384	RIC 36 2 LRBC 1565 Tol. 128-131	BSIS-
44	AE 2	383-384	RIC 33 2 LRBC 1557 Tol. 78-89	ASISC-
45	AE 2	383-384	RIC 33 2 LRBC 1557 Tol. 78-89	ASISC-
46	AE 2	383-384	RIC 33 2 LRBC 1557 Tol. 78-89	ASISC-
47	AE 2	383-384	RIC 33 2 LRBC 1557 Tol. 78-89	ASISC-

38 538:ZAG D186. Obv.: DNARCADIVSPFAVG. Rev.: VOT/V. Wt.: 1,16gr. Dim.: <f> 13mm.

39 538:ZAG D2091. Obv.: DNARCADIVSPFAVG. Rev.: VOT/V. Wt.: 1,11gr. Dim.: 13x14mm. Site: Kupa.

Provenance: Benko Horvat coll.

40 538:ZAG D181. Obv.: DNARCADIVSPFAVG. Rev.: VOT/V. Wt.: 1,09gr. Dim.: <f> 13mm. Site: Sisak.

41 538:ZAG D183. Obv.: DNARCADIVSPFAVG. Rev.: VOT/V. Wt.: 0,99gr. Dim.: <f> 13mm. Site: Novi Banovci.

Provenance: Brunšmid coll.

42 538:ZAG D182. Obv.: DNARCADIVSPFAVG. Rev.: VOT/V. Wt.: 0,97gr. Dim.: <f> 13mm. Site: Vinkovci.

Provenance: Brunšmid coll.

43 538:ZAG D185. Obv.: DNARCADIVSPFAVG. Rev.: VOT/V. Wt.: 0,85gr. Dim.: ϕ 13mm.

44 538:ZAG D28. Obv.: DNARCAD IVSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 5,73gr. Dim.: <f> 24mm.

45 538:ZAG D29. Obv.: DNARCAD IVSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 5,51gr. Dim.: 21x24mm.

Tol.34,78/89; RIC 33.

46 538:ZAG D22. Obv.: DNARCAD IVSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 5,16gr. Dim.: ϕ 23mm. Site:

Vinkovci. Provenance: Brunšmid coll.

47 538:ZAG D25. Obv.: DNARCAD IVSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 5,12gr. Dim.: 23x24mm. Bust smaller.

48	AE 2	383-384	RIC 33 2 LRBC 1557 Tol. 78-89	ASISC-
49	AE 2	383-384	RIC 33 2 LRBC 1557 Tol. 78-89	ASISC-
50	AE 2	383-384	RIC 33 2 LRBC 1557 Tol. 78-89	ASISC-
51	AE 2	383-384	RIC 33 2 LRBC 1557 Tol. 78-89	ASISC-
52	AE 2	383-384	RIC 33 2 LRBC 1557 Tol. 78-89	ASISC-
53	AE 2	383-384	RIC 33 2 LRBC 1557 Tol. 78-89	ASISC-
54	AE 3	384-387	RIC 38 c 2 LRBC 1571 Tol. 95-97	BSISC
55	AE 3	384-387	RIC 38c 1 LRBC 1571 Tol. 95-97	ASISC
56	AE 3	384-387	RIC 38c 1 LRBC 1571 Tol. 95-97	ASISC
57	AE 3	384-387	RIC 38c 1 LRBC 1571 Tol. 95-97	ASISC

48 538:ZAG D24. Obv.: DNARCAD IVSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 4,98gr. Dim.: ϕ 24mm. Site: Sisak.

49 538:ZAG D23. Obv.: DNARCAD IVSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 4,98gr. Dim.: 22x23mm. Site: Sisak.

50 538:ZAG D30. Obv.: DNARCAD IVSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 4,62gr. Dim.: $\langle f \rangle$ 24mm. Bust smaller.

51 538:ZAG D26. Obv.: DNARCAD IVSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 4,46gr. Dim.: ϕ 23mm.

52 538:ZAG D2077. Obv.: DNARCAD IVSPFAVO. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 4,18gr. Dim.: 22x24mm. Site: Vinkovci. Provenance: Benko Horvat coll.

53 538:ZAG D27. Obv.: DNARCAD IVSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 3,89gr. Dim.: 23x24mm.

54 538:ZAG D64. Obv.: DNARCAD IVSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 1,77gr. Dim.: $\langle f \rangle$ 18mm.

55 538:ZAG D2074. Obv.: DNARCAD IVSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 2,47gr. Dim.: $\langle f \rangle$ 19mm. Site: Sisak. Provenance: Benko Horvat Coll.

56 538:ZAG D51. Obv.: DNARCAD IVSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 2,43gr. Dim.: $\langle f \rangle$ 18mm. Site: Sisak.

57 538:ZAG D57. Obv.: DNARCAD IVSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 2,36gr. Dim.: 17x18mm.

58	AE 3	384-387	RIC 38c 1 LRBC 1571 Tol. 95-97	ASISC
59	AE 3	384-387	RIC 38c 1 LRBC 1571 Tol. 95-97	ASISC
60	AE 3	384-387	RIC 38c 1 LRBC 1571 Tol. 95-97	ASISC
61	AE 3	384-387	RIC 38c 1 LRBC 1571 Tol. 95-97	ASISC
62	AE 3	384-387	RIC 38c 2 LRBC 1571 Tol. 95-97	BSISC
63	AE 3	384-387	RIC 38c 2 LRBC 1571 Tol. 95-97	BSISC
64	AE 3	384-387	RIC 38c 2 LRBC 1571 Tol. 95-97	BSISC
65	AE 3	384-387	RIC 38c 2 LRBC 1571 Tol. 95-97	BSISC
66	AE 3	384-387	RIC 38c 2 LRBC 1571 Tol. 95-97	BSISC
67	AE 3	384-387	RIC 38c 2 LRBC 1571 Tol. 95-97	BSISC

58 538:ZAG D55. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 2,27gr. Dim.: 19x20mm.

59 538:ZAG D53. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 2,15gr. Dim.: 19x21mm.

60 538:ZAG D54. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 1,98gr. Dim.: <f> 18mm. Provenance: Old coll.

61 538:ZAG D52. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 1,86gr. Dim.: 17x19mm. Site: Sisak.

62 538:ZAG D73. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 1,87gr. Dim.: <f> 19mm. Site: Novi Banovci. Provenance: Mijo Fakundini, school-teacher.

63 538:ZAG D68. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 2,68gr. Dim.: <f> 19mm.

64 538:ZAG D2076. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 2,57gr. Dim.: 17x18mm. Site: Mitrovica. Provenance: Benko Horvat Coll.

65 538:ZAG D71. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 2,56gr. Dim.: 17x20mm. Site: Novi Banovci. Provenance: Karl Brenner, school-teacher.

66 538:ZAG D66. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 2,47gr. Dim.: 18x20mm.

67 538:ZAG D58. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 2,41gr. Dim.: <f> 18mm.

68	AE 3	384-387	RIC 38c 2 LFBC 1571 Tol. 95-97	BSISC
69	AE 3	384-387	RIC 38c 2 LFBC 1571 Tol. 95-97	BSISC
70	AE 3	384-387	RIC 38c 2 LFBC 1571 Tol. 95-97	BSISC
71	AE 3	384-387	RIC 38c 2 LFBC 1571 Tol. 95-97	BSISC
72	AE 3	384-387	RIC 38c 2 LFBC 1571 Tol. 95-97	BSISC
73	AE 3	384-387	RIC 38c 2 LFBC 1571 Tol. 95-97	BSISC
74	AE 3	384-387	RIC 38c 2 LFBC 1571 Tol. 95-97	BSISC
75	AE 3	384-387	RIC 38c 2 LFBC 1571 Tol. 95-97	BSISC
76	AE 3	384-387	RIC 38c 2 LFBC 1571 Tol. 95-97	BSISC
77	AE 3	384-387	RIC 38c 2 LFBC 1571 Tol. 95-97	BSISC

68 538:ZAG D62. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 2,40gr. Dim.: <j> 17mm.

69 538:ZAG D72. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 2,37gr. Dim.: 18x19mm. Site: Novi Banovci. Provenance: Karl Brenner, school-teacliér.

70 538:ZAG D59. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 2,36gr. Dim.: <f> 19mm.

71 538:ZAG D67. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 2,35gr. Dim.: <f> 18mm.

72 538:ZAG D69. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 2,32gr. Dim.: 18x19mm. Site: Sisak.

73 538:ZAG D61. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 2,23gr. Dim.: 17x18mm.

74 538:ZAG D60. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 2,19gr. Dim.: <f> 18mm.

75 538:ZAG D65. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 2,08gr. Dim.: 16x19mm.

76 538:ZAG D63. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 1,92gr. Dim.: 17x18mm.

77 538:ZAG D70. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 1,77gr. Dim.: <f> 18mm. Site: Sotin. Provenance: Robert Turmayer coll.

78	AE 3	384-387	RIC 38c 3 LRBC 1574 Tol. 95-97	ASISC-
79	AE 3	384-387	RIC 38c 3 LRBC 1574 Tol. 95-97	ASISC-
80	AE 3	384-387	RIC 38c 3 LRBC 1574 Tol. 95-97	BSISC-
81	AE 3	384-387	RIC 38c 3 LRBC 1574 Tol. 95-97	ASISC-
82	AE 3	384-387	RIC 38c 3 LRBC 1574 Tol. 95-97	ASISC-
83	AE 3	384-387	RIC 38c 4 LRBC 1574 Tol. 95-97	BSISC-
84	AE 3	384-387	RIC 38c 4 LRBC 1574 Tol. 95-97	BSISC-
85	AE 3	384-387	RIC 58c 2 LRBC 1571 Tol. 95-97	BSISC
86	AE 3	384-387	Ric 38c 1 LRBC 1571 Tol. 95-97	ASISC
87	AE 4	384-387	RIC 19c 1 LRBC 1578 Tol. 124-127	ASIS

78 538:ZAG D74. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 2,72gr. Dim.: 17x18mm. Site: Novi Banovci. Provenance: Mijo Fakundini, scholl-teacher.

79 538:ZAG D75. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 2,37gr. Dim.: $\varnothing$ 17mm.

80 538:ZAG D79. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 2,32gr. Dim.: $\langle f \rangle$ 18mm. Provenance: Brunšmid coll.

81 538:ZAG D77. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 2,18gr. Dim.: $\langle j \rangle$ 18mm.

82 538:ZAG D76. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 1,66gr. Dim.: $\varnothing$ 18mm.

83 538:ZAG D78. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 1,76gr. Dim.: $\langle f \rangle$ 17mm. Site: Sisak.

84 538:ZAG D1426. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 1,20gr. Dim.: 16x17mm.

85 538:ZAG D2075. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 2,86gr. Dim.: $\langle f \rangle$ 18mm. Provenance: Benko Horvat Coll.

86 538:ZAG D56. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 2,21gr. Dim.: $\langle f \rangle$ 19mm.

87 538:ZAG D140. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: VICTOR IAAVCCC. Wt.: 1,13gr. Dim.: $\langle f \rangle$ 14mm. DOC 67.

88	AE 4	384-387	RIC 39c 1 LRBC 1578 Tol. 124-127	ASIS
89	AE 4	384-387	RIC 39c 1 LRBC 1578 Tol. 124-127	ASIS
90	AE 4	384-387	RIC 39c 1 LRBC 1578 Tol. 124-127	ASIS
91	AE 4	384-387	RIC 39c 1 LRBC 1578 Tol. 124-127	ASIS
92	AE 4	384-387	RIC 39c 1 LRBC 1578 Tol. 124-127	ASIS
93	AE 4	384-387	RIC 39c 1 LRBC 1578 Tol. 124-127	ASIS
94	AE 4	384-387	RIC 39c 2 LRBC 1578 Tol. 124-127	BSIS
95	AE 4	384-387	RIC 39c 2 LRBC 1578 Tol. 124-127	BSIS
96	AE 4	384-387	RIC 39c 2 LRBC 1578 Tol. 124-127	BSIS
97	AE 4	384-387	RIC 39c 2 LRBC 1578 Tol. 124-127	BSIS

- 88 538:ZAG D137. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: VICTOR IAAVCCC. Wt.: 0,98gr. Dim.: $\varnothing$ 14mm. Site: Rakovac- Strucica, Lj. Sedlaček's vinyard. Provenance: Ljudevit Sedlaček. DOC 67.
- 89 538:ZAG D141. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: VICTOR IAAVCCC. Wt.: 1,44gr. Dim.: $\langle \rangle$ 14mm. Site: Novi Banovci. Provenance: Brunšmid coll. DOC 67.
- 90 538:ZAG D138. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: VICTOR IAAVCCC. Wt.: 1,32gr. Dim.: $\langle \rangle$ 14mm. DOC 67.
- 91 538:ZAG D139. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: VICTOR IAAVCCC. Wt.: 1,29gr. Dim.: $\langle \rangle$ 13mm. DOC 67.
- 92 538:ZAG D2095. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: VICTOR IAAVCCC. Wt.: 1,22gr. Dim.: 14x15mm. Site: Sisak. Provenance: Benko Horvat coll. DOC 67.
- 93 538:ZAG D142. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: VICTOR IAAVCCC. Wt.: 1,05gr. Dim.: 14x15mm. Site: Novi Banovci. Provenance: Karl Brenner, school-teacher. DOC 67.
- 94 538:ZAG D1197. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: VICTOR IAAVCCC. Wt.: 1,33gr. Dim.: 13x14mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917).
- 95 538:ZAG D146. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: VICTOR IAAVCCC. Wt.: 1,29gr. Dim.: 14x15mm. Site: Vinkovci. Provenance: Brunšmid coll.
- 96 538:ZAG D143. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: VICTOR IAAVCCC. Wt.: 1,22gr. Dim.: $\langle \rangle$ 14mm. Site: Novi Banovci. Provenance: Mijo Fakundini, school-teacher.
- 97 538:ZAG D147. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: VICTOR IAAVCCC. Wt.: 1,19gr. Dim.: $\langle \rangle$ 14mm.

98	AE 4	384-387	RIC 39c 2 LRBC 1578 Tol. 124-127	BSIS
99	AE 4	384-387	RIC 39c 2 LRBC 1578 Tol. 124-127	BSIS
100	AE 4	384-387	RIC 39c 2 LRBC 1578 Tol. 124-127	BSIS
101	AE 4	384-387	RIC 39c 2 LRBC 1578 Tol. 124-127	BSIS
102	AE 4	384-387	RIC 39d 1 LRBC 1578 Tol. 124-127	ASIS
103	AE 4	384-387	RIC 39d 1 LRBC 1578 Tol. 124-127	ASIS
104	AE 4	384-387	RIC 39d 1 LRBC 1578 Tol. 124-127	ASIS
105	AE 4	384-387	RIC 39d 3 LRBC 1581 Tol. 124-127	ASIS-

Salona

Zeno (474-491)

Ovida (480-481/2)

106	Tre	480-482	RIC - Tol. 52-57 DOC 688 var.	COMOB
-----	-----	---------	-------------------------------------	-------

98 538:ZAG D145. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: VICTOR IAAVCCC. Wt.: 1,18gr. Dim.: <f> 14mm. Site:

Petrovci. Provenance: Georgijević, sub-prefect.

99 538:ZAG D149. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: VICTOR IAAVCCC. Wt.: 1,00gr. Dim.: <f> 14mm.

100 538:ZAG D144. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: VICTOR IAAVCCC. Wt.: 0,94gr. Dim.: <f> 13mm. Site: Sisak.

101 538:ZAG D148. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: VICTOR IAAVCCC. Wt.: 0,89gr. Dim.: <f> 14mm.

102 538:ZAG D2097. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: VICTOR IAAVGGG. Wt.: 1,18gr. Dim.: <f> 14mm. DOC 67 var.

103 538:ZAG D2094. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: VICTOR IAAVCCC. Wt.: 0,94gr. Dim.: <f> 15mm. Site:

Aquileja. Provenance: Benko Horvat coll. DOC 67 var.

104 538:ZAG D2099. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: VICTOR IAAVCCC. Wt.: 0,90gr. Dim.: <j> 14mm. DOC 67 var.

105 538:ZAG D150. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: VICTOR IAAVCCC. Wt.: 1,28gr. Dim.: <f> 14mm.

106 538:ZAG D283. Obv.: DNZEN(reverse)O PERPTNC. Wt.: 1,45gr. Dim.: <j> 14mm. Provenance: Mnrilz Auspit/.

Roma? Odovacar? (Brunšmid). Salona, Ovida (Demo). Demo 1988,4.

Sirmium

Arcadius (383-408)				
107	Sol	395-397	RIC 1 Tol. 33	COMOB S J A
108	Sol	395-397	RIC 1 Tol. 35	COMOB S J I

Thessalonica

Arcadius (383-408)				
109	AE 4	383-384	RIC 48b 1 LRBC 1843 Tol. 128-131	TES
110	AE 4	383-384	RIC 48b 1 var. LRBC 1843 Tol. 128-31	TES _£_
111	AE 4	383-384	RIC 48b 2? LRBC 1843 Tol. 128-131	TESr
112	AE 3	383-386	RIC 60c 1 LRBC 1852 Tol. 95-97	TES____[
113	AE 3	383-386	RIC 60c 1 LRBC 1852 Tol. 95-97	TES____[
114	AE 3	383-386	RIC 60c 1 LRBC 1852 Tol. 95-97	TES____[

107 538:ZAG D1262. Obv.: DNARCADIVSPFAVG. Var. leg. rev.: VICTORIAAVGG. Wt.: 4,10gr. Dim.: 4>20mm.

Provenance: Dr.A. Golemka.

108 538:ZAG D4. Obv.: DNARCADI VSPFAVG. Rev.: VICTORI AAVGGGI. Wt.: 4,31gr. Dim.: <f>21mm. Provenance:

Imperial and Royal Field-Marshal-Lieutenant Danilo Rastić.

109 538:ZAG D1207. Obv.: DNARCADIVSPFAVG. Rev.: VOT/V. Wt.: 1,46gr. Dim.: <f>13mm. Hoard find: Srbija, ?

1902 (b. 1917).

110 538:ZAG D1208. Obv.: DNARCADIVSPFAVG. Rev.: VOT/V. Var. rev.: | Christogramme on top of the wreath.

Wt.: 1,15gr. Dim.: 12x13mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917).

111 538:ZAG D2093. Obv.: DNARCADIVSPFAVG. Rev.: VOT/V. Wt.: 1,08gr. Dim.: 13x14mm. Site: Vinkovci.

Provenance: Benko Horvat coll.

112 538:ZAG D82. Obv.: DNARCAD IVSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 2,88gr. Dim.: <f>16mm. Site: Novi

Banovci. Provenance: Karl Brenner, school-teacher.

113 538:ZAG D83. Obv.: DNARCAD IVSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 2,75gr. Dim.: 16x17mm. Site:

Solin. Provenance: Branko Šenoa, stud. phil.

114 538:ZAG D84. Obv.: DNARCAD IVSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 2,22gr. Dim.: 16x17mm.

115	AE 3	383-386	RIC 60c 1 LRBC 1852 Tol. 95-97	TES Γ
116	AE 3	383-386	RIC 60c 1 LRBC 1852 Tol.95-97	TES Γ
117	AE 3	383-386	RIC 60c 2 LRBC 1848 Tol. 95-97	TES
118	AE 3	383-386	RIC 61c 1 LRBC 1855 var. Tol. 108 va	TES Λ
119	AE 3	383-386	RIC 61c 3 LRBC 1855 var. Tol. 108 va	TES f
120	AE 3	383-386	RIC 61c 3 LRBC 1855 var. Tol. 108 va	TES $\vee$
121	AE 3	383-386	RIC 61c 3 LRBC 1855 var. Tol. 108 va	TES f
122	AE 4	383-386	RIC 62c 1 var. LRBC 1856 Tol. 103 v	TES
123	AE 4	383-386	RIC 62c 3 LRBC 1860 Tol. 103	TES ξ

115 538:ZAG D85. Obv.: DNARCAD IVSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 2,04gr. Dim.: $\langle f \rangle$ 16mm.

116 538:ZAG D81. Obv.: DNARCAD IVSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 2,15gr. Dim.: 16x17mm. Site: Sisak.

117 538:ZAG D80. Obv.: DNARCAD IVSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 2,08gr. Dim.: ϕ 16mm. Site: Rakovac- Stručica, Lj. Sedlaček's vinyard. Provenance: Ljudevit Sedlaček.

118 538:ZAG D154. Obv.: DNARCAD IVSPFAVC. Rev.: VIRTVS AVGGG. Wt.: 2,44gr. Dim.: 16x19mm. Provenance: Coil. Brunšmid.

119 538:ZAG D155. Obv.: DNARCAD IVSPFAVC. Rev.: VIRTVS AVGGG. Wt.: 2,60gr. Dim.: 16x17mm. Site: Novi Banovci. Provenance: Karl Brenner, school-teacher.

120 538:ZAG D2088. Obv.: DNARCAD IVSPFAVC. Rev.: VIRTVS AVGGG. Wt.: 2,02gr. Dim.: 16x17mm. Provenance: Benko Horvat coll.

121 538:ZAG D156. Obv.: DNARCAD IVSPFAVC. Rev.: VIRTVS AVGGG. Wt.: 1,90gr. Dim.: $\langle f \rangle$ 18mm. Site: Stari Slankamen. Provenance: M.Šic.

122 538:ZAG D1181. Var. leg. obv.: DNHRCHDIVSPFHVC. Rev.: GLORIAREI PVBLICE. Wt.: 1,24gr. Dim.: $\langle f \rangle$ 13mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917).

123 538:ZAG D1182. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: <GLORIAREI> PVBLICE. Wt.: 1,22gr. Dim.: $\langle f \rangle$ 13mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917). DOC 74 var.

124	AE 4	383-386	RIC 62c 3 LRBC 1860 Tot. 103	TES f__
125	AE 4	383-386	RIC 62c 3 LRBC 1860 Tot. 103	TES f__
126	AE 4	383-386	RIC 62c 3 LRBC 1860 Tot. 103	TES f__
127	AE 4	383-386	RIC 62c 3 LRBC 1860 Tot. 103	TES f__
128	AE 4	383-386	RIC 63c LRBC 1872 Tot. 127 DOC 63	TESf __j__
129	AE 4	383-386	RIC 63c LRBC 1872 Tot. 127 DOC 63	TESr __j__
130	AE 4	383-386	RIC 63c LRBC 1872 Tot. 127 DOC 63	TESr __j__
131	AE 4	388-393	RIC 65c 4 LRBC 1875 Tot. 105-107	TESf f__

124 538:ZAG D19. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: <GLORIAREI> PVBLICE. Site: Rakovac- Stručica, Lj. Sedlaček's vineyard. Provenance: Ljudevit Sedlaček. DOC 74 var.

125 538:ZAG D18. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: <GLORIAREI> PVBLICE. Wt.: 1,34gr. Dim.: 12x14mm. Site: Rakovac- Stručica, Lj. Sedlaček's vineyard. Provenance: Ljudevit Sedlaček.

126 538:ZAG D17. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: <GLORIAREI> PVBLICE. Wt.: 1,28gr. Dim.: 4> 13mm. Site: Sisak. Provenance: Ferdo Hefele, school-teacher.

127 538:ZAG D20. Obv.: <DNARCA>DIVSPFAVC. Rev.: GLORIAREI <PVBLICE>. Wt.: 1,26gr. Dim.: 11x13mm.

128 538:ZAG D105. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: VICTORIAAVC. Wt.: 1,47gr. Dim.: <j> 14mm. Site: Sotin. Provenance: Robert Turmayer, parish priest, coll.

129 538:ZAG D153. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: VICTORIAAVC. Wt.: 0,90gr. Dim.: 13x14mm. Site: Mitrovica. Provenance: Abbot and parish priest Pajo Miler.

130 538:ZAG D152. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: VICTORIAAVC. Wt.: 0,87gr. Dim.: 13x14mm. Site: Sotin. Provenance: Robert Turmayer, parish priest, coll.

131 538:ZAG D134. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: SALVSREIPUBLICAE. Wt.: 1,58gr. Dim.: 13x14mm. Site: Rakovac- Stručica, Lj. Sedlaček's vineyard. Provenance: Ljudevit Sedlaček.

Theodosius 11.(402-450)				
132	Sol	408-420	RIC 352 var. Tol. 9 var. DOC 329 var	TES-OB * _____
133	Sol	424-425	RIC 363 Tol. 16 DOC 364	TESOB * _____
Marcianus (450-457)				
134	Sol	450	RIC 524 Tol. 15	THSOB * _____
Leo I. (457-474)				
135	Sol	457-473	RIC 618 Tol. 14 DOC 553	THSOB * _____
Ženo (474-491)				
136	AE 4	476-491	RIC 958 Tol. 37 DOC 657?	
Heraclea				
Arcadius (383-408)				
137	AE 4	383	RIC 17b 4 LRBC 1964 Tol. 128-131	•SMHB
138	AE 4	383	RIC 18b 4 LRBC 1964 Tol. 128-131	•SMHB
139	AE 4	388-392	RIC 25C 1 LRBC 1985 Tol. 105-107	SMHA

132 538:ZAG D196. Obv.: DNTHEODO SIVSPFAVC. Rev.: CONCORDIAAVCC. Var. rev.: Exergue. Wt.: 4,07gr. Dim.: 21x22mm. Provenance: ?Stjepan Keresztury de Szinerszeg. Does not correspond to Sabljari's description in the inventory.

133 538:ZAG D198. Obv.: DNTHEODO SIVSPFAVC. Rev.: CLORORVI STERRAR. Wt.: 4,37gr. Dim.: 20x22mm. Provenance: Stjepan Mlinarić, chaplain, through Dragutin Rakovec. Does not correspond to Sabljari's description in the inventory.

134 538:ZAG D1129. Obv.: DNARCIA NVSPFAVC. Rev.: VICTORI AAVCCC. Wt.: 4,45gr. Dim.: <f> 20mm. Provenance: Nikola Plavšić coll., Osijek.

135 538:ZAG D266. Obv.: DNLEOPE RPETAVC. Rev.: VICTORI AAVCCC. Wt.: 4,38gr. Dim.: <f> 20mm. Site: Osijek. Provenance: Baltazar Čalogović, Osijek (Sabljari's inventory).

136 538:ZAG D2103. Obv.: <DNZENO PERPAVC>. Rev.: Monogram. Wt.: 1,02gr. Dim.: 9x10mm.

137 538:ZAG D1204. Obv.: DNARCADIVSPFAVG. Rev.: VOT/V. Wt.: 0,99gr. Dim.: <j> 13mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917).

138 538:ZAG D166. Obv.: DNARCADIVSPFAVG. Rev.: VOT/V. Wt.: 1,18gr. Dim.: <f> 13mm. Site: Mitrovica. Provenance: Pajo Miler, abbot and parish-priest.

139 538:ZAG D1184. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: SALVSREI PVBLICAE. Wt.: 0,98gr. Dim.: 12x13mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917). DOC 131.

140	AE 4	388-392	RIC 26a ? LRBC 1956 ? Tol. 105-107	
141	AE 4	388-392	RIC 26c 1 LRBC 1985 Tol. 105-107	SMHA
142	AE 4	388-392	RIC 26c 1 LRBC 1985 Tol. 105-107	SMHA
143	AE 4	388-392	RIC 26c 1 var. LRBC 1985 Tol. 105-10	SMHA? * <u> </u>
144	AE 2	392-395	RIC 27b 1 LRBC 1987 Tol. 90-94	SMHA
145	AE 2	392-395	RIC 27b 1 LRBC 1987 Tol. 90-94	SMHA
146	AE 2	392-395	RIC 27b 1 LRBC 1987 Tol. 90-94	SMHA
147	AE 2	392-395	RIC 27b 1 LRBC 1987 Tol. 90-94	SMHA
148	AE 2	392-395	RIC 27b 1 LRBC 1987 Tol. 90-94	SMHA
149	AE 2	392-395	RIC 27b 1 LRBC 1987 Tol. 90-94	SMHA

140 538:ZAG D2096. Obv.: DNAROADIVSPFAVC. Rev.: SALVSR<EI PVBLICAE. Wt.: 1,09gr. Dim.: $4> 14\text{mm}$.

Provenance: Dr.Ivan Havlicek coll., Novi Vinodolski; Dragica Havlicek gift.

141 538:ZAG D123. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: SALVSREI PVBLICAE. Wt.: 1,30gr. Dim.: $\langle f \rangle 15\text{mm}$. DOC 131.

142 538:ZAG D1185. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: SALVSREI PVBLICAE. Wt.: 1,29gr. Dim.: 12x13mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917). DOC 131.

143 538:ZAG D1186. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: SALVSREI PVBLICAE. Wt.: 1,09gr. Dim.: $\langle f \rangle 12\text{mm}$. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917).

144 538:ZAG D2079. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORIAROMANORVM. Wt.: 6,47gr. Dim.: 20x22mm.

Provenance: Benko Horvat coll. (Dolovcak). DOC 176.

145 538:ZAG D37. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORIA ROMANORVM. Wt.: 5,12gr. Dim.: $\langle f \rangle 21\text{mm}$. Provenance: Prof.Ivanković, Bjelovar. DOC 176.

146 538:ZAG D40. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORIA ROMANORVM. Wt.: 4,86gr. Dim.: 18x21mm. DOC 176.

147 538:ZAG D38. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORIAROMANORVM. Wt.: 4,62gr. Dim.: 20x23mm. DOC 176.

148 538:ZAG D39. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORIA ROMANORVM. Wt.: 3,76gr. Dim.: 22x24mm. DOC 176.

149 538:ZAG D41. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORIA ROMANORVM. Wt.: 3,56gr. Dim.: 20x21mm. DOC 176.

150	AE 2	392-395	RIC 27b 2 LRBC 1987 Tot. 90-94	SMHB
151	AE 4	404-406	RIC 123 LRBC 1996 Tot. 77 var.	SMHA
152	AE 4	404-406	RIC 123 LRBC 1996 Tot. 77 var.	SMHA

Constantinopolis

Arcadius (383-408)

153	Sol	383	RIC 46g 3 Tot. 14 DOC 1 var.	CONOB X
154	AE 4	383	RIC 62b 1 LRBC 2161 Tot. 128-131	CONS?
155	AE 4	383	RIC 62b 1 LRBC 2161 Tot. 128-131	CONF
156	AE 4	383	RIC 62b 1 LRBC 2161 Tot. 128-131	CONS?
157	AE 4	383	RIC 62b 1 LRBC 2161 Tot. 128-131	CONF
158	Tre	383-388	RIC 75c var Tot. 42 var. DOC 82 var.	CON

150 538:ZAG D1179. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: GLORIA ROMANORVM. Wt.: 5,27gr. Dim.: 22x23mm.

Provenance: Captain Vladimir Stenzel. DOC 178.

151 538:ZAG D13. Obv.: DNARCADIVSPFAVG. Rev.: CONCOR DIAAVCCC. Wt.: 0,88gr. Dim.: 11x12mm. DOC 253.

152 538:ZAG D1176. Obv.: DNARCADIVSPFAVG. Rev.: CONCOR <DIAAVCCC>. Wt.: 0,86gr. Dim.: 11x13mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917). DOC 253.

153 538:ZAG D2. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: CONCORDIAAVCCC. Wt.: 4,33gr. Dim.: <j>21mm. Site:

Pašin-Potok- Vališ-Selo. Provenance: Janko Vuković.

154 538:ZAG D165. Obv.: DNARCADIVSPFAVG. Rev.: VOT/V. Wt.: 1,27gr. Dim.: $\varnothing$ 14mm. DOC 10.

155 538:ZAG D2100. Obv.: DNARCADIVSPFAVG. Rev.: VOT/V. Wt.: 1,24gr. Dim.: 14x15mm. DOC 10.

156 538:ZAG D164. Obv.: DNARCADIVSPFAVG. Rev.: VOT/V. Wt.: 1,21gr. Dim.: <j> 14mm. DOC 10.

157 538:ZAG D1203. Obv.: <DNARCAD>IVSPFAVG. Rev.: VOT/V. Wt.: 0,64gr. Dim.: 14x15mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917). DOC 10.

158 538:ZAG D6. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: VICTORIA AVGVSTORVM. Var. rev.: Exergue. Wt.: 1,39gr.

Dim.: 14x15mm. Site: Daruvar. Provenance: Dr.Ernest Miller.

159	Semissis	383-388	RIC 75c var. Tol. 38 var. DOC 70 var	CONOB <u>£</u>
160	AE 2	383-388	RIC 80 LRBC 2166 Tol. 79-81 DOC 9	CONF <u>J</u>
161	AE 4	388-392	RIC 86c 1 LRBC 2185 Tol. 105-107	CONSA <u>£</u>
162	AE 4	388-392	RIC 86c 1 LRBC 2185 Tol. 105-107	CONSA <u>£</u>
163	AE 4	388-392	RIC 86c 1 LRBC 2185 Tol. 105-107	CONSA <u>£</u>
164	AE 4	388-392	RIC 86c 1 LRBC 2185 Tol. 105-107	CONSA <u>£</u>
165	AE 4	388-392	RIC 86c 2 LRBC 2185 Tol. 105-107	CONSB <u>J</u>
166	AE 4	388-392	RIC 86c 2 LRBC 2185 Tol. 105-107	CONSB <u>£</u>
167	AE 4	388-392	RIC 86c 3 LRBC 2185 Tol. 105-107	CONSR <u>&</u>

159 538:ZAG D5. Obv.: DNARCADI VSPFAVG. Var. leg. rev.: VICTORIAAVGVSTORVM. Wt.: 2,17gr. Dim.: <j> 18mm.

Site: Sisak. Provenance: Franjo Dierich coll., Sisak.

160 538:ZAG D1178. Obv.: DNARCAD IVSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 4,21gr. Dim.: 22x23mm.

Provenance: K.Nuber.

161 538:ZAG D1189. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: SALVSREI PVBLICAE. Wt.: 1,52gr. Dim.: 13x14mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917). DOC 92.

162 538:ZAG D2083. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: SALVSREI PVBLICAE. Wt.: 1,47gr. Dim.: 13x14mm. Site: Sisak. Provenance: Benko Horvat coll. DOC 92.

163 538:ZAG D111. Obv.: DNARCADI <VSPFAVC>. Rev.: <SALVSREI> PVBLICAE. Wt.: 1,22gr. Dim.: 12x13mm. Site: Novi Banovci. DOC 92.

164 538:ZAG D112. Obv.: DNARCADIVS<PFAVC >. Rev.: SALVSREI PVBLICAE. Wt.: 1,12gr. Dim.: <j> 13mm. Site: Mitrovica. Provenance: Pajo Miler, abbot and parish-priest. DOC 92.

165 538:ZAG D113. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: SALVSREI PVBLICAE. Wt.: 1,27gr. Dim.: <f> 13mm. Site: Rakovac- Stručica, Lj. Sedlaček's vineyard. Provenance: Ljudevit Sedlaček. DOC 97.

166 538:ZAG D1190. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: SALVSREI PVBLICAE. Wt.: 1,15gr. Dim.: 13x14mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917). DOC 97.

167 538:ZAG D116. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: SALVSREI PVBLICAE. Wt.: 1,43gr. Dim.: <f> 14mm. Site: Banoštor. Provenance: Brunšmid coll. DOC 100.

168	AE 4	388-392	RIC 86c 3 LRBC 2185 Tol. 105-107	CONSR J__
169	AE 4	388-392	RIC 86c 3 LRBC 2185 Tol. 105-107	CONSR £__
170	AE 4	388-392	RIC 86c 3 LRBC 2185 Tol. 105-107	CONSF £__
171	AE 4	388-392	RIC 86c 3 LRBC 2185 Tol. 105-107	CONSR I__
172	AE 4	388-392	RIC 86c 3 LRBC 2185 Tol. 105-107	CONSR £__
173	AE 4	388-392	RIC 86c 4 LRBC 2185 Tol. 105-107	CONSA £__
174	AE 4	388-392	RIC 86c 4 LRBC 2185 Tol. 105-107	CONSA I__
175	AE 4	388-392	RIC 86c 4 LRBC 2185 Tol. 105-107	CONSA £__
176	AE 4	388-392	RIC 86c 4 LRBC 2185 Tol. 105-107	CONSA j__
177	AE 4	388-392	RIC 86c 4 LRBC 2185 Tol. 105-107	CONSA J__

168 538:ZAG D1183. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: SALVSREI PVBLICAE. Wt.: 1,51gr. Dim.: </> 14mm. DOC 100.

169 538:ZAG D114. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: SALVSREI PVBLICAE. Wt.: 1,23gr. Dim.: </> 14mm. DOC 100.

170 538:ZAG D1191. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: SALVSREI PVBLICAE. Wt.: 1,23gr. Dim.: 11x13mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917). DOC 100.

171 538:ZAG D115. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: SALVSREI PVBLICAE. Wt.: 1.11gr. Dim.: </> 15mm. DOC 100.

172 538:ZAG D117. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: SALVSREI PVBLICAE. Wt.: 0,74gr. Dim.: </> 12mm. Site: Novi Banovci. Provenance: Friedrich Wenzel, inn-keeper. DOC 100.

173 538:ZAG D1193. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: SALVSREI PVBLICAE. Wt.: 1,58gr. Dim.: 12x15mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917). DOC 105.

174 538:ZAG D121. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: SALVSREI PVBLICAE. Wt.: 1,41gr. Dim.: 13x14mm. Site: Rakovac- Stručica, Lj. Sedlaček's vinyard. Provenance: Ljudevit Sedlaček. DOC 105.

175 538:ZAG D118. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: SALVSREI PVBLICAE. Wt.: 1,33gr. Dim.: </> 14mm. Site: Sisak. DOC 105.

176 538:ZAG D122. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: SALVSREI PVBLICAE. Wt.: 1,29gr. Dim.: 12x14mm. DOC 105.

177 538:ZAG D1192. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: SALVSREI PVBLICAE. Wt.: 1,28gr. Dim.: </> 14mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917). DOC 105.

178	AE 4	388-392	RIC 86c 4 LRBC 2185 Tol. 105-107	CONSA L__
179	AE 4	388-392	RIC 86c 4 LRBC 2185 Tol. 105-107	CONSA E__
180	Sil	392-395	RIC 87c Tol. 79 DO 157	CONS
181	AE 2	392-395	RIC 88b 2 LRBC 2187 Tol. 90-94	CONST
182	AE 2	392-395	RIC 88b 2 LRBC 2187 Tol. 90-94	CONSR
183	AE 2	392-395	RIC 88b 4 LRBC 2187 Tol. 90-94	CONSF-
184	AE 2	392-395	RIC 88c 2 LRBC 2186 Tol. 90-94	CONSB
185	AE 2	392-395	RIC 88c 2 LRBC 2186 Tol. 90-94	CONSB
186	AE 3	395-401	RIC 60 LRBC 2205 Tol. 119-123	CONSB
187	AE 3	395-401	RIC 60 LRBC 2205 Tol. 119-123	CONST

178 538:ZAG D119. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: SALVSREIPUBLICAE. Wt.: 1,15gr. Dim.: <f> 14mm. Site: Sisak. DOC105.

179 538:ZAG D120. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: SALVSREI PVBLICAE. Wt.: 0,95gr. Dim.: 13x14mm. Site: Sisak. DOC105.

180 538:ZAG D1143. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: VOT/X/MVLT/XX. Wt.: 2,04gr. Dim.: 16x17mm. Provenance: Egger Bros., Vienna.

181 538:ZAG D34. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORIA ROMANORVM. Wt.: 3,86gr. Dim.: 20x21mm. Site: Novi Banovci. Provenance: Friedrich Wenzel.

182 538:ZAG D35. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORIA ROMANORVM. Wt.: 3,06gr. Dim.: 19x21mm. Provenance: Brunšmid coll.

183 538:ZAG D36. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORIA ROMANORVM. Wt.: 4,58gr. Dim.: 21x22mm.

184 538:ZAG D33. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORIA ROMANORVM. Wt.: 4,63gr. Dim.: 22x23mm. Site: Novi Banovci. Provenance: Ferko Manot, Novi Banovci.

185 538:ZAG D32. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORIA ROMANORVM. Wt.: 4,50gr. Dim.: 20x23mm.

186 538:ZAG D1200. Obv.: DNARCADI VSPFAVG. Rev.: VIRTVS EXERCITI. Wt.: 2,55gr. Dim.: <j> 17mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917). DOC 220.

187 538:ZAG D160. Obv.: DNARCADI VSPFAVG. Rev.: VIRTVS EXERCITI. Wt.: 1,27gr. Dim.: 16x18mm. Site: Rakovac- Stručica, Lj. Sedlaček's vineyard. Provenance: Ljudevit Sedlaček.

188	Sol	397-402	RIC 7 Tol. 7 DOC 212	CONOB <u> </u> €
189	AE 3	401-403	RIC 86 LRBC 2210 Tol. 73 DOC 238	CONSA
190	AE 3	401-403	RIC 86 LRBC 2210 Tol. 73 DOC 238	CONSA
191	AE 3	401-403	RIC 86 LRBC 2210 Tol. 73 DOC 238	CONSA
192	AE 4	404-406	RIC 108 LRBC 2207 Tol. 77	CONSA
193	AE 4	404-406	RIC 108 LRBC 2208 Tol. 77	CONSA
		Eudoxia (400-404)		
194	AE 3	395-401	RIC 78 LRBC 2220 Tol. 146	CONA <u> </u> +
195	AE 3	395-401	RIC 78 LRBC 2220 Tol. 146	CONA <u> </u> +
196	AE 3	401-403	RIC 101 LRBC 2213 Tol. 149	CONSA

188 538:ZAG D1. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: CONCORDIAAVCC. Wt.: 4,18gr. Dim.: <f> 20mm. Provenance: O. Friml coll., Osijek.

189 538:ZAG D1172. Obv.: DNARCADIVS<PFA>VC. Rev.: CONCORDIA<AVGG>. Wt.: 2,17gr. Dim.: <j> 15mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917).

190 538:ZAG D9. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: CONCORDIAAVGG. Wt.: 1,87gr. Dim.: 16x18mm. Site: Sisak.

191 538:ZAG D10. Obv.: <DNARCADI>VSPF<AVC>. Rev.: <CONCOR>DIAA<VGG>. Wt.: 1,15gr. Dim.: 15x16mm. Site: Rakovac- Stručica, Lj. Sedlacek's vinyard. Provenance: Ljudevit Sedlacek.

192 538:ZAG D1175. Obv.: DNARCADIVSPFAVG. Rev.: CONCOR DIAAVCCC. Wt.: 0,86gr. Dim.: <f> 12mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917).

193 538:ZAG D12. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: CONCO<R DIAAVCCC>. Wt.: 0,93gr. Dim.: <f> 11mm. Site: Rakovac- Stručica, Lj. Sedlacek's vinyard. Provenance: Ljudevit Sedlacek.

194 538:ZAG D191. Obv.: <AEL>EVDO <XIAAVC>. Rev.: GLORIARO<MANORVM>. Wt.: 1,92gr. Dim.: 15x16mm.

195 538:ZAG D192. Obv.: <A>ELEVDO XIA<AVC>. Rev.: GLORIARO<MANOR>VM. Wt.: 1,42gr. Dim.: 13x17mm. Site: Vinkovci.

196 538:ZAG D193. Obv.: AELEVDO XIAAVC. Rev.: SALVSREI PVBLICAE. Wt.: 2,45gr. Dim.: <g> 17mm. DOC 274.

197	AE 3	401-403	RIC 101 LRBC 2213 Tol. 149	CONSA
198	AE 3	401-403	RIC 101 LRBC 2213 Tol. 149	CONSA
Theodosius 11.(402-450)				
199	AE 4	404-406	RIC 117 LRBC - Tol. 80 var	CONSA
200	So1	408-420	RIC 201 Tol. 1 DO 303	CONOB * A
201	Tre	408-420	RIC 213 var. Tol. 65 DOC 319 var.	CONOB *
202	Tre	408-420	RIC 213 var. Tol. 65 var. DOC 319 va	CONOB *
203	So1	424-425	RIC 232 Tol. 11 var.	CONOB * A
204	So1	424-425	RIC 232 Tol. 14	CONOB * 0
205	So1	425-429	RIC 237 Tol. 26	CONOB * T

197 538:ZAG D194. Obv.: AELEVDO XIAAVC. Rev.: SALVSREI PVBLICAE. Wt.: 2,05gr. Dim.: 16x18mm. Site: Sisak. DOC 274.

198 538:ZAG D254. Obv.: <AELEVDO XIAAVC>. Rev.: <SALVSREI PVBLICAE>. Wt.: 1,66gr. Dim.: <j> 14mm. Site: Rakovac- Stručica, Lj. Sedlaček's vinyard. Provenance: Ljudevit Sedlaček. DOC 274.

199 538:ZAG D1220. Obv.: <D>NTHEODO SIVSPFAVC. Rev.: CON<COR> DIAA<VC>. Wt.: 0,68gr. Dim.: 11x13mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917).

200 538:ZAG D1073. Obv.: DNTHEODO SIVSPFAVC. Rev.: CONCORDI AAVCC. Wt.: 4,48gr. Dim.: 21x22mm. Provenance: Dr.Franz Walla, Wien.

201 538:ZAG D1128. Obv.: DNTHEODO SIVSPFAVC. Var. leg. rev.: VICTORIAAVGVSTORVM. Wt.: 1,46gr. Dim.: <f> 15mm. Provenance: Nikola Plavšić coll., Osijek.

202 538:ZAG D203. Obv.: DNTHEODO SIVSPFAVC. Var. leg. rev.: VICTORIAAVGVSTOR. Wt.: 1,49gr. Dim.: <f> 14mm. Provenance: Dr. Fran Gundrum-Oriovčanin, town physician, Križevci.

203 538:ZAG D1074. Obv.: DNTHEODO SIVSPFAVC. Rev.: CLORORVI STERRAR. Wt.: 4,44gr. Dim.: <f> 22mm. Provenance: Dr.Franz Walla, Wien.

204 538:ZAG D197. Obv.: DNTHEODO SIVSPFAVC. Rev.: CLORORVI STERRAR. Wt.: 4,47gr. Dim.: <f> 22mm. Provenance: Oskar Friml, land-owner, Osijek.

205 538:ZAG D199. Obv.: DNTHEODO SIVSPFAVC. Rev.: SALVSREI PVBLICAE. Wt.: 4,48gr. Dim.: 21x22mm. Provenance: Brunšmid coll.

206	AE 4	425-435	RIC 433 LRBC 2233 Tol. 79 var.	CONS
207	AE 4	425-435	RIC 433 LRBC 2233 Tol. 79 var.	CONS
208	AE 4	425-435	RIC 433 LRBC 2233 Tol. 79 var.	CONS
209	AE 4	425-435	RIC 433 LRBC 2233 Tol. 79 var.	CONS
210	AE 4	425-435	RIC 445 LRBC 2238 Tol. 82 var.	CON
211	AE 4	425-435	RIC 445 LRBC 2238 Tol. 82 var.	CON
212	AE 4	425-435	RIC 445 LRBC 2238 Tol. 82 var.	CON
213	AE 4	425-435	RIC 445 LRBC 2238 Tol. 82 var.	CON
214	AE 4	425-435	RIC 445 LRBC 2238 Tol. 82 var.	CON

- 206 538:ZAG D206. Obv.: DNTHEODOSIVSPFAVC. Rev.: CONCOR DIAVC. Wt.: 0,97gr. Dim.: <f> 12mm. Provenance: Bishop J.J. Strossmayer.
- 207 538:ZAG D208. Var. leg. obv.: DNTHEODOSIVSPFAVC. Rev.: CONCOR DIAVC. Wt.: 1,37gr. Dim.: <f> 12mm. Site: Rakovac- Strucica, Lj. Sedlacek's vinyard. Provenance: Ljudevit Sedlaček.
- 208 538:ZAG D207. Obv.: DNTHEODOSIVSPFAVC. Rev.: CONCOR DIAVC. Wt.: 1,22gr. Dim.: 11x12mm. Site: Rakovac- Strucica, Lj. Sedlacek's vinyard. Provenance: Ljudevit Sedlaček.
- 209 538:ZAG D1214. Obv.: <DNTHEODO>SIVSPFAVC. Rev.: <CONCOR> DIAVC. Wt.: 1,19gr. Dim.: <j> 12mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917).
- 210 538:ZAG D226. Obv.: <DNTHEODO>SKVSPFAVC>. Wt.: 0,79gr. Dim.: 10x12mm. Site: Rakovac- Strucica, Lj. Sedlacek's vinyard. Provenance: Ljudevit Sedlaček. DOC 328.
- 211 538:ZAG D1223. Obv.: DNTHEODOSIVSPFAVC. Wt.: 1,82gr. Dim.: 13x14mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917). DOC 328.
- 212 538:ZAG D1224. Obv.: DNTHEODOSIVSPFAVC. Wt.: 1,38gr. Dim.: 12x15mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917). DOC 328.
- 213 538:ZAG D1222. Obv.: DNTHEODOSIVSPFAVC. Wt.: 1,06gr. Dim.: 4> 13mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917). DOC 328.
- 214 538:ZAG D225. Obv.: DNTHE<ODOSIVSPFAVC>. Wt.: 0,86gr. Dim.: 9x1 Omm. Site: Rakovac- Strucica, Lj. Sedlacek's vinyard. Provenance: Ljudevit Sedlaček. DOC 328.

215	AE 4	425-435	RIC 445 LRBC 2238 Tol. 82 var.	CON
216	AE 4	425-435	RIC 445 LRBC 2238 Tol. 82 var.	CON
217	AE 4	425-435	RIC 445 LRBC 2238 Tol. 82 var.	CON
218	Sil	430-438	RIC 385 Tol. 74 DOC 388	CONS*
219	Sol	430-440	RIC 251 Tol. 58 DOC 385	CONOB <u> </u> * I
220	Sol	430-440	RIC 257 Tol. 49	CONOB <u> </u> * A
221	AE 4	435	RIC 451 LRBC 2244 Tol. 81 DOC 392	CON
222	AE 4	435	RIC 457 LRBC 2244 Tol. 81 DOC 392	CON
223	AE 4	435	RIC 457 LRBC 2244 Tol. 81 DOC 392	CON

215 538:ZAG D224. Obv.: DNTHEODOSIVSPFAVC. Wt.: 0,79gr. Dim.: 10x12mm. Site: Rakovac- Stručica, Lj. Sedlaček's vinyard. Provenance: Ljudevit Sedlaček. DOC 328.

216 538:ZAG D1225. Obv.: DNTHEODOSIVSPFAVC. Wt.: 0,75gr. Dim.: <j> 13mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917). DOC 328 var.

217 538:ZAG D227. Obv.: DNTHEODOSIVSPFAVC. Wt.: 0,64gr. Dim.: 12x13mm. DOC 328.

218 538:ZAG D1399. Obv.: DNTHEODO SIVSPFAVC. Rev.: VOT/XXX/MVLT/XXXX. Wt.: 1,77gr. Dim.: $\varnothing$ 18mm.

219 538:ZAG D201. Obv.: DNTHEODO SIVSPFAVC. Rev.: VOTXXX MVLTXXXX. Wt.: 4,48gr. Dim.: 4> 21mm. Site: Lika. Provenance: Fr.P. Ritz, Vaganac. Purchased by the Royal Croatian Government.

220 538:ZAG D1280. Obv.: DNTHEODO SIVSPFAVC. Rev.: VOTXXX MVLTXXXX. Wt.: 4,45gr. Dim.: 20x21mm. Site: Prokike. Provenance: Milivoj Knežević, Prokike, Žuta Lokva 29.

221 538:ZAG D221. Obv.: DNTHEODOSIVSPPFA. Rev.: VT/XXX/V. Wt.: 1,24gr. Dim.: 11x12mm. Site: Mitrovica. Provenance: Ivan Biljan.

222 538:ZAG D223. Obv.: DNTH<EODOSIVSPF. Rev.: VT/XXX/V. Wt.: 0,88gr. Dim.: c/> 11mm. Site: Rakovac- Stručica, Lj. Sedlaček's vinyard. Provenance: Ljudevit Sedlaček.

223 538:ZAG D222. Obv.: DNTHEODOSIVSPPFA. Rev.: VT/XXX/V. Wt.: 0,84gr. Dim.: 10x11mm. Site: Beograd. Provenance: Ante Poturičić, school-teacher in Surčin.

224	Sol	441-450	RIC 307 Tol. 23 DOC 414	COMOB _*_
225	Sol	441-450	RIC 323 Tol. 23 DOC 414	CONOB i_
		Pulcheria (414-453)		
226	Sol	430	RIC 255 Tol. 37 var.	CONOB *_ A
		Eudocia (423-460)		
227	AE 4	423-425	RIC 428 Tol. 100 var. DOC 475	CONS
228	Sol	441-450	RIC 289 Tol. 86 DOC 459	CONOB _*_
		Marcianus (450-457)		
229	Sol	450	RIC 509 Tol. 12	CONOB ___* 0
230	Sol	450	RIC 509 Tol. 14 DOC 476	CONOB _^
231	Sol	450	RIC 509 Tol. 14 DOC 476	CONOB ___*

224 538:ZAG D1127. Obv.: DNTHEODOSIVS'P'FAVC. Rev.: IMPXXXII: COS'XVIPP'P'. Wt.: 4,48gr. Dim.: $4 > 22\text{mm}$. Provenance: Nikola Plavšić coll., Osijek.

225 538:ZAG 182. Obv.: DNTHEODOSIVSPFAVC. Rev.: IMPXXXIICOSXVIIIPP. Wt.: 4,47gr. Dim.: <math> < j > 22\text{mm}</math>. Site: Varhegy-Josip Pilišić's vinyard. Provenance: Josip Pilišić, Rajna ulica 21, Zmajevac. One more similar solidus and two sword sheath ornaments (gold and garnets) were found were unearthed as well (AMZ S 3373-3374). Vinski 1956.

226 538:ZAG D261. Obv.: AELPVLCHERIAAVC. Rev.: VOTXXX MVLTXXXX. Wt.: 4,44gr. Dim.: <math> < j > 21\text{mm}</math>. Provenance: Muhić.

227 538:ZAG D1236. Obv.: <math> < AELEVDO > CIAA < VC > </math>. Rev.: <math> < CONCOR DIAAVO </math>. Wt.: 1,37gr. Dim.: 11x12mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917).

228 538:ZAG D252. Obv.: AELEVDO CIAAVC. Rev.: IMPXXXIICOSXVIIIPP. Wt.: 4,42gr. Dim.: 21x22mm. Provenance: Julius Zirner, gold-smith, Zagreb.

229 538:ZAG D255. Obv.: DNMARCIANVSPFAVC. Rev.: VICTORIAAVCCC. Wt.: 4,40gr. Dim.: <math> < j > 20\text{mm}</math>. Provenance: Hermina Miler, Zagreb.

230 538:ZAG D516. Obv.: DNMARCIANVSPFAVC. Rev.: VICTORIAAVCGG. Wt.: 4,46gr. Dim.: 20x22mm. Provenance: Stjepan de Daubachy, Zagreb.

231 538:ZAG D256. Obv.: DNMARCIANVSPFAVC. Rev.: VICTORIAAVCGG. Wt.: 4,40gr. Dim.: 20x21mm. Provenance: Old coll.

232	Sol	450	RIC 509 Tol. 7 DOC 479 var.	CONOB __*_E
233	Tre	450	RIC 518 Tol. 20 DOC 488	CONOB _±
234	AE 4	450-457	RIC 543 LRBC 2249 Tol. 26 DOC 497	CON
235	AE 4	450-457	RIC 545 LRBC 2250 Tol. 26 DOC 497	CON
	LeoI. (457-474)			
236	Semissis	457-473	RIC 608 Tol. 17 DOC 535	CONOB *_J_
237	AE 4	457-473	RIC 674? LRBC 2260 Tol. 37	
238	AE 4	457-474	RIC 674? LRBC 2260 Tol. 37	
239	AE 4	457-474	RIC 701? LRBC 2265-2268 Tol. 31	
240	AE 4	457-474	RIC 714 LRBC 2272-2275 Tol. 32	

232 538:ZAG D513. Obv.: DN*MARCIA NVSPFAVC*. Rev.: VICTORI AAVCCC. Wt.: 4,46gr. Dim.: <f> 22mm. Provenance: Dr.Franz Walla, Wien.

233 538:ZAG D257. Obv.: DN*MARCIA NVSPFAVC*. Rev.: VICTO RIA AVCVSTORVN. Wt.: 1,55gr. Dim.: <f> 15mm. Provenance: Auction Egger, Wien.

234 538:ZAG D260. Obv.: <DN*MAR*>CIANVSPFAVC. Rev.: Monogram. Wt.: 1,04gr. Dim.: 11x12mm. Site: Trier. Provenance: Auction in Cologne (Köln).

235 538:ZAG D259. Obv.: <DN*MA*>RCIANVS<PFAVC>. Rev.: Monogram. Wt.: 0,87gr. Dim.: <f> 11mm. Site: Novi Banovci. Provenance: Mijo Fakundini, school-teacher.

236 538:ZAG D267. Obv.: DN*LEOPE RPETAVC*. Rev.: VICTORI AAVCC; XVXXX. Wt.: 2,19gr. Dim.: 17x18mm. Provenance: Chaplain Stjepan Mlinaric (Dragutin Rakovec; Sabljari's inventory).

237 538:ZAG D273. Obv.: >AVC. Wt.: 0,73gr. Dim.: 10x11mm. DOC 573.

238 538:ZAG D272. Obv.: >AVC. Wt.: 1,15gr. Dim.: <f> 11mm. Site: Osijek. Provenance: Osijek Gymnasium coll. DOC 573.

239 538.-ZAG D270. Wt.: 0,97gr. Dim.: * 10mm. DOC 571 var.

240 538:ZAG D271. Obv.: CH... Wt.: 1,00gr. Dim.: 10x11mm. DOC 582.

241	SoI	462-466	RIC 605 T o l . 11 DOC 527	CONOB ___* H
242	SoI	462-466	RIC 605 T o l . 12 DOC 528	CONOB ___* 0
243	SoI	462-466	RIC 605 T o l . 13 DOC 529	CONOB ___* I
244	SoI	462-466	RIC 605 T o l . 13 DOC 529	CONOB ___* I
245	SoI	462-466	RIC 605 T o l . 3 DOC 516	CONOB ___* A
246	SoI	462-466	RIC 605 T o l . 3 DOC 517	CONOB ___* B
247	SoI	462-466	RIC 605 T o l . 6 DOC 520	CONOB ___* A
248	Tre	462-466	RIC 611 T o l . 20 DOC 538	CONOB ___*
249	Tre	462-466	RIC 611 T o l . 20 DOC 538	CONOB ___*

241 538:ZAG D1285. Obv.: DNLEOPE RPETAVC. Rev.: VICTORIAAVCCC. Wt.: 4,38gr. Dim.: <f> 21mm. Provenance: Mira Gjuriš, Zagreb (No.331/1931).

242 538:ZAG D1071. Obv.: DNLEOPE RPETAVC. Rev.: VICTORI AAVCCC. Wt.: 4,47gr. Dim.: <j> 20mm. Provenance: Dr.Franz Walla, Wien.

243 538:ZAG D264. Obv.: DNLEOPE RPETAVC. Rev.: VICTORI AAVCCC. Wt.: 4,48gr. Dim.: 21x22mm. Provenance: Hugo Pollak, Zagreb.

244 538:ZAG D265. Obv.: DNLEOPE RPETAVC. Rev.: VICTORI AAVCCC. Wt.: 4,44gr. Dim.: 20x22mm. Provenance: Oskar Friml coll., Osijek.

245 538:ZAG D262. Obv.: DNLEOPE RPETAVC. Rev.: VICTORI AAVCCC. Wt.: 4,38gr. Dim.: <f> 21 mm. Site: Bosna. Provenance: Bozo Čorić, Varcar Vakuf.

246 538:ZAG D263. Obv.: DNLEOPE RPETAVC. Rev.: VICTORI AAVCCC. Wt.: 4,38gr. Dim.: 20x21mm. Provenance: Senator August Šenoa coll.

247 538:ZAG D1130. Obv.: DNLEOPE RPETAVC. Rev.: VICTORI AAVCCC. Wt.: 4,48gr. Dim.: 20x21mm. Provenance: Nikola Plavšić coll., Osijek.

248 538:ZAG D268. Obv.: DNLEOPE RPETAVC. Rev.: VICTORIAAVCVSTORVM. Wt.: 1,48gr. Dim.: 14x16mm. Provenance: Ivan Kukuljevic de Sacci (Sabljar's inventory).

249 538:ZAG D269. Obv.: DNLEOPE RPETAVC. Rev.: VICTORIAAVCVSTORVM. Wt.: 1,47gr. Dim.: <f> 15mm. Provenance: Old coll.

Verina (457-484)				
250	Tre	457-468	RIC 614 Tol. 56 DOC 595	CONOB*
Ženo (474-491)				
251	Sol	476-491	RIC 910 Tol. 11 DOC 629 var.	CONOB <u> </u> * A
252	Sol	476-491	RIC 910 Tol. 16 var. DOC 632	CONOB <u> </u> *: A
253	Sol	476-491	RIC 910 Tol. 17 var.	CONOB <u> </u> * €
254	Sol	476-491	RIC 910 Tol. 18 DOC 635	CONOB <u> </u> ^ S
255	Sol	476-491	RIC 910 Tol. 18 DOC 636	CONOB <u> </u> * Z
256	Tre	476-491	RIC 914 Tol. 29 DOC 646	CONOB <u> </u> *
257	Tre	476-491	RIC 914 Tol. 29 DOC 646	CONOB <u> </u> *
Basiliscus (475-476)				
258	Sol	475-476	RIC 1003 Tol. 76 DOC 611	CONOB <u> </u> * H

250 538:ZAG D274. Obv.: AELuERI NAAVG. Wt.: 1,48gr. Dim.: 4> 15mm. Provenance: A.Radaković.

251 538:ZAG D275. Obv.: DNZENO PERPAVC. Rev.: VICTORI AAVCCC. Wt.: 3,69gr. Dim.: 4> 20mm. Provenance: Oskar Friml Coll., Osijek. Specimen put into fire.

252 538:ZAG D276. Obv.: DNZENO PERPAVC. Rev.: VICTORI AAVCCC. Wt.: 4,42gr. Dim.: </> 21mm. Provenance: Old coll.

253 538:ZAG D277. Obv.: DNZEN(naopako)O PERPAVC. Rev.: VICTORI AAVCCC. Wt.: 4,45gr. Dim.: </> 21mm. Provenance: Oskar Friml coll., Osijek.

254 538:ZAG D278. Obv.: DNZENO PERPAVC. Rev.: VICTORI AAVCCCS. Wt.: 4,44gr. Dim.: 20x21mm. Provenance: Davorin Prstec, school-teacher in Golubinci.

255 538:ZAG D1620. Obv.: DNZENO PERPAVC. Rev.: VICTORI AAVCCC. Wt.: 4,42gr. Dim.: 22x23mm. Provenance: Nenad Jęftanović, Supetar.

256 538:ZAG D281. Obv.: DNZENO PERPAVC. Rev.: VICTORIAAVCVSTORVM. Wt.: 1,47gr. Dim.: </> 15mm. Provenance: Oskar Friml coll., Osijek.

257 538:ZAG D280. Obv.: DNZENO PERPAVC. Rev.: VICTORIAAVCVSTORVM. Wt.: 1,41gr. Dim.: </> 13mm. Provenance: Maddalena coll., Zadar.

258 538:ZAG D1075. Obv.: DNbASILIS CuSPPAVC. Rev.: VICTORI AAVCCC. Wt.: 4,30gr. Dim.: 20x22mm. Provenance: Dr.Franz Walla, Wien.

259	Sol	475-476	RIC 1003 Tol. 78 DOC 612	CONOB ___* I
Nicomedia				
Arcadius (383-408)				
260	AE 4	378-383	RIC 37c 4 LRBC 2385 Tol. 128-131	SMNfi
261	AE 4	378-383	RIC 37c 4 LRBC 2385 Tol. 128-131	SMNA
262	AE 2	378-383	RIC 26 4 LRBC 2377 Tol. 78-80	*SMNA
263	AE 2	383-388	RIC 44c 3 var. LRBC 2399 var.	-SMNA *
264	AE 4	388-392	RIC 45c 1 var. LRBC 2429 Tol. 105-10	SMNA_+_
265	AE 4	388-392	RIC 45c 5 LRBC 2414 Tol. 105-107	SMIC :j_
266	AE 4	388-392	RIC 45c 5 LRBC 2414 Tol. 105-107	SMNf j^_
267	AE 4	388-392	RIC 45c 5 LRBC 2414 Tol. 105-107	SMNr :j_

259 53&ZAG D286. Obv.: DNbASILIS CuSPPAVC. Rev.: VICTORI AAVCCC. Wt.: 4,44gr. Dim.: 20x21mm.
Provenance: Old coll.

260 538:ZAG D179. Obv.: DNARCADIVSPFAVG. Rev.: VOT/V. Wt.: 1,58gr. Dim.: </> 15mm. Site: Rakovac-
Stručica, Lj. Sedlacek's vinyard. Provenance: Ljudevit Sedlaček.

261 538:ZAG D178. Obv.: DNARCADIVSPFAVG. Rev.: VOT/V. Wt.: 1,38gr. Dim.: </> 14mm. Provenance: Brunštnid
Coll.

262 538:ZAG D21. Obv.: DNARCAD IVSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 4,43gr. Dim.: 22x24mm. Site: Asia
Minor. Provenance: Brunšmid coll.

263 538:ZAG D157. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: VIRTVS EXERCITI. Var. rev.: Exergue and field r.. Wt.:
5,01gr. Dim.: 21x23mm. Tol. 110-118.

264 538:ZAG D131. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: SALVSREI PVBLICAE. Wt.: 0,99gr. Dim.: </> 14mm. Cross on
Rv.unclear. DOC 114.

265 538:ZAG D133. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: SALVSREI PVBLICAE. Wt.: 1,50gr. Dim.: 12x13mm. Site:
Rakovac- Strucica, Lj. Sedlacek's vinyard. Provenance: Ljudevit Sedlaček. DOC 116 var.

266 538:ZAG D1195. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: SALVSREI PVBLICAE. Wt.: 1,24gr. Dim.: ∅ 13mm. Hoard
find: Srbija, ? 1902 (b. 1917). DOC 116 var.

267 538:ZAG D1196. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: SALVSREI PVBLICAE. Wt.: 1,21gr. Dim.: 12x13mm. Hoard
find: Srbija, ? 1902 (b. 1917). DOC 116 var.

268	AE 4	388-392	RIC 45c 5 LRBC 2414 To1. 105-107	SMNf <u>+</u>
269	AE 4	388-392	RIC 45c 7 LRBC 2420 To1. 105-107	<SMNI~>? <u>0</u>
270	AE 2	392-395	RIC 46b 2 LRBC 2423 To1. 90-94	SMNB
271	AE 3	395-401	RIC 62 LRBC 2436 To1. 119-123	SMNA
272	AE 4	404-406	RIC 129 LRBC 2451 To1. 77 var.	SMNB
273	AE 4	406-408	RIC 145 LRBC 2446 To1. 98-99	Obv.: <u>+</u> Rev.: SMNA
Eudoxia (400-404)				
274	AE 3	395-401	RIC 80 LRBC 2450 To1. 148	SMNA
275	AE 3	395-401	RIC 80 LRBC 2450 To1. 148	SMNA? <u>+</u>
Theodosius 11.(402-450)				
276	AE 4	404-406	RIC 131 LRBC 2451 To1. 80	SMNA

268 538:ZAG D132. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: SALVSREI PVBLICAE. Wt.: 1,13gr. Dim.: <f> 12mm. DOC 116 var.

269 538:ZAG D1187. Obv.: DNARCADIVS<PFAVC>. Rev.: <SALVSREI PVBLICAE>. Wt.: 1,19gr. Dim.: <f> 13mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917).

270 538:ZAG D45. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORIA ROMANORVM. Wt.: 5,06gr. Dim.: 21x23mm. DOC 166.

271 538:ZAG D1201. Obv.: DNARCADI VSPFAVG. Rev.: <VIRTVS> EXERCITI. Wt.: 2,49gr. Dim.: <f> 18mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917).

272 538:ZAG D16. Obv.: DNakU/UJIVSPFAVU. Rev.: CONCOR DIAVCCC. Wt.: 0,72gr. Dim.: </> 13mm. Site: Rakovac- Stručica, Lj. Sedlaček's vineyard. Provenance: Ljudevit Sedlaček.

273 538:ZAG D93. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORI AROMA NORVM. Wt.: 1,94gr. Dim.: 15x16mm. Site: Rakovac- Stručica, Lj. Sedlaček's vineyard. Provenance: Ljudevit Sedlaček.

274 538:ZAG D1213. Obv.: AELEVDO XIAAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 3,40gr. Dim.: 17x18mm. Provenance: Karl Franz Nuber, Osijek.

275 538:ZAG D1212. Obv.: <AELEVDO XIAAVC>. Rev.: GLORIARO <MANORVM>. Wt.: 1,95gr. Dim.: <f> 15mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917).

276 538:ZAG D213. Obv.: DNTHEODOSIVSPFAVC. Rev.: CONCOR DIAVCCC. Wt.: 0,79gr. Dim.: <j> 13mm. Site: Rakovac- Stručica, Lj. Sedlaček's vineyard. Provenance: Ljudevit Sedlaček.

277	AE 4	404-406	RIC 131 LRBC 2453 Tol. 80	SMNA
278	AE 4	404-406	RIC 131 LRBC 2453 Tol. 80	SMNA
279	AE 4	404-406	RIC 131 LRBC 2453 Tol. 80	SMNA
280	AE 4	404-406	RIC 131 LRBC 2453 Tol. 80	SMNA
281	AE 3	408-423	RIC 402 LRBC 2599 Tol. 97 var.	Obv.: *__, Rev.: SMNA
282	AE 3	408-423	RIC 402 LRBC 2599 Tol. 97 var.	Obv.: *__, Rev.: SMNA
283	AE 4	408-423	RIC 413 LRBC 2457 Tol. 80 var.	Obv.: *__, Rev.: SMNA?
284	AE 4	408-423	RIC 413 LRBC 2457 Tol. 80 var.	Obv.: *__, Rev.: SMNA?
285	AE 4	425-435	RIC 436 LRBC 2459 Tol. 79 var.	SMNA?

277 538:ZAG D1221. Obv.: DNTHEODOSIVSPFAVC. Rev.: CONCOR DIAVCCC. Wt.: 1,08gr. Dim.: 13x14mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917).

278 538:ZAG D216. Obv.: DNTHEODOSIVSPFAVC. Rev.: CONCOR DIAVCCC. Wt.: 1,07gr. Dim.: <f> 12mm.

279 538:ZAG D215. Obv.: DNTHEODOSIVSPFAVC. Rev.: CONCOR DIAVCCC. Wt.: 0,80gr. Dim.: <f> 12mm. Site: Osijek. Provenance: Osijek Gymnasium coll.

280 538:ZAG D214. Obv.: DNTHEODOSIVSPFAVC. Rev.: CONCOR DIAVCCC. Wt.: 0,77gr. Dim.: <f> 13mm. Site: Rakovac- Stručica, Lj. Sedlaček's vineyard. Provenance: Ljudevit Sedlaček.

281 538:ZAG D88. Obv.: DN(THEODO SI)VSPFAVC. Rev.: GLOR(IARO MA)NORVM. Wt.: 1,58gr. Dim.: <f> 14mm. Site: Mitrovica. Provenance: Pajo Miler.

282 538:ZAG D87. Obv.: (DNTHEODO) SIVSPFAVC. Rev.: GLORIARO (MANORVM). Wt.: 1,26gr. Dim.: <j> 14mm. Site: Rakovac- Stručica, Lj. Sedlaček's vineyard. Provenance: Ljudevit Sedlaček.

283 538:ZAG D217. Obv.: DNTHEODO SIVSPFAVC. Rev.: <GL>ORI AROMA<NORVM>. Wt.: 1,25gr. Dim.: 13x14mm. Site: Sisak. Provenance: Purchased by the school-teacher Ferdo Hefe.

284 538:ZAG D218. Obv.: DNTHEODO SIVSPFAVC. Rev.: <GLORIA ROM>ANORVM. Wt.: 1,08gr. Dim.: 13x15mm.

285 538:ZAG D1217. Obv.: <DNTHEODO>SIVSPFAV<C>. Rev.: <CONCOR DIAVO. Wt.: 1,00gr. Dim.: 11x12mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917).

286	AE 4	425-435	RIC 436 LRBC 2459 Tol. 79 var.	SMNB
287	AE 4	425-435	RIC 436 LRBC 2459 Tol. 79 var.	SMNA?
288	AE 4	425-435	RIC 436 var. LRBC 2459 Tol. 79 var.	SMNB
289	AE 4	425-435	RIC 447 LRBC 2460 Tol. 82 var.	SMNA
290	AE 4	425-435	RIC 447 LRBC 2460 Tol. 82 var.	SMNB
291	AE 4	425-435	RIC 447 LRBC 2460 Tol. 82 var.	SMNB
292	AE 4	425-435	RIC 447 var. LRBC 2460 Tol. 82 var.	SMNA
293	AE 4	425-435	RIC 447 var. LRBC 2460 Tol. 82 var.	SMNA
294	AE 4	425-435	RIC 447 var. LRBC 2460 Tol. 82 var.	SMNA
295	AE 4	425-435	RIC 447 LRBC 2460 Tol. 82 var.	SMNA

286 538:ZAG D1218. Obv.: DNTHEODOSIVSPFAVC. Rev.: CONCOR <DIAVC>. Wt.: 0,88gr. Dim.: 4> 11mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917).

287 538:ZAG D210. Obv.: DNTHEODOSIVSPFAVC. Rev.: CONCOR DIAVC. Wt.: 0,79gr. Dim.: 4> 13mm. Provenance: Brunšmid coll.

288 538:ZAG D1219. Obv.: DNTHEODOSIVSPFAVC. Rev.: CONCOR <DIAVC>. Var. rev.: Exergue. Wt.: 1,23gr. Dim.: <f> 11mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917).

289 538:ZAG D244. Obv.: DNTHEODO SIVSPFAVC. Wt.: 1,52gr. Dim.: 11x12mm. DOC 332.

290 538:ZAG D1232. Obv.: DNTHEO<DO SIVSPFAVO. Wt.: 1,33gr. Dim.: </> 11mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917). DOC 332.

291 538:ZAG D245. Obv.: DNTHEODO SIVSPFAVC. Wt.: 0,93gr. Dim.: 12x13mm. DOC 332.

292 538:ZAG D1234. Obv.: <DNTHEODO>SIVSPFAVC. Var. rev.: Exergue. Wt.: 1,18gr. Dim.: 10x12mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917).

293 538:ZAG D1233. Obv.: DNTHEODOS<IVSPFAVC>. Var. rev.: Exergue. Wt.: 1,09gr. Dim.: 12x13mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917).

294 538:ZAG D246. Obv.: DNTHEODO SKVSPFAVO. Var. rev.: Exergue. Wt.: 0,60gr. Dim.: 10x13mm. Site: Rakovac- Strucica, Lj. Sedlacek's vinyard. Provenance: Ljudevit Sedlaček.

295 538:ZAG D247. Obv.: DNTHEO<EODO SIVSPFAVO. Var. rev.: Exergue. Wt.: 0,97gr. Dim.: <f> 12mm. Site: Rakovac- Strucica, Lj. Sedlacek's vinyard. Provenance: Ljudevit Sedlaček.

Cyzicus

Arcadius (383-408)				
296	AE 4	378-383	RIC 20d 1 LRBC 2562 Tol. 128-131	SMKA
297	AE 4	378-383	RIC 20d 1 LRBC 2562 Tol. 128-131	SMKA
298	AE 4	378-383	RIC 20d 1 LRBC 2562 Tol. 128-131	SMKA
299	AE 4	378-383	RIC 20d 1 LRBC 2562 Tol. 128-131	SMKA
300	AE 4	378-383	RIC 20d 1 LRBC 2562 Tol. 128-131	SMKA
301	AE 4	378-383	RIC 20d 1 LRBC 2562 Tol. 128-131	SMKA
302	AE 4	378-383	RIC 20d 1 LRBC 2562 Tol. 128-131	SMKA
303	AE 4	378-383	RIC 20d 1 LRBC 2562 Tol. 128-131	SMKA
304	AE 4	378-383	RIC 20d 1 LRBC 2562 Tol. 129-131	SMKA

296 538:ZAG D167. Obv.: DNARCADIVSPFAVG. Rev.: VOT/V. Wt.: 2,13gr. Dim.: 13x14mm. Site: Sisak. DOC 19.

297 538:ZAG D172. Obv.: DNARCADIVSPFAVG. Rev.: VOT/V. Wt.: 1,38gr. Dim.: 15x16mm. Site: Rakovac-Stručica, Lj. Sedlaček's vinyard. Provenance: Ljudevit Sedlaček. DOC 19.

298 538:ZAG D170. Obv.: DNARCADIVSPFAVG. Rev.: VOT/V. Wt.: 1,24gr. Dim.: </> 13mm. Site: Novi Banovci. DOC 19.

299 538:ZAG D175. Obv.: DNARCADIVSPFAVG. Rev.: VOT/V. Wt.: 1,19gr. Dim.: </> 13mm. DOC 19.

300 538:ZAG D171. Obv.: DNARCADIVSPFAVG. Rev.: VOT/V. Wt.: 1,15gr. Dim.: 13x14mm. Site: Novi Banovci. Provenance: Friedrich Wenzel, inn-keeper. DOC 19.

301 538:ZAG D173. Obv.: DNARCADIVSPFAVG. Rev.: VOT/V. Wt.: 1,08gr. Dim.: </> 15mm. Site: Rakovac-Stručica, Lj. Sedlaček's vinyard. Provenance: Ljudevit Sedlaček. DOC 19.

302 538:ZAG D169. Obv.: DNARCADIVSPFAVG. Rev.: VOT/V. Wt.: 0,88gr. Dim.: </> 13mm. Site: Petrovci. Provenance: Georgijević, sub-prefect. DOC 19.

303 538:ZAG D168. Obv.: DNARCADIVSPFAVG. Rev.: VOT/V. Wt.: 0,73gr. Dim.: 14x16mm. Site: Vinkovci. Provenance: Brunšmid coll. DOC 19.

304 538:ZAG D174. Obv.: DNARCADIVSPFAVG. Rev.: VOT/V. Wt.: 0,85gr. Dim.: 13x15mm. DOC 19.

305	AE 4	378-383	RIC 20d 2 LRBC 2562 Tol. 128-131	SMKB?
306	AE 4	378-383	RIC 20d 4 LRBC 2562 Tol. 128-131	SMKA
307	AE 4	378-383	RIC 20d 4 LRBC 2562 Tol. 128-131	SMKA
308	AE 4	378-383	RIC 20d 4 LRBC 2562 Tol. 128-131	SMKA
309	AE 4	378-383	RIC 20d 4 LRBC 2562 Tol. 128-131	SMKA
310	AE 4	378-383	RIC 20d 4 LRBC 2562 Tol. 128-131	SMKA
311	AE 2	378-383	RIC 15 LRBC 2547 Tol. 78-89	SMKA
312	AE 4	388-392	RIC 26c 1 LRBC 2578 Tol. 105-107	SMKA £__
313	AE 4	388-392	RIC 26c 1 LRBC 2578 Tol. 105-107	SMKA £__

305 538:ZAG D2090. Obv.: DNARCADIVSPFAVG. Rev.: VOT/V. Wt.: 1,10gr. Dim.: <f> 14mm. Site: Aquileja.

Provenance: Benko Horvat coll. (Remigio Stabile). DOC 21.

306 538:ZAG D177. Obv.: DNARCADIVSPFAVG. Rev.: VOT/V. Wt.: 1,44gr. Dim.: <f> 13mm. Site: Osijek.

Provenance: Oskar Friml, land-owner, Osijek. DOC 22.

307 538:ZAG D1206. Obv.: DNARCADIVSPFAVG. Rev.: VOT/V. Wt.: 1,33gr. Dim.: 13x14mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917). DOC 22.

308 538:ZAG D1205. Obv.: DNARCADIVSPFAVG. Rev.: VOT/V. Wt.: 1,25gr. Dim.: $\varnothing$ 14mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917). DOC 22.

309 538:ZAG D176. Obv.: DNARCADIVSPFAVG. Rev.: VOT/V. Wt.: 1,19gr. Dim.: $\varnothing$ 14mm. DOC 22.

310 538:ZAG D2089. Obv.: DNARCADIVSPFAVG. Rev.: VOT/V. Wt.: 1,19gr. Dim.: 13x14mm. Site: Mitrovica.

Provenance: Benko Horvat coll. DOC 22.

311 538:ZAG C35356. Obv.: DNARCAD IVSPFAVC. Rev.: GLORIARO MANORVM. Wt.: 4,98gr. Dim.: <f> 23mm.

Provenance: Matija Ivanac, Zagreb (acts Nos. 476 and 602/1933). By mistake catalogued in the inventory of Roman Imperial coins (C).

312 538:ZAG D125. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: SHLVSREI <PVBLICAE>. Wt.: 1,28gr. Dim.: <f> 12mm. Site:

Rakovac- Stručica, Lj. Sedlacek's vinyard. Provenance: Ljudevit Sedlaček. DOC 119.

313 538:ZAG D2084. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: SHLVSREI PVBLICAE. Wt.: 1,25gr. Dim.: 13x18mm. Site:

Vinkovci. Provenance: Benko Horvat coll. DOC 119.

314	AE 4	388-392	RIC 26c 1 LRBC 2578 Tol. 105-107	SMKA __
315	AE 4	388-392	RIC 26c 1 LRBC 2578 Tol. 105-107	SMKA J__
316	AE 4	388-392	RIC 26c 2 LRBC 2578 Tol. 105-107	SMKB £__
317	AE 4	388-392	RIC 26c 3 LRBC 2578 Tol. 105-107	SMKr J__
318	AE 4	388-392	RIC 26c 3 LRBC 2578 Tol. 105-107	SMKr __
319	AE 4	388-392	RIC 26c 3 LRBC 2578 Tol. 105-107	SMKf £__
320	AE 4	388-392	RIC 26c 3 LRBC 2578 Tol. 105-107	SMKr /__
321	AE 4	388-392	RIC 26c 3 LRBC 2578 Tol. 105-107	SMKr £__
322	AE 4	388-392	RIC 26c 3 LRBC 2578 Tol. 105-107	SMKr £__

314 538:ZAG D126. Obv.: DNHRCHDIVSPFHVC. Rev.: <SHLVSREI PVBLICHE>. Wt.: 1,18gr. Dim.: $\varnothing$ 13mm. Site: Sisak- Kupa. Provenance: Dredging of the Kupa, 1912. DOC 119.

315 538:ZAG D124. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: SHLVSREI <PVBLICAE>. Wt.: 0,82gr. Dim.: $\varnothing$ 13mm. DOC 119.

316 538:ZAG D127. Obv.: DNHRCHDIVSPFHVC. Rev.: SHLVSREI PVBLICHE. Wt.: 1,04gr. Dim.: $\varnothing$ 13mm.

317 538:ZAG D2085. Obv.: DNHRCHDIVSPFHVC. Rev.: SHLVSREI PVBLICHE. Wt.: 1,31gr. Dim.: $\varnothing$ 14mm. Site: Delnice. Provenance: Benko Horvat coll. DOC 123.

318 538:ZAG D130. Obv.: DNHRCHDIVSPFHVC. Rev.: SHLVSREI PVBLICHE. Wt.: 1,17gr. Dim.: $\varnothing$ 13mm. Site: Novi Banovci. DOC 123.

319 538:ZAG D1194. Obv.: DNHRCHDIVSPFHVC. Rev.: SHLVSREI PVBLICHE. Wt.: 1.01gr. Dim.: $\varnothing$ 14mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917). DOC 123. Brunšmid put S instead of T.

320 538:ZAG D128. Obv.: DNHRCHDIVSPFHVC. Rev.: SHLVSREI PVBLICHE. Wt.: 0,99gr. Dim.: 14x16mm. Site: Sisak. DOC 123.

321 538:ZAG D2101. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: SALVSREI PVBLIC<AE>. Wt.: 0,94gr. Dim.: 13x14mm. DOC 123.

322 538:ZAG D129. Obv.: DNHRCHDIVSPFHVC. Rev.: SHLVSREI PVBLICHE. Wt.: 0,85gr. Dim.: $\varnothing$ 14mm. Site: Novi Banovci. Provenance: Brunšmid coll. DOC 123.

323	AE 3	392-394	RIC 29b 1 LRBC 2572 Tol. 100-102	SMKA
324	AE 3	392-395	RIC 29b 1 LRBC 2572 Tol. 100-102	SMKA
325	AE 2	392-395	RIC 27b 1 LRBC 2572 Tol. 90-94	SMKA
326	AE 2	392-395	RIC 27b 1 LRBC 2572 Tol. 90-94	SMKA
327	AE 2	392-395	RIC 27b 2 LRBC 2572 Tol. 90-94	SMKB
328	AE 3	395-401	RIC 66 LRBC 2580 Tol. 119-123	SMKB
329	AE 3	395-401	RIC 66 LRBC 2580 Tol. 119-123	SMKA
330	AE 3	395-401	RIC 66 LRBC 2580 Tol. 119-123	SMKA
331	AE 3	395-401	RIC 66 LRBC 2580 Tol. 119-123	SMKA

323 538:ZAG D94. Obv.: DNHRCHDI VSPFHVC. Rev.: GLORIH ROMHNORVM. Wt.: 1,61gr. Dim.: </> 14mm. Site: Rakovac- Stručica, Lj. Sedlaček's vinyard. Provenance: Ljudevit Sedlaček. DOC 174.

324 538:ZAG D95. Obv.: DNHRCHDI VSPFHVC. Rev.: GLORIH ROMHNORVM. Wt.: 1,60gr. Dim.: 15x16mm. Provenance: Ignjat Simić, financial councillor, coll. (H.Lukeschitz, Graz). DOC 174.

325 538:ZAG D42. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORIA ROMANORVM. Wt.: 4,67gr. Dim.: 21x24mm. DOC 168.

326 538:ZAG D43. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORIA ROMANORVM. Wt.: 4,26gr. Dim.: 22x24mm. Site: Novi Banovci. Provenance: Krešimir Tomljenovic, clergyman, Zemun. DOC 168.

327 538:ZAG D44. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORIA ROMANORVM. Wt.: 4,82gr. Dim.: ϕ 22mm. Provenance: Brunšmid coll. DOC 171.

328 538:ZAG D1905. Obv.: DNARCADI VSPFAVG. Rev.: VIRTVS <EXERCITI>. Wt.: 2,51gr. Dim.: 16x17mm. Site: Dobrudža. Provenance: Ljudevit Martinic, captain of a steamer in Tulcea (Tulča). DOC 228.

329 538:ZAG D161. Obv.: DNARCADI VSPFAVG. Rev.: VIRTVS EXERCITI. Wt.: 2,44gr. Dim.: 12x19mm. Site: Vinkovci. Provenance: Brunšmid coll. DOC 226.

330 538:ZAG D163. Obv.: DNARCADI VSPFAVG. Rev.: VIRTVS EXERCITI. Wt.: 2,44gr. Dim.: 18x20mm. DOC 226.

331 538:ZAG D162. Obv.: DNARCADI VSPFAVG. Rev.: VIRTVS EXERCITI. Wt.: 2,30gr. Dim.: ϕ 17mm. Site: Vinkovci. Provenance: Brunšmid coll. DOC 226.

332	AE 3	395-401	RIC 66 var. LRBC 2580 Tol. 119-123	SMKA
333	AE 3	401-403	RIC 94 LRBC 2586 Tol. 75 DOC 245	SMKA
334	AE 4	404-406	RIC 132 LRBC 2594 Tol. 77 DOC 253	SMKA
335	AE 4	404-406	RIC 132 LRBC 2594 Tol. 77 var.	SMKA
336	AE 4	404-406	RIC 132 LRBC 2594 Tol. 77 var.	SMKA
337	AE 3	406-408	RIC 148 LRBC 2590 Tol. 98 var.	Obv.: <u> </u> *, Rev.: SMKA?
338	AE 4	406-408	RIC 148 LRBC 2590 Tol. 98-99	Obv.: <u> </u> *, Rev.: SMKA
339	AE 4	406-408	RIC 148 var. LRBC 2590 Tol. 98-99	Obv.: <u> </u> *, Rev.: SMKA
340	AE 4	406-408	RIC 148 var. LRBC 2590 Tol. 98-99	Obv.: <u> </u> *, Rev.: SMKA

332 538:ZAG D2087. Obv.: DNARCADI VSPFAVG. Rev.: VIRTVS EXERCITI. Var. rev.: Exergue. Wt.: 1,43gr.
Dim.: </>17mm. Site: Sisak. Provenance: Benko Horvat coll. (Žugac, 1924).

333 538:ZAG D1173. Obv.: DNARCADI <VSPFAVC>. Rev.: CONCORDI <AAVGG>. Wt.: 1,94gr. Dim.: 12x17mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917).

334 538:ZAG D14. Obv.: DNARCADIVSPFAVG. Rev.: CONCOR DIAAVCCC. Wt.: 0,84gr. Dim.: 10x11mm.

335 538:ZAG D15. Obv.: DNARCAD<IVSPFAVG>. Rev.: CONCOR <DIAAVCCC>. Wt.: 1,08gr. Dim.: </>10mm. DOC 257.

336 538:ZAG D1177. Obv.: DNARCADIVSPFAVG. Rev.: CONCOR DIAAVCCC. Wt.: 0,96gr. Dim.: </> 13mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917). DOC 253.

337 538:ZAG D2070. Obv.: DNARCADI VS<PFAVC>. Rev.: <GLORIA ROMA> NORVM. Wt.: 2,01gr. Dim.: 13x15mm. DOC 254.

338 538:ZAG D1180. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORI AROMA NORVM. Wt.: 1,54gr. Dim.: </> 15mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917). DOC 254.

339 538:ZAG D91. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORI AROMA NORVM. Var. rev.: Exergue. Wt.: 1,90gr.
Dim.: 15x17mm. Site: Rakovac- Stručica, Lj. Sedlaček's vinyard. Provenance: Ljudevit Sedlaček. DOC 256 var.

340 538:ZAG D90. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORI AROMA NORVM. Var. rev.: Exergue. Wt.: 1,73gr.
Dim.: 14x16mm. Provenance: Jakov Slišković, school-teacher, Skopje. DOC 256 var. "Old Serbia".

341	AE 4	406-408	RIC 148 var. LRBC 2590 Tol. 98-99	Obv.: <u> </u> * Rev.: SMKA
		Eudereia (400-404)		
342	AE 3	401-403	RIC 103 LRBC 2589 Tol. 149 var.	SMKA
		Theodosius 11.(402-450)		
343	AE 3	401-403	RIC 96 LRBC 2588 Tol. 77 var.	SMKA
344	AE 3	401-403	RIC 96 LRBC 2588 Tol. 77 var.	SMKA
345	AE 4	402-408	DO 335 LRBC 2604	SMKA
346	AE 4	404-406	RIC 134 LRBC 2596 Tol. 80 var.	SMKA
347	AE 4	404-406	RIC 134 LRBC 2596 Tol. 80 var.	SMKA
348	AE 3	408-423	RIC 415 LRBC 2600 Tol. 97 var.?	SMKA
349	AE 4	425-435	RIC 437 LRBC 2602 Tol. 79 var.	SMKB

341 538:ZAG D92. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORI AROMA NORVM. Var. rev.: Exergue. Wt.: 1,61gr.
Dim.: $t> 15\text{mm}$. Site: Rakovac- Stručica, Lj. Sedlaček's vinyard. Provenance: Ljudevit Sedlaček. DOC
256 var.

342 538:ZAG D195. Obv.: AELEVDO XIAAVC. Rev.: SALVSREI PVBLICAE. Wt.: 1,55gr. Dim.: 16x17mm. DOC 282.

343 538:ZAG D204. Obv.: DNTHEODOSIVSPFAVC. Rev.: CON<CORD> IAAVCC. Wt.: 2,97gr. Dim.: 14x17mm. Site:
Asia Minor. Provenance: Brunšmid coll. DOC 300.

344 538:ZAG D205. Obv.: DNTHEODO SIVSPFAVC. Rev.: CONCORDI <AAVCO. Wt.: 1,06gr. Dim.: $\varnothing 14\text{mm}$. Site:
Rakovac- Stručica, Lj. Sedlaček's vinyard. Provenance: Ljudevit Sedlaček. DOC 300.

345 538:ZAG D235. Obv.: DNT<HEO>DOSIYSPFAYC. Wt.: 1,02gr. Dim.: $\varnothing 12\text{mm}$. Site: Rakovac- Stručica, Lj.
Sedlaček's vinyard. Provenance: Ljudevit Sedlaček, ekonom.

346 538:ZAG D212. Obv.: DNTHEODOSIVSPFAVC. Rev.: CONCOR DIAVCCC. Wt.: 0,84gr. Dim.: $\varnothing 11\text{mm}$. Site:
Rakovac- Stručica, Lj. Sedlaček's vinyard. Provenance: Ljudevit Sedlaček.

347 538:ZAG D211. Obv.: DNTHEODOSIVSPFAVC. Rev.: CONCOR DIAVCCC. Wt.: 0,64gr. Dim.: 10x11mm.

348 538:ZAG D86. Obv.: (DNTHEODOSI)VSPFAVC. Rev.: (GLORIAROMANO>RVM. Wt.: 1,40gr. Dim.: 14x16mm. Site:
Rakovac- Stručica, Lj. Sedlaček's vinyard. Provenance: Ljudevit Sedlaček.

349 538:ZAG D1215. Obv.: DNTHEODOSIVSPFAVC. Rev.: CONCOR DIAAVC. Wt.: 1,09gr. Dim.: $\varnothing 13\text{mm}$. Hoard find:
Srbija, ? 1902 (b. 1917).

350	AE 4	425-435	RIC 437 LRBC 2602 Tol. 79 var.	SMKB
351	AE 4	425-435	RIC 437 var. LRBC 2602 Tol. 79	SMKA
352	AE 4	425-435	RIC 449 LRBC 2604 Tol. 82 var.	SMKA
353	AE 4	425-435	RIC 449 LRBC 2604 Tol. 82 var.	SMKB
354	AE 4	425-435	RIC 449 LRBC 2604 Tol. 82 var.	SMKA
355	AE 4	425-435	RIC 449 LRBC 2604 Tol. 82 var.	SMKA
356	AE 4	425-435	RIC 449 LRBC 2604 Tol. 82 var.	SMKB
357	AE 4	425-435	RIC 449 LRBC 2604 Tol. 82 var.	SMKA
358	AE 4	425-435	RIC 449 LRBC 2604 Tol. 82 var.	SMKA
359	AE 4	425-435	RIC 449 LRBC 2604 Tol. 82 var.	SMKB

350 538:ZAG D1216. Obv.: DNTHEODOSIVSPFAVC. Rev.: CONCOR DIAAVC. Wt.: 0,61gr. Dim.: $\varnothing$ 12mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917).

351 538:ZAG D209. Obv.: DNTHEODOSIVSPFAVC. Rev.: CONCOR DIAAVC. Var. rev.: Exergue. Wt.: 0,87gr. Dim.: $\varnothing$ 13mm. Site: Rakovac- Stručica, Lj. Sedlaček's vinyard. Provenance: Ljudevit Sedlaček.

352 538:ZAG D231. Obv.: <DNTHEODO S>IVSPFAVC. Wt.: 0,72gr. Dim.: $4>$ 12mm. DOC 335.

353 538:ZAG D1227. Obv.: DNTHEODOSIYSPFAYC. Wt.: 1,39gr. Dim.: 13x14mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917). DOC 336.

354 538:ZAG D228. Obv.: DNTHEODO SIVSPFAVC. Wt.: 1,24gr. Dim.: $\varnothing$ 13mm. DOC 335.

355 538:ZAG D234. Obv.: DNTHEO<DO SIVSPF>AVC. Wt.: 1,24gr. Dim.: $\varnothing$ 13mm. Site: Rakovac- Stručica, Lj. Sedlaček's vinyard. Provenance: Ljudevit Sedlaček. DOC 335.

356 538:ZAG D1230. Obv.: DNTHEODO SIYSPFAYC. Wt.: 1,24gr. Dim.: $\varnothing$ 13mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917). DOC 336.

357 538:ZAG D1226. Obv.: DNTHEO<DOSIVSPF>AVC. Wt.: 1,16gr. Dim.: $\varnothing$ 12mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917). DOC 335.

358 538:ZAG D1657. Obv.: <DNTHEO>DOSIYSPFAYC. Wt.: 1,14gr. Dim.: $4>$ 15mm. DOC 335.

359 538:ZAG D238. Obv.: <DNTHEODO>SIVSPFAVC. Wt.: 1,12gr. Dim.: $4>$ 13mm. Site: Rakovac- Stručica, Lj. Sedlaček's vinyard. Provenance: Ljudevit Sedlaček. DOC 336.

360	AE 4	425-435	RIC 449 LRBC 2604 ToI. 82 var.	SMKB
361	AE 4	425-435	RIC 449 LRBC 2604 ToI. 82 var.	SMKB
362	AE 4	425-435	RIC 449 LRBC 2604 ToI. 82 var.	SMKA
363	AE 4	425-435	RIC 449 LRBC 2604 ToI. 82 var.	SMKA
364	AE 4	425-435	RIC 449 LRBC 2604 ToI. 82 var.	SMKB
365	AE 4	425-435	RIC 449 LRBC 2604 ToI. 82 var.	SMKA
366	AE 4	425-435	RIC 449 LRBC 2604 ToI. 82 var.	SMKA
367	AE 4	425-435	RIC 449 LRBC 2604 ToI. 82 var.	SMKB
368	AE 4	425-435	RIC 449 LRBC 2604 ToI. 82 var.	SMKB
369	AE 4	425-435	RIC 449 LRBC 2604 ToI. 82 var.	SMKA

360 538:ZAG D240. Obv.: DNTHEODOSIVSPFAVC. Wt.: 1,09gr. Dim.: 11x12mm. Site: Rakovac- Stručica, Lj. Sedlacek's vinyard. Provenance: Ljudevit Sedlaček. DOC 336.

361 538:ZAG D241. Obv.: DNTHEO<DOSIVSPFAVC>. Wt.: 1,08gr. Dim.: 10x11mm. Site: Rakovac- Stručica, Lj. Sedlacek's vinyard. Provenance: Ljudevit Sedlaček. DOC 336.

362 538:ZAG D233. Obv.: DNTHEODO SIVSPFAVC. Wt.: 1.01gr. Dim.: 12x13mm. Site: Novi Banovci. Provenance: Karl Brenner, school-teacher. DOC 335.

363 538:ZAG D232. Obv.: DNTHEODO SIYSPFAYC. Wt.: 0,97gr. Dim.: 12x13mm. Provenance: Brunšmid coll. DOC 335.

364 538:ZAG D239. Obv.: DNTHEODOSIVSPFAVC. Wt.: 0,94gr. Dim.: <f> 12mm. Site: Rakovac- Stručica, Lj. Sedlacek's vinyard. Provenance: Ljudevit Sedlaček. DOC 336.

365 538:ZAG D237. Obv.: <DNTHEODO>SIVSPFAVC. Wt.: 0,92gr. Dim.: <j> 10mm. Site: Rakovac- Stručica, Lj. Sedlacek's vinyard. Provenance: Ljudevit Sedlaček. DOC 335.

366 538:ZAG D229. Obv.: DNTHEO<DO SIVSPFAVO. Wt.: 0,90gr. Dim.: 11x13mm. DOC 335.

367 538:ZAG D1229. Obv.: DNTHEODOSIYSPFAYC. Wt.: 0,83gr. Dim.: <f> 12mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917). DOC 336.

368 538:ZAG D1228. Obv.: DNTHEODOSIYSPFAYC. Wt.: 0,83gr. Dim.: <f> 12mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917). DOC 336.

370	AE 4	425-435	RIC 449 LRBC 2604 Tol. 82 var.	SMKA
371	AE 4	425-435	RIC 449 LRBC 2604 Tol. 82 var.	SMKB
372	AE 4	425-435	RIC 449 LRBC 2604 Tol. 82 var.	SMKB
373	AE 4	425-435	RIC 449 var. LRBC 2604 Tol. 82	SMKA

Antiochia

Arcadius (383-408)

374	AE 4	383	RIC 56d 2 LRBC 2736 Tol. 134 var.	ANTfi
375	AE 4	383-388	RIC 65 c 3 LRBC 2743 Tol. 134	ANA
376	AE 2	383-388	RIC 63e LRBC 2758 Tol. 115	ANTS
377	AE 4	383-392	RIC 67d 2 LRBC 2771 Tol. 105-107	ANTr f__

369 538:ZAG D236. Obv.: <DNTHEODOSIVSPF>AVC. Wt.: 0,78gr. Dim.: 4> 12mm. Site: Rakovac- Stručica, Lj. Sedlaček's vinyard. Provenance: Ljudevit Sedlacek. DOC 335.

370 538:ZAG D230. Obv.: DNTHEODO SIVSPFAVC. Wt.: 0,75gr. Dim.: ∅ 11mm. DOC 335.

371 538:ZAG D242. Obv.: DN<THEODOSIVSPFAVC>. Wt.: 0,66gr. Dim.: 10x11mm. Site: Rakovac- Stručica, Lj. Sedlaček's vinyard. Provenance: Ljudevit Sedlacek. DOC 336.

372 538:ZAG D1231. Obv.: DNTHEODO SIYSPFAVC. Wt.: 0,65gr. Dim.: 11x13mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917). DOC 336.

373 538:ZAG D243. Obv.: DNTHEOD<OSIVSPFAVC>. Wt.: 0,66gr. Dim.: 10x11mm. Site: Beograd. Provenance: Ante Poturičić, school-teacher, Surčin. DOC 337.

374 538:ZAG D1211. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: VOT/X/MVLT/XX. Wt.: 1,36gr. Dim.: 13x14mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917).

375 538:ZAG D2092. Obv.: DNARCADIVSPFAVG. Rev.: VOT/X/MVLT/XX. Wt.: 1,17gr. Dim.: <j> 13mm. Site: Hrvatsko primorje. Provenance: Benko Horvat coll. DOC 45.

376 538:ZAG D2086. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: VIRTVS EXERCITI. Wt.: 3,79gr. Dim.: 21x22mm. Provenance: Benko Horvat coll. DOC 138.

377 538:ZAG D97. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: SALVSREI PVBLICAE. Wt.: 1,1 Ogr. Dim.: <j> 14mm. Site: Novi Banovci. Provenance: Friedrich Wenzel, inn-keeper. DOC 144.

378	AE 4	383-392	RIC 67d 2 LRBC 2771 Tol. 105-107	ANTf £
379	AE 4	383-392	RIC 67d 2 LRBC 2771 Tol. 105-107	ANTf £
380	AE 4	383-392	RIC 67d 3 LRBC 2766 Tol. 105 var.	ANTA +
381	AE 3	395-401	RIC 70 LRBC 2791 Tol. 119-123	ANTA
382	AE 3	395-401	RIC 70 LRBC 2791 Tol. 119-123	ANTA
383	AE 4	395-401	RIC 70 LRBC 2791 Tol. 119-123	ANT
384	AE 4	404-406	DOC - LRBC 2806 Tol. 77 var.	ANTf
385	AE 4	406-408	RIC 151 LRBC 2801 Tol. 98-99	Obv.:_* Rev.: ANTf
		Eudoxia (400-404)		
386	AE 3	395-401	RIC 82 LRBC 2805 Tol. 149 var.	ANTf?

378 538:ZAG D1188. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: SALVSREI PVBLICAE. Wt.: 1,05gr. Dim.: $\varnothing$ 12mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917). DOC 144.

379 538:ZAG D96. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: SALVSREI PVBLICAE. Wt.: 0,94gr. Dim.: $\langle j \rangle$ 13mm. DOC 144.

380 53&ZAG D2080. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: SALVSREI PVBLICAE. Wt.: 1,08gr. Dim.: $\langle j \rangle$ 14mm.

Provenance: Benko Horvat coll. (bought in Rijeka). DOC 139 var.

381 538:ZAG D158. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: VIRTVS EXERCITI. Wt.: 1,65gr. Dim.: 17x18mm.

382 538:ZAG D159. Obv.: <DNARCADI VSPFAVG>. Rev.: <VIRTVS EXERCITI>. Wt.: 1,09gr. Dim.: $\langle j \rangle$ 13mm. Site:

Rakovac- Strucica, Lj. Sedlaček's vinyard. Provenance: Ljudevit Sedlaček.

383 538:ZAG D1202. Obv.: DNARCADI <VSPFAVG>. Rev.: VIRTVS <EXERCITI>. Wt.: 1,66gr. Dim.: $\langle f \rangle$ 14mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917). DOC 131?

384 538:ZAG D11. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: CONCOR DIAAVG. Wt.: 0,91gr. Dim.: 11x12mm. Site:

Rakovac- Strucica, Lj. Sedlaček's vinyard. Provenance: Ljudevit Sedlaček.

385 538:ZAG D89. Obv.: DNARCADI VSPFAVC. Rev.: GLORI AROMA NORVM. Wt.: 1,33gr. Dim.: $\langle j \rangle$ 14mm. Site:

Beograd. DOC 258.

386 538:ZAG D253. Obv.: <AELEVDO XIAAVC>. Rev.: <GLORIAROMANORVM>. Wt.: 1,82gr. Dim.: 15x18mm. Site:

Rakovac- Strucica, Lj. Sedlaček's vinyard. Provenance: Ljudevit Sedlaček.

Theodosius 11.(402-450)				
387	AE 3	406-408	RIC 155 LRBC 2804	ANTA
Leontius (484-488)				
388	AE 4	484-488	RICp.316	
Alexandria				
Arcadius (383-408)				
389	AE 4	383-388	RIC 19d 2 LRBC 2892 To1. 132-134	ALEA
390	AE 4	383-388	RIC 19d 2 LRBC 2892 To1. 132-134	ALEA
391	AE 4	383-388	RIC 19d 2 LRBC 2892 To1. 132-134	ALEA
392	AE 2	392-395	RIC 21b 2 LRBC 2911 To1. 90-94	ALEB
393	AE 4	404-406	RIC 120 LRBC 2920 To1. 76 DOC 261	ALEA

---

387 538:ZAG D2071. Obv.: DN**THEODOSI**VSPFAVC. Rev.: GLORIA**ROMANORVM**. Wt.: 1,07gr. Dim.: </> 14mm.

388 538:ZAG D1401. Obv.: DN**LEONTIVS**<PFAVC>. Rev.: Monogram. Wt: 0,90gr. Dim.: </> 11mm.

389 538:ZAG D187. Obv.: <DN**ARCAD**> IVSPFAVG. Rev.: VOT/X/MVLT/XX. Wt.: 1,43gr. Dim.: </> 12mm. Site: Rakovac- Strucica, Lj. Sedlacek's vinyard. Provenance: Ljudevit Sedlaček. DOC 49.

390 538:ZAG D1210. Obv.: DN**ARCADIV**SPFAVG. Rev.: VOT/X/MVLT/XX. Wt.: 1,12gr. Dim.: 12x13mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917).

391 538:ZAG D1209. Obv.: DN**ARCAD** <IVSPFAVG>. Rev.: VOT/X/MVLT/XX. Wt.: 1,65gr. Dim.: 12x13mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917). DOC 49.

392 538:ZAG D31. Obv.: DN**ARCADIV**SPFAVC. Rev.: GLORIA**ROMANORVM**. Wt.: 5,14gr. Dim.: <j> 21mm. Ratto 71; DOC 185.

393 538:ZAG D1174. Obv.: DN**ARCADIV**SPFAVC. Rev.: CONCORDIA**AVG**. Wt.: 0,87gr. Dim.: <f> 10mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917).

Unidentifiable mint

Arcadius (383-408)			
394	AE 4	383-386	
395	AE 4	383-388	Tol. 132-134
396	AE 4	383-388	Tol. 132-134
397	AE 4	383-388	Tol. 132-134
398	AE 4	383-388	Tol. 132-134
399	AE 4	388-392	Tol. 105-107
400	AE 3	401-403	Tol. 73
Theodosius 11. (402-150)			
401	AE 4	425-435	Tol. 82 var.
402	AE 4	425-435	Tol. 82 var.
403	AE 4	425-435	Tol. 82 var.
404	AE 4	425-435	Tol. 82 var.
405	AE 4	425-435	Tol. 82 var.
406	AE 4	425-435	Tol. 82 var.

£

- 394 538:ZAG D2098. Obv.: DNARCADIVSPFAVG. Rev.: VOT/V. Wt.: 1,12gr. Dim.: $\varnothing$ 14mm.
- 395 538:ZAG D188. Obv.: DNARCAD<IVSPFAVG>. Rev.: VOT/X/MVLT/XX. Wt.: 1,31gr. Dim.: 11x12mm. Site: Novi Banovci. Provenance: Mijo Fakundini, school-teacher.
- 396 538:ZAG D190. Obv.: DNARCAD<IVSPFAVC>. Rev.: VOT/X/MVLT/XX. Wt.: 1,26gr. Dim.: 12x13mm.
- 397 538:ZAG D219. Obv.: DNARC<ADIVSPFAVC>. Rev.: VOT/X/MVLT/XX. Wt.: 1,24gr. Dim.: $\langle f \rangle$ 12mm. Site: Asia Minor. Provenance: Brunšmid coll.
- 398 538:ZAG D189. Obv.: DNAR<CADIVSPF>AVG. Rev.: VOT/X/MVLT/XX. Wt.: 1,21gr. Dim.: $\langle f \rangle$ 14mm.
- 399 538:ZAG D1656. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: SALVSREI PVBLICAE. Wt.: 1,27gr. Dim.: $\langle j \rangle$ 13mm. Cleaned 1976.
- 400 538:ZAG D1692. Obv.: DNARCADIVSPFAVC. Rev.: CONCORDI <AAVGG>. Wt.: 1,74gr. Dim.: 15x16mm. Provenance: Brunšmid coll. Cleaned 1974.
- 401 538:ZAG D250. Obv.: <DNT>HEODO SIVSPFAVC. Wt.: 1,31gr. Dim.: 12x15mm.
- 402 538:ZAG D251. Obv.: DNTHEODO <SIVSPFAVC>. Wt.: 1,31gr. Dim.: 11x13mm.
- 403 538:ZAG D249. Obv.: DNTHEODO>SIVSPFAVC. Wt.: 1,09gr. Dim.: $\langle f \rangle$ 10mm. Site: Rakovac- Stručica, Lj. Sedlaček's vinyard. Provenance: Ljudevit Sedlaček.
- 404 538:ZAG D1235. Obv.: <DNTH>EODOSIVS<PFAVC>. Wt.: 1,06gr. Dim.: $\varnothing$ 10mm. Hoard find: Srbija, ? 1902 (b. 1917). Barbarous imitation.
- 405 538:ZAG D2102. Obv.: DNTH<EODOSIVSPFAVC>. Wt.: 0,74gr. Dim.: 9x12mm.
- 406 538:ZAG D248. Obv.: <DNTHEO>DOIVSPFAVC. Wt.: 0,71gr. Dim.: 10x11mm. Site: Rakovac- Stručica, Lj. Sedlaček's vinyard. Provenance: Ljudevit Sedlaček.

Unknovra mint

Theodosius 11.(402-450)				
407	Tre	408-419	RIC - Tol. 65 var. DOC 319 var.	COMOB ___*
408	Sol	420-450	RIC - Tol. 36 var.	CONO Z
Marcianus (450-457)				
409	Tre	450-457	RIC - Tol. 21 var. DOC 488 var.	COHOB ___*
Ženo (474-491)				
410	Sol	476-491	RIC - Tol. 18 var. DOC 635 var.	CONOB ___* S
411	Tre	476-491	RIC - Tol. 29 var. DOC 646 var.	CONOB ___*

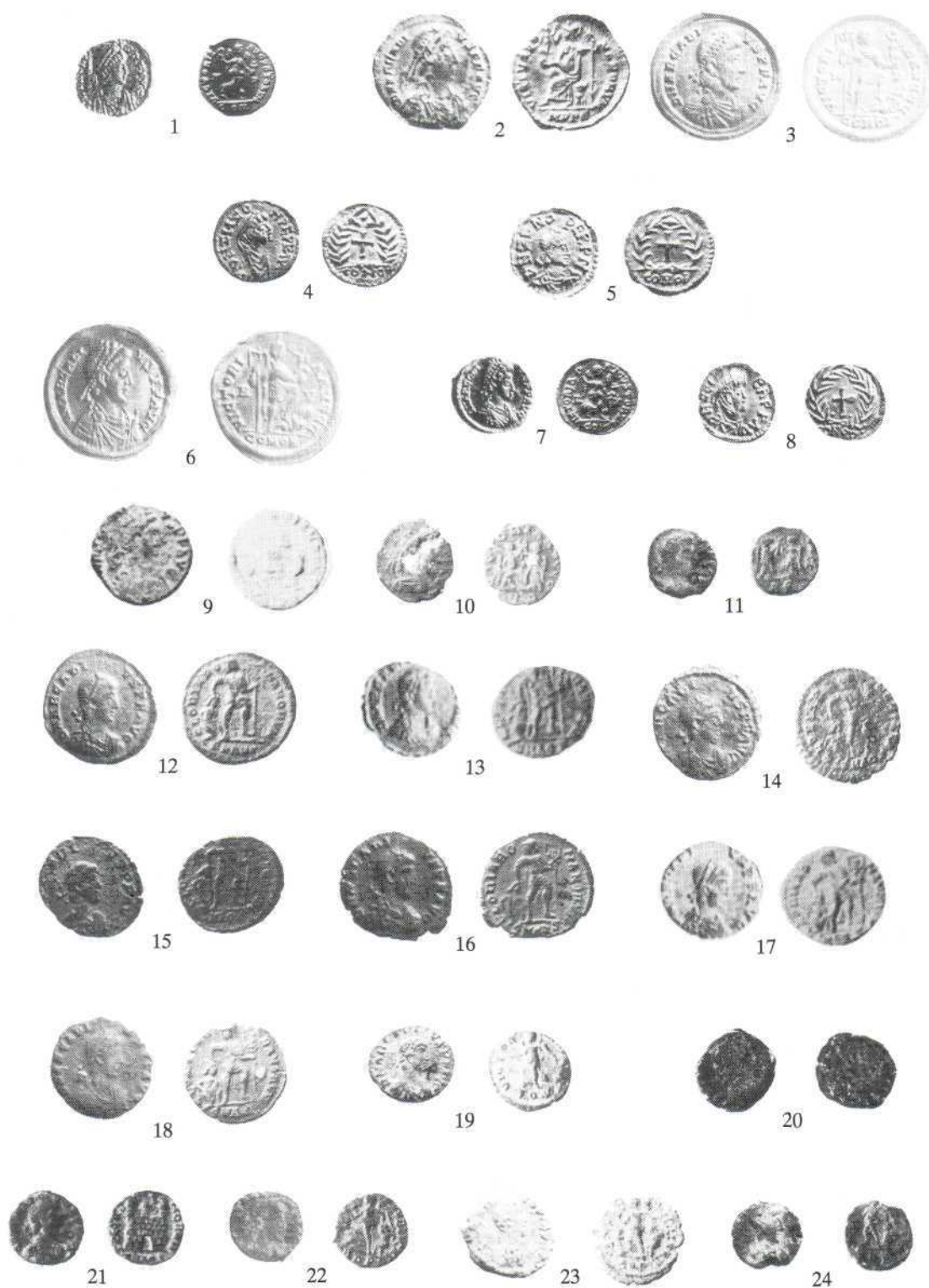
407 538:ZAG D202. Obv.: ONTHEOO IVSPFAVCVC. Rev.: VIC(reverse)TOOIVA CVS(reverse)ORVN(reverse). Wt.: 1,44gr. Dim.: </> 14mm. Provenance: Brunšmid coll. Barbarous imitation. Gepids? (Brunšmid). Eastern imitation (Demo).

408 538:ZAG D200. Obv.: DNTHEODO SIVSPRAVC. Rev.: VICTOR AAV CCC. Wt.: 4,46gr. Dim.: </> 21mm. Provenance: Stefan (Pavao?) Keresztury de Szinerszeg, ex coll. Aleksandar Alagović. Rv: Barbarous imitation. Gepids? (Brunšmid).

409 538:ZAG D258. Obv.: DNMARCIA NVSPFAVD(reverse). Rev.: VICTOV IA AVCVZTORVO. Wt.: 1,51gr. Dim.: </> 14mm. Provenance: Oskar Friml coll., Osijek. Barbarous imitation. Gepids? (Brunšmid).

410 538:ZAG D279. Obv.: DNZENO PERPFAVC. Rev.: VICTORIAAVCCC. Wt.: 4,48gr. Dim.: </> 19mm. Provenance: Old coll. Ravenna? Odovacar? Gepids? (Brunšmid). Barbarian mint undervestern influence (Demo). Demo 1988, 24.

411 538:ZAG D1263. Obv.: DNZ(reverse)ENO PERPAVC. Rev.: VICTODIAAVCYSTORVM. Wt.: 1,51gr. Dim.: </> 14mm. A lacking the horizontal bar. Gepids? Pannonia? (Brunšmid). Eastern imitation (Demo).

50

51

52

53

54

55

56

57

58

59

60

61

62

63

64

65

66

67

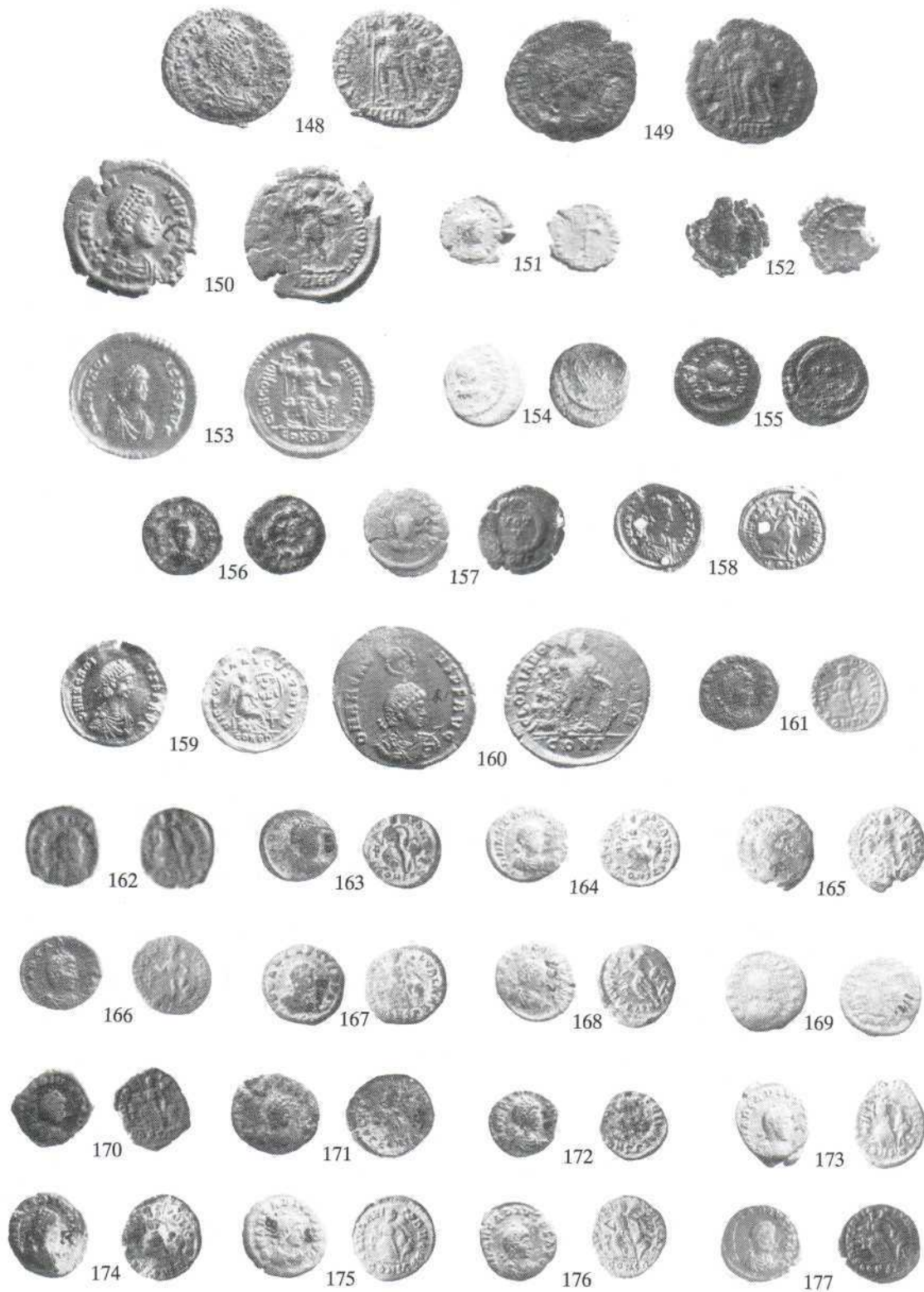
68

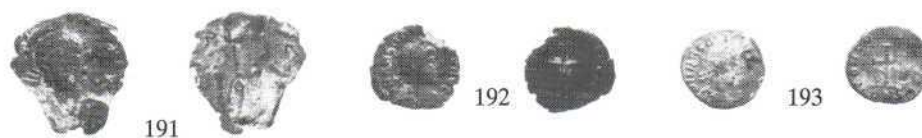
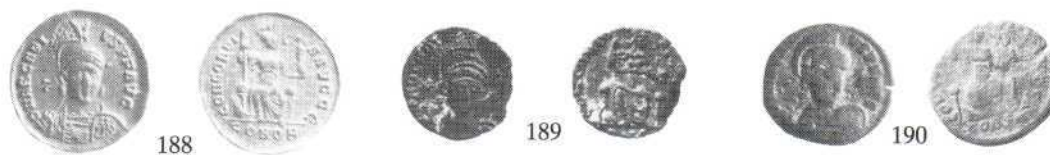
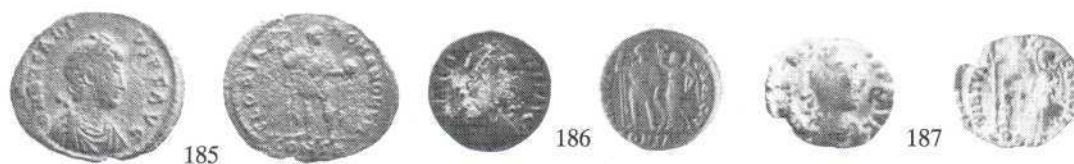
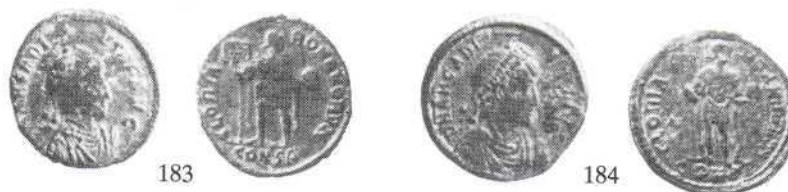
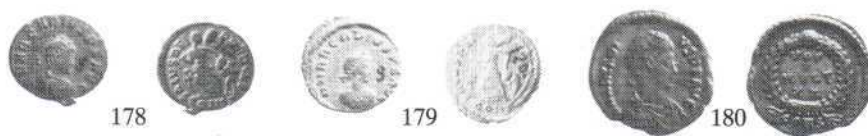

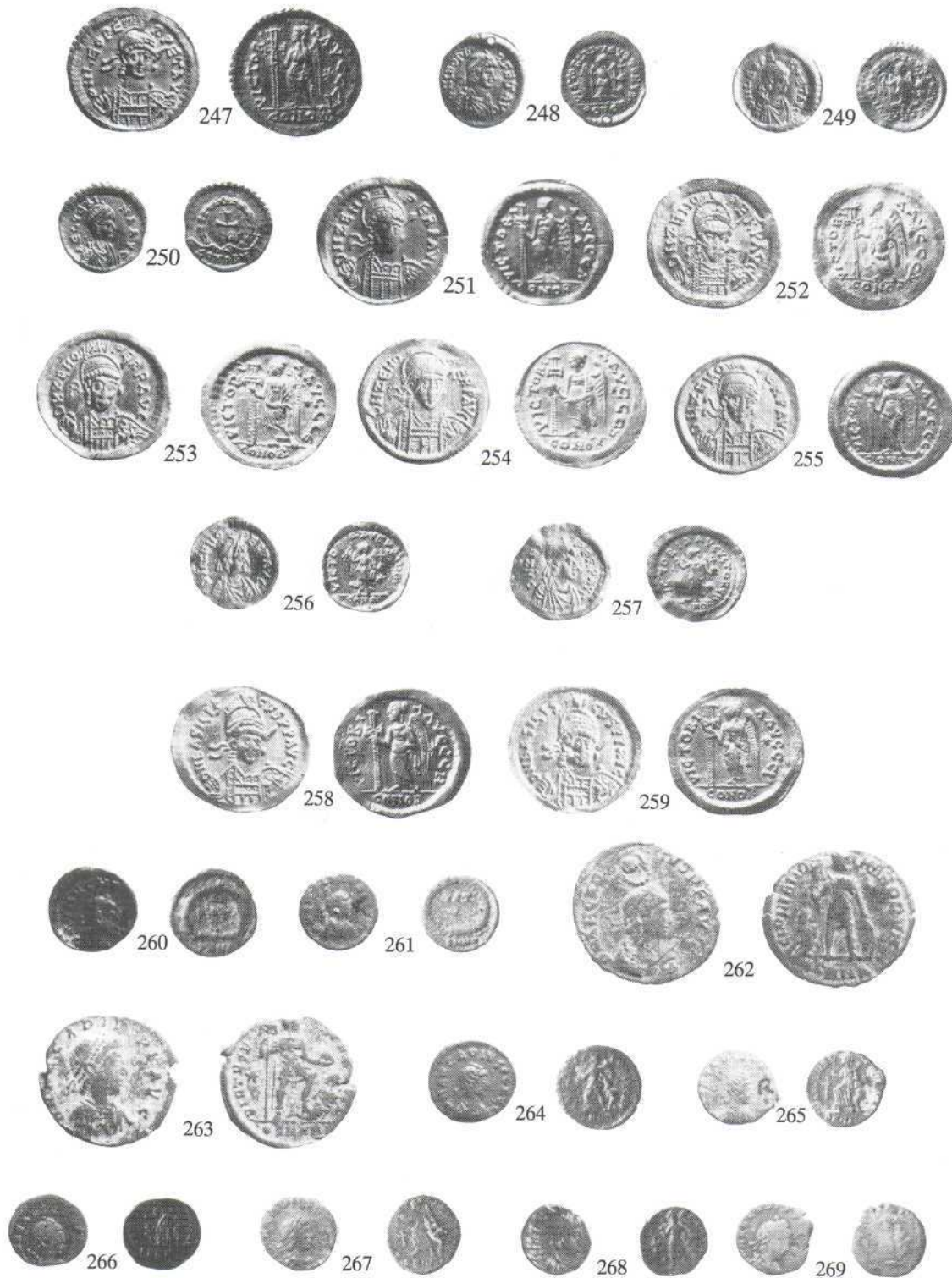

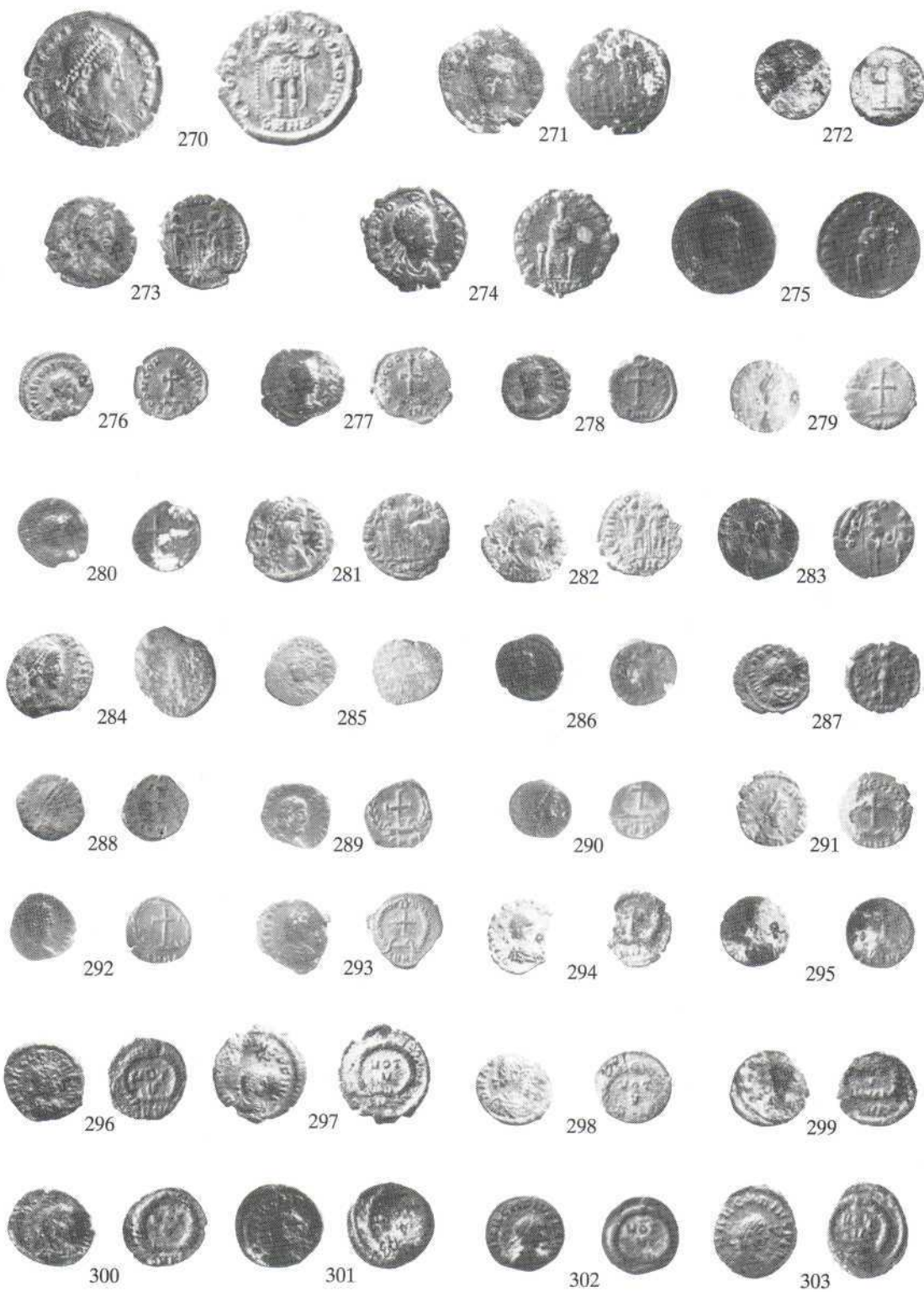

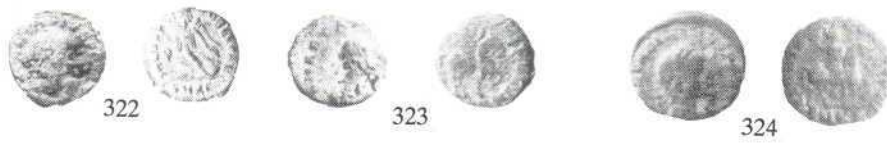

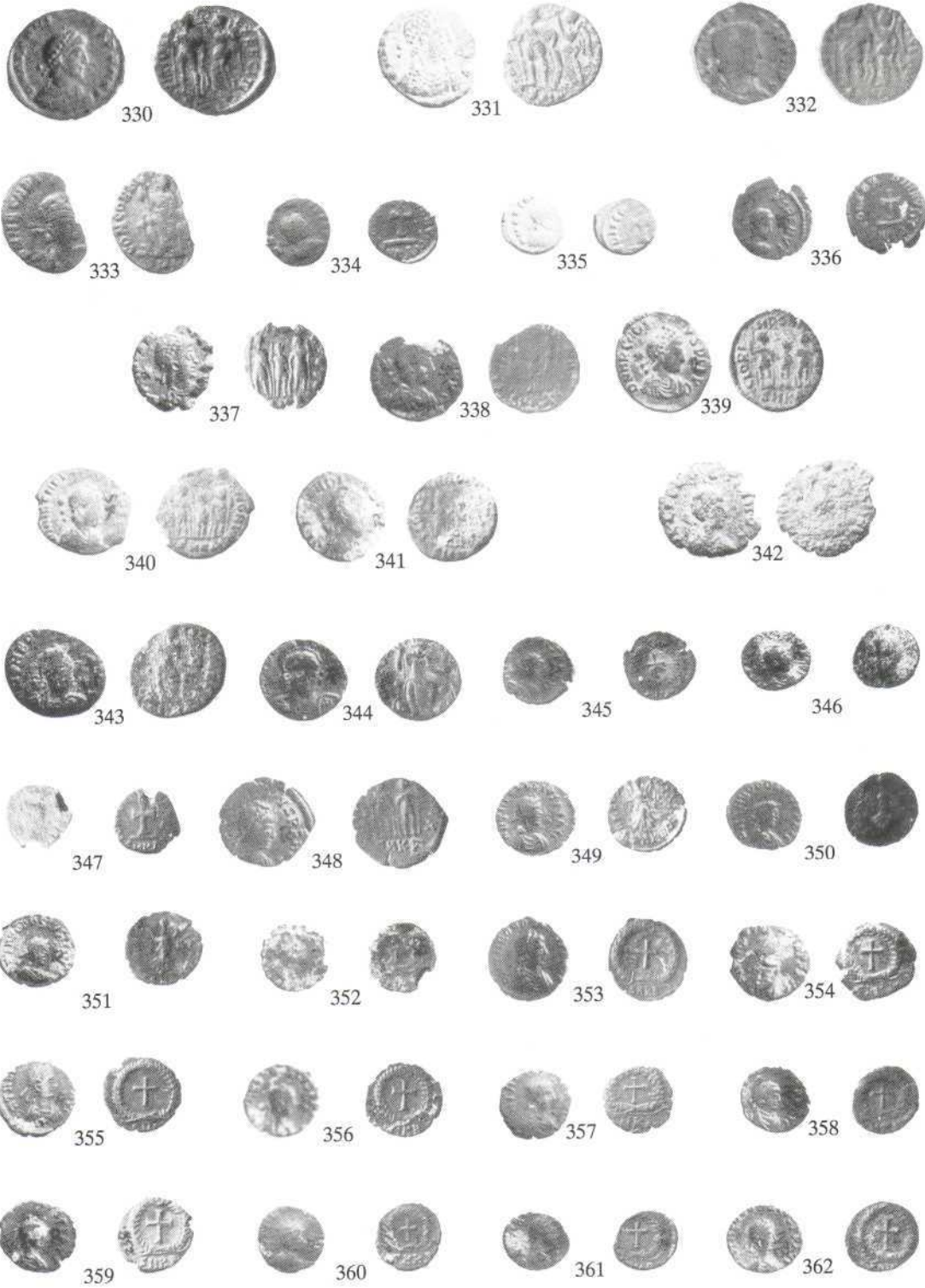

+

IGOR URANIĆ

Arheološki muzej u Zagrebu
Trg Nikole Šubića Zrinskog 19
HR 10 000 Zagreb

EGIPATSKA SKULPTURA U ARHEOLOŠKOM MUZEJU U ZAGREBU

UDK 73.032.2 (32)

IZVORNI ZNANSTVENI RAD

Cilj ovog rada detaljan je opis kamenih spomenika egipatske zbirke Arheološkog muzeja s osvrtom na razvojne faze staroegipatskog kiparstva i različite stilove koji se javljaju u faraonskom Egiptu, a zastupljeni su u fundusu zbirke.

Egipatska umjetnost - bilo da se misli na kiparstvo, zidne slikarije ili pak na graditeljstvo - snažno je utjecala na antičke kulture, te općenito na umjetnost Zapada. Egipat prodire u svijest zapadnjaka kako posredstvom Starog zavjeta, tako i zahvaljujući sklonosti Rimljana da prisvajaju strane kultove (u Rimu se egipatski kultovi službeno prihvaćaju u vrijeme Flavijevaca). Širenjem Rimskog Carstva šire se i egipatski kultovi tragove kojih (osobito Serapisa i Izide), zahvaljujući rimskoj nazočnosti, možemo naći i u Panoniji i Dalmaciji. U srednjem vijeku Egipat je za Europljane egzotičan svijet tajni koji zanima tek članove mističnih i hermetičkih bratstava, da bi s Napoleonom osvajanjem Egipta započela nova faza intenzivnog interesa za njegova blaga i spomenike, ali i njegovo sustavno znanstveno istraživanje. Savršenstvo i sklad oblika egipatskih statua već pri prvom susretu s tom kulturom plijene našu pažnju, a visoki kriteriji u proporcijama i simetriji, te specifična elegancija u prikazima ljudske figure govore nam o impresivnim dostignućima jedne od najstarijih civilizacija. Od 20. stoljeća egipatska skulptura zauzima istaknuto mjesto u svim svjetskim muzejskim zbirkama, gdje obično predstavlja najatraktivniji dio fundusa izložaka.

U zbirci egipatskih starina našeg muzeja kiparstvo je zastupljeno s nekoliko osobito zanimljivih spomenika što omogućuje studiju visoko razvijenog staroegipatskog kiparstva. Spomenici su pretežno datirani u razdoblje Novog kraljevstva (1552-1070. g. pr. Kr.), te Kasno razdoblje (1070-332. g. pr. Kr.), no među njima ima i starijih. Gotovo su svi, nažalost, fragmentarni. Pa, ipak, i fragmenti kipova kojima raspolažemo (osobito kada su po srijedi portreti) posve su dostatni za izučavanje nekih bitnih značajki razvojnih etapa egipatskog kiparstva. Među kipovima nalazimo: glavu faraona, glavu žene, ozirijanski torzo, sjedeći kip u obliku kocke svećenika Džed-Ptah-ju-ef-anha, postolje kipa sa stopalom, te dva nedovršena kipa - prikaz ljudske figure (možda svećenika) koji drži posudu za ritualno pročišćenje, te statua žene koja sjedi - nešto starije datacije (Srednje kraljevstvo ili Prvo prijelazno razdoblje). Ti spomenici jasno svjedoče o značajkama pravaca i općim paradigmatima što su oblikovali egipatsku umjetnost. Kada je riječ o najznačajnijim načelima, treba uzeti u obzir dva temeljna. Ponajprije, ono što opažamo pri raščlambi umjetničkih stilova jest

globalna orijentacija prema prikazivanju idealnog, a s druge strane tradicionalna sklonost prema arhaizaciji po uzoru na Staro kraljevstvo, kojoj se tek povremeno suprotstavljaju prolazni, pomodni trendovi.

Prema nekim autorima (među kojima je najugledniji Cyril Aldred), u Egipćana još ne postoji svijest o umjetnosti kao neovisnoj kategoriji, već je ona jednostavno neodvojivi dio religije i stvaranja materijalne kulture. Takva mišljenja polaze od postavke da u Egiptu ne postoji svijest o umjetnosti onakvoj kakva je ona danas - stvaranje radi prikazivanja subjektivnog doživljavanja svijeta. Pristalice tog mišljenja smatraju da je egipatska umjetnost isključivo u službi religije i vladarske moći, te je stoga kako u izrazu, tako i u izboru opusa, ovisna i potčinjena potrebama politike i klera. No takva orijentacija umjetnosti (barem kada je riječ o religiji) ne podliježe opravdanoj kritici, jer je vjerovanje primijenjeno u umjetnosti zapravo pravi oblik izravnog korištenja duhovnog potencijala u materijalnome. Uostalom, religija je i u Europi sve do 20. stoljeća bila poglavitim izvorom nadahnuća umjetničkog stvaranja. Bez razvijene religijske svijesti i čovjekove nutarnje potrebe za božanskim, civilizacije Starog svijeta zacijelo ne bi nikada stasale do takve kulturne razine na kakvoj je bio primjerice Egipat. Mnogi egipatsku plastiku u kiparstvu (osobito kada je riječ o portretima) često doživljavaju kao "hladnu" i "nedostatno humanu" u odnosu na, primjerice, antičku. Jer, dok iz grčkih i rimskih kipova (i onda kada je riječ o prikazima božanstava) zrači život i ljudska ljepota, egipatske su statue često nadljudski lijepe u svojoj hladnoj savršenosti. Grčki prikazi bogova daju dojam da su lijepi ljudi, dok u Egipćana čak i ljudi slične na bogove. Tu je sve podređeno potrebi za apoteozom, težnji za arhetipom, vječnošću i besmrtnošću. Želi se dati tjelesni oblik ideji u smislu kako to promišlja Platon. Prema tome cilj umjetnikova stvaranja nije prikazivanje realnosti koju vide nesavršena osjetila naše zamjedbe, već stvarnosti višeg svijeta arhetipova u kojem je sve savršeno. Te Platonove zamisli doista nalazimo kao glavne značajke egipatske umjetnosti, a one se ogledaju osobito u slikarijama, gdje se izbjegava korištenje perspektive. Ona, naime, nije dijelom objektivne stvarnosti, već je također plod nesavršenosti našeg opažaja. Pri izradbi skulpture (pa i na nekim slikarijama) Egipćani pokazuju da se itekako dobro koriste trodimenzionalnim prikazivanjem, pa tako dvodimenzionalnost u slikarstvu treba shvatiti isključivo kao izraz osobitosti njihovog svjetonazora. Svaka je stvar (ljudsko tijelo i njegovi pojedini dijelovi, životinja, biljka, prirodna pojava) za Egipćanina bila višeznačan simbol. A svaki je simbol jedan od izražaja božanskog koje je po sebi savršeno. Čovjek, u takvom kontekstu promišljanja svijeta, treba težiti prema savršenom, bilo da to čini posredstvom umjetnosti, činom rituala ili etičnim djelovanjem u svijetu. On o savršenom i božanskom ne treba imati svog subjektivnog i nesavršenog mnijenja, pa stoga umjetnik nema potrebe za takvim stvaranjem koje bi dalo prednost ljudskom viđenju savršenog, već ima nastojati u tome da ga dokuči. Stoga je uputno staroegipatsku umjetnost promatrati kao svjedočanstvo jednog posebnog vremena i mentaliteta. Od filozofije i predodžbi tog prastarog promišljanja svijeta dijeli nas, doduše, velika vremenska distanca, no civilizacijske vrijednosti Egipćana baština su cijeloga čovječanstva, kako u materijalnom (spomenici), tako i u duhovnom smislu (predodžbe koje rađaju i oblikuju umjetnost).

Kao što smo spomenuli, poglavita je značajka egipatske kulture bila stalna orijentacija prema prošlosti, prema vlastitim izvorima. Neprestance se za uzor uzima umjetnost Staroga kraljevstva, jer je u Egipćanima tijekom njihove tri tisućljeća duge povijesti živio pojam "zlatnog doba" u kojem su na zemlji vladali bogovi. Kada je riječ o toj mitskoj epohi¹, najpoznatiji kroničar egipatske povijesti Maneton zapisao je da su Egiptom u davna vremena vladali bogovi, potom polubogovi, heroji i duše mrtvih, a tek od legendarnog Menesa naslijeđuju ih ljudske dinastije². Taj prošlost

¹O vjerovanjima u vezi sa zlatnim dobom vidi: L. KAKO-SY. *A nap királysaga Világosság*. Budapest, 1976: 229-233.

²W. G. WADDELL. *Manetho*. London, 1956.

bila svojevrsno "stanje raja" koje se putem arhaizacije forme izražavanja želi uvijek iznova obnoviti, očuvati, ili barem imitirati. Čini se kao da je misao vodilja većine subjekata staroegipatskog umjetničkog stvaranja bila ta da postignuto savršenstvo forme treba očuvati, a ne razvijati dalje. No, postojali su i oni koji su, slično današnjim stilskim miješanjima i previranjima, željeli razviti stilove koji se odmiču od uvriježenih kanona. Izučavanjem spomenika koji se mogu naći u našem muzeju možemo pratiti tendenciju arhaizacije koja je tijekom tri tisućljeća duge povijesti egipatske države stalno smjenjivala njoj suprotstavljenu sklonost stilskim inovacijama, najsnažnije pojavnosti kojih su se zbile u razdoblju Amarne.

Egipatska umjetnost gotovo od svojih početaka ima razvijene kanone proporcija. To se osobito odnosi na prikazivanje ljudskih likova. Na osnovi egipatskih mrežastih podloga, koje su pronađene tamo gdje izradba reljefa ili zidne slikarije nije bila dovršena, Eric Iversen je taj sustav uspio rekonstruirati, zaključujući da su pri prikazivanju ljudskog tijela korišteni točno određeni razmjeri u odnosima veličine pojedinih dijelova tijela. Najmanja jedinica mjere u tom sustavu bila je širina ljudske šake i ta je mjera ujedno bila i stranica jednog kvadrata u mreži koja se crtala prilikom izradbe reljefa i slikarija. Visina ljudskog tijela iznosila je 18 kvadrata, a taj kanon primjenjivao se od Starog kraljevstva (od 3. dinastije) pa sve do Kasnog razdoblja (točnije do 26. dinastije) - posljednjeg klasičnog razdoblja egipatske umjetnosti.

Kada je riječ o kiparstvu, ono je u svakom pogledu među najstarijim granama egipatske umjetnosti. Plastika od keramke i slonovače izrađivana je već u predinastičko doba³ (dakle u pretpovijesti). Prve kamene statue faraona javljaju se već u vrijeme 2. dinastije (arhaisko razdoblje, 2955-2635. g. pr. Kr.), dok najstarije plastike (portreti faraona u prirodnoj veličini) u bakru potječu iz doba vladavine Pepija I. (Staro kraljevstvo, 2635-2155. g. pr. Kr.). U Kasnom razdoblju osobito se razvija izradba statua u bronci. Velik broj spomenika upravo toga tipa (uglavnom figurica božanstava) čuva se i u našem muzeju⁴. Egipatsko kiparstvo pokazuje visoke standarde kako u malim plastikama statueta, tako u monumentalnim poput faronskih statua. Od tvrdih materijala najčešće se rabe bazalt, diorit, škriljevac, kvarcit, alabaster, vapnenac, jasper i obsidian, dok su među mekšim materijalima najučestaliji finiji vapnenac, pješčenjak, serpentinit i steatit⁵. Osobito je čest steatit u izradbi statueta i malih figura, a najčešće je dodatno presvučen finom, prozirnom glazurom. U izradbi statua od tvrdih vrsta kamena obično nema bojenja (osim eventualno detalja). Što se tiče tvrdih vrsta kamena, Egipćani ih rabe još od najranijih razdoblja izrađujući od njih posuđe. Pretpostavlja se da su se mekše vrste kamena rezale ručno, a pri tom se mogao koristiti alat od barka, koji je u kasnijim razdobljima zamjenila bronca. Tvrdi pak kamen komadao se različitim metodama uz pomoć teških maljeva, doleritnih kugli i oblutaka tvrdog kamena⁶, nakon čega je slijedila finija obradba klesanja i glačanja detalja na kamenoj površini klesarskim alatima. Finalizacija površine statua izvodila se glađenjem i poliranjem pomoću tvrdog kamena (najčešće kvarcita kombiniranog s puderom od kamene strugotine). Na kamenim sarkofazima pronađeni su znaci koji upućuju da su morali biti rezani pomoću velikih bakrenih oruđa u koja su bili umetnuti komadi kvarcita. Prikaze rada na kipovima nalazimo na više mjesta u Egiptu. Primjerice u grobnici Rehmirea u Tebi (TT. 100) gdje su prikazani klesari pri izradbi faraonskih kipova i sfingi. Na reljefima i slikarijama jasno se vidi kako se izvodila finalizacija kipova pomoću različitih alatki. Prikaze sličnog sadržaja nalazimo i u Tiovoj grobnici u Sakari.

³ primjerice u kulturi El-Badari; vidi: M. A. HOFFMAN. *Egypt before Pharaohs*. London, 1979: 136-144.

⁴ vidi: J. MONNET SALEH. *Les Antiquités Égyptiennes de Zagreb*. Pariš, 1970: 59-66.

⁵ C. ALDRED. *Bildhauer und Bildhauerei. Lexikon der Ägyptologie*, I. Wiesbaden, 1975: 801.

⁶ id. I/1, p. 801.

Božanstvo - zaštitnik kipara bio je već u vrijeme Starog kraljevstva bog Ptah iz Memfisa, što su ga Grci povezali sa svojim bogom - kovačem Hefaistom. Ptaha su zanatlije i umjetnici štovali kao svoje božanstvo i za Novog kraljevstva, a u kasnom se razdoblju ti epiteti pridaju i Imhotepu - graditelju prve piramide - čijem kultu tada raste popularnost. Važnost prve piramide za razvoj arhitekture bila je golema. To je, naime, bila prva građevina u Egiptu sagrađena isključivo od kamena. Od Imhotepovog se doba kamen smatra svetim građevnim materijalom, a cigla profanim. Stogaje oblikovanje kamena samo po sebi imalo određene vjerske konotacije, osobito kada se radilo o izradbi božanskih i faraonskih kipova.

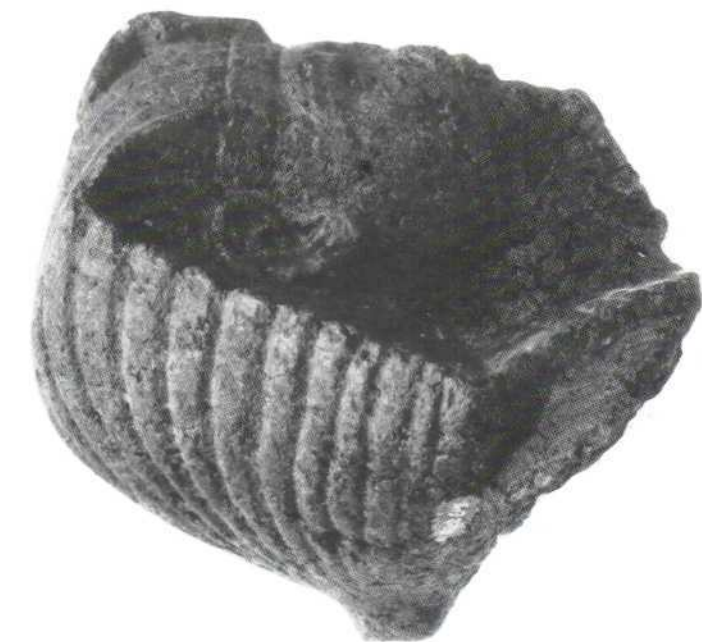
Kako bismo što jasnije izložili predložak određenih razvojnih faza i kulturnih utjecaja što su oblikovali kiparstvo starih Egipćana prikazat ćemo kataloški kamene spomenike zagrebačke zbirke egipatskih starina.

GLAVA FARAONA

Potječe iz zbirke podmaršala Kollera, koji je veći dio sadašnje zagrebačke zbirke otkupio tijekom svog boravka u Italiji. Riječ je o glavi granitne statue koja je mogla biti dio sfinge, ali isto tako i jednostavno glava faraonskog kipa kakvi su vrlo česti među egipatskim spomenicima. Faraonski portret, jedna od najvažnijih tema egipatske skulpture, pretrpio je mnogobrojne transformacije, ali je, isto tako, sačuvao neke značajke tijekom tri tisućljeća egipatske povijesti. Među najstarijim portretima faraona koje poznajemo su izvanredni kipovi faraona Džosera i Kefrena. Ti su kipovi ubrojeni u najimpresivnija djela staroegipatske umjetnosti. Portreti ostavljaju utisak nadljudskoga. Pogled Kefrenova kipa u prirodnoj veličini uvijek je, nekako, iznad promatrača, a njegove su linije božanski savršene. Džoserov je kip pronađen u kompleksu njegove piramide u takozvanom *serdabu*⁷, iz kojeg su kroz dvije rupe faraonove oči, koje su najvjerojatnije bile izrađene od dragog kamena, promatrale zbivanja u hramu. Dakako, oči su nestale još u starini, ali je kip sačuvan. Faraon se najčešće prikazuje kako sjedi na tronu uspravnog držanja i simetrično smještenih nogu na koje su položene njegove nadlaktice, a desna šaka najčešće mu je stisnuta, dok je lijeva opušteno ispružena iznad koljena. Ponekad (Novo kraljevstvo) vladar u rukama drži faraonsko znakovlje - štap *heka* i trostruki korbač *neheh*, ili jedno od toga. Takvim je kompozicijama cilj prikazati savršenog čovjeka (ili čovjeka-boga), njegovu uzvišenost, stabilnost, snagu i uravnoteženost. Faronovo je stupanje na vlast bilo simbolično stvaranje svijeta, odnosno poretka što se oslobađa iz stanja kaosa, pa su faraonski kipovi stoga bili simbol stabilnosti i moći samog kraljevstva. Neki analitičari utjecaja povijesnih zbivanja na stilske promjene u umjetnosti fine varijacije u faraonskom portretu tumače kao posljedicu sveukupnih političkih prilika u zemlji. Nakon portreta iz Starog kraljevstva, koji imaju značajke do božanskog idealiziranih prikaza vladara, za Srednjeg kraljevstva (iz kojeg je pronađeno mnoštvo portreta trojice Sesostrisa i Amenemhata) faraonski portret dobiva nove značajke. Crte lica u faraona postaju ozbiljnije, te na promatrača ostavljaju dojam čvrste osobe opterećene velikom odgovornošću, čak zabrinute. Pretpostavlja se daje to neposredan izraz ne baš lagodnih vremena po Egipat. Možda je nadzemaljski izraz lica poput onoga u Starom kraljevstvu postao nedovoljno "konkretan" za političku situaciju u kojoj su red u zemlji, u razdoblju kada se na dvoru događaju dinastičke borbe, pa i atentati na faraone, mogli provesti samo snažni i odlučni ljudi. Srednja je država možda razdoblje kad je faraon možda više nego ikada čovjek, a mnogo manje bog. Vladari-ratnici koji utvrđuju granice zemlje stoga su tako i prikazani. Nakon toga (točnije nakon nove krize u drugom prijelaznom razdoblju) dolazi

⁷ Posebno svetište unutar posmrtnog hrama u okviru piramidinog kompleksa. Ima oblik sobe bez vrata i prozora s

dvije rupe u visini očiju faraonovog kipa koji je u njemu smješten.

Glava faraona

Glava faraona

glamurozno doba Novog kraljevstva, doba kada se gradi više velikih hramova, impresivnih pećinskih grobnica i drugih građevina, a faronskim licima vraća božanski izgled. Portrete Tutmozisa i Ramesida (18. i 19. dinastija) karakterizira isti onaj nadzemaljski i nadljudski izraz lica, ali kojem je tada pridodan i blagi osmijeh.

Crte lica ukazuju na to da je glava farona koja se čuva u zagrebačkom muzeju⁸ nastala u vrijeme 18. dinastije⁹ (1552-1360. g. pr. Kr.). Glava je visoka 20,5 cm, a od kraja do kraja klafra široka 25 cm. Unatoč znatnom broju sitnih mehaničkih oštećenja te su značajke jasno vidljive na licu. Lako je uočljiv i spomenuti faraonski osmijeh. Na glavi faraona je klaft koji se spušta od čela i pada preko ramena prekrivajući djelomice i prsa. S desne strane spomenika preostao je i komad ramena kipa. Klaft s prednje strane ima udubljene crte koje, kada se spomenik gleda sprijeda, pojačavaju dojam zmijskog izgleda čitave figure, jer ona tako podsjeća na kobru uzdignute glave. Kako je kobra bila simbol solarne i božanske moći, faraon je svojim klaftom trebao sličiti na tu zastrašujuću viperu u trenutku kada svoju pozornost usmjerava na napad. Na čelu figure ocrta se ostatak onoga što je bilo *ureus* - podignuta glava i prednji dio tijela kobre. Tijelo *ureusa* spušta se prema čelu gotovo od sredine tjemena glave. Uši nisu prekrivene klaftom, a brada je bila ukrašena stršećom umjetnom bradom (uobičajenim faraonskim znakovljem), koja je tu tek fragmentarna, ali prepoznatljiva. Umjetna brada bila je čitavom dužinom kamenim potpornjem spojena s vratom. Crte očiju, obrve i zjenice bile su pojačane crnom bojom, a usta relativno uska i sa spomenutim smiješkom - simbolom blagostanja.

GLAVA ŽENE

Već na prvi pogled portret žene nesrazmjerno izdužene lubanje pokazuje bitne značajke umjetničkih težnji nastalih u vrijeme takozvane "vjerske reforme", periodu koji je nastupio nakon snažnih vladara 18. dinastije, a datira se otprilike između 1364. i 1334. g. pr. Kr. (do vladavine Horemheba, odnosno do početka dinastije Ramesida 1306. g. pr. Kr.). Nakon smrti Amenhotepa III. (1402-1364. g. pr. Kr.), koji je putem diplomacije učvrstio vanjskopolitički položaj Egipta ojačavši savezništvo s Mitanijom, na vlast dopijeva njegov degenerični sin Amenhotep IV. koji će za svoje vladavine uništiti sve ono što je u politici izgradio njegov otac. On, zaluden svojim božanstvom Atonom, zameće sukob s dominantnim Amonovim svećenstvom, proglašava vrhovnim bogom Atona, te osniva nov glavni grad - Ahetaton. U Ahetatonu će umjetnici "farona - heretika" zasnovati potpuno nov stil u umjetnosti, napustivši tisućljetnu arhaizaciju i beskonačno ponavljanje tradicionalnih obrazaca koji su za većinu Egipćana bili sveti. Čini se da je ta "nova umjetnost" nastala pod Amenhotepom IV (koji je promijenio ime u Ehnaton) imala svoj uzor, pa i inspiraciju u samom faraonu. Ehnaton je, naime, bolovao od nekih bolesti što su za posljedicu imale degenerativne tjelesne promjene. Iako tijelo i grob Ehnatona nikada nisu nedvojbeno indentificirani, mnoštvo prikaza upućuje na to daje njegova glava doista mogla biti izdužena, trbuh izbočen, noge otekle, a prsni koš slabo razvijen, pa su tako nastale različite teorije o mogućim oboljenjima koja

⁸ Spomenik nosi inventarni broj 674, dok je u katalogu J. MONNET SALEH. *Les Antiquités Égyptiennes de Zagreb*. Paris, 1970: 50, br.32.

⁹ Autorica kataloga J. Monnet Saleh smatra daje spomenik mogao nastati potkraj 18. dinastije neposredno prije

amarnske krize, te da možda predstavlja Amenhotepa II. Općenito za umjetnost u doba Ramesida vidi: *Ramses le grand*. Galeries Nationales du Grand Palais. Pariš, 1976.

Glava žene

su mogla tako deformirati faraonovo tijelo. Ipak, moglo bi se zaključiti da Ehnaton u realističkom prikazivanju svog tijela vidi način suprostavljanja idealiziranom prikazivanju i plastici faronskih portreta o kakvima smo govorili uz prethodno opisani spomenik¹⁰. Faron - inkarnacija boga - koji

¹⁰ Općenito o umjetnosti u razdoblju Amarne vidi: S. WENIG *Lexikon der Ägyptologie*, I. Wiesbaden, 1975: 174-181; C. ALDRED. *New Kingdom Art in Ancient Egypt*.

London, 1961; W. STEVENSON SMITH. *The Art and Architecture of Ancient Egypt*. London, 1958; odnosno: C. ALDRED. *Akhetaten and Nefertiti*. New York, 1973.

Ozirijanski torzo

se do tada prikazivao kao idealan čovjek, snažan i muževan, božanskih, ali odlučnih i muževnih crta lica, prikazuje se duguljast i trbušast, slabašan i bolehljiv, kakav je Ehnaton doista i bio. Moguće je dakako da su neke njegove tjelesne značajke radi stvaranja novog, amarnskog trenda u umjetnosti bile i karikirane. Tako umjetnost postaje sredstvom sukobljavanja između tradicionalizma i Ehnatonove "subkulture". U istoj se maniri počinju prikazivati svi članovi kraljevske obitelji: Ehnatonova žena Nofertiti i njihovih šest kćeri. Portret Nofertiti s plavom krunom, koji se čuva u Berlinu, uvjerljivo je najljepši, a zacijelo i najpoznatiji spomenik iz tog razdoblja. Konačno, stil iz Tel el Amarne (kako se danas naziva lokalitet nekadašnjeg Ahetatona, zamrlog ubrzo po faronovoj smrti) biva prihvaćen od svih Atonovih sljedbenika, a njegov utjecaj nalazimo još i u umjetnosti razdoblja Ramesida na zidnim slikarijama nekropola i drugdje. Značajke stila iz Amarne nalazimo i u slavnim umjetninama pronađenim u Tutanhamonovoj grobnici.

Ženska glava u stilu Amarne, koja se čuva u Arheološkom muzeju u Zagrebu pod inventarnim brojem 758, poklon je Dragice Havliček iz 1971. godine. U ranijim objavama¹¹ izražene su izvjesne dvojbe oko autentičnosti spomenika, ali niti jedan od autora o tome nije donio izričitu prosudbu. Glava je izrađena od raznobojnog, sivo-crno-bijelog granita, visina joj je 13,4 cm, a dužina 17,2 cm. Lice i uši tek su naznačeni na površini kipa. Lice je oblikovano upravo na način tipičan za prikazivanje Ehnatona i njegovih princeza. Nos je pravilan, usta su uska, usne debele, brada ponešto šiljata i lagano ispupčena, pa upućuju na mogućnost daje glava jedan od brojnih portreta jedne od Ehnatonovih princeza. Izrazito deformirana lubanja kakva je bila u modi u vrijeme Ehnatove vladavine, podsijeca na one koje možemo vidjeti na prikazima faraonovih kćeri. Iako je i njegova žena Nofertiti prikazivana na sličan način, njena glava u pravilu nije tako groteskno izdužena u stražnjem dijelu kao što su to glave princeza. U Ehnatonovo doba izdužena lubanja bila je pomodni trend pa su se na djeci radile hotimične deformacije lubanje. Taj je običaj inače poznat iz raznih kultura, osobito u pretpovijesti Euroazije, a i danas ga nalazimo, primjerice, u nekih afričkih plemena¹². Glava ima tanak vrat koji je odlomljen tek nekoliko centimetara ispod baze lubanje.

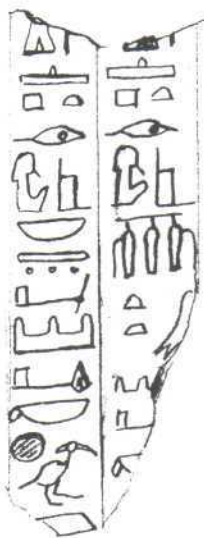
OZIRIJANSKI TORZO

Riječ je o torzu (fragmentu) statue stojećeg spomenika Ozirisa, odnosno zavjetnog kipa od ružičastog granita visine 30 cm, a širine 25 cm. Spomenik je iz Kollerove zbirke, a u inventarnoj knjizi Arheološkog muzeja u Zagrebu nosi inventarni broj 670.¹³ Vidimo gornji dio ljudskog trupa. S prednje strane su ruke koje drže faronske (odnosno Ozirisove) simbole moći - štap heka i flagelum neheh (ili dva flageluma?). Desna je ruka dosta dobro očuvana, dok je od lijeve preostao samo dio podlaktice, a na mjestu šake na prsima je ostala udubina. Na prsima je široka ogrlica te ostatak umjetne brade. Sa stražnje strane spomenika je potporni stup, na koji se naslanja figura Ozirisa, odnosno, s njime je stopljena. Na spomeniku je više manjih i većih mehaničkih oštećenja. Na potporom stupu nalazimo i hijeroglifski zapis u dva okomita retka. U desnom možemo pročitati: *Kraljevska žrtva koju daje Oziris, gospodar Amentija ...*, a u lijevom: *Kraljevska žrtva koju daje Oziris - gospodar svete zemlje daje tvoj sjajni oblik (na nebu)...* Riječ je o tradicionalnim žrtvenim formulama, te se sa sigurnošću može ustvrditi da je spomenik bio postavljen u nekoj grobnici

¹¹ Osim u katalogu J. M. Saleh, spomenik su objavljivali i: Ivan MIRNIK. Glava statuete XVIII dinastije u egipatskoj zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu. *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske* (Zagreb), 24/1975, 1-6: 3-10.; te: Husein KADIĆ. O pitanju atribucije i autentičnosti glave statuete XVIII dinastije u zbirci Arheološkog muzeja u Zagrebu. *T 17 e a i z a C a*, k o n z e r v a t o r i j e H r v a t s k e (Z a g r e b) >

¹² O običajima oblikovanja lubanje vidi: E. J. DINGWALL. *Artificial Cranial Deformation*. London, 1931; I. KISZELY. *The Origins of Artificial Cranial Deformation in Euroasia*. Oxford, 1978.

¹³ n p je također opisan u y e c spome u t o m k a t a l o g u z b i r k e J . M O N N E T S A L E H . *Les Antiquités Egyptiennes de Zagreb*. Paris, 1970: 52, 37. U jednom svom pismu iz 1956. godine Rosalind Moss iz Griffith instituta u Oxfordu spominje spomenik pod imenom Ptahefonh.

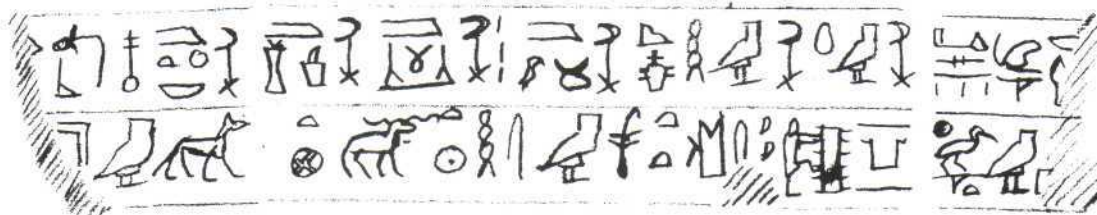
Ozirijanski torzo (natpis)

nepoznatog nam adresata. Obzirom na kakvoću izradbe i veličinu kipa, on je lako mogao pripadati važnoj ličnosti. Stil izradbe, pak, upućuje nas na dataciju u vrijeme 19. dinastije (1306-1186. g. pr. Kr.), dakle na razdoblje obnove klasičnih manira u umjetnosti koja je uslijedila za Ramesida nakon Ehnatonove Amarne. Stoga, tu nalazimo primjer kontinuiranog očuvanja klasične staroegipatske umjetnosti, koje su korjени bili toliko duboko utkani u samu bit civilizacije u dolini Nila da Ehnatova sklonost inovacijama nije imala ozbiljnije izgleda da pozivi kao neki novi, generalan likovni obrazac, pa je u kratko vrijeme nestala u sjeni tradicionalnih umjetničkih usmjerenja.

SJEDEĆI KIP DŽED-PTAH-JU-EF-ANHA

Ovaj fragmet pripadao je kipu iz kategorije takozvanih kipova u obliku kocke. Riječ je o vrsti portreta kojima je čovjek prikazan tako da sjedi zgrčenih koljena na koja su položene njegove ruke tvoreći zajedno kockasti oblik. Iz takve "kocke" ističe se jedino glava pokrivena klaftom. Kipovi u obliku kocke osobito su zastupljeni u Kasnom razdoblju, a najljepša ostvarenja tog tipa bilježe se u vrijeme vladavine saiske dinastije (664-525. g. pr. Kr.). Vladavina libijskih dinastija (a osobito već spomenute iz Saisa za koju se pretpostavlja da je, isto tako, bila libijskog podrijetla) još je jedno razdoblje u kojem se ponavlja snažna arhaizacija u umjetnosti¹⁴. Kada nakon vladavine snažne dinastije Ramesida Egipat postupno slabi, a zemlja zapada u krizu uzrokovanu nutarnjim i vanjskim čimbenicima (to je doba kad jačaju agresivne države u Mezopotamiji, te se nastavlja najezda "naroda s mora" od kojih je granice Egipta morao braniti još Ramzes III), i umjetnost Novog kraljevstva gubi svoje visoke kriterije. Stoga saiski vladari, proglašavajući razdoblje obnove, još jednom pokušavaju pronaći uzore u klasičnoj fazi civilizacije, te se i umjetnost okreće stilu Starog kraljevstva. Ta tendencija ide tako daleko da mnogi kipovi nastali u tom periodu na prvi pogled izazivaju dvojbu glede svoje datacije, pa je ponekad bitna razlika u spomenika Starog kraljevstva i Kasnog (saiskog) doba izrazita tek hijeroglifskim zapisima koje nose. Jezik je, naime, u tom dugom rasponu toliko evoluirao (osobito pisani) da su razlike znatne. No, dobrom poznavatelju staroegi-

¹⁴ O umjetnosti u saisko doba: I. NAGY. Arhaizáló i-rányzatok a saisi korszakban. *Antik Tanulmányok* (Budapest) 17/1970.

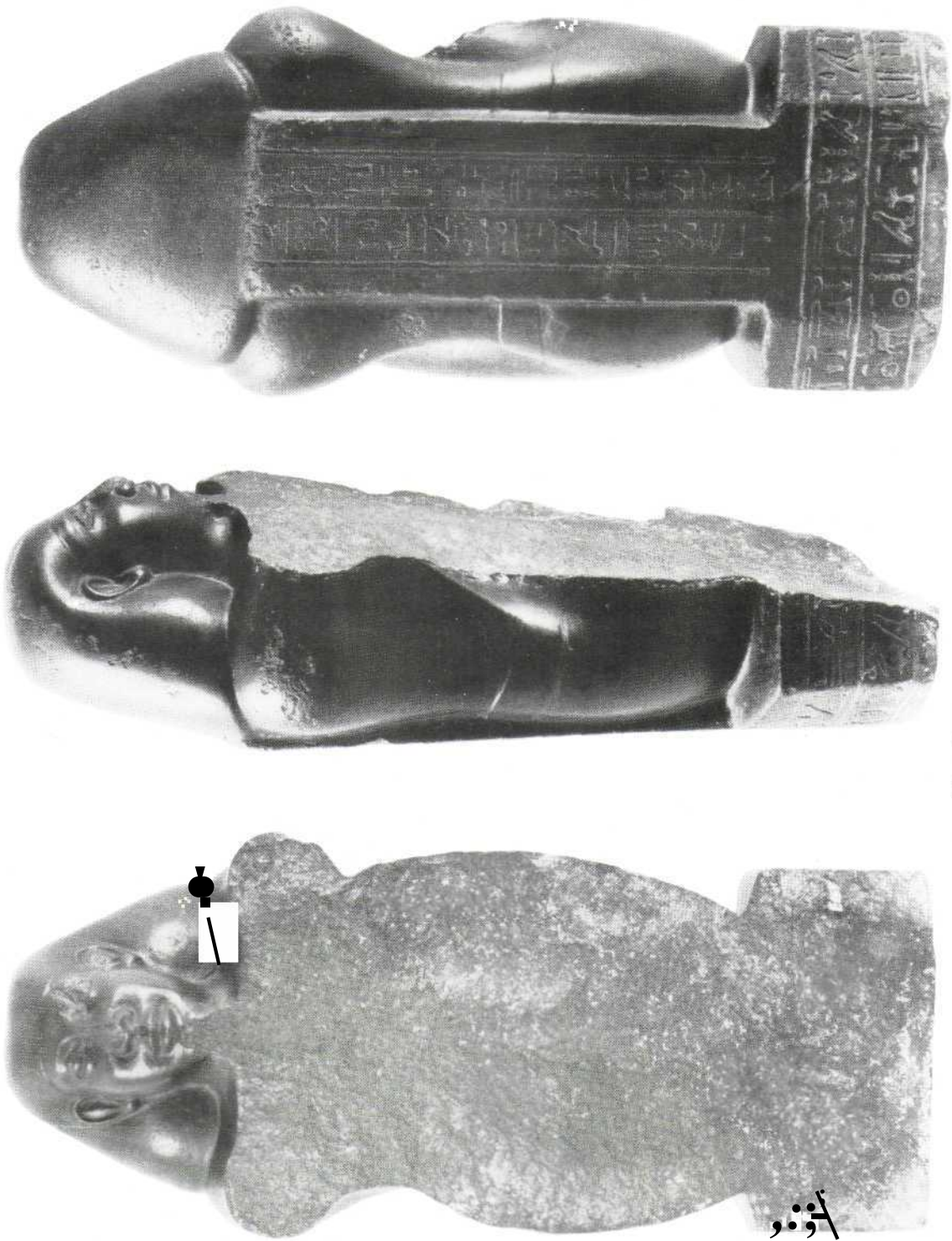

Sjedeći kip Džed-Ptah-ju-ef-anha (natpis)

patskih stilova razlike će ipak biti uočljive. Na spomenicima iz Kasnog razdoblja nalazimo i na manire grubljeg prikazivanja likova, sličan onome o koji smo povezali s vremenom Srednjeg kraljevstva. Lica likova na portretima grublja su od onih nastalih za Ramesida, superioran osmijeh vladara 18. i 19. dinastije se gubi, odnosno zamjenjuje ga ozbiljan izraz lica koji je, kako smo već spomenuli, u skladu s društveno-političkom stvarnošću. Stanje u zemlji je teško. Pljačka nekropola nije više rijetkost, međudinastijske borbe dijele zemlju na više cjelina, a odnosi između tebankog klera i faraona pokazuju konstantne oscilacije¹⁵. O nasilju i političkim previranjima u zemlji svjedoče nam i neki izvorni zapisi, primjerice Peteeseov pamflet koji opisuje okrutne postupke svećenika¹⁶

¹⁵ O problemima doba koje neki znanstvenici nazivaju Trećim prijelaznim razdobljem vidi: Fr. KITCHEN. *The Third Intermediate Period in Egypt*. Warminster, 1973.

¹⁶ V. WESSETSZKY. *Az irnokpanasza (Peteese beadvdnya)*. Budapest, 1989.

Sj ∞ f Džed-Ptah-ju-ef-anha

Spomenik o kojem je riječ ima sve značajke saiskog razdoblja. Kip u obliku kocke Džed-Ptah-ju-ef-anha u inventarnoj knjizi Arheološkog muzeja u Zagrebu vodi se pod rednim brojem 669, potječe iz Kollerove zbirke. Visine je 40 cm, a širine 17,5 cm. Fragmentaran je - nedostaje mu prednji dio gdje bi trebale biti noge i ruke. Tako su preostali glava i leđa na postolju i sa stupom kao naslonom. Stil saiskog razdoblja prepoznatljiv je po finoći obradbe, licu, jednostavnoj, dugoj periki, bez kićenosti prikaza što je bila značajka kiparstva Novog kraljevstva. Dakako, tu dataciju podupire i tekst hijeroglifskog zapisa što prekriva bočne i stražnju površinu postolja, te stražnji stup. U tekstu nalazimo takozvanu saisku formulu¹⁷ u kojoj se lokalno božanstvo poziva na zaštitu pokojnikove duše. Na vodoravnim natpisima sa stražnje strane spomenika možemo pročitati:

Graditelj u službi palače, sudac u Ptahovom hramu Džed-Ptah-ju-ef-anh, sin Nefer-renpet. Neka gradski bog stane iza njega kao stoje njegov KA ispred njega koji je Heliopolitanac¹⁸, onaj čija je riječ istinita.

Na stražnjoj i bočnim stranicama postolja tekst teče zdesna nalijevo, a u njemu se nabrajaju žrtveni darovi za Džed-Ptah-ju-ef-anha:

...gospodar... noma¹⁹ daje njima ... tisuću u kruhu, tisuću u vrčevima piva, tisuću u mesu goveda i guske, tisuću u platnu, tisuću u tamjanu, tisuću u svim lijepim i čistim stvarima ... u nomu Per-Đehuti-vep-rehur²⁰ ... duši graditelja u službi palače u Hnumovom gradu, sucu u (božjem hramu)...

FRAGMENT (POSTOLJE) KIPA SA STOPALOM

Kao i prethodno opisani spomenik, i ovaj fragment od crnog diorita prepoznatljiv je kao djelo iz Kasnog razdoblja, koje po ono malo plastike što je vidimo na njegovoj površini također upućuje na posljednje egipatske dinastije. Predmet je u inventarnu knjigu egipatske zbirke uveden pod brojem 672, širine 30,3/23 cm, a visine 18,5 cm. Čak su i detalji koje vidimo na postolju, način oblikovanja stopala, a osobito fragmenti hijeroglifskog zapisa dostatni za nedvojben zaključak o relativno preciznoj dataciji (380-342. g. pr. Kr.). Stil koji je toliko upečatljiv nastao je pod izravnim utjecajem arhaizacije koja je započela još za saiskog doba, a sam tip spomenika poznat je kao jedan od oblika faraonskih i drugih kipova još iz Starog kraljevstva. Svakako, u vrijeme kada Perzijsko carstvo ugrožava oslabljeni Egipat, arhaizacija dobiva dodatni značaj u smislu intenzivnijeg nastojanja na očuvanju kulturne baštine.

Riječ je o stojećem zavjetnom kipu visokog dužnosnika (na postolju kipa nalazimo titulu *hatia* što se obično prevodi kao "princ" ili "upravitelj nomosa") s jednom nogom u laganom iskoraku. Kip je sa stražnje strane bio poduprt okomitim stupom koji se protezao čitavom visinom tijela. Posebnost, štoviše pomalo zbudujući detalj je privid daje kip imao samo jednu nogu. Na mjestu gdje bismo očekivali drugo stopalo stojeće figure u iskoraku nalazimo bočni stup s hijeroglifskim natpisom. Na osnovi sličnih postojećih predložaka može se zaključiti da je stražnji stup bio

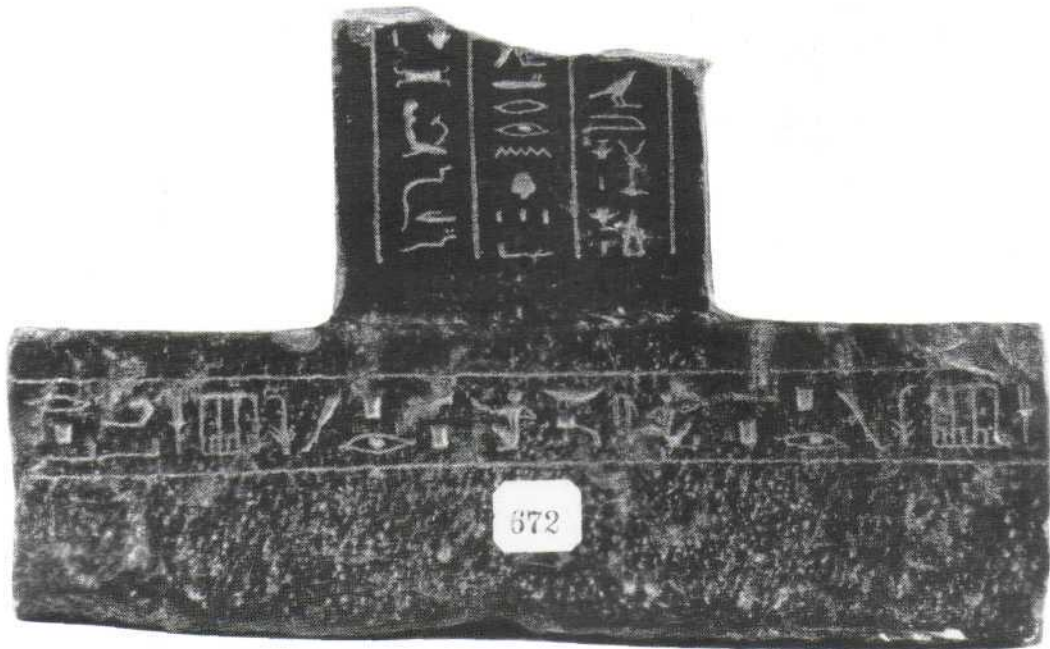
¹⁷ F. JUNGE. Saitische Formel. *Lexikon der Ägyptologie*, V. Wiesbaden, 1984: 357-358.

¹⁸ Izraz "Heliopolitanac" simboličnog je i vjerskog karaktera, te ne označava podrijetlo, već se povezuje s uskrnućem. "Heliopolitanac" je onaj koji pripada kultu Ozirisa, Šua ili Ra-Horahtea.

¹⁹ Vjerojatno je riječ o 19. donjeegipatskom nomu (grčki naziv za egipatske teritorijalne cjeline) *Per-uadžit*, što ga Herodot (II, 75) naziva Buto, po uzoru na arhaisko egipatsko

naselje. Simbol noma bio je hijeroglif *peh* što prikazuje stražnji dio lavljeg tijela.

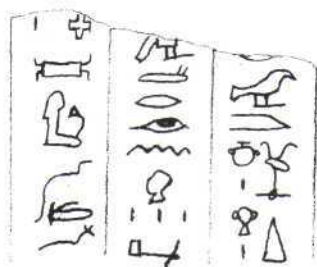
²⁰ Nazivlje 15. donjeegipatskog noma koje se rabilo u kasnom razdoblju u vrijeme vladavine Pianhija (25. dinastija 716-656. g. pr. Kr.). Simbol noma bio je bog Tot u obliku ibisa koji stoji na standardu, a Grci su grad koji mu je bio u središtu nazivali "Hermupolis parva". O nomu vidi: MON-TET. *Lexikon der Ägyptologie*, II. Wiesbaden. 1984: 400.

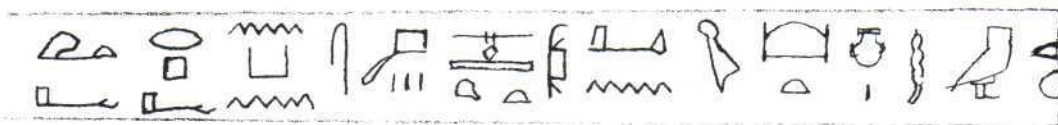
Fragment kipa sa stopalom

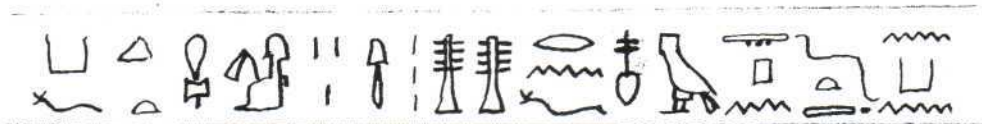
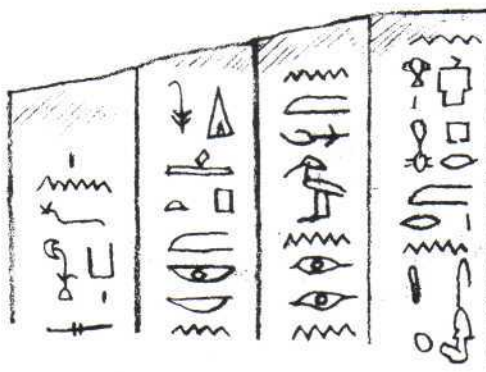

A

B

C

Fragment kipa sa stopalom (natpis)

nadopunjen bočnim zidom koji je mogalo stajati između noge u iskoraku (koju ne vidimo jer je postolje mehanički odlomljeno točno ispred postojećeg stopala u stražnjem položaju). Bočni je zid te neobične kompozicije bio prekriven uklesanim hijeroglifskim tekstom. On je, uostalom, omogućio značajno povećanje stabilnosti kipa, te pojednostavio njegovu izradbu. Inače, u kiparstvu Kasnog razdoblja često se noge ljudskih kipova izrađuju u maniri koja podsjeća na reljef.

Tekst se sa sve tri izvorne strane postolja proteže u jednoj liniji. Na stražnjem stupu nalazimo okomit tekst u tri linije tekst, a na bočnom također okomit tekst u četiri linije. Sa stražnje strane postolja tekst simetrično teče slijeva i zdesna prema sredini. Tu možemo pročitati: *Upravitelj faronskih posjeda Pairhep*²¹, *blaženi gospodar*. U tri linije teksta na stražnjoj strani spomenika u lijevom stupu spominje se ime božice Neit²², dok su fragmenti preostala dva stupca teško razumljivi. Na desnoj, bočnoj strani (onoj na kojoj je stopalo) u vodoravnom retku piše: ... *sretan u svojoj grobnici u Gornjem Egiptu. Daje on svom mirnom pratiocu, blaženoj duši upravitelja ....* Potom na strani sa bočnim zidom slijedi: ... *duši glavnog čuvara pečata kojije u Mendesu. Lijepo je ime njegovo. U toj zemlji vječna je duša njegova*. Iznad toga smješten je vertikalni tekst u tri linije. Točnije, ono što vidimo završeci su redova teksta koji je stoga nerazumljiv, ali je očito da sadrži formule za oživljavanje udova i invokacijske žrtve duši Pairhepa.

ČOVJEK S POSUDOM ZA RITUALNO PRANJE

Kip je vrlo grube izradbe, pa ostavlja dojam nedovršenosti, nedostatne doradenosti. Prikazuje čovjeka (najvjerojatnije svećenika) koji u klečećem položaju drži veliku posudu za purifikaciju. O namjeni posude (budući daje ona takve veličine da bi u nju stao prikazani ljudski lik) zaključujemo daje ona svojevrsna kada za ritualno pranje. Među likovima koji najčešće stoje uz takve posude najfrekventniji su svećenici, ili bog Tot u svom pavijanskom obličju. Ritual pranja (pročišćenja) bio je važan dio religijske prakse u starih Egipćana. Prethodio je svakoj vjerskoj svečanosti, a pogotovo je važnu ulogu imao u svećenstvu. Osobito često ritualno pranje obvezivalo je visoko svećenstvo koje je imalo dopuštenje za ulazak u samo svetište, gdje je svakodnevno izvodio rituale vokacije božanstva u kulturni kip, te pranje i oblačenje same božje statue. Na zidovima velikih kulturnih hramova u Egiptu, s obje strane ulaza u svaku daljnju dvoranu hrama stoji natpis: Budi čist, budi čist. Očito, "čistoća" je osim fizičkih imala i stanovite moralno - asketske konotacije. Na to upozorava i Porfirije (De Abstinencia IV, 6-8) kada citira egipatskog svećenika Kaermona, opisujući način života egipatskih svećenika. Grčki neoplatoničar tvrdio je da su egipatski svećenici živjeli u strogoj askezi, te da je jedna od bitnih komponenti toga bilo i često ritualno pranje. Štoviše, prema istom Porfirijevu djelu, pranje u hladnoj vodi služilo im je i za suzbijanje spolnog nagona.

Spomenik s kojim se ovdje susrećemo²³ smješten je na četverokutno postolje na kojem je uz jedan rub ritualne posude smješten ljudski lik koji kleči i na rubu posude drži obje šake. Na spomeniku nema pisanih znakova. Visine je 19,8 cm, dužine 27,5 cm, a širine 16,5 cm. Na strani,

²¹ Hijeroglifski znak hep je doduše oštećen. No prema obliku koji se nazire zaključujemo daje najvjerojatnije pretpostavka J. Monnet Saleh o načinu čitanja vlastitog imena bila točna.

²² Opasku J. Monnet Saleh daje Wiedeman (RT, VIII/1886: 66, no 6.) pogriješio kad je zaključio daje na tom mjestu napisano ime pokojnikove majke smatram opravdanom. Onje pretpostavio daje riječ o imenu Herib-Neit, no na

spomeniku vidimo samo hijeroglif ib s identifikacijskom crtom, te označava srce ili želju, te nakon toga ime božice Neit. To svakako nije dostatno da bi se izveo zaključak o pojavi još jednog vlastitog imena.

²³ Kip u inventarnoj knjizi egipatske zbirke ima broj 671, a u katalogu: J. MONNET SALEH. *Les Antiquités Égyptiennes de Zagreb*. Paris, 1970: 48-49, br. 29.

Čovjek s posudom za ritualno pranje

nasuprotnoj klečećem ljudskom liku, posuda ima čitavom širinom pukotinu. Ljudska je figura potpuno nedorađena. Ne vidimo na njoj ni crte lica. Jedino je očevidno da lik na glavi nosi periku. Vrlo je teško datirati spomenik, jer na njemu nedostaju bitne karakteristike umjetničkih težnji koje smo lako uočili pri opisu prethodno navedenih kipova. J. Monnnet Saleh datira ga na Srednje kraljevstvo, no taj podatak ne smatramo pouzdanim.

ŽENA KOJA SJEDI

Grubo obrađen ili nedovršen kip prikazuje ženski lik u sjedećem položaju s rukama položenim na natkoljenice. Žena sjedi na četvrtastom postolju s naslonom. Tron ili stolac produžava se prema naprijed, a na taj se produžetak oslanjaju ženina stopala. Crte žene nisu izražajne. Opažamo žensku periku i grudi. Spojenost nogu daje naslutiti da žena na sebi ima dugu haljinu. Lik blago podignute glave gleda gore, što upućuje na to da je spomenik mogao biti zavjetni kip, odnosno jedan od pogrebnih darova za pokojnicu. S lijeve bočne površine kip je znatno dorađeniji, dok je s desne površina toliko gruba, da čak daje povoda razmišljanju o tome je li pred nama čitav ili tek fragmentaran spomenik. Naime, u vrijeme Starog kraljevstva, te u prvom prijelaznom razdoblju učestale su zajedničke statue bračnih parova²⁴ koji se smještaju u njihove obiteljske grobnice.

²⁴ Najpoznatiji kip toga tipa zasigurno je onaj plemića Rahotepa i njegove žene koji se čuva u Kairskome muzeju.

Žena koja sjedi

Upravo taj detalj, kao i vrlo grub način obradbe navode na dataciju u prvo prijelazno razdoblje (2155-2040. g. pr. Kr.). Ne odbacujući mogućnost daje spomenik nastao i nešto kasnije, odnosno u Srednjem kraljevstvu, kako to pretpostavlja autorica kataloga zbirke J. Monnet Saleh, ipak prednost dajemo spomenutoj dataciji.

SUMMARY

EGYPTIAN SCULPTURE IN THE ARCHEOLOGICAL MUSEUM IN ZAGREB

The museum's Egyptian collection has a number of artifacts of interest to those studying the high level reached in ancient Egyptian sculpture. They mainly date from the New Kingdom (1552-1070 BC) and the Late Period (1070-332 BC) but some are even older. Unfortunately they are all fragmentary, but even fragments (when the human form is concerned) are enough to discern essential characteristics of the various periods of Egyptian sculpture. Among the statues is the head of a pharaoh, a woman's head, a torso of Oziris, a sitting figure in cube shape monument, the priest *Djed-Ptah-yu-ef-ankh*, the plinth of a statue showing a foot, two apparently unfinished statues showing the human figure (perhaps a priest) holding a dish for ritual cleansing, a statue from an earlier period of a seated woman (probably Middle Kingdom or First Intermediate Period).

HEAD OF A PHARAOH

This statue came from the collection of Field Marshal Lieutenant Baron Franz Koller. It is a granite head which might be part of a sphinx. Pharaonic portrayals were one of the most important subjects of Egyptian sculpture. They went through many transformations but through three thousand years retained certain characteristics. The facial lines of the Zagreb head show it to have originated in the 18th dynasty (1552-1360 BC). It is 20.5 cm in height and 25 cm wide from side to side of the *head-covering*. Although slightly damaged in a number of places, certain characteristics are clearly visible, for example the Pharaonic smile. There is a *head-covering* which falls from the head across the shoulders partly covering the chest. Part of the right shoulder is still intact. When seen from the front the *head-covering* has deep lines which enhance the impression of a snake and is reminiscent of a cobra with raised head. On the forehead can be discerned what was the *ureus* - the raised head and front part of the body of a cobra, stretching from almost the crown of the head onto the forehead. The ears are not covered by the *klaf* and the chin was decorated with a jutting artificial beard (a usual pharaonic embellishment) only fragmentarily but clearly visible. The beard formed a stone support for the whole of the figure and joined with the neck, the eyes, eyebrows and pupils were picked out in black, the mouth is somewhat narrow but smiling - symbolic of prosperity.

WOMAN'S HEAD

This unusually elongated head immediately allows us to place it in the Amarna period of religious reform that followed the powerful rulers of the 18th dynasty from about 1364 and 1334 BC (until the reign of Horemheb which marked the beginning of the Rameside Dynasty 1306 BC). Pharaoh Akhetaton in the art of the "heretic pharaoh" created a completely new style freed from the continual repetition of the same traditional formulae which was in general sacrosanct for most Egyptians. Thus the artistic field became a battleground between the traditionalists and the Ekhnaton "subculture". All members of the royal family began to be depicted in this style. The Amarna head in the Zagreb museum (inventory no. 758) was a gift of Dragica Havliček in 1971. In earlier publications some doubts were cast on its authenticity. It is made from multicoloured grey-black-white granite, height 13.4 cm length 17.2 cm. There are only surface indications of the face and ears. The face is formed in the way that was typical for depicting Ekhnaton and his princesses. The nose is regular, the mouth narrow, lips thick, prominent and slightly pointed chin, suggesting that it may well be one of the many portraits of one of Ekhnaton's princesses. The pronounced deformation of the skull is in the style that was adopted during his reign and reminiscent of the

portrayal of his daughters. The neck is very slender and broken off only a few centimeters below base of the skull.

TORSO OF OSIRIS

This is a fragmentary torso of Osiris, a votive sculpture of rose coloured granite 30 cm high and 25 wide, (in no 670). It came from Koller collection and shows the upper part of the human body. The hand in front holds the pharaonic (Osiris's) symbols of power, the *heka* staff and the *neheh* flagellate (or double flagellate?) The right arm is relatively well preserved but the left is only partly intact below the elbow and instead of a hand and fingers there is a hollow place on the chest. The chest bears a wide neck decoration and the remains of an artificial beard. On the back the figure is a support, which was supported Osiris or to which he was joined. The sculpture is damaged in a number of places. The support has a hieroglyphic inscription in two vertical lines. The right reads "Royal sacrifice which Osiris gives to the Lord Amenti..." and the left "Royal sacrifice from Osiris to your lustrous image (in the heavens)..." These are traditional formulae from which we may conclude that the figure was from a grave. Taking into account the quality of the work and the size of the figure it may well have been the grave of an important person. The style allows dating to the 19th Dynasty (1302-1186 BC) in the times Ramses Dynasty classical manner of New Kingdom was on its high.

STATUE OF DJED-PTAH-YU-EF-ANKH

This fragment was part of the type of statue which came to be known as cube sculpture. These were portraits of sitting figures their hands on their bent knees so that the whole had a cubic form. From these cubes the head alone was accentuated and covered with a *typical head-covering*. These cube statues were typical of the later period and the best date from the Saite Dynasty (664-525 BC).

The piece under discussion, which is a fragment (in no 669, height 40 cm, width 17.5 cm), is from the Koller collection and has all the hallmarks of the Saite period. The front part, where the legs and hands should be, is missing so that all we have is the head and back on a seat with a pillar as support. The characteristic of Saite period sculpture was fine workmanship, the face, and simple hair worn long without any embellishment were marks of the time of the New Kingdom. The dating is supported by the hieroglyphic text which covers the sides and back of the seat and the back of the pillar. It gives what is known as the *Saite Formula* in which local deities are called upon to protect the souls of the deceased. The horizontal inscription on the back reads "*Architect in the service of the Palače, Judge in Ptah's temple, Djed-Ptah-yu-ef-ankh, son of Nefer-renpet. May the god of the city stand behind him as his KA is before him who is Heliopolitan, truth of voice*".

On the back and sides of the pedestal the text runs from right to left and itemizes the grave goods of *Djed-Ptah-yu-ef-ankh* "... Lord ... of the... nomos gives to them ... a thousand loaves, a thousand jugs of beer, a thousand of the meat of cattle and geese, a thousand in linen, a thousand in incense, a thousand of all beautiful and clean things... in nomos Per-Djehuti-vep-rehut ... to the soul of the architect in service of the Palače in the city of Khnum, judge in (god's temple) ..."

FRAGMENT (PEDESTAL) OF SCULPTURE WITH FOOT

Like the preceding sculpture this too is a fragment. It is made of black diorite and can be dated to the late period. The small amount of carving visible suggests that it was made in the last Egyptian Dynasty (in no 672, width 30.3/23 cm, height 18.5 cm). It is a votive sculpture of some important dignitary as seen from the title *hatia* on the pedestal which is usually translated as prince. The single

foot suggests a walking stance. From the back the statue is supported by a vertical pillar which extends the whole height of the figure. A special feature is that the statute seems to have only had one foot, for where one would expect the other to be is the pillar with a hieroglyphic inscription. On the basis of similar figures we can suppose that the pillar was completed by a lateral wall which came between the striding legs (which we cannot see because the fragment was broken off beside the existing foot). The lateral wall of this unusual composition was covered with a carved hieroglyphic text, it provided much surer support for the figure and allowed simplification of carving. In the sculpture of the late period the human foot was often shown in a way suggesting relief. The text extends on three sides of the pillar. On the back of the pillar is a vertical text in three lines, and on the sides in four vertical lines. On the back the text runs symmetrically from left and right to middle. It reads: *"Overseer of Pharaoh's Pairhep estate, blessed Lord"*. In the text on the back left the name of the goddess Neit is mentioned, but the fragments of the other two columns are difficult to understand. On the right side (the one on which the foot rests) in horizontal spaced writing it runs *"... happy in his tomb in Upper Egypt. He gives his obedient companion, to the blessed soul of a governor..."* On the side with the lateral wall we find: *"Memorial to the soul of the head keeper of seal who is in Mendes. Of good reputation. His name is beautiful, in this land eternal is soul of..."* Above this is the three lined vertical text, but what is visible is only the ending of lines and cannot be understood.

MAN WITH A VESSEL FOR RITUAL PURIFICATION

The statue is very roughly carved and looks unfinished. It shows a man (probably a priest) in a kneeling position holding a large bowl for purification. The figures most often shown in this position are either priests or the god Tot in his Pavian form. Purification was an important part of religion in ancient Egypt. It preceded every religious ceremony and the role of priests was especially important. Porphyrius noted this (*De Abstinencia* IV, 6-8) in which the Egyptian priest Kaermon describes the life of an Egyptian priest. This Zagreb statue (height 19.8, length 27.5, width 16.5 cm.) is on a square base with the ritual vessel at one edge and beside it a human figure kneeling, holding the vessel with both hands. The side opposite the kneeling figure is cracked right across. The human figure is completely unworked and does not even show the features of the face. It is obviously wearing a wig. It is very difficult to date it because it has no obvious stylistic features. J. Monnet Saleh considered it to date from the Middle Kingdom.

SEATED WOMAN

A rough or unfinished statue of a woman sitting on a square pedestal with her hands on her knees. The throne or chair she is on projects forward and her foot rests on it. The features are not well marked, but her wig and breasts can be seen. The way her foot is shown suggests that she wore a long robe. She is looking up, her head slightly raised suggesting that she might have been part of a votive sculpture, or a funeral gift to the deceased. The workmanship on the left is more finished but the right side so rough that one wonders if it is a complete statue or only part of one. In the Old Kingdom and the first transition period it was the custom to place a statue of a man and wife on the family tomb. This and the rough state of the carving suggest that it could be dated to the first transitional period (2155-2040 BC). We cannot rule out the possibility that it was later, in the Middle Kingdom, as J. Monnet Saleh, authoress of the catalogue collection believes, but we prefer the earlier dating.

Rukopis primljen 14. XI. 1995.
Rukopis prihvaćen 20. XI. 1995.

PRIKAZI

JANEZ DULAR - SLAVKO CIGLENEČKI - ANJA DULAR. Kučar. Železnodobno naselje in zgodnjekršćanski stavbni kompleks na Kučarju pri Podzemelju. *Opera Instituti Archaeologici Sloveniae* (Ljubljana), 1/1995: 242 stranice teksta sa 180 slika (fotografija i crteža), 85 tabli sa crtežima sitnih nalaza, 5 priloga na preklap.

Arheološki institut Slovenske akademije znanosti i umjetnosti započeo je novu seriju izdanja reprezentativnom monografijom o jednom od ključnih belokrajinskih nalazišta, Kučaru kod Podzemelja. Nakon Barthove objave grobnih nalaza iz podzemeljskih tumula (*Antiquitas* 3/5, 1969) i Dularovih ranijih objava nalaza iz Podzemelja (*AV24*, 1973; *Katalogi in monografije* 16, 1978; *Arheološka topografija Slovenije* XI, 1985) i Gabrovčeva uključivanja podzemeljskih nalaza kao bitne karike u razvoju starijeg željeznog doba u Dolenjskoj, ovo nam je novi i dugo očekivani susret s moderno iskopavanom, dokumentiranom i izvrsno predstavljenom bogatom podzemeljskom arheološkom ostavštinom. Ona ovo nalazište svrstava uz bok najznamenitijih arheoloških nalazišta u Sloveniji.

U uvodu se posebno i vrlo zorno iznose zemljopisne i topografske odlike užeg kraja Bele krajine, gdje se Kučar podiže uz Kupu kao važno stariježeljeznodobno naselje. Izgrađeno na markantnoj uzvisini, okruženo je drugim brojnim popratnim i pripadajućim nalazištima; ukupno ih je dosada otkriveno osam, a među njima pretežu veće ili manje skupine grobnih humaka. Detaljno se govori o osobinama samog položaja Kučara, njegovoj konfiguraciji, protezanju prapovijesnog naselja i očuvanosti njegovih utvrda.

Poglavlje o povijesti istraživanja otkriva tipičnu situaciju otkrivanja prapovijesnih, osobito željeznodobnih nalazišta u slovenskom području. Već rana istraživanja u osamdesetim i ranim devedesetim godinama prošlog stoljeća otkrila su na Kučaru ostatke prapovijesnog i kasnoantičkog naselja. J. Szombathy je ostavio dobre terenske skice i bilješke koje su već tada predstavile osnovne značajke arheoloških ostataka, kao dokumenata o fazama života na Kučaru. Ipak, u času otkrivanja, zbog pomanjkanja komparativnih primjera, Szombathyju nije bilo moguće točnije odrediti karakter tih nalaza. Na prijelazu stoljeća A. Miillner posjetio je Kučar i objavio prvu topografsku skicu i opis naselja. Dakako da su svi ti stari dokumenti objavljeni u novoj monografiji kao vrlo privlačne ilustracije. Višegodišnja iskopavanja proveo je tridesetih godina W. Schmidt, no ona nisu bila, osim dobrog geodetskog nacrtu, u dovoljnoj mjeri objavljena. Tek je iz Zupaničevih izvještaja (*Etnolog* 5-6, 1933) bilo poznato daje na južnom dijelu Kučara u starije željezno doba djelovalo radioničko središte za preradu željeza. Ista je djelatnost bila tada otkrivena i u podnožju Kučara.

Nakon II. svjetskog rata Kučar je bio ozbiljno ugrožen otvaranjem kamenoloma u području sjevernog vrha. Šezdesetih je godina Muzej Bele krajine započeo zaštitna iskopavanja (V. Šribar), kada je kao novi podatak za Kučar otkrivena kasnosrednjovjekovna nastamba. Sustavna zaštitna opsežna istraživanja povelu su godine 1975. J. i A. Dular, a nakon što su otkriveni izvrsno sačuvani ostaci ranokršćanske arhitekture, iskopavanjima se pridružio S. Ciglencečki. Otada su istraživanja vodili stručnjaci Instituta za arheologiju SAZU. Tih i sljedećih godina vodila se uporna borba kako bi se djelatnost u kamenolomu udaljila od vrlo ugroženog arheološkog lokaliteta, što je napokon 1983. godine i uspjelo. Dok je Ciglencečki vodio istraživanja kasnoantičke arhitekture, i objavio ih uz znanstvenu interpretaciju u drugom dijelu ove monografije (što u daljem tekstu prikazuje B. Migotti), Dularovi su se posvetili istraživanju željeznodobnog naseljavanja Kučara, i ti su rezultati posebno predstavljeni u prvom dijelu knjige.

Radi upoznavanja prapovijesnih slojeva na sjevernom platou i njegovom rubu, otvoreno je 8 poprečnih sondi, uklopljenih, dakako, u jedinstveni i u knjizi predstavljen mjerni sustav. Arheološka svjedočanstva o naseljenosti platoa, znatno oštećena izgradnjom u kasnoantičko doba, dala su ipak značajne podatke o naseobinskoj arhitekturi. Unatoč očekivanjima na rubu platoa nije otkrivena prapovijesna kamena fortifikacijska arhitektura. Pri istraživanjima od 1975. do 1979. godine otkriveno je ukupno pet prapovijesnih kuća: A i B na sjeverozapadnom, a C, D i E na jugoistočnom rubu platoa. Prve dvije kuće izvrsno su sačuvane; kuća A s ostacima suhozidnog postamenta drvenih zidova, s hodnom površinom i ponekim vrijednim građevinskim detaljima. Zanimljivo je daje u kući A ustanovljen lagani pad kućnog poda, u skladu s prirodnim naklonom platoa od istoka prema zapadu. Izvješće o iskopavanju i njegovoj dokumentaciji uzorno je akribično te razrađeno kako u argumentaciji, tako i interpretaciji podataka. Kuća A bila je nastavana u kasnom halštatu - u horizontu zmijastih fibula, a uništena je na kraju tog razdoblja.

Kuća B, nešto slabije sačuvana, izgrađena je bez kamenog sokla, a dala je opet vrlo zanimljiv podatak: bila je podijeljena na viši, nalazima oko ognjišta vrlo bogat kućni prostor, odijeljen stepenicom od nižeg dijela kuće. Kuća B je prema nalazima bila suvremena obližnjoj kući A i s njom je podijelila sudbinu propasti. Kuće C, D i E na jugoistočnom dijelu platoa bile su znatno oštećenije, C i D suvremene kasnohalštatskim kućama, dok je kuća E pripadala mlađem željeznom dobu. Ona je, stoje u novim istraživanjima jedinstveni nalaz, sačuvala u svojoj unutrašnjosti objekt za preradu željeza.

Treba naglasiti da su ta iskopavanja na sjevernom kučarskom platou bila prvenstveno usredotočena na ranokršćanski kompleks, pa su se istraživanja prapovijesnih naselja tome morala prilagoditi i uglavnom istraživati na terenu izvan ili između kasnoantičke arhitekture. Ipak, uspjele se ponešto istražiti i ispod antičke arhitekture. Tako su otkrivene dvije zanimljive jame, obje s dobro dokumentiranim ostacima ugrađenih drvenih sanduka. Jama 1 pripadala je kasnohalštatskom, a jama 2 latenskom horizontu prapovijesnog života na Kučaru. Iako nam se, u usporedbi s otkrićem izvrsno očuvanog kasnoantičkog naselja sa sakralnim objektima i fortifikacijom, ostaci prapovijesnih naselja na Kučaru mogu činiti skromnima, oni ipak predstavljaju Kučar kao jedno od najbolje istraženih željeznodobnih kompleksa u Dolenjskoj i Beloj krajini. Na njemu su, naime, otkriveni čvrsti elementi za rekonstrukciju kasnohalštatskih kuća, čak s ponekim vrijednim konstrukcijskim detaljima, a dokumentirana je iznova, nakon starih i nesustavnih iskopavanja, djelatnost prerade željeza u naselju. Prema konkretnim nalazima moguće je sada postaviti okvirna i bitna, iako na sadašnjem stupnju istraženosti još nerješiva, pitanja o samoj strukturi halštatskog naselja. Nova su istraživanja ujedno pokazala daje glavčina halštatskog naselja morala biti koncentrirana na južnom i višem platou Kučara. Podrobnom, upravo predočenom izvještaju o rezultatima iskopavanja naselja dodan je katalog i šezdesetak tabli iscrtanih sitnih nalaza, pretežno keramike. Vrstan poznavalac halštatske keramike iz Dolenjske, J. Dular ovdje donosi obilje gradiva koje u detalje ocrtava lokalnu belokrajinsku proizvodnju u kasnohalštatsko vrijeme.

S obzirom na već ranije obrađene i publicirane nalaze iz bogatih podzemeljskih grobova, nova istraživanja na kučarskom naselju, pa bila ona ograničena na samo jedan njegov dio, ovom izvrsnom objavom predstavljaju Podzemelj jednim od najsvestranije objavljenih arheoloških nalazišta u i inače, pogotovo za željezno doba, izvrsno istraženom slovenskom prostoru.

Nives Majnarić-Pandžić

Na kasnoantički sloj nalazišta odnose se, u cijelosti ili pak djelomice, sljedeći sadržaji: UVOD, str. 7-19 (J. Dular); SONDE, str. 21-32 (J. Dular); ZGODNJEKRŠČANSKI STAVBNI KOMPLEKS, str. 71-190 (S. Ciglenečki, A. Dular, J. Dular); KATALOG, str. 207-242 (A. Dular, J. Dular), te TABLE 1-7, 66-85 i PRILOZI 1-2, 5-9.

U prvoj, po naravi umnogome preliminarnoj objavi nalazišta (S. Ciglenečki, *Zgodnjekršćansko središte na Kučaru u Beli Krajini, Izdanja HAD-a*, sv. 10, Zagreb, 1985: 137-149) autor je najavio pripremu monografije. Knjiga se pojavila 1995. godine, opravdavši izgledom i sadržajem razmjerno dugo razdoblje iščekivanja. U okviru više nego solidne grafičke i fotodokumentacijske opreme, kakvu već po navici očekujemo od slovenskih kolega, treba istaknuti vrsnoću i preglednost planova, odnosno tlocrta.

Obrise kasnoantičke arhitekture u Kučaru potkraj je 19. st. razabrao i djelomice otkopao J. Szombathy, a opsežnija su istraživanja poslije II. svjetskog rata poduzeli Belokranjski muzej iz Metlike i Narodni muzej iz Ljubljane. Kad su radovi u obližnjem kamenolomu dramatično ugrozili nalazište, uslijedila su u razdoblju 1975-1979. g. sustavna arheološka iskopavanja pod vodstvom autora ove monografije, a u okviru suradnje Belokranjskoga muzeja i Instituta za arheologiju SAZU iz Ljubljane. Zahvaljujući tim radovima, Kučar je jedan od rjeđih temeljito istraženih među dvadesetak kasnoantičkih utvrđenih sakralnih sklopova u Sloveniji. Nakon spomenute preliminarne objave lokalitet se u literaturi spominje uglavnom kratko, u sklopu opće problematike kasnoantičkih visinskih utvrđenja. U monografiji pak, koja je temom ovoga osvrta, temeljito je i uzorno obrađen sa stručnog i znanstvenog aspekta. Zanimljivo je spomenuti da je, zahvaljujući poslijeratnim iskopavanjima i upornom zalaganju stručnjaka, slovenska arheologija na Kučaru polučila dvostruki uspjeh. Sjedne je strane ostvaren niz vrijednih znanstvenih spoznaja, a s druge priskrbljena zabrana rada u kamenolomu koji je već bio počeo nagrizati arhitekturu i kulturne slojeve nalazišta. Teško je odagnati primisli na mnoge primjere takvih "okršaja" u Hrvatskoj, sličnih po sadržaju, ali prečesto s nepovoljnijim ishodom za struku.

Kučar kod Podzemelja osamljeno je brdo (v. 50 m), sa dva vrhunca odvojena zaravankom, smješteno nad rijekom Kupom u Beloj krajini, graničnom području između istočnoalpskog i panonskog prostora. Riječ je o najistaknutijem belokranjskom arheološkom nalazištu s temeljito istraženim i proučenim ostacima željeznodobnog naselja i kasnoantičkog utvrđenog sakralnog središta. Kasnoantički sklop opkoljen obrambenim zidovima prostire se na sjevernom vrhu Kučara (130 x 90 m), a sastavljen je od dviju crkava s krstionicom i malom zgradom uz nju, te većom građevinom, pretpostavljenim episkopijem, najjužnom dijelu. U okviru ograđenog prostora zatečene su i četiri peći za spravljanje vapna.

Sondažne su provjere pokazale (J. Dular) daje kasnoantički dio nalazišta, djelomice ukopan u prapovijesni sloj, a djelomice u zdravicu, odnosno živu stijenu, bio jednoslojan, što je osujetilo rekonstrukciju trajanja naselja statigrafskom metodom. Nakon analize sondi slijedi predočavanje pojedinih elemenata građevinskog sklopa - obiju crkava, krstionice, male i velike zgrade, peći za vapno, te obrambenog zida s kulama (S. Ciglenečki, A. Dular, J. Dular). Čitatelju se nudi podroban opis tijeka iskopavanja sa zabilježenim svakim, pa i najmanjim podatkom (mjere, oblik i položaj pokretnih i nepokretnih predmeta, vrste građe, tehnike gradnje i slično) u okviru temeljite i egzaktne metodologije arheoloških istraživanja.

U poglavlju *Izvednotenje* S. Ciglenečki raspravlja o opredjeljenju i vrednovanju iskopane arhitekture i sitne građe, o kronologiji i oblicima kasnoantičkih nasebinskih struktura u Beloj krajini i Dolenjskoj, te o tipologiji i datiranju ranokršćanskih crkava na području Slovenije. Na temelju tako problematizirane građe i postojećih saznanja pristupa i najzahtjevnijem dijelu znanstvene obrade - vrednovanju i tumačenju cjeline kasnoantičkog sklopa na Kučaru. U poglavlju o

arhitekturi autor nastoji na temelju tipoloških osobina crkvenih građevina predočiti njihovu namjenu i dataciju. Upire se pritom na mnoge analogije, ponajprije one sa šireg istočnoalpskog prostora, koji je u kasnoantičkom razdoblju bio pod utjecajem akvilejske crkve. Ciglenečki, međutim, ne ostaje zarobljenikom "vlastitog" prostora, već uvjerljivost svojih pretpostavki potvrđuje primjerima iz susjednih, pa i udaljenih provincija (nama su u tom smislu osobito zanimljive usporedbe s Dalmacijom). Pritom ispravlja ili dovodi u pitanje neke prijašnje vlastite pretpostavke o namjeni pojedinih zgrada na Kučaru. Dok je neupitna narav donje crkve (glavna kongregacijska dvorana) i krstionice, dvojbenom ostaje namjena donje crkve (konsignatorij?), male zgrade uz krstionicu (stan crkvenjaka?), te velike građevine na južnome dijelu sklopa (episkopij?).

Poglavlju o pokretnim nalazima (metal, staklo, keramika) posvećenje razmjerno velik prostor i znatan napor da im se, usprkos oskudnosti i fragmentarnosti, odredi oblik, namjena i datacija. Hvalevrijedan je osobit naglasak na mogućnosti korištenja grube keramike za dataciju, koja se inače na temelju cjelokupne pokretne građe iskazuje kao razdoblje od 380. do 500. g. Pokušavajući na temelju tipologije sitne građe i arhitekture, te povijesnih zbivanja, odrediti kronološki okvir utvrde i građevina nastalih istodobno kao cjelina, Ciglenečki upozorava na općenitu manjkavost tipološke metode kad je u pitanju arhitektura, te na njezinu nepouzdanost s obzirom na usitnjenost inače tipološki osobito vrijedne pokretne građe. Oslonac na povijesna zbivanja pružio je autoru mogućnost sužavanja kronološkog okvira na razdoblje od 430. g. do kraja 5. st. Posebnost Kučara u pogledu kronologije je to što je život na njemu trajao tijekom cijeloga 5. st., da bi naglo prestao upravo u vrijeme kad se inače podiže 2. sloj utvrda (kraj 5. st. - početak 6. st.) na istočnoalpskom prostoru. Okolnosti takvih zbivanja ostaju dobrim dijelom nerazjašnjene.

Da bi olakšao razumijevanje nastanka i uloge ranokršćanskog središta na Kučaru i što utemeljenije smjestio ga u vrijeme i prostor, S. Ciglenečki se pozabavio dvjema temama. Prva je tema arheološka topografija u smislu modaliteta i dinamike kasnoantičkog naseljavanja belokranjskog i dolenskog prostora, a druga se odnosi na pregled ranokršćanske arhitekture na prostoru današnje Slovenije. Razlikuju se dva sloja ranokršćanskih građevina: stariji s većim i raskošnije opremljenim crkvama, mahom u gradovima, te mlađi sloj, obilježen visinskim utvrđenjima i njihovim u pravilu skromnijim sakralnim zdanjima. Kučar se u tom kontekstu iskazuje kao crkveno središte manje agerske zajednice, koje združuje pojedine osobine različitih tipova, zastupljenih na srodnim nalazištima.

Pokušavajući u završnom izlaganju *Umestitev in poskus interpretacije zgodnjekršćanskega središča* odgovoriti na pitanje o namjeni pojedinih građevina i sakralnog sklopa u cjelini, autor se oslanja na niz analogija sa slovenskog i susjednih prostora, osobito Austrije i Bosne i Hercegovine, gdje su istražena, ili barem zapažena, kasnoantička utvrđena naselja s dvojnimi crkvama. S obzirom na temeljitu istraženost Kučara, ostajemo naposljetku pomalo razočarani (ali samo na prvi pogled) ishodom završnog razmatranja. Ne samo da autor ne dolazi do toliko poželjnih kategoričnih spoznaja o namjeni obrambeno-sakralnog središta na Kučaru već dovodi u sumnju i neke od vlastitih prethodno izraženih pretpostavki. Tako, primjerice, odbacuje određenje gornje crkve kao konsignatorija, a misao o biskupiji, utemeljenoj na Kučaru nakon razaranja Neviodunuma na početku 5. st. "ublažava" tek vjerojatnošću daje ondje boravio visoki crkveni dostojanstvenik, moguće biskup. Riječ je, naime, o tome da analiza nalazišta i njegova usporedba sa srodnim cjelinama ostavljaju otvorenom mogućnost raznorodnih tumačenja. Neupitnom stoga ostaje tek višestruka namjena tamošnjih sakralnih i pomoćnih zdanja (stanovanje klerika, dušebrižništvo s mogućim biskupskim nadležtvom nad širim prostorom, pohrana relikvija i pokapanje "ad sanctos" s time u vezi, ali kao manje bitna odrednica). Krajnji ishod znanstvene analize u odnosu na priželjkivani cilj zasad ostaje saznanje o tome da će konačno tumačenje biti moguće tek kada srodna nalazišta na istočnoalpskom prostoru budu istražena podjednako temeljito kao ono na Kučaru. Ustvrdivši malo prije da je

"razočaranost" takvim dometima analize varljiva, htjela sam naglasiti da iza opisane suzdržanosti u konačnoj interpretaciji uistinu stoji široko znanje i visoka profesionalnost istraživača i znanstvenika. Samo stručnjak koji je, stjecajem objektivnih ili subjektivnih okolnosti, u svome radu češće suočen s teže opredjeljivom građom, zna kako je teško suzdržati se od nedovoljno utemeljenih pretpostavki, a još teže spriječiti njihovo spontano prerastanje u "činjenice".

Branka Migotti

JOHN BINTLIFF - HELENA HAMEROW. Europe Between Late Antiquity and the Middle Ages. Recent archaeological and historical research in Western and Southern Europe. *BAR International Series* (Oxford), 617 (urednica *TEMPVS REPARATVM* volumena: Rajka Makjanić), 1995, 130 str., crteži, zemljopisne karte, slike

U studenome 1993. g. Arheološki je odjel Sveučilišta u Durhamu upriličio simpozij pod naslovom *The Transition from the Late Roman to the Medieval Periods in Europe*. U nazivu simpozija nije naznačena samo tema, nego i temeljne smjernice njena sagledavanja na današnjem stupnju razvitka arheološko-povijesne medievalistike: prijelaz iz kasnoantičkoga u ranosrednjovjekovno razdoblje promatran kao kontinuirano zbivanje potaknuto nizom unutrašnjih razloga prije negoli dramatičnim djelovanjem migracijskih činitelja. Međutim, naslov ovdje predočene publikacije ostvarene objelodanjivanjem većine izlaganja pročitanih na simpoziju nešto je drukčiji, a međusobna usporedba tekstova odražava svu složenost teme i raznorodnih mogućnosti pristupa njenu rješavanju.

Uvodni članak (1-7 str.) koji ponavlja naslov cijele knjige, a potpisuju ga John Bintliff i Helena Hamerow, ima uistinu značajke zaključnog razmatranja. U njemu se, naime, na temelju preostalih priloga iz ove publikacije, te uz pomoć nove, pa i najnovije literature, odnosno naslova koji se tek pripremaju za tisak, sažima tema o kontinuitetu između kasne antike i srednjeg vijeka sa svim općim mjestima i nerazriješenim problemima.

U prilogu *Shaping Settlements: Early Medieval Communities in Northwest Europe* (8-37 str.) Helena Hamerow raspravlja o odrazu društvenih promjena na ustrojstvo barbarskih naselja od kasnoantičkog do karolinškog razdoblja (4.-9. st.) na prostorima sjeverozapadne Europe uz samu granicu s Rimskim Carstvom i u njezinu zaleđu. Pažnja je posvećena unutrašnjemu razvitku i promjenama koje se u barbarskim društvima odvijaju usporedo sa sličnim zbivanjima u Carstvu i na različitom stupnju (ne)ovisnosti o rimskim utjecajima. Na prostorima od Skandinavije do Britanije zapaža se pravilno ustrojstvo kasnoantičkih naselja, remećenje tog sustava od 5. st. nadalje, te njegovo ponovo uspostavljanje u karolinškome razdoblju, što se nastoji obrazložiti pozitivnim utjecajima karolinških i skandinavskih vladarskih obitelji.

U prilogu *The Merovingian Period in Northeast Gaul: Transition or Change* (38-57 str.) Guy Halsall na primjeru merovinške Galije, točnije područja okolice grada Metza, predlaže novi pristup koji bi trebao nadići rasprave o padu, prijelazu ili kontinuitetu razdoblja od kasnog 4. do kraja 8. st. Okolica Metza, koja na početku 5. st. doživljava dramatične društvene promjene i bitan otklon od kasnoantičkog društvenog i urbanističkog ustrojstva, u sljedećem razdoblju do kraja 8. st. više puta mijenja društveno, političko i kulturno okruženje. Te okolnosti autor navodi da bi razložio teoriju o društvenoj dinamici proistekloj iz neprestanih spremnih odgovorajedne mikrocjeline na vanjske podražaje. Stoga prema njemu prijelaz iz kasnoantičkog u srednjovjekovno razdoblje nije pitanje kontinuiteta, nego skokovitih i dramatičnih društvenih promjena.

U članku *The Changing Structure of Rural Settlement in Southern Picardy During the First Millennium A.D.* (58-70 str.) Colin Haselgrove i Christopher Scull razlazu modalitete prijelaza iz kasnoantičkog u srednjovjekovno razdoblje na temelju preliminarne objave podataka prikupljenih rekognosciranjem na području Pikardije, pokrajine franačke Galije. Upozoravaju pritom da se na današnjem stupnju razvitka arheološke struke, kojoj su na raspolaganju sofisticirane metode površinskog rekognosciranja i provjere podataka, nužno treba odmaknuti od isključivog oslanjanja na lako dostupnu evidenciju iz gradova, naselja i groblja. Valja se, prema autorima, okrenuti temeljitim i sustavnim rekognosciranjima agera i istraživanjima tim putem odabranih ruralnih nalazišta, jer je jedino na taj način moguće dobiti pouzdan topografski pregled oblika i gustoće naseljenosti odabranog područja, odnosno urbanističkih promjena u njegovu okviru.

Christopher Scull u radu *Approaches to Material Culture and Social Dynamics of the Migration Period of Eastern England* (71-83 str.) daje pregled pretpostavki o prijelaznom razdoblju (sredina 5. st. - kraj 6. st.) u rimskoj, odnosno poslijerimskoj Britaniji, popraćen vlastitim razmišljanjima o razloženim teorijama. Riječ je ponajprije o dvije temeljne suprotstavljene "škole", od kojih jedna smatra da su promjene prijelaznog razdoblja prouzročene ponajprije naglim doseljenjem germanskih naroda s kontinenta, dok druga prednost daje dugotrajnijem postupku akulturacije, odnosno međusobnih utjecaja starosjedilaca i doseljenika. Zalažući se i sam za jednu varijantu drugospomenute teorije, autor je na temelju nalaza iz groblja u istočnoj Britaniji potkrepljuje uvjerljivim arheološkim argumentima.

Christopher Loveluck: *Acculturation, Migration and Exchange: The Formation of Anglo-Saxon Society in the English Peak District, 400-700 A.D.* (84-98 str.). Poput prethodnog autora, Loveluck prijelazno razdoblje vidi kao slijed postupnih, dugotrajnih promjena. Svoje viđenje prijelaza od kasnoantičke rimske Britanije na ranosrednjovjekovnu anglosaksonsku Englesku razlaže na primjeru promjena grobnog rituala na području Peak District u 7. st. Usredotočujući se na bogate ukope u tumulima, autor iznosi nekolicinu mogućih obrazloženja toj pojavi, povezanoj s potpadanjem razmatranog područja pod anglosaksonsku političku i kulturnu prevlast. Zaključuje da se u raskošnoj opremi grobova pod tumulima ogleda nadmetanje domaće i doseljene aristokracije za kontrolu nad izvorima bogatstva, ponajprije rudnicima olova.

Neil Christie: *Italy and the Roman Medieval Transition* (99-111 str.). U pregledu ključnih trendova u talijanskoj arheologiji razdoblja 350-1000. g. autor naglašava zapostavljenost bizantske Italije u odnosu na carski Rim i općenito zaostajanje arheologije poslijerimskog razdoblja u Italiji. Skreće pozornost i na to da je usredotočenost arheologa i povjesničara umjetnosti na pojedinačna raskošna djela i spomenike (crkve, mozaici, freske i slično) prouzročila zapostavljanje cjelovitijega proučavanja urbanističkih prežitaka u poslijerimskom razdoblju. Na primjerima Ravene, Lombardije i južne Etrurije pokazuje pravu "glad" za arheološkim dokazima o topografsko-urbanističkom razvitku grada i agera u Italiji od 4. st. nadalje.

U članku *The Two Transitions: Current Research on the Origins of the Traditional Village in Central Greece* (111-130) John Bintliff predočuje dvostruki prijelaz, odnosno urbanističku promjenu na području srednje Grčke, proširujući vremenski okvir zadane teme sve do suvremenog razdoblja. Na nizu primjera, od kojih je stožerni antički grad *Haliartos* u zapadnoj Beotiji, autor razlaže s jedne strane prijelaz od antičkog grada i ruralnog pejzaža na srednjovjekovno feudalno okruženje, a s druge prijelaz od srednjovjekovnog razdoblja na suvremeno doba obilježeno malim raspršenim naseljima. Prvome je prijelazu svojstveno prerastanje antičke urbanističke mreže gradova i sela (*polis - kome*) u model sela i zaselaka bizantskoga srednjovjekovlja. Drugi je prijelaz, onaj od srednjovjekovnog na suvremeno okruženje, obilježen općenitim topografskim kontinuitetom.

tom, ali i dramatičnim demografskim promjenama prouzročenim uključivanjem franačkog, slaven-skog, albanskog i turskog etničkog elementa u antičku podlogu grčkog prostora.

Raspravama na simpoziju, odnosno priložima u ovoj knjizi nastojao se ponajprije odrediti sam pojam prijelaznog razdoblja između kasne antike i srednjeg vijeka u smislu njegovog vremenskog raspona, te oblika života i elemenata društvenog uređenja (demografskih, političkih, gospodarskih, urbanističkih, kulturnih) pojedinih zemljopisno-povijesnih cjelina u tom razdoblju. Današnji je stupanj istraženosti navedene problematike zavidan ne samo po saznanjima nego i po sofisticiranim metodama, osobito multidisciplinarnom pristupu, kojima se podaci prikupljaju. Tako ostvarena saznanja rezultirala su nizom sintetičkih članaka visoke pojedinačne znanstvene razine. Pa ipak su mnoga pitanja, i to ključna, ostala nerazriješena u smislu postizanja suglasnosti o općim teoretskim postavkama za sagledavanje problematike prijelaza iz kasnoantičkog u srednjovjekovno razdoblje. Pojavljuje se tako nedoumica u razlučivanju rimskoga od srednjovjekovnog nasljeđa s obzirom na odrednice, odnosno "točke" koje obilježavaju završetak jednoga i početak drugog razdoblja (primjerice prijelaz iz ropstva u kmetstvo, odnosno "robovske" proizvodnje u "feudalnu", od latifundije do plemićkog imanja, od vile do sela ili dvorca, i slično). Nema suglasnosti ni u temeljnom pitanju kontinuiteta prijelaznog razdoblja - je li, naime, riječ o nizu postupnih promjena, ili pak o migracijski prouzročenim naglim preokretima. Kako je tek zbunjujuća primjedba (Halsall, str. 39) da su sve točke, odnosno povijesni trenuci u svojoj biti prijelazni! U okrilju naznačenih temeljnih dvojbi stvoren je niz suprotstavljenih teorija o odnosu starosjedilaca i doseljenika, mogućnostima prepoznavanja stupnjeva i modela akulturacijskih postupaka, načinima ustanovljavanja gustoće naseljenosti i slično. S obzirom na težnju za višim stupnjem objedinjenog znanja o izabranoj temi, osobito je obeshrabrujuća više puta istaknuta činjenica da spoznaje do kojih se došlo u pojedinim istraživanjima, odnosno radovima, vrijede isključivo za uže zemljopisno područje na koje se odnose. Međutim, usprkos, ili upravo poradi različitih pristupa zadanoj temi, riječ je o publikaciji neizostavnoj za dalje proučavanje kasnoantičko-ranosrednjovjekovnog kontinuiteta.

Neka mi naposljetku bude dopuštena, pa i oproštena, jedna primjedba, premda izlazi iz okvira stručnog predstavljanja publikacije. Jedina usporedba u okviru radova na simpoziju u Durhamu s prostorima na kojima mi živimo žalosno je pozivanje na rat u Bosni (str. 102) kao suvremeni primjer i mogući obrazac za procjenu vjerodostojnosti pisanih izvora i materijalnih dokaza o stvarnome stupnju preživljavanja pučanstva u ratnim uvjetima. Istina, arheolozi ne započinju i ne vode ratove, niti ih mogu spriječiti. Ono što ipak možemo jest prionuti uz struku tako da bismo na stranicama europske arheološke literature bili prisutniji stručnim priložima negoli ratnim prisposodobama.

Branka Migotti

SHEILA McNALLY. The Architectural Ornament of Diocletian's Palače at Split, *BAR International Series* (Oxford), 639, 1996, 77 stranica; poslije tekstualnog dijela sa crtežima i grafikonima slijede ilustrativni prilozi - slike (99), te crteži (14).

U publikaciji *BAR (British Archaeological Reports, International Series 639)*, koja je objavljena tiskom prošle godine, autorica Sheila McNally objavila je arhitektonske ornamente (ukrase) Dioklecijanove palače u Splitu. Svaka crtica ili zapis koji govore o jednom izuzetnom spomeniku naše i svjetske baštine pobuđuje posebnu pozornost, a ovom prilikom još i više kada se zna daje autorica svojedobno i sudjelovala u arheološkim istraživanjima u palači.

Knjiga je podijeljena u nekoliko dijelova : Uvod, Predgovor, Poglavlja 1, 2, i 3, Registar, dodatak 1 i 2, te Bibliografija. Nakon Predgovora, te Uvoda u kojem autorica obrazlaže svrhu objavljivanja teme, te općenito kazuje o ukrašavanju u Splitu, slijedi 1. poglavlje (str. 8) u kojem je riječ o Palači, njezinoj namjeni, ulozi ornamenta, te dijelova Palače.

U poglavlju 2. (str. 13) prikazuje se dekorativno bogatstvo Palače, uzorci, ukrašeni elementi, te materijali i tehnike.

U 3. poglavlju (str. 23) S. McNally općenito govori o ukrašavanju u sklopu (dakle povezanosti s prostorom), no donosi i specifičnosti (bedem, rezidencija, temenos, ulice, te jugoistočni prostor između temenosa, zida i rezidencije, zatim jugozapadni prostor između temenosa, zida i rezidencije, potom sjeveroistočni prostor, te sjeverozapadni prostor). Slijedi komparativni materijal, uz zaključna razmatranja, a nadalje Registar (str. 40.)

U prvom dodatku S. McNally donosi opis friza unutar Mauzoleja, a u drugom dodatku analizira kasetirani strop Jupiterova hrama. Tekstualni dio završava iscrpnom Bibliografijom (str. 66), Tabelama (str. 72), a iza 77. stranice slijede slike i crteži. Popis ilustrativnih priloga dat je na samom početku.

U uvodnom dijelu Sheila McNally osvrće se na istraživanje Palače, odnosno njezinih arhitektonskih ornamenata. Poziva se na dvije ključne monografije koje prikazuju corpus arhitektonske dekoracije. To su znane nam monografije Georga Niemannna, *Der Palast Diokletians in Spalato*, objavljena 1910. godine, te Ernesta Hébrarda i Jacquesa Zeillera, *Spalato: Le palais de Dioclétien*, objavljena 1912. godine koja sadrži precizne detalje crteža i fotografije glavnih elemenata.

Mnogi znanstvenici bavili su se pitanjima kronologije, kao i pitanjima podrijetla pojedinih ornamenata ili spomenika, no u svojim su radovima iznosili prilično formalne i tehničke analize.

Najranija studija o arhitektonskoj dekoraciji Palače u Splitu je ona Aloisa Riegla (*Stilfrageri*). U svojim djelima *Stilfragen* (1898) i *Spdtrömische Kunstindustrie* (1901) prikazao je elemente dekoracije iz Palače kao primjere (antemion, akant).

Riegl uzima u obzir sve oblike umjetnosti, te ih ne razdvaja na "lijepu" i "primijenjenu", a ornament smatra glavnim umjetničkim oblikom. Među prvima je pokazivao pozitivan odnos prema umjetničkim promjenama koje su se zbivale potkraj antike.

Joseph Stryzowski 1906. godine vidi Palaču kao "a landmark of Roman art in its transition from the Orient to the West". Iako ga nisu zanimali uzorci, ipak pokazuje stanovito zanimanje za ulice, i lukove između stupova, kao i grede. Povezuje ih s Mezopotamijom zapravo sa sirijskim gradovima (Palmyra).

Zeiller je također u Splitu uočio promjene između Zapada i Orijenta. Iako Riegl nije uzimao u obzir regionalne razlike, kao i uzajamno im prožimanje kao važne čimbenike u razvoju, prvi je ukazao na zapadne anatolijske veze (veze između nimfeja u Aspendosu i dekoracije Palače).

Von Gerkan vidi sličnosti između ornamenata u Splitu i onih na kasnoantičkim vratima stadija u Miletu (Stadium).

Za Weiganda je bit rimske carske umjetnosti u načinu kako su graditelji kontinuirano spajali oblike različitih tradicija, te potom stvarali novu cjelinu. Originalnost Palače u Splitu je u djelotvornom stapanju s prijašnjim elementima. Otkriva manje veze s gradom Rimom, a mnogi oblici ga upućuju na Anatoliju (citira gradove - Nicaea, Miletus i Ephesus).

Heinz Kähler složio se s Weigandovim obilježjem rimske umjetnosti, te njegovim zaključcima koji se odnose na Split. Još je 1936. godine tvrdio da su majstori koji su radili u Splitu odlazili na rad u Rim (Konstantinov Slavoluk u Rimu - akant).

Kähler je zapazio sličnosti između kapitela u Splitu, Galerijeve palače u Solunu, te prema njegovome mišljenju "druge tetrarhijske vile" u Piazza Armerini. Pretpostavio je da su svi došli iz

Prokoneza, iz iste radionice, a obrtnici radnici, ili čak majstori i nadzornici poslani su od strane cara u Split.

Za poimanje radova u Splitu, treba uzeti u obzir ne samo lokalne razlike koje postoje, već i to koliko ljudi na jednom prostoru zna ili pak brine o radu u drugim područjima, te na kojem je stupnju njihova međusobna razmjena.

Mnoge analize o lokalnim radionicama temeljile su se na istraživanjima o sarkofazima. Istraživanja su dokazala dominaciju značajnijih radionica (Rim, Atena, Dokimion) nad lokalnim radionicama u Maloj Aziji. Vješta lokalna izradba nije se odvijala izdvojeno. Nisu samo izradevine otpremene iz centara nego je i razmjena tekla obostrano. Radnici su se selili iz mjesta u mjesto. Brojni su majstori obrtnici odlazili iz većih centara u manja mjesta: događalo se ponekad da u pojedinom centru nije bilo mramora (primjerice u Pamfiliji) ili bi pak izostala tradicija obrade mramora, pa bi se stoga tu javila potreba za obrtnicima. Tijekom 3. st. gospodarski pad u Maloj Aziji vjerojatno je prouzročio odlazak obrtnika u Rim. Iako su se majstori selili s vremena na vrijeme, zbog raznih okolnosti, u grupama ili sami, zbog obveza na projektima ili posve slučajno, o tome postoji vrlo malo dokumentiranih podataka. R. Bianchi Bandinelli je 1980. godine rekao "style does not spread like measles". No, John Ward - Perkins je zaključio da su širenje azijskih kiparskih motiva i tehnika u velikom dijelu istočnog i srednjeg Mediterana pospješili trgovački, socijalni i gospodarski čimbenici.

Knjige uzoraka vjerojatno su također pridonijele širenju motiva i kompozicija. Te su knjige uzoraka osobito bile važne za mozaičare i o tome se dosta raspravljalo, ali su ih klesari i obrtnici samo povremeno uzimali u obzir. Toynebe pretpostavlja da su se klesari koristili njima samo za komplicirane uzorke.

Veze između grada Rima i Italije sa Splitom su poznate, što je Weigand uvjerljivo ocrtao 1924. godine.

Međusobna prožimanja i razmjena ne samo između Zapada i Male Azije, već i s udaljenijim istočnim regijama bila su konstantna. No u kasnom Carstvu ipak nastaju promjene, koje su se odrazile i povećanjem broja centara.

Poredbeni materijal za Palaču u Splitu su spomenici u Rimu ("Romulov hram", Konstantinov slavoluk, Curia - rekonstrukcija hrama Venere i Rome, Basilica Nova, Dioklecijanove terme, Dioklecijanovi spomenici Decennalia i Arcus Novus, te u blizini Rima "Tor di Schiavi" i mauzolej na Via Appia), vila u Piazza Armerini: zgrade gradova rimskih pokrajina Bitinije, Azije i Pamfilije (Bithynia, Asia i Pamphilia); Romulijane (Romuliana, Dacia Ripensis); Dioklecijanove građevine u Palmiri i Luksoru, te Galerijeva zgrada u Solunu.

Način obrade kamena potječe iz Male Azije, i nema veze s lokalnom tradicijom.

Analizirajući sva mišljenja, S. McNally zaključuje daje Palača u Splitu u cjelini originalna.

U 1. poglavlju o Palači Sheila McNally govori o Palači, te donosi razmišljanja pojedinih istraživača je li to palača, vila, dvorac ili utvrđena vila. Pišući o ulozi ornamenata, autorica donosi analogije iz Galerijeve palače u Solunu, te Romulijane. Graditelji su izradili dekoracije da kompleks učine jedinstvenim, te da njima naglase funkciju prostora. Prostor je ponekad ispunjen, pokadšto prazan; neki motivi ističu mu javni karakter, neki religiozni, a drugi pak sepulkralni.

Autorica potom daje opise dijelova Palače: I. Bedem: zidovi i kule - A. Južno pročelje, B. Istočno pročelje, C. Sjeverno pročelje, D. Zapadno pročelje, E. Ugaone kule. II. Rezidencija - A. Glavni blok, B. Vestibul, C. Sjeverni trijem. III: Prostor temenosa - A. Peristil, B. Unutrašnji četverokutni prostor, C. Mauzolej, D. Jupiterov hram, E. kružni hramovi. IV. Ulice - A. Ulazni pretprostor, B. Protiron, C. Decumanus, D. Cardo, E. Raskrižje, F. Bočne ulice. V. Jugoistočni

prostor između temenosa, zida i rezidencije - A. Terme, B. Dvorište s mozaikom, VI. Jugozapadni prostor između temenosa, zida i rezidencije. VII. Sjeveroistočni prostor. VIII. Sjeverozapadni prostor.

U 2. poglavlju govori se o specifičnim ornametima u Palači, odnosno rječniku dekoracije. Na prvom grafikonu prikazana je rasprostranjenost uzoraka koji se pojavljuju u nizu; na drugom grafikonu prikazani su uzorci na konzolama, a grafikon 3 prikazuje uzorke i neke profile greda (gornjih dijelova stupa ili zida). Skulptura koja je ukrašavala pojedine arhitektonske dijelove i objekte Palače nije osobito brojna. Najbolje je sačuvana dekoracija Mauzoleja, zatim tzv. Malog hrama i Sjevernih ulaznih vratiju. Mnogo manje dekorativnih elemenata sadrže okrugli hramovi, Peristil, te Istočna i Zapadna vrata. Iako mnogi dekorativni dijelovi nedostaju, posebice skulptura u punoj plastici, sarkofag ili srakofazi (Mauzolej), ipak je svaka pojedina građevina u dekoraciji sadržavala uočljiv likovni program, carski (tetrarhijski), kad su u pitanju spomenici javnog karaktera (troja vrata), religiozni (hramovi) i sepulkralni (Mauzolej). U prvu se grupu još ubrajaju Peristil i Vestibul, ali ono što je danas sačuvano, pripada domeni pučke dekoracije. I na drugim se dijelovima Palače mogu zapaziti elementi dekoracije, no na temelju toga teško je reći jesu li ti dijelovi nosili neku propagandu ili simboličku poruku.

Podjela uzoraka na kanonske i nekanonske u Splitu je anakronizam. Neki su uzorci rašireni i zajednički u cijelom Carstvu, neki su opet više zastupljeni u Maloj Aziji, iako ih se može naći i drugdje.

Autorica donosi nazive uzoraka (akant, antemion, palmeta, rozete, isprepleteni ili upleteni ornament /ponekad nazvan "uže"/, volute jajoliki štapić /ornament kojeg se jajoliki elementi smjenjuju kopljastim ili jezičastim/, ljudski lik, fascies, cik-cak, meandar, zupčasti motiv, raznoliki vegetabilni motivi, girlande, lotosov cvijet), a potom daje opis svakog pojedinog, gdje se javljaju, na kojim elementima, te analogije.

Glavni elementi na koje se uzorci bili klesani, odnosno urezivani su kasete, stupovi i konzole, i grede sa srodnim elementima.

"Srodni elementi", kako ih naziva S. McNally, kruna su friza, vratnice i arhivolte. Nakon analize uzoraka, autorica analizira i glavne elemente, a potom se osvrće na materijale i tehnike.

Gotovo sva dekoracija izvedena je od lokalnog vapnenca. Većina kamneih blokova dopremljena je iz kamenoloma s otoka Brača, dok su neki kameni blokovi za izradu Sjevernih vrata, dopremljeni iz kamenoloma blizu Trogira. U registru se specificiraju drugi materijali, dok se vapnenac ne navodi. Uvezeni kamen upotrebljavao se prvenstveno za izradu stupova i kapitela, te opus sectile. Kapiteli od prokoneškog mramora vide se u Palači na dva mjesta. Uporaba importiranih kapitela ovisila je više o veličini komada negoli o položaju u Palači. Materijal koji je upotrebljen za izradu stupova i kapitela (uključujući tu i neke stupove od vapnenca), još je neutvrđen, o čemu nam govori I. Mirnik u radu: *Roman Architectural Fragments, Diocletian's Palače: American - Yugoslav Joint Excavations*. VI: 1-56. Dubuque.

Oštećeni komadi pri klesanju pokazuju da je importirani obojeni kamen za opus sectile obrađen unutar palače. Svi uzorci, kao i ljudski likovi, također su obrađeni od vapnenca tu, izravno na mjestu. Uporaba svrdla bila je rjeđa. Brenk poentilizmu Rima suprotstavlja ograničenu uporabu svrdla u Maloj Aziji. Kahler je govorio i o nezavršenim prostorima u Palači (brazda na cymu Jupiterova hrama, vratnica na Vestibulu, poprsja na frizu Mauzoleja), o čemu, prema njegovom kriteriju, govore znakovi alata na površini ili nizovi rupa (šupljina) načinjenih svrdlom. Neki potonji autori smatrali su da ostaci znakova alata ne znače da rad nije završen. Eichner pak, raspravljajući o tehnici rezanja kamena, smatra da je veći broj ljudi mogao raditi na jednom komadu kamena, zahvaljujući nizu specijalnosti. Osobito se osvrće na nizove rupa (šupljina) načinjenih svrdlom, za

koje smatra da mogu biti početak nepažnje, ili čak namjerno posezanje za efektom. Rockwell se tome protivi, smatrajući da ne može biti nedovršeno ako se uzorci i likovi mogu "jasno i lako čitati". Eichner smatra da su posljednju riječ nakon rezbara (klesara) imali slikari, ali je njihov rad nestao, pa možda stoga pojedini spomenici izgledaju nedovršeno.

Neke nepravilnosti, čini se, odraz su općeg pada u standardima, ili su pak prouzročene posebnim problemima koji su iskrslili tijekom izgradnje Palače. Veći broj dobro očuvanih ornamena pokazuje posebno uočljive nepravilnosti. Planiranje u Splitu ukazuje da je Dioklecijan silno želio da Palača impresionira, pa je smatrao da tome pridonosi i dekoracija. Vjerovao je da će vapnenac pridonositi zadovoljavajućem odnosu između svjetla i sjene.

Prednost mramora je u boji, sjaju ako je poliran, i mogućnošću da se izvedu finiji zaobljeni detalji, što nije iskorišteno u Splitu, izuzev prve dvije mu odlike koje su bile korištene za opus sectile. Odnos između korištenja mramora i vapnenca utire put zamjeni rezbarene dekoracije, slikanjem i mozaikom, koji će se javljati u sljedećim stoljećima.

U 3. poglavlju raspravlja se o dekoraciji u kontekstu. Pojedine građevine ukrašene su temeljito, neke mnogo jednostavnije, a poneke nikako. Kako interpretirati izostanak dokaza o ukrašavanju iz nekih prostora, dakako, manje je jasno. Autorica u tom pogledu rezimira na koji je način upotrijebljena dekoracija, te je opisuje od prostora do prostora. Ostaci dekoracije rašireni su unutar i izvan perimetra zidina, u Mauzoleju, Jupiterovu hramu, na Peristilu, na portiku koji vodi do Vestibula rezidencije. U svim tim prostorima dekorativna shema pojavljuje se jasno, bez obzira na preostala pitanja. Iako je veliki dio ulica uništen, njihova shema je jasna. Od rezidencijalnog kompleksa, terma, kružnih hramova sačuvani su manji ostaci. Neke od tih građevina najvjerojatnije su imale značajno izvedenu dekoraciju, no neke je možda nisu ni imale. Izuzev jednog ukrasnog reljefa (vijenac, friz) na vrhu stupa, koji se pojavio u suterenu rezidencijalnog kompleksa, ili u kriptama Mauzoleja i Jupiterova hrama, nema rezbarene dekoracije. Najjednostavniji ukrasni reljef, ali bez traga uzoraka, pronađen je u sjevernoj polovici Palače.

Izvedba uzoraka i oblika, izbor oblika ostaje u skladu u svemu. Najočitije razlike su u izboru uzoraka. Grafikonu 2 i 3 pokazuju značajniju grupu uzoraka: jednu od triju vrata, i drugu u Vestibulu, te Peristilu s kolonadama uzduž obližnjeg dvorišta. U okviru druge grupe Jupiterov hram stoji odvojeno, kao što na grafikonu pokazuje pogled na konzolu. Neki primjerci povezuju dvije grupe, a to je značajna uporaba glava na konzolama (Sjeverna vrata, Vestibul, Trijem i Mauzolej), te tzv. preklapajući listovi na izbočenom frizu (sjeverna vrata, Mauzolej, Jupiterov hram).

Dekoracija na južnoj fasadi razlikuje se od obiju grupa, usprkos pojavi sličnih iskrivljenih lintela na njoj kao i u portiku pokraj Peristila.

U ograničenoj količini dekoracije koja je proživjela u rezidencijalnom kompleksu opet dominiraju razlike.

Množina i pomna obrada dekoracije razlikuje se od građevine do građevine, ovisi o ulozi i vezi. Uzorci vežu neke građevine, i razdvajaju druge. Daju također i različiti značaj građevinama. Drugo, temeljne značajke odabira i izvedbe ponavljaju se svugdje u Palači. Varijacije u izboru motiva više su ograničene, ukazujući više na razlike između prostora negoli između radnika. Treće, nepravilnosti su česte. U početku se čini, daje lako podijeliti nepravilnosti u pogreške i namjerne razlike.

Što se tiče planiranja i improviziranja u Palači, razvidno je da planovi Palače uključuju slobodu u improvizaciji, ponekad obogaćujući jedan prostor, katkad povezujući jedan prostor s drugim. Dekorateri su od početka odredili prostor koji su željeli povezati (spojiti) i onaj koji su

željeli razlikovati (dijeliti). Ispresijecanaje je bilo ad hoc pripremljeno, kako je rad napredovao. Potom autorica donosi specifičnosti za prostor unutar Palače.

Način mišljenja, odnosno razmišljanja o arhitekturi Palače, S. McNally dovodi u vezu sa zapadnom Anadolijom, posebice s gradovima Milet, Perge i Side. Dvije izvrsno objavljene zgrade iz vremena tetrahrije u Miletu, omogućile su usporedbu cijelog sistema dekoracije u kontekstu. Obje zgrade pokazuju potpune sličnosti s Palačom u Splitu u primjeni luka i stupova, te nekoliko dekorativnih detalja, ali su i označile razlike u kompoziciji.

Naposlijetku zaključuje se da dekoracija po definiciji uljepšava nešto drugo. U teoriji, isti objekt može biti neovisan i kao dekoracija, no u različitim okolnostima. Svaki mali detalj o kojemu se raspravljalo može nas uvjeriti u važnost, no ipak sve to ostaje podređeno konstrukciji.

U Registru (str. 40) su dati podaci za ilustracije. Potom slijede podaci o očuvanosti, opis (pokazuje razlike između blokova), te komentar.

U prvom dodatku slijedi opis friza unutar Mauzoleja, a u drugom dodatku govori se o kasetama Jupiterova hrama.

Autorica Sheila McNally usredotočila se na detaljnu katalošku obradu, koja je izradom pratećeg, grafikona i ostaloga učinila daljnji korak u rasvjetljavanju fenomena Palače. U tom je pogledu monografija "The Architectural ornament of Diocletian's Palače at Split" Sheile McNally objavljena u internacionalnoj seriji BAR-a dragocjen doprinos upoznavanju svjetskih znanstvenih krugova s našom baštinom.

Marija Buzov